

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

Ricardo Carballo Calero

NÚMERO 381

| A CORUÑA

| AÑO 2020

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

NÚMERO 381 | A CORUÑA | ANO 2020

Boletín da Real Academia Galega

Consello de Redacción:

Víctor Fernández Freixanes
Henrique Monteagudo
Marilar Aleixandre
Fina Casalderrey
Andrés Torres Queiruga

Secretaría técnica:

Nélida Cosme

Editor científico:

Henrique Monteagudo

Edita:

Real Academia Galega

<https://doi.org/10.32766/brag.381>

Foto cuberta:

Moncho Rama

Deseño:

Xosé Díaz / Imago Mundi

Maquetación:

Real Academia Galega

ISSN: 1576 - 8767

ISSN-e: 2605 - 1680

Depósito Legal: C-743/2000

© REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11

Apartado 557

15001 A CORUÑA

Tlf. 981 20 73 08

Fax. 981 21 64 67

www.academia.gal

publicacions@academia.gal

REAL
ACADEMIA
GALEGA

Deputación
DA CORUÑA

COMITÉ CIENTÍFICO

FERNANDO BOUZA ÁLVAREZ	Universidade Complutense- Madrid
ISABEL BURDIOL	Universidade de Valencia
JOSE V. CAPELA	Universidade do Minho
IVO CASTRO	Universidade de Lisboa
FERNANDO DEVOTO	Universidade de Buenos Aires
PILAR GARCÍA NEGRO	Universidade da Coruña
JAVIER GÓMEZ MONTERO	Universidade de Kiel
TAINA HÄMÄLÄINEN	Universidade de Helsinki
JOHANNES KABATEK	Universidade de Zürich
TAKE KAZU ASAKA	Universidade Tsudajuku de Toquio
XABIER KINTANA	Euskaltzaindia / Real Academia de la Lengua Vasca
ROSA MARÍA LOJO	Universidade del Salvador / Universidade de Buenos Aires
ARCADIO LÓPEZ-CASANOVA	Universidade de Valencia
BASILIO LOSADA	Universidade de Barcelona
ANA M. ^a MARTINS	Universidade de Lisboa
MARINA MAYORAL	Universidade Autónoma de Madrid
MIRIAM HALPERN PEREIRA	ISTCE- Instituto Universitário de Lisboa
GABRIEL REI DOVAL	Universidade de Wisconsin-Milwaukee
BOJIA DE RIQUER	Universidade Autónoma de Barcelona
GUILLERMO ROJO	Real Academia Española / Universidade de Santiago de Compostela
JOHN RUTHERFORD	Universidade de Oxford
JOAN VENY	Institut d'Estudis Catalans / Termcat
DARÍO VILLANUEVA PRIETO	Real Academia Española / Universidade de Santiago de Compostela
HELENA ZERNOVA	Universidade de San Petesburgo

LIMIAR

Neste ano 2020, a Real Academia Galega acordou dedicar o seu día grande, o Día das Letras Galegas, a un autor especialmente significativo do pasado século, figura sobranceira da memoria do galeguismo contemporáneo. O ano 2020 foi o Ano Ricardo Carballo Calero, tamén Carvalho Calero, como el empezou asinar a partir de 1981.

Figura rica e nalgúns aspectos controvertida, o que non lle quita valor; todo o contrario: enriquece a súa significación. Cando a Real Academia Galega elixe unha personalidade para conmemorar o Día Grande das Letras Galegas, faino considerando polo menos dous aspectos fundamentais: por unha banda a significación e exemplaridade da súa vida e da súa obra, ao servizo da lingua e da cultura de noso; por outra banda, abre un horizonte de debate social para a reflexión e mais para a información da cidadanía.

A súa biografía abrangue practicamente todo o século, dende o ano 1910, o ano do cometa Halley, como lle gustaba dicir, ata 1990, data do seu pasamento en Santiago de Compostela. Nese tempo podemos seguir a crónica de grandes acontecementos ou, polo menos, de acontecementos moi significativos na historia da Galicia contemporánea e do galeguismo. En certa maneira, aínda sendo figuras e personalidades moi diferentes, a biografía de Carvalho Calero avanza polos mesmos episodios ca a de Antonio Fraguas Fraguas (1905-1999), a quen a Academia dedicou o Día das Letras de 2019. Un e outro viven experiencias moi próximas: dende a memoria das Irmandades da Fala (1916) e o Seminario de Estudos Galegos (1923), ao tempo ilusionante da Segunda República, os traballos a prol da Autonomía en 1936, a guerra civil, a represión, o ostracismo, o exilio interior, a resistencia democrática e cultural arredor do proxecto que no seu día significou a creación da Editorial Galaxia e os traballos de recuperación da memoria e a dignidade da lingua e cultura de noso.

A obra de Carvalho Calero céntrase basicamente en tres ámbitos: a creación literaria (poesía, teatro, narrativa e ensaio), a investigación de carácter histórico sobre a literatura galega e os estudos e propostas de carácter lingüístico, que na derradeira etapa da súa vida se concretaron nas opcións do reintegracionismo. A estas tres dimensións cómpre engadir outra de carácter histórico relacionada cos traballos do galeguismo político antes de 1936.

Ricardo Carvalho Calero é autor dalgúns textos fundamentais no proceso de formación de varias xeracións de galegos e galegas. Foi o primeiro Catedrático de

Lingüística e Literatura Galega da Universidade de Santiago de Compostela, en 1972. A súa *Historia da literatura galega contemporánea* ou a *Gramática elemental del gallego común* foron achegas de extraordinario valor no seu momento, e nalgúns aspectos ségueno sendo. Relacións de irmandade entre o galego e o portugués. Ata onde levar ese vencellamento? Velaquí cuestións que seguen abertas e merecen seguir sendo tratadas, mesmo aceptando a diversidade de posicionamentos. A obra de Carvalho Calero merece esa reflexión que non ten por que limitarse á cronoloxía dun ano, pois os debates non os cerra o tempo, senón a madurez das posicións e os argumentos, ademais da realidade social.

O ano 2020 foi un ano difícil. A pandemia da covid-19 castigounos moi seriamente e condicionou de feito moitas das actividades previstas. Outras, non obstante, acrecentáronse, aproveitando as posibilidades que nos ofrecen as novas tecnoloxías da comunicación. De feito, podemos dicir que en materia de comunicación hai un antes e un despois logo desta data. A RAG fixo un grande esforzo na difusión da biografía e da obra de Carvalho Calero, esforzo que se concretou nunha chea de actividades e propostas, de publicacións, de homenaxes, de producións audiovisuais etc., que fican para os estudosos e o público en xeral, tamén para os profesionais do ensino, onde a celebración das Letras Galegas ten unha importancia grande. Neste ano de confinamentos, as celebracións non se limitaron ás catro provincias. Apoiándonos nesas novas formas de comunicación, a mensaxe das nosas letras chegou a ámbitos aos que ata agora non chegabamos (as colectividades galegas fóra de Galicia, departamentos de estudos galegos en universidades e asociacións de Europa e América, academias irmás como a Academia Brasileira de Letras etc.).

De todo isto se fala nas páxinas deste *Boletín* numero 381. Nas páxinas que seguen reunimos, unha vez máis, achegas e traballos arredor da figura e a obra do noso autor, contemplada dende a riqueza da diversidade de perspectivas, ás veces dende a discrepancia crítica, outras dende a adhesión ás súas propostas. Mais sempre dende a admiración, o respecto e o afecto. Publicamos tamén por vez primeira a proposta articulada de reforma das *Normas ortográficas e morfolóxicas* da RAG presentada por Carvalho á Academia en 1979, que permite coñecer a evolución da posición de Ricardo Carvalho Calero en relación coa codificación normativa do galego.

A maiores, despedimos neste tempo dous compañeiros de corporación de cuxa memoria deixamos igualmente constancia nestas páxinas: Salvador García-Bodaño e Olivia Rodríguez González glosan a figura de Luz Pozo Garza (1922-2020), Ramón Lorenzo dálle o adeus ao seu compañeiro e amigo Xosé Luís Franco Grande (1936-2020).

VFF

I

Simposio

Ricardo Carballo/Carvalho Calero

Ricardo Carballo Calero / Real Academia Galega

I

Simposio Ricardo Carballo/Carvalho Calero

Ricardo Carballo/Carvalho Calero no seu tempo

NO NACIONALISMO GALEGO DE ANTEGUERRA / Justo G. Beramendi

RICARDO CARVALHO CALERO NA RESISTENCIA DOS TEMPOS DA GUERRA
E DA POSGUERRA (1936-1980) / Carmen Blanco

O DECÉNIO FINAL NA BIOGRAFIA DE CARVALHO CALERO (1980-1990) /
/ José-Martinho Montero Santalha

Estudos sobre literatura

A CONTRIBUCIÓN DE CARBALLO CALERO
Á CANONIZACIÓN DA LITERATURA GALEGA / Dolores Vilavedra

O TRATAMENTO DO XÉNERO POÉTICO EN RICARDO CARBALLO CALERO.
CRÍTICA LITERARIA, CANON E HISTORIOGRAFÍA / Alberte Valverde

OS ESTUDOS DE RICARDO CARVALHO CALERO SOBRE ROSALÍA DE CASTRO:
UNHA ACHEGA MAXISTRAL / María Pilar García Negro

Creación literaria

POESÍA E FICCIÓNS DO EU / Pilar Pallarés

RICARDO CARVALHO CALERO E O TEATRO / Laura Tato Fontaíña

CARVALHO CALERO NARRADOR. SCÓRPIO E AS MULLERES / Henrique Rabuñal

Ideas e achegas ao idioma

RICARDO CARBALLO, O GRUPO GALAXIA E A ACADEMIA.

POLÍTICAS DA LINGUA EN TEMPOS ADVERSOS (1950- 1975)

/ Henrique Monteagudo

A LIÑA DO GALEGO LITERARIO NA GRAMÁTICA DE CARBALLO CALERO /

/ Serafín Alonso Pintos

DO IDEÁRIO DE RICARDO CARVALHO CALERO

AO REINTEGRACIONISMO DO SÉCULO XXI / Eduardo Maragoto

**Ricardo Carballo/Carvalho Calero
no seu tempo**

NO NACIONALISMO GALEGO DE ANTEGUERRA

CARBALLO CALERO AND PRE-CIVIL WAR GALICIAN NATIONALISM

Justo Beramendi
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Descrición da ideoloxía e da acción política de Ricardo Carballo Calero no seo da ala esquerda do nacionalismo galego entre 1926 e 1936: activista universitario, membro da Asociación Nacionalista de Santiago e de Esquerda Galeguista en 1930-1931, redactor do proxecto de Estatuto de Autonomía do Seminario de Estudos Galegos e dirixente do Partido Galeguista en 1931-1936.

Abstract: This is a description of Ricardo Carballo Calero's ideology and his political activity as a left-wing Galician nationalist from 1926 to 1936: as an activist in the University of Santiago de Compostela, member of the Santiago Nationalist Association and the Galicianist Left (1930-1931), co-author of the Home Rule Statute proposed by the Galician Studies Seminar and prominent militant of the Galicianist Party (1931-1936).

Palabras chave: Ricardo Carballo Calero, nacionalismo galego, esquerda galeguista, Partido Galeguista, autonomía de Galicia.

Key words: Ricardo Carballo Calero, Galician nationalism, Galicianist Left, Galicianist Party, Galician Home Rule.

Ricardo Carballo Calero (1910-1990) pertence á primeira xeración dos que, en analogía coa expresión actual *nativos dixitais*, podemos chamar nativos nacionalistas galegos. Os membros da xeración precedente, a protagonista da transformación do rexionalismo en nacionalismo, chegaron ao galeguismo partindo doutros esquemas ideolóxico-políticos que tiveron que abandonar total ou parcialmente: Antón Villar Ponte dende o republicanismo federal, Lois Porteiro dende o republicanismo rexeneracionista, Johán Vicente Viqueira dende o krausismo, Luís Peña Novo dende o agrarismo socialcatólico, Antón Losada Diéguez

dende o tradicionalismo filocalista, Vicente Risco dende un irracionalismo filosófico adobado con exotismos estéticos varios etc. Mesmo os procedentes do vello rexionalismo (os Carré, Lugrís Freire, Banet Fontenla etc), aínda que xa eran galeguistas, necesitaron dar un salto ideolóxico non pequeno para permanecer nunhas Irmandades da Fala nidamente nacionalistas a partir da Asemblea de Lugo de novembro de 1918. Non é o caso dos mozos que, como Xosé Filgueira Valverde, Ramón Martínez López, Antonio Fraguas, Alexandre Bóveda ou o propio Carballo, ingresaron nos anos vinte nun movemento que tiña xa ben definidos un marco teórico e un programa político que non cambiarían en nada fundamental até despois da Guerra Civil. Eles naceron xa á vida pública como galeguistas no intelectual e nacionalistas no político.

En Carballo Calero isto empezou en 1926, cando chegou a Compostela con dezaseis anos para iniciar os seus estudos de Dereito, procedente de Ferrol, unha cidade na que o nacionalismo organizado se apagara en 1923 logo de contar durante sete anos cunha Irmandade moi activa. As causas desta eclipse, que duraría até 1932, foron, por unha banda, o efecto demoledor da Ditadura de Primo de Rivera (1923-1929) sobre todo o nacionalismo e, pola outra, a baixa dos seus dous líderes maiores, Xaime Quintanilla, que marchou ao PSOE, e Ramón Villar Ponte, que trasladou a súa residencia a Viveiro, onde fundaría outra Irmandade. En cambio, malia as dificultades, o nacionalismo mantiña en Santiago certa presenza dentro e fóra da Universidade. Neste marco, Carballo entrou en relación con algúns compañeiros galeguistas, concretamente con Ramón Martínez López, un dos fundadores do Seminario de Estudos Galegos, que foi o seu introdutor no que quedaba dos círculos nacionalistas. En poucos anos o catecúmeno ferrolán asumiu completo o ideario irmandiño, como demostra a súa actuación a partir de 1928. Vexamos en que consistía ese ideario antes de describir a súa actuación política.

A IDEOLOXÍA

O sistema ideolóxico-político do nacionalismo galego de anteguerra¹, como o de calquera outro nacionalismo minimamente desenvolvido, tanto se conta cun Estado propio como se non, ten un elemento central que sustenta o conxunto e é común a todas as súas tendencias: o concepto de nación propia, neste caso Galicia, como suxeito colectivo e lexítimo de soberanía. Os elementos constitutivos desa nación ideal/real, isto é, as características que se aducen para xustificar a súa existencia como nación e os seus dereitos, poden ser diferentes en cada nacionalismo (Beramendi 1999, pp. 171-191). No caso galego, tal concepto ten

1 Para unha análise completa das ideoloxías presentes no nacionalismo galego entre 1916 e 1936, véxase Beramendi 2007, pp. 469-644.

unha longa xestación de tres cuartos de século, que se inicia nos anos 1840 cos primeiros provincialistas, adquire a súa estrutura básica coa obra de Manuel Murguía entre 1865 e 1891 e chega á súa forma canónica entre 1916 e 1920 cos ideólogos das Irmandades, nomeadamente coa obra de Vicente Risco (1920, 1930), para non cambiar xa significativamente até a década dos sesenta do século XX, cando varias versións do marxismo irrompen con forza no universo galeguista.

Volvendo ao que nos ocupa, para os irmandiños Galicia tiña a condición de nación porque era un pobo descendente dunha rama da familia celta dotado dunha lingua, unha cultura, unha historia e un carácter colectivo singulares e que habitaba unha terra tamén singular; caracteres todos obxectivos, non dependentes da vontade nin da interpretación, que cimentaban polo tanto a obxectividade, antigüidade e indestrutibilidade da nación mesma. E como tal nación, segundo os valores imperantes na política moderna, tiña dereito á soberanía, isto é, a decidir por si mesma e libremente como autogobernarse e como relacionarse con outras nacións, así como a defender a súa identidade nacional, negada e deteriorada pola opresión allea. Até aquí todos de acordo. Por iso non había discrepancias sobre as seguintes cuestións e reivindicacións (presentes todas no programa de Lugo), que eran derivacións directas do anterior:

1ª) Se Galicia era unha nación, que era España? Había dúas respostas posibles. Primeira: España era *outra* nación. Neste caso, a única opción estratéxica coherente co nacionalismo galego era a independencia de Galicia, pois non resultaba concibible unha nación dentro doutra. Segunda resposta: España non era unha nación senón un Estado plurinacional no que unha das nacións integrantes, Castela, negaba a identidade e a soberanía das demais (Cataluña, Euskadi, Galicia) e impedía o seu autogoberno mediante o centralismo e o caciquismo. Esta segunda resposta era bivalente respecto da reivindicación principal, pois tan coherente resultaba co nacionalismo a independencia como unha transformación radical do Estado español que permitise o exercicio desas soberanías nacionais. A gran maioría dos irmandiños, se cadra por ser consciente das dificultades case insuperables para formar daquela un Estado galego independente, era partidaria desta segunda vía. De aquí que o seu gran obxectivo político fose:

2ª) A substitución do Estado español centralista por unha federación (con matices confederais) das nacións ibéricas, previo exercicio do seu dereito de autodeterminación, e na que debería entrar tamén Portugal. Este federalismo radical inspirábase para a distribución territorial dos poderes no modelo descentralizador establecido por Pi i Margall para a nación española no século XIX, pero diferenciábase del en algo fundamental: agora os suxeitos federables

non eran os cidadáns españois que construían a súa nación de abaixo a arriba mediante pactos graduados (concello – estado – nación) senón as nacións obxectivas previamente existentes.

3ª) En todo caso, no que atinxe ao poder político, as nacións federadas, entre elas Galicia, conservarían a maior parte da súa soberanía orixinaria ideal, cedendo á federación unicamente o imprescindible para a súa constitución e funcionamento, polo que as únicas competencias federais serían as relacións exteriores, as forzas armadas, os dereitos fundamentais, as comunicacións e conflitos entre as nacións federadas, a moeda e a regulación do funcionamento do mercado.

4ª) Convencidos de que o clientelismo e o parlamentarismo deturpado da Restauración eran os alicerces maiores da opresión e o atraso de Galicia, avogaban tamén pola democratización radical do sistema: sufraxio universal, dereitos políticos plenos para as mulleres (que non os tiñan), réxime electoral proporcional no canto do maioritario, e erradicación do caciquismo, da fraude electoral e dos políticos profesionais.

5ª) Idénticos obxectivos perseguía a proposta de reforma das administracións públicas, que incluía a supresión das deputacións provinciais (“niños de caciquismo”), a substitución dos concellos rurais polas parroquias, a plena autonomía municipal para os concellos urbanos e un funcionariado autóctono a todos os niveis.

6ª) A preservación e o desenvolvemento da identidade nacional esixía unha galeguización completa da vida pública, isto é, a cooficialidade da lingua galega, a promoción de todas as dimensións da cultura propia, a “soberanía estética da nazón galega” e un sistema político que, alén de democrático, estivese dominado por partidos políticos exclusivamente galegos.

Pero, como acontece con calquera nacionalismo, unha cousa era afirmar a nación e a súa soberanía e outra moi diferente definir como debía ser esa nación por dentro no económico, no social, no político, no moral, no cultural etc. Aquí a unanimidade é imposible nas sociedades modernas, moi heteroxéneas sempre neses eidos. Por iso ningún nacionalismo se basea nunha soa ideoloxía homoxénea, senón que no seu seo conviven un conxunto máis ou menos numeroso de ideoloxías de base unidas polo nexo da asunción da nación común. Esa diversidade pode non traducirse en división partidaria durante un tempo máis ou menos longo, pero tal unidade organizativa adoita desaparecer antes ou despois se hai crecemento sociopolítico sostido nese nacionalismo.

O nacionalismo galego de anteguerra non era unha excepción niso. Simplificando algo a súa diversidade podemos afirmar que convivían nel dúas tendencias principais². A primeira era unha dereita de mentalidade católico-tradicionalista, nostálgica dun pasado de hexemonía fidalga, que aspiraba a conservar en todo o posible tanto os valores e a moral dos vellos tempos como unha sociedade e unha economía principalmente rurais, sen que por iso negase a necesidade de cambios como a eliminación do foro e a modernización agraria mediante a introdución de novas técnicas e o fomento da comercialización e dun cooperativismo que mellorasen as condicións de vida do campesiñado e minorasen a emigración, programa este no que, por certo, coincidían coa outra tendencia. A segunda tendencia era unha esquerda liberal-democrática, non revolucionaria pero si reformista, aconfesional, máis aberta ao mundo urbano e aos seus problemas e firmemente partidaria dunha auténtica democracia representativa.

A unidade organizativa resistiu as tensións entre uns e outros durante os seis primeiros anos de vida das Irmandades da Fala, pero finalmente crebrou en 1922, aínda que esta ruptura seguiu estritamente as divisorias ideolóxicas que, porén, si estaban no fondo. Perante as oportunidades que ofrecía a nacente República, a unidade recupérase en 1931 co Partido Galeguista pero sobre as mesmas áreas movedizas da confrontación ideolóxica interna que outra volta acabará desembocando en escisións en 1935 e 1936. En todo caso, no momento que aquí nos interesa, o período 1926-1930, eses enfrontamentos perderan transitoriamente gran parte do seu sentido porque a Ditadura de Primo de Rivera condenara as Irmandades á inoperancia política e a refuxiarse na elaboración teórica e nunha moi fecunda produción literaria e cultural. É o momento do nacemento do Carballo Calero nacionalista. Pero que tipo de nacionalista? Pois un nacionalista de esquerdas, como demostran sen lugar a dúbidas os seus pronunciamentos e a súa traxectoria política dos anos posteriores. Vexámolo.

A ACTIVIDADE POLÍTICA

O réxime militar nado do golpe de Estado encabezado o 13 de setembro de 1923 polo xeneral Miguel Primo de Rivera provocara a desorganización case total das Irmandades. Só permaneceu en pé, aínda que moi diminuída, a da Coruña, que continuou publicando *A Nosa Terra*, por suposto sometida á censura. En Santiago,

2 Había tamén gromos moi embrionarios de nacionalistas socializantes sen incidencia apreciable na marcha do conxunto. Nuns casos, como o do ferrolán Xaime Quintanilla, acaban marchando ao PSOE nos anos vinte. Noutros, xa nos anos trinta, ora actúan dentro do sector democrata, como Ramón Suárez Picallo, ora montan unha minúscula organización propia, como a Unión Socialista Gallega de Xan Xesús González.

se ben deixara de funcionar a delegación compostelá da Irmandade Nazionalista Galega, froito da escisión de 1922, o nacionalismo perduraba baixo a superficie refuxiado no acubillo cultural do Seminario de Estudos Galegos, escola de formación de Carballo e doutros compañeiros de xeración. O Carballo mozo iniciou cedo a súa andaina de activista universitario entrando na Asociación Profesional de Alumnos da Facultade de Dereito e na sección galega da estatal Federación Universitaria Escolar (FUE), nas que non tardaría moito en acceder a postos dirixentes.

A finais de 1928, só dous anos despois da súa chegada a Compostela e con dezaioito de idade, o seu compromiso co nacionalismo era xa forte abondo como para superar o desánimo da maioría dos seus compañeiros galeguistas e participar no reducido grupo que intentou, sen éxito, reorganizar as Irmandades na clandestinidade, nunha reunión, probablemente na casa de Camilo Díaz na rúa das Hortas de Santiago, á que asistiron Federico Zamora en representación da IF da Coruña, Vicente Risco, Florentino L. Cuevillas e Ramón Otero polo grupo de Ourense, e Paulino Pedret, Camilo Díaz, Antonio Fraguas e Ramón Martínez López polo de Santiago³. Acordaron alí fundar “unha organización nacionalista pura, sin parlamentarismos, nin regramentos, o máis segreda, rápida e eficaz posible”, da que Otero foi elixido provisoriamente “cabezaleiro supremo”. Aínda que esta organización non callou, a tentativa demostra a vontade de manter vivo o nacionalismo organizado, pese ás dificultades case insuperables do momento.

En xaneiro de 1930, o ditador, fracasado o seu intento de institucionalizar un sistema autoritario de partido único (a Unión Patriótica) e perdidos case todos os apoios, incluídos o da Monarquía e os de boa parte do Exército, dimitiu e foi substituído á cabeza da ditadura por outro xeneral, Dámaso Berenguer. Neste breve período de tránsito á República, que pasou á historia co significativo nome de “Ditabrandia”, houbo unha maior tolerancia do poder coas liberdades de expresión e coa reunión das forzas políticas; algo que aproveitaron todas as forzas prodemocracia para reactivárense. Tamén os universitarios.

En Compostela, vemos a Carballo Calero reclamando máis galeguismo aos seus compañeiros (Carballo 1930a)⁴. Repróchalles o seu mimetismo respecto de todo o que vén de Madrid, mesmo na súa loita pola democracia, como esa admiración por Unamuno, un españolista que, na súa opinión, debía ser inaceptable para os galegos. En outubro de 1930 fala en nome de todos os “escolares” na solemne inauguración do curso 1930-1931, feito que demostra que era xa un dos principais

3 Coñecemos esta reunión e os seus resultados por unha carta de Otero Pedrayo a Losada Diéguez, datada en Ourense o 3 de marzo de 1929, que puiden consultar entre os papeis do segundo no Pazo de Moldes.

4 “esta gloria dos estudantes galegos ten un carácter «importado» que non podo me acostumar a ollalo como algo verdadeiramente xurdio. Pois é mester dicilo: falla nos estudantes de Compostela un espírito galego” (1987, p. 101).

líderes dos universitarios. Nesa condición encabeza en xaneiro de 1931, como el mesmo nos conta (Carballo 1931), o enfrontamento dos estudantes co alcalde e exrexionalista Felipe Gil Casares.

No referido discurso (Carballo 1930b) exprésase como dirixente corporativo avogando por unha organización dos estudantes “para fines profesionales, porque sólo la profesionalidad es aglutinante capaz de unirlos a todos” (1987, p. 92), aínda que respectando sempre a ideoloxía de cadaquén. E rexeita as agrupacións políticas na Universidade porque na súa opinión serían nocivas para a institución e para os estudantes en canto estudantes. Con todo, ao final non pode, ou non quere, evitar colarlle ao seu académico auditorio, maioritariamente españolista, unha arenga claramente galeguista reivindicando que:

la Universidad gallega lo sea de cuerpo entero. En esta hora jubilosa en que parece que los pueblos que integran el Estado español acusan con más relieve que nunca su afán de personalidad y su ansia de vida propia, la clase escolar gallega auténtica cree cumplir un deber ineludible solicitando por mi boca la galleguización de su Universidad. Galicia existe; y por existir tiene derecho a una cultura propia: y para ello es preciso que tenga un propio centro de cultura. Aspiramos a crear una vida universitaria auténticamente gallega; aspiramos a obtener un espíritu gallego en las aulas de la Universidad. El primer paso hacia esos ideales es lograr que en nuestras cátedras coexista oficialmente con el castellano, nuestra lengua vernácula (1987, pp. 93-94).

Asemade traballa tamén por reactivar o nacionalismo fóra da Universidade participando no movemento de reorganización que tiña lugar en toda Galicia. Algo non doado, non só polas limitacións que impoñía a todos a ditadura, por moi “branda” que se manifestase agora, senón tamén por certos feitos acontecidos no seo do galeguismo, concretamente na Coruña. A Irmandade desta cidade fora sempre a máis numerosa, activa e organizada con moito. De feito, agrupara tantos ou máis afiliados que todas as demais xuntas. E nela predominara sempre a tendencia democrática e filorepublicana. Como dixeran, o seu enfrontamento co sector católico-tradicionalista provocara en 1922 a escisión. E aínda que a desgraza común suavizara algo a ruptura durante a Ditadura, a gran maioría dos irmandiños coruñeses foi perdendo a fe na viabilidade dunha acción política expresamente nacionalista e acentuando a súa proclividade de sempre a unha alianza cos republicanos. Tanto que case todos eles, encabezados nada menos que por Antón Villar Ponte, converxeron en setembro de 1929 co grupo republicano de Santiago Casares Quiroga para formar a Organización Republicana Gallega Autónoma

(ORGA), partido autonomista pero non nacionalista. E procuraron convencer o resto de “irmáns” de Galicia de que seguisen o seu exemplo.

Pero non o conseguiron. Logo dun fracasado intento de reunificación na VI Asemblea Nacionalista (A Coruña, 26-27 de abril de 1930), os que cofundaran a ORGA seguiron de momento nela, aínda que a maioría retornaría ao rego nacionalista cando Casares Quiroga, xa na República, demostrase o tépedo do seu autonomismo ao tempo que o nacionalismo emprendese unha traxectoria ascendente. E os que non estaban dispostos a renunciar ao nacionalismo, a maioría dos de fóra da Coruña, iniciaron un proceso de reorganización fragmentada por localidades, que acadou especial intensidade nas provincias de Pontevedra e Ourense pero que se deixou sentir tamén fóra destas en diferentes cidades e vilas⁵. Unha delas, Compostela.

Carballo Calero foi dos que ficaron no nacionalismo en todo momento. Así que en 1930 contribuíu a fundar a Asociación Nacionalista de Santiago (ANS), nome moi diferente do da vella Irmandade e que parece pensado para marcar distancias cos que marcharan á ORGA. Entre os 34 membros da ANS que teño censados había de todo⁶. Presidida polo canteiro e despois avogado Xan Xesús González, líder nos anos trinta do minoritario sector socialista do nacionalismo, agrupaba todas as tendencias ideolóxicas, así como veteranos e novos adeptos. Na dereita situábanse o vello Manuel Banet Fontenla, que trasladara a súa notaría dende Monforte, e os seus dous fillos, tamén notarios, xunto cos sacerdotes Xosé M. Cabada, Manuel García, Xesús Carro e Paulino Pedret, así como a catedrática M.ª Pura Lorenzana, o mestre Xosé Mosquera, o empregado Manuel Beiras, o deseñador Camilo Díaz, o avogado Francisco Vázquez e o empresario e presidente do Círculo Mercantil de Santiago, Santiago de la Riva Barba. No centroequerda ou na esquerda, os estudantes Ricardo Carballo Calero, Álvaro Cunqueiro, Francisco Fernández del Riego, Sebastián González García-Paz, Luís Seoane, Lois Tobío, o pintor Mariano Fernández Granell, o músico Ángel Brage e o propio presidente da Asociación, Xan Xesús González.

No ano seguinte Carballo participou tamén na fundación doutra organización, Esquerda Galeguista, esta de ámbito galego e máis homoxénea ideoloxicamente, como o seu mesmo nome indica. Facían parte dela algúns membros da ANS (Car-

5 Rexurdiron, con un ou outro nome, a maioría das Irmandades preexistentes, como as de Ourense, Santiago, Pontevedra, Monforte, Vilalba ou Vilagarcía. Non así a de Ferrol, de momento. E naceron outras onde antes non as había, como en Noia, ou foran insignificantes, como en Vigo, que agora contaba co Grupo Autonomista Galego dirixido por Valentín Paz-Andrade.

6 A composición socioprofesional era a seguinte: dez estudantes universitarios, a maioría de dereito e letras; catro profesores ou mestres; catro sacerdotes; tres notarios; tres empregados; tres artistas/músicos; dous empresarios; dous avogados; dous comerciantes e un médico. Todos eles homes, menos unha muller, a catedrática de Instituto María Pura Lorenzana.

ballo Calero, Lois Tobío, Luís Seoane, Antonio Fraguas), xunto con outros que non o eran, como Ánxel Casal (retornado dende a ORGA), Álvaro de las Casas (catedrático en Noia), Arturo Cuadrado ou Xosé Eiroa. Este grupo, do que só coñezo 25 membros, tivo escasa actividade política, fóra de publicar algún manifesto. De postulados moi radicais, chamou a absterse nas eleccións a Cortes Constituíntes de 28 de xuño de 1931 porque desconfiaba da pureza democrática e da vontade descentralizadora da nacente República⁷.

Fóra destas reticencias marxinais, o certo é que a partir do 14 de abril o conxunto do nacionalismo galego se puxo claramente do lado da República. A súa ala dereita, coa esperanza de que fose federal e polo tanto permitise o nacemento do Estado galego que todos reivindicaban; e a ala esquerda polo mesmo motivo e ademais porque traía a democracia. A *Nosa Terra*, voceiro común, saudaba no seu editorial de 1º de maio a República coa “mais íntima satisfacción”. Mais por se acaso, todos intensificaron, Carballo incluído, a súa campaña proautogoberno de Galicia. E así, o 26 de abril, co gallo da conmemoración dos fusilamentos de Carral de 1846, Otero Pedrayo, Castelao e Paz-Andrade protagonizaron pola mañá un mitin en Ourense, que repetiron pola tarde en Vigo, co reforzo de Carballo Calero (na súa condición de expresidente da FUE galega), no Teatro García Barbón. Todos reclamaron con firmeza unha República Federal e que Galicia fose tratada igual que Cataluña e Vasconia na nova Constitución⁸. O domingo seguinte, 3 de maio, celebráronse actos semellantes en Pontevedra, A Estrada e Cambados, xa sen a escusa dos mártires de Carral.

Pero non todo foron mitins. O 4 de xuño, só mes e medio despois da proclamación da República e tres semanas antes das eleccións a Cortes Constituíntes, o sector exirmandiño que aínda permanecía na ORGA, encabezado por Antón Villar Ponte e Luís Peña Novo, aproveitou que Santiago Casares Quiroga andaba en Madrid moi ocupado no goberno provisional para celebrar na Coruña unha asemblea proestatuto á que foron convocadas todas as forzas políticas e entidades interesadas. Naturalmente os nacionalistas, malia estaren fragmentados aínda en numerosos grupos, non faltaron á cita. E Carballo Calero tivo unha participación de peso na iniciativa, pois foi o encargado de redactar, xunto con Lois Tobío, o anteproxecto de Estatuto que o SEG presentou a esa asemblea e ao que Alexandre Bóveda engadíra a coñecida *addenda* sobre a cuestión fiscal e financeira (SEG 1931a, 1931b). O texto, non moi diferente no grao de autogoberno das Bases que achegaron os da ORGA, pero moito máis desenvolvido, partía tamén da premisa

7 “Temos a obriga de confesar que o problema galego vaise tornando pra nós incompatible cos homes da Hespaña”. O manifesto, datado en Santiago o 14 de xuño de 1931 (*A Nosa Terra*, 285, 1/VII/1931), reivindicaba como propio o proxecto de Estatuto aprobado na Asemblea de 4 de xuño na Coruña.

8 Véxase *El Pueblo Gallego*, 25 e 28/IV/1931.

desa República federal que finalmente non foi, polo que establecía un nivel de soberanía e de regaleguización para a Galicia federada (“Estado libre dentro da República Federal Española”, segundo o art. 1º) moi por riba das limitadas competencias que permitiría despois a Constitución republicana para as “rexións autónomas”⁹. Pero o texto incluía tamén cláusulas socioeconómicas que indicaban moi claramente o encadramento de Carballo, Bóveda e Tobío na tendencia máis democrática e socialmente avanzada do nacionalismo. Tal é, por exemplo, un sistema fiscal progresivo, imprescindible para financiar algunhas políticas como o fomento das cooperativas ou a banca pública¹⁰. Daquela a fiscalidade (socialmente moi inxusta) gravitaba sobre os impostos indirectos e secundariamente sobre os bens raíces, así que as propostas deste tipo en materia facendaria eran case revolucionarias. Na mesma liña, hai tamén elevadas declaracións de principios absolutamente impracticables nunha economía real de mercado que, con máis ou menos matices, todos eles asumían. Aínda que son moi ilustrativas da súa arela de fondas reformas sociais¹¹.

Como ben sabemos, nas eleccións de 1931 o nacionalismo galego conseguiu, por primeira vez na súa historia, representación no Congreso dos Deputados: Alfonso R. Castelao, coa Candidatura Galeguista de Pontevedra que loitaba en solitario; Ramón Otero Pedrayo, co Partido Nazonalista Republicán de Ourense, que se presentaba en coalición; e Antón Villar Ponte e Ramón Suárez Picallo nas listas da ORGA pola Coruña. Catro voces a loitar dende Galicia pola República Federal. Tamén sabemos que nesas Cortes os partidarios dese tipo de república resultaron minoría, porque nin a maioría dos diversos republicanos nin os socialistas, que formaban o binomio maioritario e gobernante, estaban polo labor. Así que ao cabo o modelo resultante, o chamado Estado Integral, só consideraba unha moi moderada descentralización para aqueles territorios que conseguisen constituírse en “rexión autónoma” logo de superar uns requisitos realmente duros¹². Esta autonomía *light* estaba moi por debaixo das aspiracións dos nosos nacionalistas, pero estes, conscientes das súas escasas forzas, aceptaron o mal menor e comprenderon

9 Para máis detalles das diferentes propostas presentadas a esa asemblea, incluída a so SEG, véxase Beramendi (2007, pp. 811-818) e tamén Vilas (1975).

10 “Art. 34. Exisitirá un imposto directo único que gravará as rendas, cun gravamen maior para as rendas que proveñan do capital que pra as que procedan do traballo, i-eximindo d'imposto as rendas do traballo menores da cantidade que a lei correspondente determiñe. Art. 35. Haberá ademais os impostos indirectos que se establezan con arreglo ás leises”.

11 “Art. 30-b) garantir o traballo a todol-os cidadáns, segundo as suas condizóns e as suas necesidades, con arreglo as eixixencias da xustiza social; c) regular a propiedade rural de xeito que veña ficar ceibe de toda carga pra o que a traballa; d) proporcionar a todol-os cidadáns os meios necesarios pra o seu preno desenrolo espiritual”.

12 Pódese atopar unha análise da descentralización no Estado Integral da II República en Beramendi (2007 pp. 774-785).

que conseguilo non era doado, polo que debían dotarse dun instrumento político forte e eficaz. Por iso neses meses acabaron converxendo todos na reunificación, pero non para repetir a experiencia das Irmandades, senón para crear un partido moderno con criterios organizativos moi diferentes dos da etapa da preditadura.

Para conseguilo aparcaron (que non enterraron) as diferenzas ideolóxicas e, reunidos en Pontevedra o 5 e 6 de decembro de 1931, fundaron o Partido Galeguista. As crónicas recollen a presenza de Carballo neste acto fundacional pero ningunha intervención súa nos debates. Mais o feito de que fose elixido para o Consello Executivo¹³, con só vinte e un anos, revela que xa era un nome importante. A composición deste primeiro órgano de dirección era integradora en todos os sentidos, pois procuraba o triplo equilibrio xeracional, territorial e ideolóxico, equilibrio que desaparecería dous anos despois en beneficio da ala esquerda. Carballo sería reelixido para outro mandato na II Asemblea do PG, cuxo regulamento redactaría el mesmo (PG 1932).

Pero este protagonismo experimenta despois unha eclipse duns dous anos, que comeza coincidindo coa súa marcha de Compostela a Ferrol en 1932, unha vez rematados os estudos de dereito, para preparar os exames de acceso a unha praza de funcionario no concello. O feito é que neses dous anos apenas aparece nas fontes. É probable que, afastado dos grandes centros de actividade do galeguismo nese momento e ocupado en iniciar a súa carreira profesional, dedicase todas as súas enerxías políticas á resurrección do nacionalismo ferrolán creando a agrupación local do partido, que chegaría a presidir en 1936. Segundo as miñas pescudas, este grupo chegou a contar con 31 afiliados¹⁴.

Porén, tamén deixou algunha pegada da súa actividade fóra da vida orgánica do partido. Unha, no proceso autonómico. Reactivado a mediados de 1932 dende o Concello de Santiago, Carballo presentou o 10 de setembro de 1932 unha emenda ao anteproxecto de Estatuto de Autonomía sometido a información pública para que os conselleiros fosen nomeados e cesados polo presidente do Consello de Goberno e non polo presidente de Galicia. A emenda foi incorporada pola comisión redactora ao texto que finalmente aprobaría a Asemblea de Municipios, celebrada en decembro en Santiago (Cores 1998, pp. 230-232 e 348-349).

Outra, no movemento universitario. O seu nome encabezaba as 25 sinaturas de estudantes ao pé do manifesto que en marzo de 1933 expoñía a política do PG

13 Xunto con Pedro Basanta, Lois Tobío, Álvaro de las Casas, Xosé Núñez Búa, Ramón Martínez López, Víctor Casas, Manuel Lugaís Freire, Plácido R. Castro, Vicente Risco, Manuel Banet Fontenla, Valentín Paz-Andrade, Antonio Alonso Ríos, Alexandre Bóveda e Xosé Filgueira Valverde. Os deputados Alfonso R. Castelao e Ramón Otero Pedrayo tiñan voz pero non voto no Consello porque así o establecía o estatuto do partido.

14 Entre os que había oito empregados, catro comerciantes, catro obreiros, dous estudantes, dous profesores, un arquitecto, un viaxante de comercio, un mariñeiro, un chofer e un practicante.

para a universidade galega (PG 1933). Logo de avogaren por unha universidade menos funcional, máis científica e flexible, que se preocupase pola resolución dos problemas de Galicia e resultase accesible á mocidade de menos recursos —de modo que o estudo superior fose un dereito de todos e non un privilexio— e de apoiar algunhas iniciativas modernizadoras como a prevista Residencia (xermolo do actual campus sur de Santiago), resumían as súas arelas en cinco puntos:

1. Autonomía de Galicia.
2. Independencia universitaria con relación a Madrid.
3. Federación Oficial Escolar Universitaria única e galega.
4. Igualdade de dereitos para o galego en relación ao castelán.
5. Establecemento de cátedras permanentes de cultura galega.

Todo cambiou en novembro de 1933 coa vitoria das dereitas españolas nas eleccións xerais. O PG competira en solitario e, malia obter un número de votos moi aceptable en toda Galicia (quedou por diante do PSOE nas provincias da Coruña e Pontevedra), perdeu todos os seus deputados. Pero non foi esa a perda maior. Os gobernos do chamado Bienio Negro, como non podía ser doutro modo nas dereitas españolas daquel tempo, esquecendo a Constitución, practicaron dende o principio unha política centralista acosando a única autonomía xa en vigor, a de Cataluña, e metendo no conxelador os demais Estatutos en tramitación, empezando polo galego, ao que só lle restaba o referendo popular mediante un plebiscito que debía convocar o goberno central. Até ese momento o PG procurara manterse no centro do espectro político para salvagardar os seus equilibrios internos, pero agora a situación política deixaba algo moi claro, algo que a dirección do partido entendeu axiña: a autonomía de Galicia pasaba por unha fronte común do nacionalismo e as esquerdas, ou parte delas, que cambiase o signo político do poder central.

Esta perspectiva, unha vez formulada, avivou no seo do PG o vello preito dos anos vinte entre os neotradicionalistas, opostos agora ao carácter laico da República e sempre a calquera alianza cos partidos republicanos, e os demócratas, dispostos a que a consecución da autonomía prevalecesse sobre a paz interna. Este dilema foi o centro dos debates na III Asemblea do PG (Ourense, 13-14 de xaneiro de 1934) que, malia a táctica illacionista defendida daquela por Vicente Risco e Iglesia Alvaríño, apoiou finalmente as teses de Suárez Picallo e Víctor Casas e aprobou a colaboración cos partidos de esquerda para avanzar cara á “autodeterminación” e á “republicanización”¹⁵.

15 Véxase a extensa crónica desta asemblea en *A Nosa Terra*, 321 (28/I/1934).

Carballo non estivo presente pero axiña fixo pública a súa postura mediante un artigo cun título expresivo abondo, “Xa somos esquerda” (Carballo 1934a), no que non esquivaba a posibilidade de que o enfrontamento acabase nunha escisión do partido, pero, sempre racional, a negaba porque, segundo el, a fraqueza numérica do PG “escorrenta toda probabilidade racional de coidar na división”. Recoñecía que a polarización da sociedade en Galicia e en España era unha realidade ineludible. “E por imperativo vital hay que tomar posición n-un ou n-outro bando” e “o Partido Galeguista non pode dubidar: téñese que situar da banda da esquerda” porque “da dereita nada pode agardar Galicia”. Ademais, “somos xa esquerda, porque os galeguistas cristiáns tiveron sempre unha ampla visión dos problemas cuíus solucións programáticas definen o ezquerdismo”. En calquera caso, o esencial era “salvar a nosa obra de perecer no berce dourado de un idealismo baleiro”, en alusión benévola a Risco e compañía.

Como era de esperar, as decisións da Asemblea non trouxeron a paz. Despois do fracasado alzamento das esquerdas en outubro dese mesmo ano, que pasou á historia como “a revolución de Asturias”, o goberno non só reprimiu con dureza os responsables senón que aproveitou a ocasión para castigar toda a oposición. En Galicia intentou descabezar o PG, que nada tivera que ver coa sublevación, desterrando a Castelao, secretario político, a Badajoz e a Alexandre Bóveda, secretario xeral, a Cádiz. O resultado foi contraproducente, como adoita acontecer nestes casos. A dirección do partido viu neste ataque inxustificable un motivo máis para acelerar a viraxe emprendida e negociou en pouco tempo unha alianza coa Izquierda Republicana de Manuel Azaña, partido resultante da recente unión da Acción Republicana co Partido Republicano Gallego (antiga ORGA) de Casares Quiroga e outros grupos republicanos menores. E naturalmente este pacto alporizou aínda máis á dereita galeguista.

Coas tensións internas ao tope celebrouse a IV Asemblea (Santiago, 20-21 de abril de 1935). Poucos días antes, Carballo (1935b) publicara un artigo no que, ademais de gabar o autonomismo de Azaña, criticaba con dureza a dereita do partido dicindo que os contrarios á alianza cos republicanos vivían “no limbo” porque non coidaba “que teñamos fundado o Partido pra esmorecer contemplando o umbigo de Galicia”.

Desta vez si asistiu, e en lugar destacado, pois ocupou unha das vicepresidencias da Mesa da Asemblea, presidida por Xosé Núñez Búa. No debate e votación da memoria da secretaría política, lida por Sebastián González en ausencia de Castelao, foi el quen falou en nome de todos os que presentaran mocións de apoio ás xestións da dirección. Fronte á minoría, encabezada desta vez por Otero Pedrayo, que insistía en que o PG competise en solitario, Carballo argumentou que, dada a realidade da situación política, se o galeguismo quería conseguir a autonomía,

non tiña máis remedio que aliarse coas esquerdas españolas. Despois dunha longa discusión, a asemblea ratificou finalmente esa alianza por unha ampla maioría.

Ás sete da tarde, nun pavillón da Ferradura “ateigado de xente”, tivo lugar o acto público de clausura, presidido por Ricardo Carballo Calero, con discursos deste e de Antón Villar Ponte, Xerardo Álvarez Gallego e Ramón Suárez Picallo, nos que se adiantaron os contidos do manifesto (PG 1935) que se publicaría no número seguinte d’*A Nosa Terra* e tamén como folla independente. O texto, fóra dalgunha pirueta retórica para intentar calmar a disidencia interna e de denunciar as “agresións á nosa economía” cos conseguíntes problemas para labregos, mariñeiros e obreiros, definía sen lugar a equívocos o novo lugar do PG no escenario político: rexeitamento das políticas do goberno dereitista, “intanxibilidade, aínda cos seus erros, da Constitución de 1931” e adhesión á liña política feita pública o 12 de abril por Izquierda Republicana e os seus socios. A mensaxe á opinión pública estaba moi clara: o nacionalismo galego incorporábase á fronte común de centreesquerda a prol da restauración da democracia republicana, autonomía incluída. Este foi sen dúbida un dos momentos de maior protagonismo público de Carballo Calero. Pero non sería o único.

Nos meses seguintes, o PG, en cumprimento dos acordos adoptados, asinou un pacto con Izquierda Republicana e da súa man entrou en xaneiro de 1936 na Fronte Popular en Galicia. O funcionamento interno, radicalmente democrático, do PG esixía que todo isto fose aprobado directamente polas bases, e con tal fin convocouse unha asemblea extraordinaria para o 25 de xaneiro de 1936 en Santiago. Carballo, en claro ascenso dentro do partido, foi elixido presidente da Mesa. Ratificada por aclamación a entrada na Fronte Popular, procedeuse a elixir as persoas que ocuparían os postos que se reservasen ao PG nas listas da coalición, que aínda se estaban negociando. Aínda que previsiblemente serían só catro ou cinco postos, votáronse 27 nomes. Carballo quedou en oitava posición con 1 416 votos¹⁶. E na súa condición de presidente da Mesa pechou a asemblea cun discurso que mereceu este comentario do cronista: “As súas verbas son tan fermosas i-emocionadas que nos parece escoitar a un Otero Pedrayo mozo e pausado”¹⁷.

Coa vitoria da Fronte Popular o PG volveu ter deputados en Madrid: Castelao, Suárez Picallo, Alonso Ríos e Antón Villar Ponte (que morrería en marzo). No que atinxe a Carballo, as secuelas desa vitoria déronlle tamén oportunidade de contribuír nada menos que á elección de Manuel Azaña como presidente da

16 O máis votado foi Castelao, con 1 785 votos, seguido de Suárez Picallo (1 775), Antón Villar Ponte (1 771) e Alexandre Bóveda (1 735). Detrás de Carballo aparecían persoeiros de moito peso no nacionalismo, e non só aqueles que se afastaran da liña do partido, como Otero Pedrayo ou Paz-Andrade, senón tamén outros da ala esquerda, como Víctor Casas ou Ánxel Casal.

17 *A Nosa Terra*, 403 (31/I/1936), p. 3.

República, pois nos comicios indirectos de 26 de abril, para substituír o anterior presidente, foi un dos compromisarios electos nas listas da Fronte Popular. Nesa condición asistiu tamén en Madrid á reunión —na que actuou de secretario— preparatoria da convocatoria do referendo do Estatuto de Autonomía, último paso do proceso estatutario que permanecía bloqueado dende a súa aprobación pola Asemblea de Municipios de decembro de 1932. E foi, como todos os nacionalistas, un activo participante na campaña previa a aquel 28 de xuño, na que o texto ficou ratificado directamente polo electorado do país.

Esta alegría durou pouco, exactamente vinte días. Carballo tivo a “sorte” de atoparse o fatídico 18 de xullo en Madrid, a onde fora para preparar as oposicións a profesor de ensino medio, logo de rematar por libre a licenciatura de Filosofía e Letras. A xulgar polo acontecido nos meses seguintes con moitos compañeiros seus en Galicia, esta circunstancia moi probablemente lle salvou a vida. Pero pechou brutalmente unha xuventude de ilusionado compromiso e abriu o período máis penoso da súa vida. Combatente no exército republicano, derrotado e prisioneiro en 1939, xulgado e condenado a prisión, inhabilitado despois durante moitos anos para o exercicio da función pública, custoulle outros moitos recuperar a plenitude dos seus dereitos cidadáns e profesionais. Pero en ningún momento abxurou das súas conviccións nacionalistas para aliviar a súa situación.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Justo (1999). *La Historia política: algunos conceptos básicos*. [Santiago de Compostela]: Tórculo Edicións.
- Beramendi, Justo (2002). Carballo Calero, un xove nacionalista, 1926-1936. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carballo Calero. Memoria do século*. A Coruña: Universidade da Coruña / A.S.P.G., 281-294.
- Beramendi, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Carballo Calero, Ricardo (1930a). Da Universidade Galega, Unamuno, os estudantes e a Galiza. *Nós. Suplemento*, xx, 13-16. (Reproducido en Carballo 1987, 101-103).
- Carballo Calero, Ricardo (1930b). *Discurso leído por el señor Don Ricardo Carballo Calero, alumno de la Facultad de Derecho de la Universidad de Santiago de Compostela en la apertura del curso de 1930 a 1931*. Santiago: [s.n.]. (Reproducido en Carballo 1987, 87-94).

- Carballo Calero, Ricardo (1931). *La Fuerza pública en la Universidad de Santiago: datos y documentos*. [Santiago de Compostela]: Federación Universitaria Escolar Gallega. (Reproducido en Carballo 1987, 17-83).
- Carballo Calero, Ricardo (1934a). Xa somos esquerda. *A Nosa Terra*, 323, 1.
- Carballo Calero, Ricardo (1934b). A xeneración de Risco. *Nós*, 131-132, 182-184.
- Carballo Calero, Ricardo (1935a). Cousas de Cataluña. *A Nosa Terra*, 353, 1.
- Carballo Calero, Ricardo (1935b). Perante a Asambreira. *A Nosa Terra*, 361, 1.
- Carballo Calero, Ricardo (1987). *La Fuerza pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares*. Sada: Edición do Castro.
- Cores Trasmonte, Baldomero (1998). *O Estatuto de Autonomía de Galicia (1932-1936). Os documentos oficiais*. Santiago de Compostela: FOESGA.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- IF = Irmandades da Fala (1918). *Ao pobo galego. Manifesto da Asambleia Nacionalista de Lugo*. 18 de novembro, 1 p. Lugo: Irmandades da Fala.
- PG = Partido Galeguista (1931). *Declaración de principios. Programa de acción 1931-1932*. Decembro de 1931, 4 pp. [s.l.]: Partido Galeguista.
- PG = Partido Galeguista (1932). *Segunda Asambreira do Partido Galeguista. Propostas que fai o Consello do Partido*. Decembro de 1932, 4 pp. [s.l.]: Partido Galeguista.
- PG = Partido Galeguista (1933). *Aos escolares. Aos universitarios. Aos galegos. Manifesto*, 2 pp. Santiago: Imp. Nós. (Reproducido en *El Pueblo Gallego* 13/III/1933 e en Carballo 1987, 105-112). [Redactado por Carballo Calero e asinado tamén por outros vinte e catro estudantes].
- PG = Partido Galeguista (1935). *Manifesto da IV Asambreira. O Partido Galeguista á opinión de Galicia*. Abril de 1935, 2 pp. Pontevedra: (Imp. La Popular).
- Risco, Vicente (1920). *Teoría do nacionalismo galego*. Ourense: (Imp. La Región).
- Risco, Vicente (1930). *El problema político de Galicia*. Madrid: Cía Iberoamericana.
- SEG = Seminario de Estudos Galegos (1931a). *Anteproyecto de Estatuto de Galicia / elaborado pol-a Seizón de Ciencias Sociaes, Jurídicas i-Económicas do Seminario de Estudos Galegos, pra presentar na Asambreira galeguista da Cruña*. Santiago: (Imp. Paredes).
- SEG = Seminario de Estudos Galegos (1931b). *Exposición presentada pol-a poñenza encargada de redactar o Anteproyecto de Estatuto da Galiza*. Pontevedra: Casa Antúnez. [Seminario de Estudos Galegos, Seizón de Ciencias Sociaes, Políticas i-Económicas].
- Vilas Nogueira, Xosé (1975). *O Estatuto Galego*. A Cruña: Ed. do Rueiro.

RICARDO CARVALHO CALERO

NA RESISTENCIA DOS TEMPOS DA GUERRA E DA POSGUERRA

(1936-1980)

RICARDO CARVALHO CALERO IN THE RESISTANCE MOVEMENT
DURING THE SPANISH CIVIL WAR AND POST-CIVIL WAR PERIOD (1936-1980)

Carmen Blanco
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Este traballo achégase aos distintos tempos da traxectoria vital, profesional e intelectual de Ricardo Carvalho Calero nas catro décadas e media que van da segunda metade da dos trinta, marcada polo levantamento de 1936, á década dos setenta final da ditadura, marcada pola morte de Franco en 1975. A achega trae unha visión xeral do autor que constata a coherencia dunha personalidade que se adapta ás diversas circunstancias de guerra, ditadura e transición á democracia. Evidencia a resistencia antifascista fronte á represión na defensa da República coas armas e a supervivencia no cárcere e no exilio interior coas letras.

Abstract: This work examines different times in the life and professional and intellectual trajectory of Ricardo Carvalho Calero over the four and a half decades ranging from the late 1930s (marked by the uprising of 1936) to the 1970s and the end the Franco dictatorship (marked by the death of the dictator in 1975). It provides an overview of the author, confirming the coherence of a personality that adapts to the various circumstances of war, dictatorship and the transition to democracy. It analyses antifascist resistance against repression in the defence of the Republic through arms and survival in prison and inner exile through writing.

Palabras chave: Galicia, memoria, filoloxía, lingua, literatura, Ricardo Carvalho Calero.

Key words: Galicia, memory, philology, language, literature, Ricardo Carvalho Calero.

VISIÓN XERAL DO CARVALHO CALERO UN E DOS CARVALHO CALERO MOITOS

O presente escrito achegárase aos distintos momentos da traxectoria vital, profesional e intelectual de Ricardo Carvalho Calero durante as catro décadas e media que van da segunda metade dos anos trinta, marcada polo levantamento militar do dezaioito de xullo de 1936, á década dos setenta final da ditadura, marcada pola morte de Franco en 1975. A achega trazará unha visión xeral do RCC un e dos RCC moitos para constatar o mantemento da coherencia de RCC e os cambios derivados das adaptacións ás diversas circunstancias dos distintos tempos nesta época convulsa de guerra, ditadura e transición cara á democracia, de destrutivos enfrontamentos bélicos fratricidas e feroces discordias políticas. Tal achega destacará a resistencia de RCC que, fronte ás situacións represivas, aguantou na defensa da República coas armas e na supervivencia da derrota do réxime democrático no cárcere e no exilio interior coas letras.

Esta visión xeral é a que tratei de transmitir nos libros e nos artigos cos que din a coñecer a Carvalho Calero, unha visión aberta á diversidade dos datos máis obxectivos e sen prexuízos, que agora sintetizo con matices aprendidos na re-lectura e análise da obra caleriana e dos estudos sobre ela.

CONTEXTO XERAL: RCC MEMBRO DO SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS NO TRÁNSITO DO MODERNISMO AO POSMODERNISMO INTERNACIONAL

Ricardo Carvalho Calero (Ferrol, 1910 - Santiago de Compostela, 1990) é un sabio polímata, polígrafo, políglota, activista político-cultural, educador, profesor e, por riba de todo, escritor culto do século XX.

A súa vida e a súa obra sitúanse no tránsito do modernismo ao posmodernismo internacionais, no contexto xeral do pensamento, as artes e as humanidades, e no tempo do 36, no contexto histórico, bélico e posbélico, marcado polas dúas guerras mundiais e a guerra civil ou de España. Estas coordenadas galegas, españolas, europeas e universais circunscriben unha vida e unha obra cun antes e un despois do levantamento militar fascista de 1936.

Ao mesmo tempo, a vida e a obra do ferrolán sitúao como ser da segunda promoción do Seminario de Estudos Galegos (1923), tempo no que se autodefiniu coas tres dimensións integradas deste organismo científico: ciencia, creación e política. Neste sentido a figura de Carvalho Calero enmárcase dentro do proceso galeguista e do concreto movemento social galeguista, anunciado no pre-galeguismo do XVIII, iniciado no XIX e culminado no XX, como discípulo da

mestría da ilustración e do rexurdimento e dos seus mestres das Irmandades da Fala (1916) e de Nós (1920).

CARACTERÍSTICAS XERAIS: RCC HUMANISTA EXISTENCIAL, PROGRESISTA, GALEGUISTA E INDEPENDENTE

A personalidade complexa de Carvalho Calero manifesta diversas facetas. É un creador e pensador humanista existencial, de ideas políticas progresistas e social-demócratas, con principios liberais baseados no libre criterio individual, de sentimento relixioso cristián, galeguista e independente. Estas características, na súa dimensión especificamente política, concretáronse particularmente na militancia na Federación Universitaria Escolar (1926) e no Partido Galeguista (1931), exercitada con brillantez antes do levantamento do 36, e na afiliación como traballador á Unión General de Trabajadores, que o levou a combater na defensa de Madrid, como miliciano no Batallón Félix Barzana da Federación de los Trabajadores de la Enseñanza de la UGT, e na fronte de Andalucía, no estado maior como tenente do exército republicano.

Todas estas características ficaron unificadas no compromiso social galeguista de xuventude que deu sentido aos quefaceres do conxunto da súa vida.

TRAXECTORIA VITAL XERAL: RCC DO PRETÉRITO IMPERFECTO Á POESÍA PERDIDA E DO FUTURO CONDICIONAL ÁS RETICÊNCIAS...

Na traxectoria vital de Carvalho Calero perfílanse dúas grandes etapas derivadas da traxedia da guerra (1936-1939) e do cárcere como consecuencia da derrota republicana (1939-1941). Esta traxedia causou a crise da súa brillante vocación política de xuventude e o recoñecemento definitivo da vocación creadora e da devoción investigadora.

Podemos dar nome metafórico a esas dúas grandes etapas coas denominacións dos títulos das súas compilacións poéticas, cargados de intelixente ironía: do *Pretérito imperfecto* á *Poesía perdida* e do *Futuro condicional* ás *Reticências...*

Do *Pretérito imperfecto* á *Poesía perdida* nomearía a primeira grande etapa, que vai de 1910 a 1941 e transcorre en Galicia (Ferrol, 1910-1926 e 1933-1936, e Santiago de Compostela, 1926-1933,) e fóra de Galicia (Madrid, Valencia e Andalucía, 1936-1941). Esta denominación parte dos títulos da recompilación da poesía galega *Pretérito imperfecto* (1927-1961) (1980), preparada e publicada polo autor en vida o ano da súa xubilación, e da recompilación da poesía española *Poesía perdida* (1993), non publicada por compromiso monolingüe galego, mais gardada

polo escritor e editada e titulada no seu conxunto por Claudio Rodríguez Fer como obra póstuma que o autor deixara perfectamente preparada. Do *Futuro condicional* ás *Reticências...* nomearía a segunda grande etapa, que vai de 1941 a 1990 e transcorre toda en Galicia (Ferrol, 1941-1950; Lugo, 1950-1965, e Santiago de Compostela, 1965-1990). Esta denominación parte dos títulos das recompilacións da última etapa antes da xubilación, *Futuro condicional* (1961-1980) (1982), e da derradeira etapa da vida, *Reticências...* (1986-1989) (1990), que aparecería postumamente no ano da morte.

Son dúas grandes etapas sinaladas polo propio Carvalho Calero, sen límites estritos na escrita, e dentro do Carvalho Calero un que tamén el precisou.

OBRA DE SETENTA ANOS:

RCC CREADOR E INVESTIGADOR

Nesta traxectoria vital Carvalho Calero realiza unha grande obra de creación e investigación, en cantidade e calidade, no tránsito duns setenta anos.

Durante sete décadas a creación foi cronoloxicamente a primeira en aparecer e a que se mantivo constante e permaneceu ata a fin, aínda que non sempre se dese a coñecer. O autor tense autodefinido como creador e particularmente como creador de inspiración lírica que envolve todo o seu conxunto creativo.

Dita creación maniféstase en catro dimensións básicas: a escrita, a dirección teatral, a oratoria e a tradución. A dimensión escrita en prosa e verso galegos é sen dúbida a central, a máis coñecida e a máis recoñecida. Esta escrita defíneo como poeta, por vocación e dedicación, mais abrangue os tres grandes xéneros literarios propiamente ditos: o lírico, o épico e o dramático. A lírica en verso está escolmada nas citadas compilacións de poesía dos últimos anos ademais de nas *Cantigas de amigo e outros poemas* (1980-1985) (1986); a prosa narrativa en *Narrativa completa* (1984), coas importantes achegas na narrativa longa de *A xente da Barreira* (1951), primeira obra galega deste tipo editada en Galicia na posguerra, e de *Scórpido* (1987), creación testamentaria polifónica de autoficción, e o teatro en *Teatro completo* (1982), co legado último “Os xefes” (1980). É extraordinaria a contribución á prosa no xénero didáctico e no xornalístico, con numerosos libros que van dos primeiros *Sete poetas galegos* (1955) ao legado derradeiro *Umha voz na Galiza* (1992), e entre os que hai obras fundamentais e emblemáticas: *Historia da literatura galega contemporánea* (1975), *Estudos rosalianos* (1979), os dous volumes *Libros e autores galegos. Dos trovadores a Valle-Inclán* (1979) e *Libros e autores galegos. Século XX* (1982), *Problemas da lingua galega* (1981), *Letras galegas* (1984) ou *Escritos sobre Castela* (1989). A oratoria ten en certos casos tamén forma escrita e atópase en boa medida dispersa. E a tradución e adaptación coñecida é menos numerosa.

Neste conxunto destacan as diferenzas existentes entre escrita e publicación que sinalan a presenza dunha escrita íntima, nacida da catarse, que non coincide cronoloxicamente sempre coa súa publicación e que mesmo permanece inédita durante tempo por diversos motivos. A publicación está motivada por distintas necesidades persoais ou sociais e as distancias entre escrita e publicación dificultan a caracterización das sucesivas etapas do escritor e indican, asemade, a reescritura da obra anterior á luz dos avances dos distintos tempos e a coherencia da personalidade de Carvalho Calero.

Esta obra está escrita en dúas linguas básicas: o español e o galego. A primeira foi a do comezo como escritor e a segunda foi a da elección logo na creación por compromiso galeguista. As dúas conteñen cantidade e calidade, mais o esforzo extensivo e intensivo do autor concéntrase na obra en lingua galega.

O conxunto xeral predominante é esteticamente ecléctico e está caracterizado quizá pola comedia vangarda simbiótica con elementos clásicos. O contido dese conxunto é o humanismo existencial proxectado nas tres direccións sinaladas simbolicamente polo poeta na compilación de *Futuro condicional*: a dirección transcendente de Excalibur, a dirección erótica de Venusberg e a dirección social de Avalón.

A obra de investigación, fóra uns comezos na filosofía do dereito centrados na cultura grega clásica e na historia política, é especialmente filolóxica e abrangue dúas grandes dimensións, a lingüística e a literaria, en harmonía co nome da Cátedra de Lingüística e Literatura Galega da Universidade de Santiago de Compostela, obtida en 1972. Na lingüística céntrase na iberorrománica, na galegoportuguesa e especificamente na lingua galega, onde desenvolve dúas grandes liñas básicas, a gramática e a glotopolítica (sociolingüística, política lingüística...) cunha importancia histórica galeguizadora culta de recuperación da irmandade galego lusa. Na literatura galega desprégase tamén nas dúas grandes liñas da historia e da crítica, tratadas no contexto da literatura xeral e comparada e con coñecemento da teoría literaria. Metodoloxicamente o seu criterio teórico básico é o sincretismo ecléctico proxectado sobre os textos segundo as características dos mesmos. Esta obra filolóxica é fundacional.

OBRA DE CATRO DÉCADAS E MEDIA: RCC RESISTENTE NA GUERRA E NA POSGUERRA

RESISTENCIA MADURA LIGADA AO BRILLO NOVO E Á PROYECCIÓN DA VELLEZ

Dentro das anteditas traxectorias xerais, os tempos que van do levantamento militar de 1936 á xubilación suman case catro décadas e media da madurez da vida de Ricardo Carvalho Calero e constitúen unha larga etapa central resistente: a

do Carballo da guerra e da posguerra, que segue ao Carballo republicano e nacionalista de esquerdas de preguerra e antecede ao Carvalho da sabedoría final do activismo cultural democrático e reintegracionista.

Son tres Carvalhos de tres idades da vida humana distintas –xuventude, madurez e ancianidade–, coincidentes con tres tempos históricos distintos e diferentes nas súas realizacións adecuadas ás circunstancias antitéticas das diversas ditaduras e das variacións da democracia republicana de preguerra e da democracia con autonomía de posguerra fronte á dura ditadura de Franco. Desde os principios comúns do Carvalho un, estes grandes Carvalhos proxectan na carballeira da historia o brillo da loita xuvenil, da resistencia madura e da proxección na idade do máximo saber.

TRANSCENDENCIA DA RESISTENCIA ANTIFASCISTA COAS ARMAS E COAS LETRAS

Desta maneira, o prolongado período do segundo Carballo comparte raíces cos outros dous e nítrese do mesmo proxecto persoal, pensado e practicado desde o primeiro Carballo ata o derradeiro, ao tempo que acada unha transcendencia enorme na resistencia antifascista, progresista e galeguista do combate a favor da República, durante a guerra de 1936-1939, da supervivencia no cárcere de Xaén, de 1939 a 1941, e no exilio interior, con liberdade vixiada e prohibición do exercicio de funcións públicas, ata a reintegración nesas funcións, na metade da década dos sesenta.

Nestes tempos tan convulsos de guerra, ditadura e transición cara á democracia, marcados polos enfrontamentos bélicos e as discordias políticas, a persoa do profesor e educador, do creador e do investigador sobreviviu loitando a favor da vida cos particulares principios liberais, cristiáns, socialdemócratas e humanistas sinalados.

Son tempos de resistencia fronte á morte e ao totalitarismo, na supervivencia da guerra e na resistencia do exilio interior da posguerra e da transición, nos que conduciu afirmativamente a súa profunda e precoz vocación literaria e a súa ansiada devoción profesoral e universitaria, cun traballo incansable no exército republicano, no cárcere, no profesorado privado e público e na universidade, co estudo, a docencia, a investigación e a creación.

Nesta difícil resistencia fronte aos poderes dominantes tratou de manter, con determinación intelixente e sensible, a coherencia dos principios básicos do seu compromiso de cando novo. Este resistente amor a Galicia, que deu sentido ao quefacer de toda a súa vida, foi posible, nos tempos de “guerras” e “ditaduras” de dentro e de fóra, grazas ao apoio firme da muller, a profesora de historia María Ignacia Ramos (1910-2001), escritora ocasional co pseudónimo María Silgar, e á axuda de compañeiros nos ideais antifascistas, familiares e amigos. Tal amor

pola súa Galicia ideal tivo por guía o saber experimentado e maduro do Carballo Calero destes anos.

OS TEMPOS DISTINTOS DA GUERRA, DO CÁRCERE, DA DITADURA E DA TRANSICIÓN:
RCC DE MADRID A VALENCIA E ANDALUCÍA E DE FERROL A LUGO (1936-1941
E 1941-1950), RCC DE LUGO A COMPOSTELA (1950-1965)
E RCC EN SANTIAGO DE COMPOSTELA (1965-1980)

Para o home, separado fisicamente da muller e sen coñecer a filla primoxénita, Margarita, que nace á par do levantamento de 1936, cando el está en Madrid para realizar oposicións ao profesorado de ensino medio na materia de lingua e literatura española, combatente na guerra, preso en Andalucía, xulgado en consello de guerra e condenado a doce anos e un día de reclusión maior, dos que cumpre dous por redución, estes anos foron unha paréntese persoal despois da que retoma a vida coa familia en Ferrol, a comezo dos anos corenta, e nace a segunda filla, María Victoria.

Logo desa paréntese de finais dos anos trinta e comezo dos corenta, as décadas seguintes serán de progresivo renacemento e consolidación, en consonancia cos cambios dos tempos históricos: a década dos corenta, de continuación da supervivencia na escrita íntima e o silencio relativo en Ferrol; a dos cincuenta e primeira metade da dos sesenta, de recuperación privada e pública en Lugo; a da segunda metade da dos sesenta e a dos setenta, a do avance normalizador en Santiago de Compostela e a aceleración galeguista despois da morte do ditador, de cara á manifestación na maior liberdade da etapa derradeira.

En torno á época da guerra e prisión fóra de Galicia, na que mantén contactos socialistas e galeguistas, resiste escribindo en galego, mais tamén en español na ditadura. Desta época son as obras poéticas “Avena loca”, “Romancero de apócrifos e canónicos” e “Teoría de Eva”, que, xunto coas revisións dos libros de pregueira *Trinitarias* (1928) e *La soledad confusa* (1932), “Versos para olvidar” e “Versos para romper”, integran a citada *Poesía perdida* (1993).

Os seguintes anos da década dos corenta son de traballo intenso no ensino privado en Ferrol para gañar a vida na liberdade provisoria, vixiada e acosada. Fronte á represión ditatorial, a terapia activa do traballo e da escrita é unha receita salvadora aplicada ante as adversidades, segundo expón a propósito de “O lar de Clara” no “Limiar” á citada *Narrativa completa*: “son páxinas escritas para loitar contra a destrutiva hostilidade dun tempo valeiro e adverso que había que encher e conjurar coa actividade que nos defende de nós mesmos e do mundo circunstante”.

Esta resistencia activa centrada na escrita parece tela seguido sempre na vida e moi especialmente no período da reclusión e da ditadura férrea nos tempos de Ferrol, mais tamén durante a guerra, toda a ditadura e a transición. E así parte

da obra de creación que publica nas etapas posteriores a esta de forte censura dos corenta foi escrita, ideada ou revisada nestes tempos ou noutros inmediatamente posteriores e transcrita, re-escrita e recreada con proximidade á publicación.

Desta época é a obra de temática galaico-andaluza inspirada no cantar “O trebo das catro follas”. Está datada en 1944 e conservada inédita ata que eu a exhumei en 1997, confirmando estes feitos a caracterización esencial do escritor como poeta culto.

En 1950 a solidariedade da resistencia agrupada en torno á Editorial Galaxia e o apoio do mecenas Antonio Fernández López ofrécenlle en Lugo a dirección de facto do Colexio Fingoi, unha creación educativa integral e integrada no medio segundo as directrices do Instituto Escuela e da Institución Libre de Enseñanza na que traballará quince anos.

Estes tempos de Lugo son os da recuperación da cultura galega no interior e neles Carballo Calero terá unha función fundamental. Na creación, a publicación de *A xente da Barreira* contribúe á renovación da narrativa cun neorrealismo sintético herdeiro do tema de Otero e Castelao sobre os señores da terra. E do mesmo modo, na poesía e no teatro achega humanismo simbólico-existencial, mítico, relixioso e existencialista en *Anxo de terra* (1950), *Poemas pendurados dun cabelo* (1952) e *Salterio de Fingoy* (1961); “A farsa de Orfeo” (1963) ou “A arbre” (1965). Ao mesmo tempo exercerá como director teatral no Colexio Fingoi levando á escena obras da dramaturxia internacional en distintas linguas e o lance de *Pimpi-nela* de *Os vellos non deben de namorarse* de Castelao. Desta época é a adaptación “O redondel” (1951), drama de Li Hsing Tao, incorporada ao *Teatro completo* de 1982. No ensaio, publica *Historia da literatura galega contemporánea* (1963), base do estudo científico da literatura galega, e os libros *Sete poetas galegos*, *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea* (1955), *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía* (1959) e *Versos ñorados ou esquencidos de Eduardo Pondal* (1961). É este o momento do comezo do traballo institucional oficial do intelectual, co ingreso na Real Academia Galega en 1958.

A apertura do réxime posibilitalle a entrada no ensino público como agregado de lingua e literatura españolas no Instituto Rosalía de Castro en Santiago en 1965 e como encargado das clases de lingua e literatura galegas na Universidade de Santiago de Compostela. Na universidade, na que será primeiro Catedrático de Lingüística e Literatura Galega, intensifica o traballo académico e como membro do Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, da Sociedad Española de Literatura General y Comparada ou da Real Academia Galega e participa na elaboración das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, desenvolvidas e aprobadas durante este período. Incrementa as publicacións sobre lingua e literatura galegas con doce libros, entre eles as achegas máximas da especialidade:

Gramática elemental del gallego común (1966), base do tema que ampliará ata a sétima edición de 1979, e *Historia da literatura galega contemporánea* (1975), traducida parcialmente ao castelán en 1976. En torno a eles, como complemento, as antoloxías, edicións e recompilacións que amplían o arco temporal e espacial da especialidade: *Breviario antolóxico de la literatura gallega contemporánea* (1966), *Prosa galega* 1, 2 e 3 (1976, 1978, 1980), *Teatro Nós* de Risco, Otero e Castelao (1979), *Sobre lingua e literatura galega* (1971), *Literaturas hispánicas. Unidad didáctica* 1 e 2 (1977) ou os citados *Libros e autores galegos. Dos trovadores a Valle-Inclán* e *Problemas da lingua galega*. E conformando o sentido deles, como interese maior, Rosalía de Castro, tema do nomeado discurso de ingreso na RAG, *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía* e tema da lección na oposición á cátedra, *Particularidades morfológicas del lenguaje de Rosalía de Castro* (1972), obxecto das diversas reedicións de *Cantares gallegos* (1969) e *Poesías* (1972), do citado *Estudios rosalianos* e continuo motivo de atención, sempre presente onde el estaba presente ata a fin da súa vida, por considerala clásica por antonomasia da literatura galega no panorama universal. Na creación hai un relativo silencio en libro que fala da vocación teatral a recompilación *Catro pezas* (1971) e fala do rexeitamento ético e estético das imposturas da moda socialrealista dominante a ausencia de libros doutros xéneros, confirmado coa praxe positiva da publicación en 1980 da emblemática recompilación poética *Pretérito imperfecto*.

RCC DE GALIZA A GALIZA: O REDONDEL

O mellor de Ricardo Carvalho Calero revélase na volta a Galiza dada grazas ao amor e á solidariedade durante a difícil resistencia antifascista dos tempos da guerra e posguerra na epifanía da autenticidade como en *O redondel*.

O DECÉNIO FINAL NA BIOGRAFIA DE CARVALHO CALERO (1980-1990)

THE FINAL DECADE IN THE BIOGRAPHY OF CARVALHO CALERO (1980-1990)

José-Martinho Montero Santalha
Universidade de Vigo

Resumo: O decénio final da biografía de Ricardo Carvalho Calero estende-se desde o momento da sua jubilação como professor universitário em 1980 até o seu falecimento em 1990. Neste artigo apresenta-se uma perspectiva da sua actividade cultural (nomeadamente das suas publicações) nesse período.

Abstract: The final decade in the biography of Ricardo Carvalho Calero begins with his retirement as a University professor in 1980 and ends with his death in 1990. This article presents an overview of his cultural activity (especially his publications) during this period.

Palabras chave: Ricardo Carvalho Calero, literatura galega do século XX, língua galego-portuguesa, reintegracionismo linguístico.

Key words: Ricardo Carvalho (Carballo) Calero, 20th-century Galician literature, Galician-Portuguese, linguistic reintegrationism.

Agradeço cordialmente, antes de nada, à Real Academia Galega¹ o convite para participar neste simpósio sobre Carvalho Calero. Sinto-me muito honrado de falar aqui, nesta instituição venerável, que tem, como todos bem sabemos, muito de símbolo da nossa identidade galega. Por terem sido os contactos directos neste convite não quero deixar de citar os nomes queridos e admirados do presidente

1 O presente texto corresponde à minha intervenção na primeira sessão do *Simpósio Ricardo Carballo / Carvalho Calero 2020*, organizado pela Real Academia Galega como parte da homenagem ligada à celebração do Dia das Letras Galegas do ano 2020. Essa sessão, sob o tema comum “O tempo de Carballo Calero”, celebrou-se na sede da RAG na Corunha no dia 8 de outubro, com participação de Justo G. Beramendi e Carmen Blanco e moderação do académico Ramón Villares.

Víctor Freixanes e do secretário Henrique Monteagudo, e especialmente o do académico Ramón Villares, com quem me une uma amizade que tem as suas raízes nos afastados anos da nossa infância ou adolescência no Seminário de Mondoñedo e a quem agora quero agradecer a carinhosa apresentação.

Corresponde-me falar do decénio final da vida de Carvalho Calero, entre os anos 1980 e 1990; isto é, entre o momento da sua jubilação e o seu falecimento. E não deixo de sentir um certo reparo íntimo por ter que ocupar-me dessa parte da sua biografia, que encerra feridas que nos afectaram a muitos e em primeiro lugar a ele. Talvez os acontecimentos que configuram a sua biografia mais visível nestes anos não foram determinantes, salvo naturalmente aqueles que assinalam o começo e o fim deste período. Por isso pode ser útil deter-nos em feitos menos visíveis socialmente mas de grande influxo na sua vida mais pessoal, embora às vezes possuam carácter quase anecdótico.

PREÂMBULO DE ÍNDOLE PESSOAL

Quisera começar indicando que, por circunstâncias casuais em boa medida mas também pela minha veneração pela sua obra e pela sua pessoa, estive bastante perto de Carvalho Calero durante esse decénio final da sua vida.

Fui seu colaborador em diversos trabalhos e iniciativas, especialmente nas atividades da primitiva AS-PG (Associação Sócio-Pedagógica Galega) com as várias “Jornadas do Ensino”, e sobretudo da AGAL (Associação Galega da Língua) com a sua fundação, os actos de apresentação pública, os seus primeiros congressos e com o lançamento da revista *Agália*.

Preparei-lhe, por sua encomenda, a edição do seu livro *Da fala e da escrita*, que transcrevi em normativa reintegrada e mecanografei integralmente durante os meses de setembro e outubro de 1982 e que se publicaria no ano seguinte (1983).

Repetidamente gozei da sua hospitalidade e comi na sua casa da Carreira do Conde (e até dormi uma noite em que ambos regressávamos tarde a Santiago em viagem aérea...).

Houve ademais uma circunstância casual que teve grande importância na nossa relação desses anos finais da sua vida. Resulta que, participando ambos num congresso em Barcelona, colocaram-nos juntos no mesmo quarto do hotel, de maneira que convivemos proximamente durante uma semana inteira. Para mim, que já tinha boa amizade e confiança com ele, foi aquela uma experiência cativante: fiquei realmente fascinado pela sua personalidade, vista desde tão perto. Na memória e no coração levo gravadas as lembranças de aqueles dias de tão próxima convivência e de tantas conversas com ele: da sua atitude de adaptabilidade às diversas circunstâncias, de cooperação e até de cumplicidade com

iniciativas de gente mais nova, do seu espírito de singeleza e de modestia (bem diferente da imagem algo distante que à primeira vista produzia)...

PERSPECTIVA DE CONJUNTO PRÉVIA: 3 ASPECTOS

Tratando de apresentar resumidamente a sua biografía no decénio 1980-1990, podemos distinguir 3 aspectos:

- A sua produção escrita (de criação literária, lingüística e de crítica literária).
- O seu activismo cultural: conferencias, congressos, encontros varios.
- A sua vida mais pessoal.

Nesta década final de sua vida, Carvalho Calero, já jubilado da docência oficial e libertado portanto de compromissos académicos, não deixou de trabalhar intensamente pela cultura galega.

Desenvolveu, em primeiro lugar, uma grande actividade no campo da criação literária, não só revendo e reeditando toda a sua produção anterior, mas também compondo algumas das suas melhores obras, tanto de narrativa (*Scórpico*, 1987) como de poesia (*Cantigas de amigo e outros poemas*, 1986; *Reticências...*, 1990) e de teatro (*Os xefes*, 1980, 1982).

Em segundo lugar, dedicou especial atenção aos problemas lingüísticos, alarmado perante as novas circunstâncias sócio-culturais que ameaçavam o futuro da língua da Galiza. Publicaram-se então, entre outros, os seus livros *Problemas da língua galega* (1981), *Da fala e da escrita* (1983) e *Do galego e da Galiza* (1990), nos quais ficaram formuladas as suas propostas a respeito da política lingüística, que constituem o melhor fundamento teórico do movimento reintegracionista.

Não abandonou tampouco o seu campo preferido da crítica literária galega, com novos trabalhos, em geral de menos volume mas com a mestria de sempre, alguns recolhidos nos seus livros *Escritos sobre Castela* (1989) e *Estudos e ensaios sobre literatura galega* (1989).

E, finalmente, não cessou no seu activismo cultural, não só por meio dos habituais artigos na imprensa, mas também proferindo conferencias por qualquer lugar da Galiza, participando em congressos, viajando não só a Barcelona ou a Madrid mas também a Alemanha ou à Argentina...

A SUA PRODUÇÃO ESCRITA: UMA OBRA SILENCIADA

O primeiro que devemos constatar ao tratar da sua produção escrita neste decénio final é o ocultamento que sofreu. Citarei só duas amostras desse ocultamento.

Pouco depois de falecer Carvalho, o professor Filgueira Valverde (1990) publicou na imprensa um artigo necrológico (mais tarde recolhido num dos seus “adrais”).

Ora, mesmo como visão divulgativa de conjunto, esta nota necrológica de Filgueira, companheiro de Carvalho desde os tempos juvenis no Seminário de Estudos Galegos e no Partido Galeguista, resulta incompleta em quanto à informação sobre o personagem e sobre a sua produção escrita: significativamente, não se recolhe nenhum dos mais de uma dúzia de livros do derradeiro decénio, em qualquer dos campos (poesia, narrativa, teatro, crítica literária, estudos linguísticos...).

Ainda que parece natural supormos que Filgueira não desconheceria a existência de pelo menos alguns desses livros (que provavelmente seriam adquiridos pela biblioteca do Museu de Pontevedra), resisto-me a crer que neste silenciamento houvesse uma intenção malévola de ocultar aos leitores toda essa produção. Penso que será, antes, índice de uma atitude algo diferente: simplesmente não considerava valiosas essas obras (que talvez não teria lido), e por isso mesmo provavelmente nem sequer as conhecia em profundidade, de maneira que não só era natural prescindir delas num artigo breve, mas na perspectiva de Filgueira (e de outros com ele) até resultava favorável para o prestígio de Carvalho que na sua lembrança necrológica se ocultassem essas inoportunas “vergonhas”...

A segunda amostra do silenciamento da produção de Carvalho no período final da sua vida está viva hoje mesmo. Se consultarmos o sítio em Internet da Editorial Galaxia acharemos, na secção dos autores, a seguinte ficha:

Ricardo Carballo Calero

Catedrático de Lingüística e Literatura Galega e escritor. Licenciado en Dereito e Filosofía e Letras pola Universidade de Santiago de Compostela (USC) e doutor en Letras pola Universidade Central de Madrid. Foi o secretario do Seminario de Estudos Galegos e partillou os principios políticos do Partido Galeguista (1931). Foi membro da Real Academia Galega. A partir de 1970 foi o principal teorizador e defensor das teorías do reintegracionismo lingüístico co portugués como vía para a normalización do galego. Do seu traballo académico destacan a *Historia da Literatura Galega Contemporánea* (1975) e mais *Estudos rosalianos* (1979). Como poeta, iniciouse en castelán con *Trinitarias* (1928) e *La Soledad Confusa* (1931), para continuar en galego con *Vieiros* (1931) e *O silencio ajoeitado* (1934) ata a súa madurez en *Anxo de Terra* (1950). Como prosista abriu a xeira da novela galega da posguerra con *A xente da Barreira* (1950, Premio Bibliófilos Gallegos). Tamén cultivou o xénero dramático de xeito continuado desde 1936, con obras como *A sombra de Orfeu*, 1948. Dedicóuselle o Día DAS LETRAS GALEGAS 2020.

Naturalmente, trata-se de uma ficha resumida, que não pretenderia apresentar uma perspectiva completa da produção escrita de Carvalho, ainda que a selecção

pode ser discutível, mesmo para os anos 50-80, quando Galaxia era a sua editora normal. De qualquer modo, devemos constatar que resulta surpreendente mais uma vez o absoluto silenciamento da produção do decénio final.

Em certa medida, algo desse silenciamento deve-se ao próprio Carvalho: especialmente, no que diz respeito à sua produção literária.

Em primeiro lugar, porque o impressionante volume da sua magna *Historia da literatura galega contemporánea* resultou uma obra tão dominante que deixou na sombra o resto da sua produção. E em segundo lugar, porque essa foi a fonte principal donde todos bebemos informação sobre a nossa literatura, o qual teve como consequência que, dado que ele não se quis incluir nela, a atenção que se veio dando à sua obra literária foi escassa e pobre, e habitualmente reduz-se a umas referências sumárias.

Para esse ocultamento contribuiu ainda mais o feito de que a versão última de toda a sua obra literária publicou-se nesse decénio final da vida, quando já era um escritor “maldito”, e ademais com uma revisão linguística na direcção contrária à propugnada pelo “galeguismo oficial”.

O caso é que, efectivamente, a obra e a figura de Carvalho foi silenciada em medida que não se justifica unicamente pelo passo do tempo. E no que vai deste ano pude comprovar repetidamente como alguma gente que agora chegou a conhecer algo da vida e da obra de Carvalho, surpreendidos e deslumbrados perante esse descobrimento, manifestavam um certo sentimento de indignação e rebeldia perguntando “Como foi possível que nos ocultassem isto durante todos estes anos?”.

REEDIÇÃO DA SUA OBRA LITERÁRIA

Neste decénio final da vida de Carvalho, a sua actividade criadora não só não se deteve, mas, aproveitando o tempo agora mais livre, intensificou-se. Nestes anos submeteu a revisão linguística e reeditou a sua obra literária completa:

- poesia: *Pretérito imperfecto* (1927-1961) (1980), *Futuro condicional* (1961-1980) (1982);
- narrativa: *A gente da Barreira e outras histórias* (1982) e *Narrativa completa* (1984);
- teatro: *Teatro completo* (1982);
- alguns escritos juvenis sobre temas diversos (*La fuerza pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares* (1930-1933) (1987).

Sobre a revisão linguística realizada informava, por exemplo, na “Nota liminar” da edição do seu *Teatro completo*, datada em setembro de 1981:

As especiais características do desenvolvimento do galego literário aconsellaron unha revisión da linguaxe dos textos, na que non pretendin, emporiso, forzar unha unificación léxica nen unha morfologia rígida. Mesmo mantiven alguns dialectalismos e vulgarismos na boca de certas personaxes, dacordo coa súa condición social (Carballo 1982, p. 8).

Um pormenorizado estudo do professor José Luís Rodríguez (2020) sobre as mudançás lingüísticas introduzidas na reedição, em 1982, do seu romance *A gente da Barreira* faz-nos ver a extensión e a profundidade da revisión lingüística a que submeteu a súa obra literária precedente. Non há practicamente uma linha do texto onde não realizasse alguma modificação.

No labor de revisión lingüística rege-se por critérios inspirados na súa proposta de reintegração galego-portuguesa. Non só evita as formas disparatadas que apareciam nos escritos de pré-guerra, mas também outros vocábulos de conformação ultradiferencialista ou artificiosa; também formas arcaizantes de escasso apoio na fala mais geral, ou castelhanizantes, ou excessivamente localistas, como *arestora*, *asemade*, *endebén*, *nembargantes*, *secomasí*... Em geral presta mais atención a uma norma comum galego-portuguesa; assim, por exemplo, em vez de *antre*, *atopar*, *castelán*, *Galicia*, *Rexurdimento* prefere agora usar *entre*, *topar*, *castelhano*, *Galiza*, *Ressurgimento*...

LABOR DE CRIAÇÃO E DE CRÍTICA LITERÁRIA

Ao mesmo tempo, avivou o labor de criação nos diversos campos: no do teatro com a peça *Os xefes* (1980, 1982), no da narrativa com o romance *Scórpio* (1987), e especialmente no campo da poesía com dois novos libros: *Cantigas de amigo e outros poemas* (1980-1985) (1986) e *Reticências*... (1986-1989) (1990, aparecido já postumamente). Provavelmente estas quatro obras assinalam o ponto mais alto, em qualidade, da súa produción como criador literário.

Prosseguiu também o traballo no campo da crítica literária, uma tarefa sempre grata para ele, graças não só à extensão dos seus conhecimentos histórico-literários tanto clássicos como modernos, mas também à súa faculdade de juízo sereno e perspicaz. Versam especialmente sobre temas literários as obras *Libros e autores galegos* (II): *século XX* (1982), *Letras galegas* (1984), *Estudos e ensaios sobre literatura galega* (1989) e *Escritos sobre Castelao* (1989).

Houve ademais neste tempo a reedição da *Historia da literatura galega contemporánea* (1808-1936) (1981, 3ª edición), com escasas modificacións sobre a edición precedente.

Também achamos novos contributos no campo da edición de textos literários (ademais das reedições de traballos anteriores, como as obras poéticas de Rosalia):

o volume *Prosa galega III: Da época trovadoresca ao neoclasicismo* (1980, em colaboración com Carme García Rodríguez e Lúdia Fontoira Suris), as *Cantigas de amor, de escarnio e de louvor* (1983) do rei Afonso X o Sábio (em colaboración com Carme García Rodríguez) e a *Antología literaria bilingüe* de Castelao (1983).

TEMÁTICA LINGÜÍSTICA

Neste decénio dedicou grande atención a todos os problemas relacionados com a vida da língua: com a sua história, com a sua situación presente, com o seu futuro. E publicou novos libros, compilando traballos novos e vellos. Tratan mormente temas lingüísticos os libros *Problemas da lingua galega* (1981), *Da fala e da escrita* (1983) e *Do galego e da Galiza* (1990).

ARTIGOS JORNALÍSTICOS

Seguiu colaborando nos jornais, especialmente em *La Voz de Galicia*, da Corunha. Contando só os artigos aparecidos neste jornal corunhês somam uns 150, moitos deles recoihidos depois no libro *Umha voz na Galiza* (1992). Apesar de serem artigos de divulgación por causa dos meios em que se publicavam, não faltam neles novas informaçoes, sempre guarnecidas com a mestria do seu juízo.

OS LIVROS PUBLICADOS

Os libros publicados neste período (prescindindo de alguns escritos de menor importancia) foram os seguintes, em ordem cronológica:

Pretérito imperfecto (1927-1961). Sada: Ediciós do Castro, 1980, 236 pp.

Auto-escolha, em edição lingüisticamente revista, dos 5 libros poéticos publicados até o ano 1961, apresentada por um “Limiar” (pp. 9-12), datado “Santiago, 27 maio 1980”; a saber, dos libros seguintes: *Vieiros* (1931), *O silencio axionllado* (1931-1934) (1934), *Anxo de terra* (1950), *Poemas pendurados de un cabelo* (1952), *Salterio de Fingoy* (1961). Em total 124 poemas.

Prosa galega III: Da época trovadoresca ao neoclasicismo. Vigo: Galaxia, 1980, 286 pp.

Terceiro e último volume da antologia histórica de prosa galega. Como autoria aparece nos três volumes “Cátedra de Lingüística e Literatura Galega”, o que o próprio Carvalho explica no “Prólogo” deste derradeiro volume como “a equipa da mesma constituída polo seu titular e as profesoras ajudantes señoras Carme García Rodríguez e Lúdia Fontoira Suris” (p. 7).

Problemas da lingua galega. Noroeste 2. Lisboa: Sá da Costa Editora, 1981, 148 pp.

Introduzidos por um “Prefácio” (pp. 1-2), inclui este livro 15 trabalhos. No “Prefácio” o autor adverte: “À excepção do que vai em cabeça, todos os trabalhos foram publicados com anterioridade, umha ou mais vezes, em revistas, jornais ou colectâneas. Agora vam revisados, e – até onde coubo sem destruir a sua estrutura fundamental – actualizados” (p. 1).

Historia da literatura galega contemporánea (1808-1936). 3.ª ed. Vigo: Galaxia, 1981, 894 pp.

Nova edição da obra publicada em 1963 e 1975. O “Prólogo à terceira edición” está datado “Santiago, 27 novembro 1979”, e adverte: “Nesta edición de agora, tense conservado a estrutura da segunda, e somente aquí e alí anotouse algún dado novo: unha data de falecemento dun escritor vivo en 1973, un importante libro publicado posteriormente por outro. Fora disto, só correximos algunha noticia menos exacta, as grallas de imprensa e algún vocábulo que ten preferido outro aspecto na rápida evolución do galego escrito”.

Futuro condicional (1961-1980). Sada: Edicións do Castro, 1982, 220 pp.

Trata-se de um novo poemário: auto-escolha de poemas dispersos ou inéditos do período indicado, apresentada por um “Limiar” (p. 9) datado “Santiago, 3 outubro 1981”. Em total 125 poemas.

Teatro completo. Sada: Edicións do Castro, 1982, 247 pp.

Segunda compilação de obras teatrais, apresentada por uma “Nota liminar” (pp. 7-8), datada “Santiago de Compostela, 3 de setembro de 1981”. Inclui, nesta ordem (que é a cronológica da composição das obras), as seguintes 8 peças: *O fillo* (1935), *Isabel* (1945), *A sombra de Orfeu* (1948), *Farsa das zocas* (1948), *A árbore* (1948), *O redondel* (1951), *Auto do prisioneiro* (1969) e *Os xefes* (1980).

Libros e autores galegos: século XX. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, 1982, 416 pp.

Segundo volume dos dois projectados para a obra cujo volume primeiro apareceu em 1979. Na “Nota liminar” (pp. 5-7) o autor adverte: “Do moito disperso que sobre a materia podía arrecadarse, parecêu conveniente espigar o que segue, o que en certo xeito cabe contemplar como un complemento da *Historia da literatura galega contemporánea*” (p. 5). Inclui um conjunto de 97 de trabalhos,

de diversa extensão, distribuídos em secções, correspondentes a autores ou a épocas, em ordem cronológica.

A gente da Barreira e outras histórias. Santiago de Compostela: Follas Novas, 1982, 168 pp.

Primeira compilação de obras narrativas. Depois de uma “Nota editorial” (p. 5), reedita-se, linguisticamente revisto, o romance *A gente da Barreira* (pp. 7-133), publicado por primeira vez em 1951, e seguidamente, sob a rubrica geral “Outras histórias” (pp. 133-fim), os seguintes relatos, todos eles já publicados anteriormente: “As pitas baixo a chuvia”, “Os tumbos”, “A cegoña” e “Aos amores serodios”.

Da fala e da escrita. Ourense: Galiza Editora, 1983, 140 pp.

Colectânea de 30 trabalhos diversos, de natureza prevalentemente linguística.

Letras galegas. A Corunha: Asociación Galega da Língua (AGAL), 1984, 349 pp.

Colectânea de 44 estudos, de variada índole e extensão, de temática linguística ou literária.

Narrativa completa. Sada: Edicións do Castro, 1984, 240 pp.

Segunda compilação de obras narrativas. O “Limiar” (pp. 9-12) explica a composição da obra: aos cinco relatos já publicados em *A gente da Barreira e outras histórias* (1982), incorporam-se aqui dois mais: “O señores da Pena” e “O lar de Clara”, escritos havia já tempo mas não publicados.

Cantigas de amigo e outros poemas (1980-1985). A Corunha: Asociación Galega da Língua (AGAL), 1986, 197 pp. (“Portada e ilustracións: Felipe Criado”).

Novo poemário, em elegante edição ilustrada. Em total 62 poemas; alguns deles foram já publicados isoladamente.

La fuerza pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares (1930-1933). Documentos para a historia contemporánea de Galicia, 33. Sada: Edicións do Castro, 1987, 164 pp.

Recolhe um total de 9 trabalhos publicados originariamente entre 1930 e 1933. Vão precedidos de um “Prólogo” em castelhano (pp. 7-14), datado “Santiago de Compostela, 26 de febrero de 1986”, e seguidos de um “Índice Onomástico”. Ademais da segunda edição de *La fuerza pública en la Universidad de Santiago*

(1931), pp. 15-83, agora completado com um “Epílogo a esta segunda edición” (pp. 84-86), contém outros 8 trabalhos menores publicados entre 1930 e 1933.

Scórpio. [Santiago de Compostela]: Sotelo Blanco, 1987, 398 pp.

Romance histórico, em grande medida autobiográfico. A segunda edição, idêntica à primeira, apareceu em janeiro de 1989.

Escritos sobre Castelao. A Biblioteca do Professor. [Barcelona]: Sotelo Blanco, 1989, 310 pp.

Colectânea de 24 estudos diversos em torno à figura de Castelao (vida e obra), alguns deles não publicados anteriormente, mais um epílogo, intitulado “Envío”.

Estudos e ensaios sobre literatura galega. Sada: Edicións do Castro, 1989, 336 pp.

Inclui, apresentados por uma “Nota liminar” (p. 5) datada “Santiago de Compostela, 23 de Março de 1988”, 38 trabalhos, de natureza e extensão variadas, distribuídos em secções que correspondem à ordem cronológica.

Reticências... (1986-1989). Vento que zoa. [Barcelona]: Sotelo Blanco, 1990, 168 pp.

Último livro de poemas de Carvalho. Preparado para publicação pelo próprio Carvalho nos últimos meses da sua vida, saiu à luz já depois da morte do autor, mas ainda nesse mesmo ano.

Do galego e da Galiza. Estudos e investigacións. [Barcelona]: Sotelo Blanco, 1990, 242 pp.

Colectânea de 27 estudos dispersos de índole prevalentemente linguística. Saiu à luz pública pouco depois da morte do autor, tal como ele o deixara disposto para publicação.

Umha voz na Galiza: artigos de jornal (1933-1989). Estudios e investigacións. [Barcelona]: Sotelo Blanco Edicións, 1992, 336 pp. Presentación de C. Blanco.

Colectânea de 101 artigos de imprensa, apresentados por uma breve introdução de Carmen Blanco (“Presentación”, pp. 7-12). Ainda que o livro saiu à luz pública dois anos depois da morte do autor, foi ele mesmo, segundo nos informa a apresentadora, quem organizou a obra e lhe deu título: “el foi quen seleccionou os artigos, dispuxo a orde, estableceu o texto, deu título ao conxunto e decidiu que eu o prologase” (pág. 9). São em total 101 artigos,

publicados entre 1933 e 1989 em diversas publicações periódicas (*El Pueblo Gallego*, *Faro de Vigo*, *Diario de Galicia* e *A Nosa Terra*, as quatro de Vigo; *La Voz de Galicia*, de A Corunha; *El Correo Gallego*, de Santiago; *La Región*, de Ourense). Tratam temas de índole diversa: lingüística, literária, cultural ou mesmo política. Estão numerados e ordenados cronologicamente.

ACTIVISMO SÓCIO-CULTURAL

O seu labor nestes anos, como sempre fora, não se limitou unicamente a actividades de escritório: também desenvolveu acções públicas e compartiu o activismo cultural de diversos colectivos. Assim, acompanhou com entusiasmo desde o primeiro momento a fundação da AGAL (Associação Galega da Língua), que se converteria nos anos sucessivos no seu círculo de companhia mais querido, por ele considerado como uma espécie de testamenteiro dos seus ideais lingüísticos (Henríquez 1992). E fez parte do conselho de redacção da revista *Agália*, que seria o seu principal órgão de expressão nestes anos, como antes o fora a revista *Grial*. Ele foi quem co-presidiu os dois primeiros congressos da língua organizados pela AGAL em 1984 e 1987 respectivamente.

Igualmente participou nos congressos em torno às figuras de Rosalia e de Castela, celebrados em Santiago, respectivamente, em julho de 1985 e em 1986. E proferiu conferências em muito diferentes foros, viajando por toda a Galiza e por fora dela. Como simples e limitada amostra, podemos lembrar algumas actividades de um pequeno lapso de tempo: o verão de 1985:

- Em junho viaja à Alemanha para participar no *I Colóquio sobre Cultura e Língua Galegas*, celebrado na universidade Ludwig Maximilian de Munique².
- Em julho participa em Santiago de Compostela no congresso sobre a vida e obra de Rosalia Castro, coincidindo com o centenário da data do falecimento da escritora.
- Em agosto de 1985 viaja, por segunda (e última) vez na sua vida, a Buenos Aires para participar, nos dias 22-24, nos diversos actos do *II Simpósio Internacional da Língua Galego-Portuguesa*, celebrando o centenário do falecimento de Rosalia Castro³.

Outras amostras de actividades, colhidas ao azar entre muitas outras:

2 Sobre este *I Colóquio sobre Cultura e Língua Galegas*, celebrado nos últimos dias de junho de 1985, pode ver-se a breve nota informativa “I Colóquio sobre Língua e Cultura Galega”, *Agália*, 3 (1985), 363. Uma resenha mais pormenorizada, redigida por Carlos Durão – um dos participantes no Colóquio –, em *Renovação*, 3 (1991), 13-14.

3 Véjase “II Simpósio Internacional da Língua Galego-Portuguesa”, *Agália*, 4 (1985), 480-481.

- Em 3 de dezembro de 1985 participa em Vigo na mesa redonda organizada pela AGAL:

Em Vigo, o dia 3 de Dezembro, na Casa da Cultura, celebrou-se umha mesa-redonda, em que participárom as professoras Aurora Marco López e Maria do Carmo Henríquez Salido com o professor Carvalho Calero. Falárom dos objectivos, trabalhos e actividades da AGAL desenvolvidas desde o ano da sua criação (Outubro de 1981) até o momento presente. [...] Ricardo Carvalho Calero, na sua dissertação, situou o reintegracionismo dentro das teses defendidas polos mais importantes vultos da Filologia Románica, nomeadamente Menéndez Pidal, e dentro da história do nacionalismo galego, fazendo referência, mais especificamente, à obra de A. Rodríguez Castelao *Sempre en Galiza* e à carta dirigida a Cláudio Sánchez Albornoz, em que se insere o seu desejo de que «el gallego se acerque y confunda con el portugués». Noticiário da AGAL. *Agália*, 4 (1985), 480.

- Ainda em 25 de fevereiro de 1988 fez em Santiago a apresentação de um livro de homenagem ao poeta José Maria Díaz Castro, editado pela associação cultural Xermolos de Guitiriz⁴.

O COMPROMISSO COM A LÍNGUA

As suas convicções sobre a necessidade e a urgência da reintegração do galego na Lusofonia foram ganhando cada vez mais decisão nestes anos, tanto no nível teórico como no prático.

A evolução sócio-linguística era cada dia mais alarmante e dramática: nem a declaração oficial do galego como língua cooficial na comunidade e o uso consequente em ambientes oficiais, nem a introdução do galego no ensino obrigatório, nem a criação de uma rádiotelevisão em galego pareciam não já inverter, mas nem sequer deter nem mesmo atenuar a progressiva perda de falantes iniciais.

No nível teórico pensava que era preciso ir introduzindo prudentemente a denominação, para a língua da Galiza, de “língua portuguesa”, pois a denominação comum e habitual de “língua galega” mostrava-se enganosa tanto para os galegos como para os forâneos, máxime quando alguns na Galiza entendiam sob essa denominação uma língua independente da portuguesa.

À vista da evolução da Real Academia Galega naqueles anos, e da sua conformação, chegou à conclusão de que era preciso criar uma nova academia que

4 Véjase a notícia do acto em *La Voz de Galicia* (ed. de Santiago), 26/II/1988, 29.

mostrasse no seu próprio nome a pertença da Galiza ao mundo lusófono e que mantivesse relações sistemáticas com os organismos que se ocupam da língua portuguesa. Esse projecto tardaria ainda alguns anos em realizar-se, mas finalmente surgiria como Academia Galega da Língua Portuguesa, fundada em Santiago em 2008.

No labor de reintegração da língua da Galiza ao âmbito lusófono propugnava a adaptação pedagógica aos diferentes ambientes e destinatários, segundo a “receptividade social”. Por isso usava, com plena consciência, diferentes ortografias segundo as circunstâncias e comentava com humor o escândalo que esta praxe provocava em alguns. Mas não deixava de advertir que esse avance não podia não já deter-se ou adiar-se *ad calendas graecas*, mas nem sequer atrasar-se, porque as circunstâncias sócio-linguísticas não permitiam demoras.

E manifestou repetidamente que, no que se refere à ortografia, a meta não podia ser outra que uma substancial unidade com o restante mundo lusófono, sem prejuízo das peculiaridades propriamente linguísticas (fonéticas, morfo-sintáticas ou léxicas).

A MARGINALIZAÇÃO DO GALEGUISMO OFICIAL

Tanto a sua personalidade científica e literária como a sua entrega generosa ao serviço da cultura galega e a atitude ética ao longo de tantos anos ganharam-lhe uma geral veneração em amplos âmbitos da sociedade galega. Desde os últimos anos 60 a finais da década dos 70 Carvalho Calero gozou na Galiza de um prestígio reservado a poucos e sempre crescente.

Porém, o debate sobre o futuro da língua da Galiza (e, consequentemente, da sua identidade idiomática), para o qual o artigo de Rodrigues de Lapa do ano 1973 serviu de catalizador, situou Carvalho Calero em posição de alvo de uma crescente incompreensão de alguns, que se foi transformando em aberta hostilidade, mesmo por parte de alguns dos seus antigos amigos de Galaxia.

Não devemos silenciar as injustiças que sofreu neste período e bem está deixar constância de tudo isso para a história da sua vida, porque, paradoxalmente, são feitos e experiências que engrandecem a sua figura como pessoa e a estatura da sua dignidade moral. Contudo, seria injusto dar muito relevo a esses assuntos de dimensão mais pessoal, porque esses acontecimentos não são os que merecem ser lembrados para a história geral da cultura galega. Ele próprio, apesar do sofrimento que inevitavelmente lhe produziram, esforçou-se por viver constantemente por cima disso. Afinal, na biografia de Carvalho o que tem verdadeira importância para a cultura galega, e nomeadamente para a nossa língua, é a sua produção escrita, que foi muito rica também nesse decénio final.

Podemos situar o início do distanciamento com o grupo de Galaxia (Ramom Pinheiro, Garcia-Sabell, Fernández del Riego...) nas reacções produzidas na Galiza pelo artigo de Rodrigues Lapa. Como mostra a réplica que publicou ao artigo de Lapa, Ramom Pinheiro não compreendeu o sentido das suas reflexões e creu ver nessa proposta algo assim como uma “emenda à totalidade” do labor do galeguismo do pós-guerra, e, portanto, de Galaxia⁵.

Ora, sabe-se por testemunho do próprio Carvalho que Pinheiro, ademais de escrever essa réplica pública a Lapa, esforçou-se por suscitar também respostas por parte de outros escritores galegos, quer fossem privadas (em cartas pessoais a Lapa), quer preferentemente públicas. Também falou neste intuito com Carvalho Calero, quem lhe respondeu que, antes de rejeitar a proposta de Rodrigues Lapa, a cultura galega e o galeguismo deveria analisar com rigor a situação para ver se Lapa tinha razão. Para Pinheiro (e para o seu círculo mais próximo) esta atitude de Carvalho significava uma desautorização e foi interpretada como uma ofensa. E a partir desse momento começaram a desconfiar da “fidelidade” de Carvalho e logo a acusá-lo particularmente de pouco menos que traição não só à empresa comum do galeguismo de Galaxia mas também à própria cultura galega, e a marginalizá-lo para evitar que pudesse propagar as suas ideias ou “contagiar” outros com elas, sobretudo gente nova.

Desde o mesmo momento em que Carvalho se jubilou (1980) algumas personalidades destacadas do que podemos considerar como “galeguismo oficial” adotaram uma atitude abertamente contrária a Carvalho e ao seu legado linguístico. Em alguma gente deu-se mesmo por vezes uma agressividade que ultrapassa os limites não já da cordialidade ou da discussão científica mas mesmo da simples educação.

No verão de 1980 Fernández del Riego publicou um artigo no jornal *Faro de Vigo* em que propunha uma homenagem a Carvalho. Em carta de resposta, datada em Santiago em 4 de setembro, Carvalho mostrava a sua firme oposição a essa proposta e, entre outros motivos, explicava-lhe:

por se é preciso que o saibas, direi-che que noticias aquí chegadas sobre plans dese tipo, atoparon por parte de quen pode falar en nome da Facultade, a resposta que era de esperar, e que me lembra que non podo ofender aos que desexan que non rompa enteiramente a miña vida de relación coa Universidade (Carballo 2006, pp. 560-561).

5 Lembro a decepção de Lapa, que ele próprio me manifestou, ao ver que Pinheiro não entendera a sua proposta de futuro, nem parecia consciente da gravidade real da situação linguística galega, e respondera com considerações que não vinham ao caso da problemática comentada.

Reflexos desta situación podemos vê-los também nas actas do colóquio sobre o galego celebrado no mês de novembro de 1980 em Tréveris (Alemanha). Podemos lembrar algumas das manifestações relativas a Carvalho nesse colóquio:

é pena, e esto é o mais grave, que o primeiro catedrático de Lingüística e de Literatura Galega que tivemos en Galicia e na Universidade de Santiago, o señor Carballo Calero (hoxe xa xubilado), en vez de defende-lo galego, crease ultimamente unha normativa portuguesa [...]. Empezou explicando na Cátedra o galego e despois no mesmo ano ou en anos sucesivos, foi variando constantemente astra chegar a unha normativa totalmente artificial, absurda, que non hai por onde tomala, utilizando esa grafía portuguesa e tamén palabras portuguesas no lugar das galegas. Polo tanto, hai esa normativa da Cátedra de Lingüística e de Literatura, que fixo un mal gravísimo á lingua galega, con esta posición tan absurdamente portuguesa [...]. Hai a *Xunta de Galicia* e neste momento vai chegar á conclusión de que nada de lusismo, nada de portuguesismo, senón galego (Kremer e Lorenzo 1982, pp. 247-248)⁶.

o 30 de Setembro [de 1979] ó constituírse diante do Ministro de Educación de Madrid a Comisión do Decreto de Bilingüismo [...] tiña á miña dereita, e non é ningunha ironía, a Carballo Calero, catedrático xubilado hai poucos días e que estaba ó fronte dunha Comisión de Lingüística, que el realmente tiña a intención, que logo levou case case á realidade, de lusitanizar astra onde fose posible algo mais que o sistema gráfico do galego. [...] sucedeu en Abril [de 1980]. Os profesores quedaron estupefactos e agora, hai, por exemplo, dous libros de texto totalmente portuguesistas [...] Isto é dunha enorme gravidade (Kremer e Lorenzo 1982, p. 241)⁷.

Carvalho fora convidado pelos organizadores alemães a participar neste colóquio mas renunciou a asistir, pelas razões que ele expunha a Rodrigues Lapa em carta datada em 1 de outubro de 1980 em Santiago:

Tampouco eu penso ir a Tréveris, como nom surja umha circunstância de última hora que me aconselhe modificar a minha decisão. Nom porque creia que os antilusistas dominarâm a escena (pois a presenza do reintegracionismo ali oporia sérios obstáculos à sua propaganda), senóm porque o ambiente persoal, o clima

6 São palavras do professor Ramón Lorenzo, que acabava de ocupar a cátedra universitária que Carvalho deixara vacante ao jubilar-se.

7 São palavras do professor Alonso Montero.

reinante entre os participantes galegos, me resultaria dificilmente respirábel como consecuencia das posicións que se registaron ultimamente entre nós perante os problemas plantexados (Marques 1997, p. 382).

Por testemunho de Luciana Stegagno e de Celso Cunha sabemos que este colóquio de Tréveris deixou tanto neles como em outros filólogos estrangeiros (Walter Mettmann, Joseph Piel, Harri Maier...) uma enorme decepción científica perante o espectáculo que presenciavam do domínio político da ideologia desmembradora do idioma, e o receio, quando não o convencimento, de que nessas circunstancias o futuro que se podía prever para a língua da Galiza era mais que incerto.

A atitude de desqualificación contra Carvalho Calero contrasta com o tom sereno, respeitoso e razoado dos escritos com que o próprio Carvalho expunha as suas ideas, baseadas unicamente em razóns de natureza científica e de preocupación polo futuro lingüístico da Galiza.

Essa confrontación em torno à orientação futura da nossa língua complicou-se sobretudo por causas de natureza política: paradoxalmente, o estabelecimento, por primeira vez, de um poder político autónomo galego – pelo qual Carvalho, como nacionalista, sempre advogara desde a mocidade – veio introducir um elemento de distorsão no movimento cultural galego⁸.

O governo galego, depois da dissolução da Comisión Lingüística que Carvalho presidira, encaminhou a política lingüística galega pela via do isolamento a respeito da Lusofonia. O golpe mais grave neste processo foi a derrogação das normas lingüísticas elaboradas por aquela comissão, que intentaram establecer uma concórdia entre as duas tendencias.

Nesta situación não é de estranhar que a postura convencida e decidida de Carvalho em favor da reintegração lingüística galego-portuguesa torcesse a lealdade dalguns para o velho mestre, mesmo dalguns antigos amigos. O facto é que, por esta razão, a partir de então Carvalho viu-se relegado e marginalizado, e até desprezado e caluniado de diversos modos, sobretudo desde as distintas instâncias do poder político-cultural⁹.

8 Sobre a implicación política nas decisións lingüísticas é útil a información ofrecida por Victoria Armesto acerca de uma reunión-jantar na casa de Augusto Assía e Victoria Armesto em agosto de 1981 em Xanceda, na qual participaron Manuel Fraga Iribarne, Gerardo Fernández Albor, Constantino García e Ramón Lorenzo: “fue el 28 de agosto de hace dos años cuando se celebró aquella comida en la casa de Xanceda apareciendo Manuel Fraga en un pequeño coche que conducía su hija Pipo. Con Fernández Albor llegaron también de Santiago los profesores Constantino García y Ramón Lorenzo, máximas autoridades en lengua gallega. / Era un día caluroso y pesado. No se habló en absoluto de política y sólo se trataron temas universitarios y culturales siendo el entendimiento entre el profesor Fraga y el resto de los profesores y doctores muy armonioso. (Armesto 1983, p. 15).

9 Eis o testemunho do professor José Luís Rodríguez, que esteve próximo a ele nesses anos: “D. Ricardo sabia-se incomprendido polo seu círculo de colegas e amigos, de Galáxia e da Academia, aos quais

DOIS TRAUMAS

Talvez não seja muito exacto falar de “traumas” na personalidade de Carvalho Calero, à vista da resistência e da admirável firmeza de ânimo com que suportou as repetidas adversidades da sua biografia, desde os tempos da infância. Mas se tomarmos o conceito de trauma com um sentido mitigado como experiência que produz um sofrimento duradeiro, deveremos anotar para este período final da sua vida dous traumas que abalaram o seu espírito (provavelmente mais sensível nestes anos da ancianidade) e que lhe produziram amargura: um primeiro trauma de nível pessoal e um segundo trauma de nível colectivo.

Em primeiro lugar, houve um trauma no nível pessoal das relações com os seus velhos amigos da Editorial Galaxia. Galaxia era como a alma da consciéncia cultural da Galiza, até o ponto de que podia considerar-se justificadamente como “o galeguismo oficial” e os homens que a organizaram e a mantiveram durante os 30 anos transcorridos de 1950 a 1980 constituíam para ele como o ninho familiar, como uma segunda família, onde sentia o calor da fraternidade e para a qual não duvidou em oferecer todo género de sacrifícios. Os epistolários com Ramon Pinheiro ou com Fernández del Riego são como um espelho dessa convivência fraternal.

Desde a segunda metade da década dos 70, e mais claramente nos 80, viraram-se as tornas. Carvalho passou a ser para o “galeguismo oficial” uma pessoa suspeitosa de traição ao grupo. O ostracismo, a marginalização e até o menosprezo a que foi submetido nesses anos tem muitos acontecimentos, de menor ou maior transcendência, que os que estávamos perto dele neste tempo pudemos seguir pelo seu próprio testemunho – quando não eram públicos e notórios...

Dessa dolorosa experiência de Carvalho soube pessoalmente, por testemunho dele, de vários pequenos acontecimentos.

A partir desse momento sentiu que ficava fechada para ele a publicação na Editorial Galaxia e até na revista *Grial*, fora de alguma reedição e algum artigo de circunstâncias. Já em 1978 há indícios de que ele temia que a sua colaboração em *Grial* não fosse bem recebida e duvidava da oportunidade de seguir enviando contributos. Acompanhando uma colaboração para *Grial* que envia a Fernández del Riego diz-lhe: “No sucesivo, se che mando máis colaboración,” (Carballo 2006,

resolveu nom acompañar na aventura político-cultural de «Realidade Galega» [...]. Nom acompañou o seu tránsito para a política, pilotado por R. Piñeiro, cujo objetivo parecía ser galeguizar os partidos de corte estatal; por sua vez, os seus antigos correligionários, com García-Sabell, presidente da Real Academia Galega e delegado do Governo ao mesmo tempo, à cabeça, vírom como inoportuna ou mesmo disparatada a deriva cara o reintegracionismo, tanto teórico como práctico, assumida por Ricardo Carvalho Calero. Este, umha vez jubilado da cátedra, ficou isolado da oficialidade [...], fadado para a invisibilidade” (Torres 2020, pp. 91-92).

p. 554). Em carta de 5 de abril de 1982 a Fernández del Riego fala novamente da sua presença em *Grial*:

Vexo que continua figurando o meu nome no Consello de Redacción; mais se non se me envía a revista nen rexistro nen ningún outro indício de que se me considera efectivamente no mesmo, podo pensar se aquela persistencia é debida simplemente a inadvertencia. (Carballo 2006, p. 562).

Um ano mais tarde, em maio de 1983, novamente em carta a Fernández del Riego voltava a falar de *Grial*:

Se algun día deixas de ocupar-te de *Grial*, rogo-che que mo comuniques, para que eu poda reflexionar a propósito da actitude que hei de adoptar no que se refere à miña colaboración na revista. (Carballo 2006, p. 566).

Que eu saiba não chegou a dar-se um rejeitamento explícito por parte dos responsáveis de Galaxia. Mas foi assim porque ele, sempre propenso a não provocar conflitos, bem consciente de qual era a posição que Galaxia assumira na suas publicações a respeito da normativa linguística, evitou dar ocasião a isso.

Em quanto à atitude da editorial Galaxia e da revista *Grial*, fui testemunha (e até em certo modo protagonista) de um pequeno feito que resultou determinante para Carvalho.

Quando no verão de 1983 se publicou o seu livro *Da fala e da escrita*, como eu conhecia bem o seu conteúdo por tê-lo transcrito, tendo observado que os últimos livros de Carvalho não foram resenhados em *Grial* como antes eram, decidi elaborar eu próprio uma resenha, de carácter informativo e objectivo. Antes de enviá-la, dei-lha a ler e ficou satisfeito com ela. Estava redigida na mesma normativa reintegracionista usada no livro. Mandeí-a então a Fernández del Riego e, algum tempo depois, recibí em resposta uma carta sua, em que me comunicava que a resenha era interessante, mas que sentiam não poder publicá-la porque não seguia a “normativa oficial”. Ensinei a carta a Carvalho e ficou impressionado: “Está claro que já não podemos contar com Galaxia”, disse, profundamente entristecido. Ficamos então em passá-la a normativa portuguesa padrão, dando por suposto que *Grial* não deixaria de publicar textos portugueses como vinha fazendo desde os seus inícios. Com esta explicação enviei de novo a resenha e foi finalmente publicada (Montero 1984). Mas o pequeno incidente deixou clara a atitude de Galaxia e em diante Carvalho nunca pretenderia suscitar nenhum conflito.

Desse modo Galaxia deixa de ser a sua editora. A partir desse momento os seus livros estão publicados em Edicións do Castro, em Sotelo Blanco ou nas entidades

reintegracionistas, e os seus artigos de índole erudita aparecen preferentemente na revista *Agália*.

Nas Edicións do Castro publicou a reedición, revista, da súa produción literaria dos anos precedentes (poesía, narrativa, teatro), como bem lembrou Isaac Díaz Pardo:

Polo ano 79 veu por Sargadelos e ofreceunos publicarlle os libros *Pretérito Imperfecto*, *Futuro Condicional* e o *Teatro completo*. No 82 tróuxonos Afonso X o Sabio, *Cantigas de amor*, *de escarño e de louvor*, e a *Narrativa Completa*. No 86, dounos, pra a serie Documentos, *La Fuerza Pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares*. [...] E xa no 88 entregounos os *Estudos e Ensaíos sobre Literatura Galega*. [...] Finalmente, no 93 Claudio Rodríguez Fer tróuxonos a *Poesía perdida de Ricardo Carvalho Calero*. E nós sentímonos moi honrados de ter no noso catálogo oito libros do ilustre profesor, poeta, narrador, lingüísta, e moitas cousas máis, aínda que desta sorte nosa poidan tirarse outras razóns. (Díaz Pardo 2002, p. 300).

Também o editor Sotelo Blanco, que publicou varias obras de Carvalho – entre elas, dúas que são talvez as melhores da súa produción literaria: o romance *Scórpio* (1987) e poemário *Reticências...* (1990) –, lembrou como chegou a editar essas obras:

Corría o ano 1986 [...] como novo editor, pensei que debía empezar a marcar unha liña de publicación na que coubese a pluralidade que se manifestaba na realidade de entón. [...] Como nos sectores enfrontados aos lusistas falábanme mal de don Ricardo, pensei que o mellor era coñecelo. [...] no Derbi de Compostela, logo de horas de palabra, decateime de que acababa de coñecer un home encantador. Faloume dos problemas aos que se enfrontaba para poder editar, xa que non era da corda dos do monopolio cultural de Galicia. [...] dende entón non só decidín que lle publicaría as obras que me presentase, senón que pasamos horas conversando á vez que se comezaba a forxar unha boa relación persoal. (Sotelo 2020, p. XIII).

CARVALHO CALERO E A RAG

Com a Real Academia Galega Carvalho Calero desenvolveu uma longa e intensa relação durante muitos anos. Podemos começar lembrando como na sua *Historia da literatura galega contemporánea* (1975), ao apresentar uma introdução ao renascimento literário contemporâneo (a “época que se estende desde a publicación dos *Cantares Gallegos* ate a morte de Pondal”, p. 129), dedica uma sección a historiar o

nascimento da Academia, com os seus antecedentes. E não deixa de citar o discurso inaugural de Murguía, onde dizia:

no se borra tan fácilmente en los labios que la mamaron la lengua que habló este pueblo durante más de diez siglos; que es la que hablan y entienden cerca de tres millones de gallegos, diez y ocho millones de habitantes en Portugal y sus dominios, doce en el Brasil. (Carballo 1975, p. 139).

O académico Xosé Luis Axeitos (2020) ofereceu informação sobre o expediente de Carvalho Calero conservado no arquivo da Real Academia Galega. Axeitos declara que “algúns datos cobran hoxendía especial relevancia debido aos moitos anos de postergación que padeceu por parte da Real Academia Galega” (2020, p. 6).

Em 1951, pouco depois de publicar-se *A xente da Barreira*, Carvalho é nomeado membro correspondente: “o seu expediente comeza cando é nomeado «Correspondiente» no ano 1951 a instancias de Vales Villamarín, Otero Pedrayo, José Luis Bugallal e Leandro Carré” (2020, p. 6). O próprio Carvalho contou que não chegou a saber que fora nomeado correspondente até anos mais tarde:

Eu era correspondente xa da Académia, cando fun designado numerário. Levava vários anos de correspondente, pero non o sabia. [...] Mas cando se me designou numerário, puxo-se de manifesto que xa fazia vários anos que se me nomeara correspondente, pero o secretário ou o presidente da Académia entregara a comunicazón dirixida a min, na que se me participava a designazón, a don Ramón Otero Pedrayo, que seguramente fora o propoñente, e don Ramón Otero Pedrayo metera a comunicazón no bolso e non a tirou até que anos depois fun nomeado numerário. [...] non chegou até min a comunicazón por unha distracción de don Ramón Otero Pedrayo. (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 144).

Foi eleito membro numerário na sessão académica de 31 de março de 1957, com 27 sufrágios favoráveis. O seu ingresso realiza-se um ano mais tarde, em 17 de maio de 1958, com um discurso sobre as fontes literárias de Rosalía. Desde esse momento nos seus epistolários podemos seguir o seu constante interesse pela renovação da Academia e pelos seus diversos trabalhos e actos. Também é oportuno lembrarmos o seu trabalho de investigação histórico-literária no arquivo e na biblioteca da Academia.

Aqui importa-nos agora centrar-nos no decénio final da sua vida. Neste tempo Carvalho ficou afastado da vida da RAG por causa do caminho que a

Academia emprendeu desde o momento en que se inclinou a asumir as propostas normativas do ILG. Naturalmente, non foi nunca expressamente excluído das reunións académicas. Mas ele entendeu que, dado que as súas ideas ao respecto estaban claramente formuladas en repetidas intervencións escritas e declaracións orais públicas, a RAG, ao prescindir dele, non desexava o seu contributo, e que a súa presenza resultaría inoportuna – ou, melhor dito, importuna.

Houve um acontecemento que, embora totalmente alheio a Carvalho, ajuda a comprender algo da hostilidade que no galeguismo oficial (e, neste caso concreto, especialmente no círculo directivo da RAG) se gerou contra ele. Pode ser aquí una boa ocasión para esclarecer este feito, que conñezo bem porque, sem procurá-lo, vi-me implicado directamente aí.

No día 3 de xullo de 1982 aprobou-se na sede da Real Academia Galega, na Coruña, a normativa lingüística que se acordara reservadamente nos meses precedentes com o Instituto da Lingua Galega. Na comisión (de funcionamento mais teórico do que real) que preparara essa normativa non se incluíra Carvalho, apesar de que a normativa académica vigente até esse momento fora elaborada sob a súa responsabilidade principal.

Duas semanas antes desse día, com data 18 de xunho, o presidente da Academia, García-Sabell, enviara por correo a todos os académicos um avultado fascículo de fólíos com o texto da normativa. Este traballo ia apresentado por uma carta em que se convocava os académicos para essa “Xunta Extraordinaria” que trataria como “Asunto único: Estudio da ponencia sobre da unificación das normas ortográficas e morfolóxicas do galego, entre a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega”. E seguía esta advertencia: “Rógase que este borrador non pase aos medios de comunicación nin se lle dea publicidade mentras non teña lugar a Xunta Extraordinaria”.

Ora, aconteceu que, contra a reserva aquí solicitada aos académicos, nos próximos días fez-se pública esta carta e, em geral, o contido da normativa que se ia tratar, a qual recollía fundamentalmente as propostas que já vinha defendendo o Instituto da Lingua Galega desde a edición das *Bases*. A consecuencia dessa filtración da noticia foi uma série de declaracións críticas, tanto ao segredo como à própria normativa em si, que foram aparecendo nos jornais dos días seguintes. E na própria tarde da reunión juntou-se à porta da Academia uma pequena manifestación de protesto, de umas 30 persoas segundo a información da imprensa do día seguinte.

Na Academia había naquele momento varios membros que tinham manifestado publicamente a súa simpatía reintegracionista: ademais de Carvalho, podiam integrar-se nessa tendencia Jenaro Marínhas, Valentim Paz-Andrade, Enrique Vidal Abascal e talvez algun outro. Podería, pois, sospeitar-se que entre estes se

encontraria o que decidiu não ater-se à reserva solicitada pelo presidente. E, entre todos eles, especialmente Carvalho. Ademais, o feito de que esse documento fosse divulgado nos dias seguintes pela AGAL e pela AS-PG, duas associações que estavam cordialmente ligadas a Carvalho, era um indício mais para atribuir-lhe a filtração desse texto.

A verdade é que nem Carvalho nem nenhum dos académicos citados tinha nada que ver com o caso. Mas nos dirigentes da Academia surgiu espontaneamente o convencimento de que fora ele e consideraram o feito como uma falta à confiança da instituição. Contou-me o próprio Carvalho que, quando na ocasião seguinte coincidiu num acto público com García-Sabel e com a sua mulher, acercou-se para saudá-los cordialmente, como sempre fazia, e achou neles uma manifesta resistência. “Agora já sei – comentava entristecido – que de agora em diante já não poderei permitir-me essa familiaridade...”.

Foi o académico Henrique Chao Espina (Viveiro 1908 - A Corunha 1989) quem, por própria iniciativa, me fez conhecer o envio que acabava de receber da Academia. Estava irritado tanto pelo processo em que se decidira a normativa como pela reserva que agora se pedia sobre o assunto. Como ele, embora residisse na Corunha havia anos, fora sacerdote da nossa diocese de Mondonhede, tínhamos certa relação desde havia tempo. Era fervoroso simpatizante de Portugal e da cultura portuguesa e fora professor de português; até publicara uma gramática portuguesa. Na verdade, o seu conhecimento da normativa linguística portuguesa era, por assim dizer, “por aproximação”, não muito rigoroso. Como disse, ele era cultivador e até promotor do relacionamento cultural com Portugal, mas, que eu saiba, nunca se manifestara publicamente a favor do reintegracionismo linguístico galego-português; porém, privadamente tinha-me dado os parabéns por algum artigo meu nesse sentido.

Quando recebeu o envio da nova proposta normativa, telefonou-me e fez-me conhecer o seu malestar; e dizia-me que os novos tínhamos que reaccionar perante o que ele considerava um atropelo para a língua e para a Academia. E ofereceu-se a facilitar-me uma fotocópia do texto. Lembro que lhe perguntei se queria que se mantivesse em segredo o seu nome e disse-me que nada disso e que ele estava disposto a falar sobre o caso à imprensa se estiverem interessados na sua opinião. Ficamos, pois, em que nos dias seguintes, quando eu tivesse tempo, passaria pela Corunha e faríamos as fotocópias.

Entretanto, também o bispo Araújo, igualmente académico, recebeu o envio. Compartíamos domicílio na residência da Domus Ecclesiae de Ferrol, e pouco depois informou-me que lhe chegara um “longo texto” da Academia com a proposta de normativa linguística e com o estranho rogo de que não se tornasse público. Comentei-lhe então a chamada telefónica de Chao Espina e como eu

ficara em ir recolher a fotocópia do texto na Corunha, e disse-me que não fazia falta que viajasse à Corunha pois dava-me ele o seu, para que fizesse com ele o que quisesse. Fotocopiei-o e devolvi-lho. E telefonei a Chao Espina informando-o de que já não precisava ir à Corunha.

A AG-LP fez logo uma edição de um pasquim com a reprodução da carta, e assim foi como se divulgou a notícia e se suscitaram as reacções.

De maneira que Carvalho Calero permaneceu totalmente alheio ao caso.

Desde esse momento parece que, na Academia, só Ramón Pinheiro intentou manter algum contacto, epistolar, com Carvalho sobre o tema da língua, e está publicada a longa resposta, explicativa e justificativa, de Carvalho.

Porém, contrariamente ao que alguns têm escrito, Carvalho nunca se demitiu da Real Academia Galega¹⁰.

HOMENAGENS

Precisamente porque havia uma consciência comum da injustiça que o galeguismo oficial exercia contra o velho mestre, Carvalho viu-se agasalhado pelo carinho de muitos amigos verdadeiros, de muitos alunos e admiradores. Por isso nos últimos anos da sua vida abundaram as homenagens à sua pessoa.

Assim, em dezembro de 1981 a Sociedade Cultural Medúlio, de Ferrol, organizou uma semana de actos em sua honra, com várias conferências, concluindo com uma do próprio Carvalho, as quais se editariam depois num opúsculo. Com essa ocasião colocou-se na sua casa nativa, no núm. 51 da rua de São Francisco, uma placa com inscrição comemorativa do nascimento.

Pouco depois, em maio de 1982 várias entidades culturais galegas dedicaram-lhe na Corunha uma nova homenagem, em certo modo como desagravo perante o ostracismo a que se via submetido por parte do galeguismo oficial a causa das suas ideias reintegracionistas¹¹.

10 Em relação com a figura de Carvalho Calero, sim apresentou a sua renúncia o escritor Jenaro Marinhas del Valle: apenas uns dias depois do falecimento de Carvalho, dirigia à Real Academia Galega uma carta em que comunicava a sua renúncia como membro numerário da instituição. Desaparecido Carvalho Calero, dizia, quebrara-se o fio que ainda o podia manter afectivamente ligado ao organismo, do qual, desde a aprovação da normativa de 1982, mantivera “uma distância sem chegar à separação total mentres honrava a Instituição a figura excepcional de Ricardo Carvalho Calero. Quebrado agora, bem dolorosamente para mim, esse fio que à Academia me prendia, deixo vacante um sítio que nunca ocupei gostoso e admito que sem merecimentos”. Pode ver-se o texto da carta em *Agália*, 21(1990), 115.

11 A homenagem esteve organizada pelas entidades seguintes: Agrupación Cultural O Facho, Asociación Cultural Alexandre Bóveda, Asociación Galega da Língua, Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, Ate-neo da Coruña e Escola Dramática Galega. A estas aderiram várias sociedades e organismos de diferente índole.

Posteriormente a revista *O Ensino* dedicou-lhe um número de homenagem, com participação de numerosos colaboradores. Publicaram-se logo dois amplos volumes de *Conversas* com ele (aos quais há que adir outros dois aparecidos depois de Carvalho morrer), fundamentais para o conhecimento da vida e da obra de Carvalho.

Entretanto várias instituições outorgaram-lhe também honras: em 1981 a Academia das Ciências de Lisboa acolheu-o como membro correspondente, e tanto a Asociación de Escritores en Língua Galega como a Associação Galega da Língua (AGAL) nomearam-no membro de honra.

No que diz respeito às suas relações com o poder político galego, Carvalho aceitou a medalha Castelao que em 1984 lhe outorgou o governo galego, mas recusou o convite pessoal (telefónico) de Filgueira Valverde, na altura membro do governo galego, para fazer parte do Conselho da Cultura Galega que acabava de instituir-se.

A DOENÇA (1988)

Passada a metade da década de oitenta, na primavera de 1988, apareceram os primeiros sintomas da doença que acabaria tirando-lhe a vida: cancro pulmonar¹².

Nos primeiros tempos da enfermidade ainda realizou algumas intervenções públicas, as quais não deixavam de produzir profunda impressão no público que estava já informado da gravidade dos seus males. Mas, naturalmente, o desenvolvimento progressivo da doença e os consequentes compromissos de natureza médica obrigaram-no a ir reduzindo a sua atividade pública¹³.

Foi atendido na clínica A Rosaleda, de Santiago, sob o cuidado do doutor Agustín Sixto Seco, antigo aluno seu em Ferrol. Entre a clínica e o seu domicílio na rua da Carreira do Conde achará ainda energias para continuar o trabalho quase até o derradeiro dia.

Vários poemas escritos nesses dias, e recolhidos depois no livro *Reticências...* (1986-1989) (1990), aparecido já postumamente, têm como fundo a experiência da doença.

12 Carvalho fora fumador e em várias fotografias pode ver-se fumando. Mas deixara o hábito de fumar bastantes anos antes, em 1969. Falando das suas relações com o escritor lucense Ângelo Fole durante a época de Fingoi, declarava: “El ia moitas veces por Fingoi. Houbo unha época en que os sábados pola tarde ou os domingos, se cadra, en que eu non saía de Fingoi, collía o seu caxado e ía até ali e se sentaba enfrente de min no meu despacho e alí estábamos falando moito tempo, fumando, porque eu entón fumaba, eu fumei até o ano 69, e el era moi fumador” (Blanco 1991, p. 45).

13 Assim, em março de 1989 teve que declinar o convite que o seu antigo aluno José Maria Dobarro lhe dirigiu por carta para assistir ao 2º Congresso de Escritores en Língua Galega, que se ia celebrar em Lugo (carta de data 13 de março de 1989, conservada no arquivo de Carvalho no Parlamento Galego, juntamente com um esboço autógrafo da resposta de Carvalho: AC 112 0042b).

O 7 de janeiro de 1990, já muito avanzada a doença, ainda viajou a Ferrol para receber pessoalmente da Câmara Municipal o título de Filho Predilecto no dia da festa de São Julião, padroeiro da cidade.

FALECIMENTO (MARÇO DE 1990)

Faleceu em Santiago no dia 25 de março de 1990. Não chegou, pois, a fazer os 80 anos, que completaria em outubro. Concluía assim “uma vida densa e austera, dedicada a trabalhar por Galiza e pola sua cultura”, como acertadamente a definiu a sua filha Maria Vitória (Carvalho-Calero Ramos 1992, p. 117).

Apesar de que a gravidade da sua doença era conhecida por muitos, o falecimento produziu impressão em boa parte da sociedade galega, como recolham no dia seguinte os jornais da Galiza¹⁴.

Na tarde do dia 27 celebrou-se o funeral de corpo presente na igreja conventual de São Francisco, de Santiago, com missa concelebrada por vários sacerdotes e presidida pelo frade franciscano José Isorna, amigo da família. Seguidamente o seu cadáver recebeu sepultura no cemitério compostelano de Boisaca; ali, no túmulo número 1439, repousam os seus restos¹⁵.

ALGUMAS REACÇÕES IMEDIATAS

A obra de Carvalho, nomeadamente a sua produção escrita, não deixou de seguir presente e viva depois da sua morte. Nos anos sucessivos até se publicaram alguns trabalhos inéditos (como boa parte da sua poesia castelhana e o poemário galego *O trebo das catro follas*). E tardariam em aparecer os seus epistolários, ainda em grande parte inéditos ou em curso de publicação. Porém, não é aqui já lugar para expor esses capítulos que podemos considerar como um apêndice da sua biografia.

No entanto, podemos concluir resenhando brevemente alguns ecos da vida de Carvalho que aconteceram no mesmo ano do seu falecimento.

A Associação Cultural O Facho, da Corunha, organizou no mês de maio seguinte uma “Homenagem urgente a Ricardo Carvalho Calero (1910-1990)”.

14 No artigo “In memoriam: Foi-se-nos D. Ricardo Carvalho Calero”, *Agália*, 21 (1990), 107-114, e ainda noutras páginas do mesmo número, podem ver-se diversas informações relativas ao falecimento e enterro de Carvalho. Novas informações apareceram no número seguinte da mesma revista: “Na morte de D. Ricardo Carvalho Calero”, *Agália*, 22 (1990), 217-221.

15 Nos actos fúnebres houve notórias ausências, só explicáveis por esse ambiente de hostilidade que existia contra ele em certos círculos da cultura galega. Neste contexto cumpre lembrarmos a presença de Ramón Pinheiro, que não deixou de assistir apesar de estar já gravemente doente naquela altura: faleceria nesse mesmo ano.

A Associação Galega da Língua (AGAL) rendeu-lhe homenagem de lembrança da sua vida e de estudo da sua obra no *III Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa*, que se celebrou no outono do mesmo 1990.

E a Câmara Municipal do Concelho de Ferrol instituiu a nome do escritor um certame anual de narrativa e de investigação linguístico-literária galega, que se convocou por primeira vez esse mesmo ano 1990¹⁶.

REFERÊNCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Armesto, Victoria (1983). De cómo el Dr. Fernández Albor se vino para AP. La entrevista con Fraga. *La Voz de Galicia*, 29/VI/1983, 15.
- Axeitos, Xosé L. (2020). Don Ricardo Carvalho Calero na Academia. *Cadernos de Estudos Xerais*, 17, 6-11.
- Blanco, Carmen (1991). *Carballo Calero: política e cultura*. Sada: Edicións do Castro.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). *Historia da literatura galega contemporánea*. 2.ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1982). *Teatro completo*. Sada: Edicións do Castro.
- Carballo Calero, Ricardo (2006). *Epistolario a Francisco Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Transcripción e edición de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena¹⁷.
- Carvalho-Calero Ramos, María V. (1992). Meu pai na lembrança. *Agália*, 29, 117.
- Díaz Pardo, Isaac (2002). Algúns recordos de Carvalho Calero. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero «Memoria do Século»*. A Corunha: Universidade da Coruña / Asociación Sócio-Pedagógica Galega, 297-300.
- Fernán Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Filgueira Valverde, Xosé (1990). Carballo Calero. *Faro de Vigo*, 27/III/1990. [Recollido en: *Sexto Adral*. Sada: Edicións do Castro, 1990, 306-307].
- Henríquez Salido, M. Carmo (1992). Dom Ricardo Carvalho Calero na vida da Associação Galega da Língua. *Agália*, 29, 25-60.
- Kremer, Dieter e Lorenzo, Ramón (eds.) (1982). *Tradición, actualidade e futuro do galego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia - Consellería de Cultura.

16 Para ulterior información sobre a vida e a obra de Carvalho Calero pode ver-se Montero (1993).

17 Excelente edición de um dos epistolários mais importantes de Carvalho Calero, tanto pela quantidade das cartas como pela sua própria natureza de relação com um dos seus amigos mais próximos e constantes. O livro está apresentado por um «Limiar» (pp. 7-15), esclarecedor e objetivo, da professora Dolores Vilavedra. Vem acompanhado de abundantes notas, de grande valor informativo.

- Marques, Maria A.; Santos, Ana P. Figueira; Rosmaninho, Nuno; Carvalho, António Breda; e Godinho, Rui (eds.) (1997). *Correspondência de Rodrigues Lapa: Selecção (1929-1985)*. Coimbra: Livraria Minerva Editora.
- Montero Santalha, J.-Martinho (1984). Ricardo Carvalho Calero, *Da fala e da escrita* (Ourense 1983) [recensão]. *Grial*, 84, 246-248.
- Montero Santalha, J.-Martinho (1993). *Carvalho Calero e a sua obra*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rodríguez, José L. (2020). De *A xente da Barreira* (1951) para *A gente da Barreira* (1982): trinta anos à procura de um padrom. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 361-395.
- Sotelo Blanco, Olegario. (2020). *Conversas en Compostela con Carballo Calero, Romance Scórpio, Escritos sobre Castelao e Reticências*, publicacións de Sotelo Blanco. *O Farelo*, 46, XIII.
- Torres Feijóo, Elías (2020). *José Luís Rodríguez nos trilhos da língua*. Santiago de Compostela: Através Editora.

Estudios sobre literatura

A CONTRIBUCIÓN DE CARBALLO CALERO Á CANONIZACIÓN DA LITERATURA GALEGA

THE CONTRIBUTION OF CARBALLO CALERO
TO THE CANONIZATION OF GALICIAN LITERATURE

Dolores Vilavedra
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Este artigo tenta definir os criterios aplicados por Carballo Calero, ao longo do seu extenso labor como crítico e investigador, na avaliación e canonización do corpus narrativo galego. Por medio dunha revisión panorámica e non exhaustiva da súa produción ensaística procurárase trazar a orixe deses criterios, os elementos operativos na súa formulación como tales e o resultado da súa aplicación. Analizaranse algúns casos de obras e autores concretos e, por último, atenderase á evolución deses criterios e ás consecuencias desta na valoración de certas obras e modalidades narrativas.

Abstract: This article aims to delineate the criteria applied by Carballo Calero to the evaluation and canonization of the Galician narrative corpus across his extensive output as a critic and researcher. Through a panoramic (though non-exhaustive) review of his essays, the origin of the criteria and the concepts at play in their formulation, as well as the result of their application, shall be assessed. Some cases of specific writers and works are then analysed. Finally, an account of the evolution of these criteria and their impact on the evaluation of certain works and narrative modes is provided.

Palabras chave: Ricardo Carballo Calero, narrativa, canon, historia da literatura

Key words: Ricardo Carballo Calero, narrative, canon, literary history.

1. UNHA OLLADA PANORÁMICA

O obxectivo destas páxinas é demostrar o escaso interese de Ricardo Carballo Calero (CC, de agora en diante) pola narrativa ficcional, tanto na súa faceta de creador coma na de investigador, e tentar avanzar algunhas hipóteses explicativas desta actitude, alén das súas lexitimamente subxectivas preferencias. Respecto á primeira –Carballo como autor de ficción narrativa–, na longa conversa mantida con Carmen Blanco en 1989 queda clara a súa consideración secundaria do xénero narrativo. Á pregunta da entrevistadora “¿Que se considera máis, poeta, narrador ou autor dramático? ¿En que xénero se atopa máis a gosto ou non pode realmente escoller?” (Blanco 1989, p. 237), a resposta de Carballo é cando menos sorprendente pois esténdese en consideracións sobre poesía e teatro e nin menciona a narrativa, ata o punto de que a entrevistadora lle ten que insistir inquirindo por “¿E como se sente no molde narrativo?”. Posto nesta tesitura, CC confesa con franqueza a súa preferencia polo relato curto e a súa escasa paciencia para acometer o que el mesmo denomina “unha novela propiamente dita”, por mor da canseira que lle producen as “obras máis longas” (Blanco 1989, p. 238). Con grande intelixencia e coherencia, Carballo vencella esa súa preferencia polas formas narrativas breves á tradicionalmente manifestada pola literatura galega, que el explica con argumentos socioculturais e económicos que non resultarán descoñecidos para quen coñeza os problemas que afectaron ao desenvolvemento do xénero xa dende as súas orixes:

Hai poucos apoios e poucas posibilidades editoriais, poucos lectores, por muito que se teña progresado nestes aspectos ultimamente. Neste sentido, se cadra, é unha literatura un pouco de urxencia, na que o poema lírico e o relato breve ou a novela curta teñen máis posibilidades de éxito. [...] unha novela longa como *Os irmans Karamazov* ou un *Rouge et noire*, exige muito tempo de traballo e o escritor galego non sabe, cando comeza unha obra, se ao rematala terá editor, terá posibilidades de publicación, terá público que se interese por ela, e entón quizá estamos dominados pola necesidade de producir literatura de consumo inmediato (Blanco 1989, pp. 239-240).

Pero centrémonos na obra investigadora de Don Ricardo. Dende as súas primeiras pescudas, CC establece un par opositivo de xinea formalista¹ que distingue

1 Non hai practicamente investigacións sobre os modelos teóricos e historiográficos subxacentes á obra crítica de CC. Casas (2020, pp. 198-201) esboza unha posible xenealoxía da pegada que no seu pensamento deixaría a escola formalista soviética por medio da *Teoría de la literatura* de René Wellek e Austin Warren, cuxa tradución ao castelán apareceu en Gredos en 1953 e que de certo CC coñeceu e manexou.

poesía / prosa, aplicando este segundo termo tanto á ficcional coma á non ficcional e integrando baixo esta etiqueta non só o ensaio senón tamén o teatro. Se estudamos polo miúdo o emprego desta terminoloxía na súa *Historia da literatura galega contemporánea*² decatámonos de que, dentro da prosa, Don Ricardo reserva o campo semántico da novela e a narrativa para aqueles autores e obras que revelan xa unha certa competencia. O primeiro, como veremos, López Ferreiro. Este é un dato interesante porque amosa que, para Carballo, o recoñecemento da existencia dun xénero narrativo galego non é tanto unha cuestión cronolóxica, vencellada a unha hipotética madurez do xénero, coma derivada da demostración dun certo grao de elaboración e complexidade técnica e argumental que non estaría necesariamente relacionado cunha maior extensión, tal e como revela a análise das novelas –así chamadas por CC– de López Ferreiro. En 1975, cunha visión máis ampla e máis madura da evolución do xénero, CC mantense fiel a este criterio e fórmulao con máis precisión ao recoñecer que, cando emprega o termo ‘novela’, inclúe nesa consideración “la novela breve, que no es una ‘novela corta’ sino una ‘novela’ de dimensiones reducidas” (Carballo 1975, p. 62).

Unha ollada ao índice da *HLG* amosa con claridade este criterio cualitativo subxacente ao seu manexo do par conceptual prosa / narrativa. Así, por exemplo, baixo o epígrafe “Prosistas da Irmandade da Cruña”, Carballo trata non só a obra ensaística de Ramón Villar Ponte ou Viqueira senón a dramática de Antón Villar Ponte. Semellante carácter misceláneo ten o apartado “Outros poetas e prosistas continuadores da tradición”, onde atende tanto a coleccións de contos ou relatos coma a pezas teatrais e, por suposto, poemarios. Todo isto despois de ter dedicado varias páxinas a López Ferreiro como o primeiro dos novelistas do século XIX.

Teremos ocasión de volver sobre a *HLG* ao longo destas páxinas. Se deitamos agora unha ollada panorámica a un conxunto significativo dalgunhas das obras misceláneas nas que Carballo compila os seus estudos, atopamos dúas evidencias relevantes para o tema que nos ocupa: unha, a escasa atención dedicada ao xénero; dúas, a alta consideración canónica que sempre lle mereceron Castelao, Otero e –nun segundo nivel– Risco. As obras narrativas dos dous primeiros autores serán as que capten maioritariamente a súa atención analítica e crítica.

Así, en *Sobre lingua e literatura galegas* (1971), dos tres bloques nos que se divide a obra (lingua, estudos medievais e literatura), o dedicado á literatura comprende dez traballos dos cales só un está dedicado á narrativa (*A orella no buraco*) e outro aos contos populares da provincia de Lugo.

Da fala e da escrita é un volume publicado en 1983 que recolle varios textos de amplo alento nos que CC reflexiona sobre temas como “As orixens da literatura

2 De agora en diante, *HLG*; referirémonos sempre, como é habitual, á 3ª edición que data de 1981.

galega contemporánea” e fai unha “Introdución à historia da literatura galega”. Pois ben, en ningún destes dous longos artigos se menciona a existencia dunha produción narrativa galega, algo –na miña opinión– ben significativo da súa concepción ‘secundarizada’ do xénero: para Carballo, o xénero canónico da literatura galega é a poesía³. Que el saiba que esa posición canónica se explica por razóns sociohistóricas⁴ non abunda como para que sexa quen de subtraerse a unha convicción que orientará, como veremos, todo o seu labor crítico, tanto a prol da lírica coma en detrimento da atención prestada á narrativa.

A firmeza desa convicción explícase, na miña opinión, porque arrinca directamente dos principios formulados polos homes de Nós como bases substantivas da identidade galega. Como é sabido, eses principios son: lirismo, humorismo, sentimento da terra e saudade. A analízalos dedicarán boa parte dos seus esforzos investigadores (tamén creativos!) e conseguirán así desenvolver unha proposta tan sólida que será herdada, case sen solución de continuidade, polo grupo Galaxia como alicerce sobre o que erguer o seu proxecto editorial, no que desempeña un papel principalísimo –cómpre non esquecerlo– Don Ricardo. Non abundaremos nesta cuestión, que nos afastaría dos nosos obxectivos, mais boa mostra de ata que punto esa ideas seguían a estar operativas nos 50 témola no artigo que Ramón Piñeiro publica en 1959 nun monográfico da revista *Ínsula* dedicado á literatura galega e significativamente titulado “Factores esenciales de la literatura gallega”, no que segue a insistir en que estes son lirismo, humorismo e sentimento da paisaxe.

En *Estudos e ensaios sobre literatura galega* (1989), onde se recollen 38 estudos de distintos asuntos literarios, non hai ningún artigo dedicado á narrativa agás dous, moi significativos. O primeiro é unha recensión datada en 1986 e dedicada á antoloxía preparada por Kathleen March do conto literario galego; nela CC abunda no argumentario xa comentado a prol do éxito do conto literario como xénero narrativo galego. O segundo, datado en 1985, é unha análise de *Amantia* na que o profesor se centra na súa dimensión de ‘romance histórico’, un dato este que –como veremos– explica o seu interese pola novela. Pero alén deste par de

3 Son moi numerosas as súas manifestacións sobre esta cuestión. Velaquí algunhas das, se cadra, menos coñecidas: “La prosa no contaba con una tradición medieval tan ilustre como la poesía. Pero ello difícilmente puede explicar su inferir o desarrollo contemporáneo pues [...] la poesía trovadoresca fué desconocida de los primeros precursores, lo que no impidió la formación y consolidación de la lírica romántica” (Carballo 1955, p. 11) e “Non cabe dúbida que a máis valiosa aportación galega a creación literaria é a lírica” (Lorenzana 1955, p. 4). Ou a invisibilización da globalidade do xénero narrativo galego que supón que os únicos narradores que menciona nunha conferencia impartida en 1971, titulada “Figuras representativas da literatura galega actual” (Carballo 1974), sexan Otero e Castelao (unha vez máis!).

4 “De Ítaca a Rianxo” (datado en 1980, cítase pola versión recollida en Carvalho 1992, p. 54): “Son as circunstancias históricas as que explican o florecimento dos xéneros e das linguas. Se Galiza fose un país próspero, falaríamos menos, se cadra, de saudade e lirismo”.

traballos especificamente dedicados a obras narrativas, interésame agora desviar un chisco a ollada cara ao texto titulado “A obra literaria de Castelao”. Por que? Pois porque en 1986, ano no que está datado este artigo, CC non só segue a apostar polo rianxeiro como autor de referencia senón que toda a súa análise e a súa valoración continúan a xirar arredor de dous argumentos que a quen seguise o discurso crítico do profesor lle deberían soar daquela ben coñecidos⁵: un, que toda a produción narrativa de Castelao se constitúe como desenvolvemento da estrutura *cousa*, é dicir, a idea de que as formas breves son o xermolo tamén das súas novelas; dous, a dimensión musical das narracións do rianxeiro, o que de certo as aproximaba á poesía e, por tanto, ao xénero máis canonicamente galego. Como mostra, estas palabras:

Castelao, mui afeixado à música, elabora cuidadosamente a frase, procurando un ritmo límpido, con cadências melódicas mui acusadas. A fluência do seu estilo, con freqüentes paralelismos, reiteraçõs e antinomias, envolve nas suas odas de harmonia, umha consideraçom sentimental do mundo galego, que descreve com um lirismo atemperado polo humor (Carballo 1989, p. 233).

De novo, brevidade, humor e lirismo como marcadores de galeguidade e, xa que logo, a asunción por parte de CC da proposta de Nós como marco de referencia identitario.

En *Do galego e da Galiza* (1990) CC só presta atención a outro dos seus narradores de referencia, neste caso Otero Pedrayo. Botemos unha ollada ao texto titulado “Otero Pedrayo na historia do romance galego”. Aquí Carballo ten que dar un pinchacarneiro argumental prodixioso para beirar o feito de que Don Ramón é o primeiro gran novelista galego, unha evidencia que lle custa recoñecer explicitamente. E como fai? Pois acolléndose á súa tan gabada condición de polígrafo, que o levaría a non distinguir “com exactitude os limites que separam os diversos géneros literários” (Carvalho 1990, p. 179) ata o punto de que “às vezes em presença das suas obras, nom podemos dizer se se trata de trabalhos de tipo épico, se se trata de trabalhos de tipo lírico, se se trata de obras de carácter dramático” (1990, p. 180); o que lle permite afirmar, un tanto arbitrariamente, que “*Devalar*, que tem umha estrutura externa de romance, é na realidade um poema” (1990, p. 180). Porén, consciente “do papel que no decurso da história do romance galego Otero representa” (1990, p. 188), CC vese obrigado a argumentar a prol desa posición de privilexio. Faino, por unha banda, cun argumento cuantitativo (“Hai,

5 Por exemplo, en 1974 manifesta que “Lirismo e humorismo son as chaves da arte de Castelao” (Carballo 1974, p. 277).

pois, em Otero Pedrayo um romancista importante [...] embora non seja mais que polo feito de que el escreveu mais obras narrativas, longas e breves, que qualquer outro escritor galego”, 1990, p. 187) que hoxe semella, como pouco, inxenuo mais que pode e debe entenderse na lóxica imperante no proceso histórico de desenvolvemento da literatura galega, polo que non imos deternos nel. Por outra banda, CC valora extraordinariamente (emprego palabras súas) a obra narrativa de Otero porque “tem na realidade um protagonista único, que é a nossa terra, que é Galiza” (1990, p. 185), argumento respectable mais non exclusivo do xénero narrativo. A seguir, CC repara aínda na capacidade de Don Ramón para elaborar unha “história épico-lírica de Galiza” (1990, p. 194): a lírica, sempre como valencia positiva.

Algo semellante acontece en *Umha voz na Galiza* (1992) onde apenas 4 dos 101 artigos que se recollen no volume están centrados na faceta narrativa de dous autores de referencia, López Ferreiro e Risco. Volveremos sobre o primeiro e, en canto ao segundo, CC gaba a súa narrativa de novo (como acabamos de comentar para o caso de Otero) con argumentos que teñen máis que ver coa súa potencia ideolóxica e menos cunha eficaz resolución como relatos literarios. Así, afirma que “as suas obras [de Risco] mais importantes de ficción son tamén testemuños explícitos do seu pensamento” (Carvalho 1992, p. 155) nas que “está ausente o propósito de criar personaxes dotados da complexa individualidade dos seres humanos reais. Os actantes o caracteres, monifates que representan unha ideologia, ou unha forma de vida social” (1992, p. 156).

Este mesmo marco conceptual que explica a secundaria posición que CC lle outorga ao xénero narrativo na historia da literatura galega explica tamén a alta consideración que lle merecían as novelas de López Ferreiro que xulga marcan “un fito” (Carballo 1979, p. 225) polo seu carácter pioneiro (“As novelas de López Ferreiro son das primeiriñas escritas en galego moderno”, 1979, p. 227), pola utilidade da súa lectura para “os aprendices de galego” (1979, p. 229) pero, sobre todo, “como documentos histórico-sociáis [que achegan] moita información sobre as relacións entre os diversos estamentos que constituían no pasado a sociedade galega” (1979, p. 228).

Das positivas valoracións que lle merecen López Ferreiro, Otero e, en certa forma, tamén Risco despréndese a alta consideración que Carballo tiña das funcións metahistórica e ideolóxica do xénero narrativo, consideración que –como veremos– está detrás da relevante posición que lle outorga ao primeiro no canon literario galego e tamén doutros intereses que manifesta ao final da súa andaina crítica, como o que lle inspiran, por exemplo, as novelas de Víctor Freixanes (Carvalho 1989).

Xa que logo, confeso que non teño claro ata que punto a reticente actitude de CC fronte á novela era resultado dos prexuízos que sempre amosou cara á narrativa coma un xénero menor fronte á poesía (e que, polo tanto, debía reforzarse cun plus ideolóxico ou, cando menos, informativo) ou, ao contrario, ese tipo de consideracións xurdían un tanto paradoxalmente dunha concepción do xénero tan sumamente moderna que canxaba mal coa produción narrativa galega máis convencional. A seguir, tentarei dilucidar esta cuestión partindo das dúbidas que o propio CC manifestaba en 1975:

Con lo que ha venido a ser la novela en los tiempos modernos, apenas es posible asegurar lo que es y, por lo tanto, si lo es, algún producto literario en que lo narrativo, lo descriptivo o lo discursivo se interfieren en combinaciones diversas [...] en que medida puede [la novela] tolerar la competencia de otras formaciones expresivas, cual es el margen de seguridad que distingue la novela lírica de la lírica, o la novela ensayo del ensayo, son cuestiones arduas en las que no caben dogmatismos (Carballo 1975, p. 60).

CC manifesta aquí unha fundada intuición do carácter inevitablemente híbrido e proteico da novela moderna ou, pola contra, ve nesa mesma natureza un argumento máis para desconfiar dunha modalidade textual que sempre resultara problemática no caso galego? O certo é que Don Ricardo mantivo sempre, en relación ao xénero narrativo, esta tensión dialéctica que iría alimentando con novos argumentos fornecidos pola evolución do sistema literario galego xa dende data tan temperá (verémolo máis adiante) como a década dos 50. Estoume a referir ao recoñecemento do papel que o público lector empezaba a xogar no desenvolvemento da literatura galega, unha mudanza necesaria mais que para CC non se producirá sen danos colaterais, como veremos.

Para CC, o rexurdir da narrativa galega a partir dos 50 débese ao feito de que:

la hegemonía de la poesía lírica que había dominado desde sus orígenes la literatura gallega cede antes las tendencias didácticas y realistas que impone la prosa. Aun en el terreno de la invención fantástica, el público reclamará el asidero de la cotidianeidad de la forma, que con la expresión prosística le proporciona una ilusión de seguridad que neutraliza o corrige teóricamente la estampida temática. Cunqueiro poeta es suplantado por Cunqueiro prosista. La poesía se disfraz de prosa para subsistir, y esta desnaturalización acaba por desautorizarla. El público preferirá la prosa al verso prosaico (Carballo 1975, p. 61).

Detrás destas consideracións alenta a pobre opinión que ao Carballo crítico literario lle merecían determinadas propostas poéticas do momento, mais non é iso o que nos interesa agora senón dous argumentos que o crítico manexa en estreita relación: un, que o auxe da “prosa” non se debe tanto a méritos propios das novas modalidades narrativas como ao que el denomina “a desnaturalización” da poesía; dous, que nese pulo ten moito que ver a demanda do público lector, unha demanda que –como veremos–, Carballo avogará por atender *pro domo sua*.

2. LIBROS E AUTORES GALEGOS: O RECOÑECIMENTO DA AUCTORITAS CANONIZADORA DO CRÍTICO

Unha atención singular para a nosa análise merecen os dous volumes publicados baixo o título común *Libros e autores galegos*, non só polo evidente interese do seu contido senón tamén porque o propio autor insinuou a posibilidade de consideralos como unha sorte de prolongación da súa HLG, e así o manifesta no limiar: “Do moito disperso que sobre a materia podía arrecadarse, parecéu conveniente espigar o que segue, o que en certo xeito cabe contemplar como un complemento da *Historia da literatura galega contemporánea*” (Carballo 1982, p. 3). O primeiro abrangue “dos trovadores a Valle-Inclán”, e así figura no subtítulo; o segundo está dedicado ao “século XX”. Na miña opinión, nesta recolleita de estudos CC desprega o mellor do seu talento crítico e analítico. Antes de dedicar a algúns deles unha máis demorada atención, quero determe primeiro nalgúns cuestións editoriais relacionadas con esta obra. Publicada pola Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, a edición foi responsabilidade da Real Academia Galega, que con esta obra daba inicio á colección Galicia viva. No limiar ao tomo I, publicado en 1979, o daquela presidente da institución, Domingo García-Sabell, gaba –na mellor tradición retórica do xénero prologal– a figura e a obra de CC e nunha grandilocuente *laudatio* enumera os diferentes trazos do perfil intelectual nos que se alicerza a autoridade de Don Ricardo; unha “autoridade que ninguén lle pode discutir” e que se sustenta no feito de ser “na actualidade o historiador e o valorador do noso corpo literario que suscita máis confianza, que consegue máis seguidores e que ten a virtude de sentar doutrina”. Esta convicción xa aparece reiteradamente exposta por Piñeiro nas cartas que lle envía a CC na década dos 50, como un dos argumentos principais cos que tenta –e consegue– convencelo de que asuma a responsabilidade de redactar o que finalmente sería a súa HLG. Vinte e cinco anos despois, as palabras de García-Sabell amosan que CC seguía a ser o intelectual que gozaba de máis capital simbólico e maior poder canonizador no ámbito da literatura galega, de aí que non só fose determinante o que dicía senón tamén aquilo que non dicía ou ignoraba. Vexamos, a través do

amplo abano de textos recollidos nestes dous volumes, como o profesor exercía tal potestade no xénero que agora nos ocupa.

Dos 42 textos recollidos no volume I de *Libros e autores galegos*, só hai tres propiamente dedicados a un novelista: Antonio López Ferreiro. Con isto o ilustre cóngo queda implicitamente consagrado como a gran figura da narrativa galega ata a aparición das personalidades estelares da Xeración Nós. Certamente, a esta consideración contribúe de xeito notable o feito de que cultivase a novela histórica, mais non só. No texto titulado “As novelas de López Ferreiro”⁶, CC avisa de que non cometamos o erro de crer “que as novelas de López Ferreiro carezan de atractivo literario” (Carballo 1979, p. 237) para, a seguir, analizar gabanciosamente o seu estilo, a construción de personaxes e a súa fortuna na creación de ambientes populares. Pero, sobre todo, Don Ricardo albisca algo que as seguintes achegas críticas á obra narrativa do cóngo semellan esquecer ou ignorar. Refírome á relación que esta mantén cun conxunto de textos que o historiador da literatura española José Luis Alborg etiqueta como ‘novela histórica regional’ e que Carballo define máis matizadamente como “novela romántica de asunto local e tradicional” (1979, p. 232). Inaugurada en galego, xa un tanto serodiamente, por Don Antonio, fora cultivada con certo éxito en castelán por autores galegos como Benito Vicetto ou Bernardo Barreiro de Vázquez Varela. Estamos a falar dunha produción que exalta os valores tradicionais (cos que tan ben sintonizaba o noso cóngo) así como a historia e costumes propiamente galegos, ao tempo que se vencella a obras semellantes que apareceran dende mediados do século XIX noutros contextos periféricos coma o vasco-navarro, nunha coincidente dinámica creativa que pode ser interpretada en boa medida como un xeito de oposición ao centralismo literario español⁷.

Xa que logo, alén dos méritos lingüísticos e literarios que CC reconece nas novelas de López Ferreiro, coido que ao establecer este vencello xenealóxico do corpus do cóngo cunha xerarquía narrativa que ten como máis ilustres representantes a Otero e Castelao, o profesor está a facer valer como –quizais máximo?– factor canonizador a eficaz explotación que estes tres autores fan do potencial que o xénero narrativo ten para analizar uns factores identitarios, que evidentemente non serán sempre os mesmos posto que cada momento histórico e cada autor irán poñendo o foco nos que consideren máis operativos social e/ou politicamente. Como o propio CC reconece explicitamente, “sempre tiveron unha necesaria repercusión sobre as obras literarias as circunstancias políticas que rodean o escri-

6 É o que xa publicara na HLG, cun breve engadido feito *ad hoc*, en 1978 para o limiar á edición de *O niño de pombas* editado polo Departamento de Filoloxía Galega da Universidade de Santiago de Compostela como homenaxe co gallo do Día das Letras Galegas.

7 Desenvolvo estas ideas por extenso en Vilavedra (2005).

tor” (Carballo 1982, p. 376) e “é difícil imaxinarse unha novela que non sexa social” (Carballo 1982, p. 377).

Vaíamos agora co tomo II, sen dúbida de maior interese para nós, e empece-mos polo índice. Este revela, en primeiro lugar, que CC segue a operar (igual que acontecía na HLG) co par opositivo poesía / prosa que tan funcional lle resultara sempre e, polo tanto, apostando por un criterio máis formalista ca inmanente. En segundo lugar, o índice pon de manifesto con rotundidade o seu canon autorial, no que de novo ocupan unha posición senlleira Castelao, Otero e Risco. Detéñámonos, de entrada, nestes e comecemos polo rianxeiro. Nesa altura do seu percurso intelectual, a altísima valoración que a obra de Castelao lle merece a CC (quen o manterá sempre, como xa vimos, no cume do canon) explícase por ser “fundamentalmente un cultivador da forma breve, e mesmo da brevísima” (Carballo 1982, p. 52) que é a base do “carácter épico-lírico” das *Cousas* e, en maior ou menor medida, de toda a narrativa de Castelao (1982, p. 53); ao lirismo cómpre engadirlle o humorismo (1982, p. 53) e con isto xa temos activado o trío de vectores canónicos que xa coñecemos. De aí que cando CC busca unha obra coa que equiparar as *Cousas*, a electa sexa *Cantares*, “como testemuño artístico e delucidación psicolóxica das clases populares” (1982, p. 55) pois, como ben aclara o profesor, o esforzo despregado con anterioridade por Lamas Carvajal de crear “unha prosa descritiva e narrativa [...] que glosara as formas contemporáneas da vida popular” acadou “unha representación moi calificada do campesino” mais carente de “ese halo poético que nimba as figuras de Castelao” (1982, p. 62).

É dicir, Carballo desaproveita a oportunidade que lle ofrecía a escolma *Libros e autores galegos* (como outras que irá publicando nos anos seguintes, de menos impacto canonizador, na miña opinión) para compensar o evidente protagonismo que na HLG posúe a poesía fronte á narrativa; protagonismo explicable, como xa vimos, polas súas propias conviccións en relación á xerarquía de xéneros literarios galegos mais tamén polo espectro histórico que abrangue a *Historia* (recordemos que a partir da 3ª edición se lle engade ao título a especificación cronolóxica 1808-1936) e tamén pola filiación evidente que hai entre ela, a súa tese de doutoramento e as obras derivadas desta⁸. E desaproveita esa oportunidade malia recoñecer nas novas voces narrativas elementos que chaman a súa atención e valora positivamente, como veremos.

⁸ Por unha banda, unha sorte de prototipo galego do que sería a tese, publicado por Galaxia en 1955 co título *Sete poetas galegos*, onde estudaba a obra de Rosalía de Castro, Curros Enríquez, Pondal, Noriega, Cabanillas, Luis Amado Carballo e Manuel Antonio; por outra, xa directamente derivada da tese case homónima, ese mesmo ano aparece en Gredos *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea* onde, ao estudo dos poetas e da poeta citados, CC engade o de dous prosistas: Castelao e Otero.

En definitiva, en *Libros e autores galegos*, obra fulcral na súa traxectoria, o Carballo crítico non é quen de distanciarse da súa concepción da historia literaria como procedemento de ordenación dunha xerarquía autorial (Casas 2020, p. 179), é dicir, de formulación dun canon. No relativo á narrativa, o extenso labor crítico de Carballo non modificará a súa proposta canónica inicial nin os criterios nos que a sustentou sempre, malia algunhas certas intuicións, propias dun crítico experimentado, que –como veremos– manifestou contra o final da súa andaina e que parecían anunciar un posible cambio de rumbo nas súas preocupacións e prioridades estéticas, algo que se pon tamén en evidencia na resolución formal pola que opta para a súa derradeira novela, *Scórpio* (1987).

3. UN CERTO CAMBIO DE RUMBO?

Deteñámonos logo a comentar algúns dos devanditos criterios. Nas primeiras etapas do seu labor crítico, CC enfróntase co xénero narrativo moi condicionado polo problema da lingua, problema que como creador el evitara habilmente –por solución enunciativa, argumento, espazo e tempo– en *A xente da Barreira*. Na xa citada entrevista que en 1955 lle fai Salvador Lorenzana en *Galicia emigrante*, Carballo amósase atrapado entre o que el considera as demandas estéticas do seu tempo e as limitacións que a verosmellanza lingüística lle impuña daquela ao xénero:

Unha novela se non escribe tan doadamente como un tomo de poemas superrealistas, existencialistas ou neorrealistas. Pra facer versos distas crases abonda moitas veces a ousadía. Unha novela se non argalla tan impunemente [...] ¿qué cras de novela habería que facer? Xa temos novelas escelentes que refrexan a vida do campo no século dazanove. O interesante sería hoxe unha novela de ambiente rigorosamente contemporáneo. Unha novela en galego que describise a vida das cidades, que falan en castelán ¿non resultaría un tanto forzada? E si se trata das crases inferiores, ¿habería que reproducir o seu bárbaro bilingüismo ou poñerlles na boca a fala de Airas Nunes? O tarreo máis firme é a novela histórica e a novela rural.

[...]

habería que facer a novela de Prisciliano, a de Orosio, a de Etheria, a das grandes figuras e intres da nosa vella historia, pero percurando non caír no tipo de folletín. Habería que intentar tamén a novela lírica, psicolóxica ou naturalista de certos ambientes populares: a pequena vila peixeira, os pegureiros de alta montaña, os mineiros; en fin, todos os grupos aos que non resultara inevitablemente artificioso facerlles empregar a nosa lingua (Lorenzana 1955, pp. 4-5).

Como vemos, as solucións que CC propón son ben a autolimitación autorial a ambientes e épocas nas que o uso do galego resultase natural (ou sexa, a solución por el adoptada en *A xente da barreira*), ben o recurso á novela histórica como un territorio onde se produce de xeito natural a *suspension of disbelief*, o que explica a boa predisposición que amosou sempre cara ás obras adscribibles a esa modalidade xenérica, dende as fundacionais de López Ferreiro ata as de Víctor Freixanes (Carballo 1989b), pasando por *Amantia* de M.ª Xosé Queizán.

Pois ben, vinte anos despois, CC amosaríase disposto, aínda que sen grande entusiasmo, a matizar esta consideración:

Hoy puede considerarse superado el prejuicio fotográfico y después de novelas como *Si o vello Sinbad volvese ás illas* [...] no se hallarán muchos novelistas que no se muestren dispuestos a aceptar que la lengua de la novela puede imponer su ley al diálogo de los personajes (Carballo 1975, p. 60).

Á vista desta evolución resulta pertinente formularmos a cuestión de ata que punto as preferencias estéticas de CC, no relativo ao xénero narrativo, estiveron condicionadas polos seus prexuízos lingüísticos ou ben por outra caste de prexuízos que resultaron determinantes no escaso entusiasmo crítico manifestado ante obras de indiscutible orixinalidade e calidade de autores como Cunqueiro ou, sobre todo, Blanco Amor, orixinalidade e calidade que o Don Ricardo analista non deixaría de recoñecer mais sen deixar de confesar ao tempo unha tépeda adhesión persoal.

En carta a Piñeiro do 10 de setembro de 1956 CC manifestaba a seguinte opinión d'*As crónicas do sochantre*:

[o libro] gañaría con que o autor houbera sido un pouco máis mirado no emprego de verbas groseiras. O “groseiro” é de por sí antiestético; e non hai inxenio capaz de unxir de beleza o refugallo fecal [...] A miña repugnancia refrese únicamente aos termos ou alusións directamente relacionados coas funcións fisiolóxicas máis elementás. Non creo que a cortesía na linguaxe sexa só recomendable pra colexialas de colexios de monxas; senón que é unha conquista da cultura moderna [...] Paso por que haxa licencias de linguaxe ao falar das relacións seculas [...] Mais confeso humildemente que non me fan gracia ningunha as referencias literarias aos fenómenos de dixestión i eliminación dos alimentos (Alonso e Cochón 2015, p. 117).

Aquí Don Ricardo defende o criterio do decoro (o termo é seu) como discriminatorio á hora de adxudicar un maior ou menor valor estético a unha obra. Pois

ben, case tres décadas máis tarde (en 1980), CC permanecía fiel á súa reivindicación do decoro, tal e como revela ao fío do seu comentario d'*A nosa cinza* de Alcalá:

Hai autores que parecen gozarse na ruptura das normas do decoro, como se o decoroso fose reaccionario, ou feminino, ou burgués, ou supersticioso. Eu coido que o decoro é unha exigencia da dignidade humana. E que o indecoroso é indigno da plena humanidade (Carballo 1982, p. 378).

Na miña opinión, este foi o elemento que resultou determinante do seu distante posicionamento perante a produción narrativa de Blanco Amor, do que tanto se leva falado e sobre o que formularei algunhas breves consideracións. En primeiro lugar, cómpre aclarar que, malia o vitimismo das queixas do ourensán, en xeral as opinións de CC sobre a súa obra non foron abertamente desfavorables⁹. No caso de Blanco Amor, coido eu que CC disfraz de análise lingüística o que son meros prexuízos ideolóxicos, tanto no relativo á moral coma á manifestación dun certo clasismo. Véxanse como exemplos os cualificativos de “elemental e groseiro” que lle apón ao galego do Castizo ou que considere a lingua da novela como “vulgar e caracterizada polo seu primitivismo” (Carballo 1982, pp. 192-193).

Sobre a polémica recepción e fortuna editorial de *Xente ao lonxe*, coñecemos sobre todo a versión do propio autor, quen en reiteradas ocasións lle atribue á Real Academia Galega a responsabilidade de que a novela fose derrotada por *Adiós, María* no Premio Galicia convocado polo Centro Gallego de Buenos Aires en 1970:

esta novela, *Xente ao lonxe*, se presentó a un concurso, y los mismos académicos que la habían votado por unanimidad para ocupar un sillón en la Real Academia Gallega la rechazaron de plano, la novela, porque era una novela procaz, es decir, una novela mal hablada¹⁰ (Blanco Amor 1994, p. 118).

Velaquí, efectivamente, outra volta o famoso criterio do decoro. Neste caso Blanco Amor fala con coñecemento de causa pois, no informe emitido por un dos membros do xurado, Leandro Carré, este axuíza a obra como “un relato férido, esfalazado, unha godalleirada, que por respecto aos lectores non consideramos axeitado para sere acetado neste certame” (Blanco Amor 1994, p. 118).

9 Sobre esta cuestión véxase Dasilva (2020), quen si interpreta os comentarios do profesor como manifestacións dunha valoración ben negativa.

10 Esta convicción aparece xa manifestada polo propio Blanco Amor no seu limiar a *Xente ao lonxe* (1972).

Certamente, Carballo non formaba parte do xurado mais, sen dúbida, esta sentenza encaixa como unha luva coas opinións que sobre a obra manifestou en diversas ocasións e mesmo chegaría a recoñecer, dun xeito un tanto oblicuo, que a novela de Blanco Amor fora “rexeitada unanimemente por unha sorte de discriminación moral” (Carballo 1981, p. 717). Por outra banda, non sería de estrañar que algúns membros do xurado, compañeiros académicos menos experimentados nas lides da lectura crítica, consultaran a CC (por aquel entón máximo experto de literatura do grupo Galaxia) á hora de resolveren un certame no que a obra do ourensán competía cunha novela de Xohana Torres, unha escritora moza abeirada ao devandito grupo e que fora alumna de Carballo nos tempos de Ferrol. Naturalmente, tanto ela coma el (Bermúdez 2011, pp. 28-29) rexeitaron calquera sospeita de favoritismo mais resulta inverosímil, no reducido e proteccionista ambiente literario da época, que algúns membros do xurado non intuísen de quen podía ser a novela que finalmente resultou galarloada.

Alén da polémica, o que nos interesa dela é constatar ata que punto detrás da derrota de *Xente ao lonxe* estaba a operar o famoso decoro co que sen dúbida tan ben sintonizaba CC e que explica a súa fría acollida tanto desta novela coma d'*A esmorga*, unha frialdade manifestada non tanto de xeito explícito coma, diríamos, ‘por omisión’, pois o profesor evitou calquera tratamento que puidese redundar na incorporación das obras do ourensán ao canon e aos circuitos nos que este se configuraba.

O certo é que CC dedicou escasa atención á narrativa galega de Blanco Amor e, cando o fixo, semella que foi por compromiso (Dasilva 2020). Non o cita nos artigos panorámicos que lle poñen o ramo ao segundo volume de *Libros e autores galegos*, asinados respectivamente en 1974 e 1975. Nin o menciona nunha conferencia (tamén de enfoque panorámico) impartida en Coimbra en 1971 (logo recollida como artigo en Carballo 1974). Porén, si aparece entre os autores seleccionados no seu *Breviario antológico de la literatura gallega* (1966), unha obra que segundo confesa o propio antólogo na súa introdución, amosaba “escritores que ya están indiscutiblemente incorporados por la prueba del tiempo a nuestra historia literaria” (Carballo 1966, p. 8). A profesionalidade do crítico Carballo conseguía embridar os seus prexuízos e incluír o ourensán nesta galería canónica, aínda que a obra escolleita fose *Os biosbardos* (obviamente, menos orixinal e complexa cás novelas galegas dos autor), da que se ofrece o final do primeiro relato, un dato que fala por si mesmo e que pon de manifesto, unha vez máis, a incomodidade que a Don Ricardo lle producía *A esmorga*. Esta incomodidade revélase outra volta na selección de fragmentos de textos blancoamorianos que o profesor inclúe no volume 2 da súa triloxía *Prosa galega* (subtitulado *Dos novecentistas aos nosos días*)

e publicado en 1978: un d'A *escadeira de Jacob*, outro d'Os *biosbardos* e dous de *Xente ao lonxe*; sorprendentemente, ningún d'A *esmorga*.

Na miña opinión, o seu escaso entusiasmo ante a produción narrativa de Blanco Amor (especialmente ante *A esmorga*) non ten tanto que ver con cuestións de forma –pois CC non eludiu recoñecer certos méritos do novelista¹¹– coma de fondo¹². Que non se trataba do primeiro amósao a súa boa disposición como crítico a acoller as novidades técnicas ou formais: velaí a súa positiva valoración de *Adiós María* e, en xeral das obras da Nova Narrativa Galega. Xa en 1961 CC recoñecía, nunha recensión sobre *O crepúsculo e as formigas*, que “A narrativa galega contemporánea está a se renovar gracias aos esforzos de algúns escritores mozos que se amosan ben garnecidos no que se refire aos recursos técnicos da novelística moderna” (Carballo 1982, p. 356).

Da novela de Xohana Torres CC diría o seguinte (Carballo 1974, p. 75):

es el esfuerzo más sostenido que se ha realizado para lograr una novela gallega cuya composición y fraseo le den un aspecto moderno en el sentido de que su sintaxis narrativa la agrupe en el conjunto de novelas europeas y americanas cuya técnica consiste en el cruce constante de elementos.

En 1975 escribía o seguinte en relación ás novelas da logo chamada Nova Narrativa Galega que definía como:

novelas intelectuales, de composición deliberadamente ‘nueva’ o ‘revolucionaria’ [...] son ante todo forma, son ante todo artesanía, son ante todo literariedad. Y, por supuesto, productos absolutamente indigeribles para el público sin ilustración al que, según las declaraciones de algunos escritores actuales, se debe consagrar todo esfuerzo de comunicación que la literatura comporta. Felizmente, el público ilustrado también tiene derecho a leer, y ello justifica este tipo de literatura (Carballo 1975, p. 75).

11 “A *esmorga*, no momento en que se publicou, supuxo unha novidade na literatura galega” (HLG, p. 716) ou “A *esmorga* é unha concienzuda esporación dun ambiente practicamente descoñecido na literatura galega, ao que se quer dar espresión auténtica mediante a ficción dun narrador que ten tal ambiente como atmosfera natural, e que non posee máis horizonte que aquel que o mesmo ambiente baña” (Carballo 1981, p. 717).

12 A modo de exemplos, véxanse afirmacións coma “non se desprega en *A esmorga* un sentido explícito de símbolo ético [...] non se ouserva unha intención inmediata de sinificación trascendente” (Carballo 1981, p. 717) ou “A evidente propensión deste narrador a presentar en toda a súa crueza situacións de miseria moral e física, sen pararse en barras na reprodución da fala popular, amósanolo como un adepto do naturalismo, e carece de relevancia para fundamentar unha concepción sociolóxica ou filosófica” (HLG, p. 718).

A mediados dos 70 o Carballo crítico leva xa tempo tentando incorporar ao seu discurso os ecos que sen dúbida lle estaban a chegar das correntes da socioloxía e a semiótica literarias, que poñían o foco da análise na esfera da recepción. E nesa evolución interveñen, unha vez máis, os prexuízos do Carballo individuo que se cruzan coa súa pericia crítica ata o punto de entraren en colisión no desenvolvemento do seu labor, como xa vimos que sucedía no caso de Blanco Amor.

Efectivamente, CC é ben consciente da importancia que a demanda do público lector ten no desenvolvemento das literaturas modernas. Xa en 1963 avogaba por atender esa demanda, mais faino cun argumentario non exento do clasismo ao que xa me referín. CC recoñece que “o público lector repártese en moitos estratos, e só as capas superiores son permeables á literatura artística de alto rango” e, a seguir, afirma que “nunha colectividade cultural autárquica compre satisfacer a demanda de todos os grupos de lectores” (Carballo 1982, p. 393). Pero cal é a razón que sustenta esta reivindicación? Pois unha concepción xerárquica e elitista do canon, que se constrúe como unha pirámide a cuxo cume só teñen acceso os seres electos: “non se comprende a existencia dunha literatura selecta, dirixida aos intelectuais, sin supór por baixo dela unha serie de actividades literarias escalonadas, que sustentan e xustifican historicamente a actividade superior” (Carballo 1982, p. 393). A partir de aquí, CC desenvolve neste artigo unha aferroada defensa *avant la lettre* do que sería un dos obxectivos prioritarios do sistema literario galego nos 80: a novela popular sexa – como el di– rosa, de misterio, de aventuras ou, sobre todo, policíaca. Ata aquí, nada que obxectar ao fino olfacto analítico do profesor, que ventaría cun par de décadas de antelación unha necesidade que a crítica dos 80 presentou coma se fose o descubrimento da pólvora: a ampliación da oferta narrativa como paso previo ao aumento do público lector, o que semellaba imprescindible para a supervivencia da literatura galega na democracia capitalista. Mais si quero poñer en evidencia o elitismo que subxace no seu argumentario, que fala por si mesmo:

O disfrute de certas refinadas belezas esixe un certo capital intelectual. O número de lectores en galego debe ampliarse mediante o fomento dunha literatura popular, que satisfaga as modestas esixencias das persoas de mediana ilustración. Aínda que esto importe pouco á arte, importa, e moito, á hixiene social. Só unha xenerosa abundancia de literatura barata pode sustentar con seguridade a existencia dunha literatura cara (Carballo 1982, p. 394).

A súa reivindicación dunha narrativa popular non obedecía pois a un afán dunha maior democracia cultural senón á preocupación por garantir o dereito da minoría ilustrada a poder consumir produtos axeitados á súa demanda. E por

iso CC defende con tanta simpatía os autores da Nova Narrativa Galega. Porque as súas obras son o que el considera “alta literatura” dirixida a unha “aristocracia intelectual”: a do lector de literatura galega que, segundo el, é nese momento “o leitor máis culto de Galicia” (Carballo 1982, p. 393). Unha vez máis, os prexuízos ideolóxicos de CC –de clase, neste caso– determinan o seu criterio estético.

3. 1. O CASO MOURULLO

Na miña opinión, a polémica que tentou abrir Mourullo, a partir dos comentarios publicados por CC en *La Noche* sobre *Terra brava* de Fole (obra, segundo o xove narrador, moito mellor valorada polo crítico que as súas *Memorias de Tains*) permite ver con claridade, e como xa se apuntou, ata que punto a evolución natural do seu agudo criterio literario o inclinaba a entender e valorar a obra dos autores máis novos, mais tamén como nesa evolución se mantivo fiel a algúns dos principios estéticos e socioliterarios cos que se achegara sempre á narrativa galega.

Non vou debullar a polémica, que pode reconstruírse¹³ moi ben a partir das cartas que sobre o asunto intercambian Piñeiro e Carballo (Alonso e Cochón 2015, pp. 150-154), centradas na “Carta a Manuel Antonio” publicada por Mourullo en *La Noche* o 26 de xaneiro de 1957. Nela o narrador amósase (sen citalo directamente) moi molesto con dous artigos¹⁴ de CC nos que este –supostamente e sempre segundo Mourullo– é incapaz de ver a orixinalidade das *Memorias de Tains* e de reparar no europeísmo da obra, para rematar acusando ao crítico de pasatista por non ver ata que punto a súa literatura –a de Mourullo– recollía con intensidade os problemas da época. O desmesurado ego de Mourullo impídelle ponderar con xusteza a opinión que a CC lle merece *Terra brava*, que eu non cualificaría de particularmente laudatoria pois a recensión remata aludindo aos “problemas que plantea o libro de Fole” (Carballo 1982, p. 242) que para o crítico se resumen nun, non menor, “o da dosificación na súa obra do documental e o artístico” (Carballo 1982, p. 242). Isto, despois de debullar no seu comentario a “forte preocupación didáctica da obra” (Carballo 1982, p. 240), que é posible sexa “para moitos lectores demasiado ostensíbel” (1982, p. 240).

O que a Mourullo parece molestarlle é que CC aluda abertamente á influencia de Kafka nos seus contos, que diga que escribe “só para intelectuáis” (Carballo 1982, p. 349) e que “fai literatura de laboratorio, literatura experimental”, animándoo a “saír do laboratorio” e “botarse á rúa” (metaforicamente, claro está).

13 Tamén dá pistas, e o seu particular punto de vista, Xosé Luís Franco Grande n’*Os anos escuros. A resistencia cultural dunha nación* (2004). Unha interpretación máis político-ideolóxica do caso atópase en *Nación incesante. Conversas con Xosé Manuel Beiras* (2000).

14 “Sobre *Terra brava*” e “Kafka, Faulkner e outros kas”, recollidos no tomo II de *Libros e autores galegos*.

Ante isto, para Mourullo semella non valer nada que gabe o “talento positivo” (Carballo 1982, p. 348) do novo e “ameno narrador” e a “simpatía” da súa primeira obra, *Nasce un árbore*. Coido eu que, como primeira acollida, estes cordiais cualificativos non están nada mal. Tentando ser obxectiva, coido que nin a CC lle enche tanto o ollo Fole nin lle desgusta tanto Mourullo. Porque, en definitiva, o que a el de verdade lle gustan son “as fórmulas menos radicais: a fórmula do conto de Castelao, menos primitivo que o de Fole; a fórmula do conto de Otero, menos elaborado que o de Mourullo” (Carballo 1982, p. 349).

Alén dos detalles da polémica, esta nos interesa –unha vez máis– como mostra dun Carballo non mal disposto a acoller as novidades, por moi radicais que fosen, aínda que non renunciase a xulgalas coa súa vara de medir habitual. O problema era que Castelao e Otero puñan o listón moi alto.

4. A MODO DE CONCLUSIÓN

A preferencia de CC polas formas narrativas breves foi unha constante no seu labor crítico e estivo sempre estreitamente relacionada coas singularidades socio-históricas do nacemento e desenvolvemento do xénero narrativo e da clara secundarización á que someteu este, en comparación coa poesía.

Non debemos ignorar, á hora de orientar os seus criterios canonizadores, o peso dos elementos identitarios sinalados dende Nós como característicos da cultura galega e que Carballo subscribiu explicitamente durante boa parte da súa andaina profesional. Se en 1955 declaraba que “Las dotes más aparentes del gallego, musicalidad, ternura y expresividad, impulsaron hacia el verso a los primeros escritores” (Carballo 1985, p. 11), a musicalidade segue a estar –como xa vimos– detrás da altísima valoración que lle merecen, por exemplo, as *Cousas* de Castelao, e aínda en 1980 recoñecía como un factor merecente de alta valoración o lirismo dunha novela longa coma *A nosa cinza* (Carballo 1982, p. 378).

Como xa se apuntou tamén, a comparación con Otero e Castelao lle serviu sempre como criterio avaliador e canonizador de obras e autores. Por exemplo, na HLG di: “Dieste lembra a Castelao. Humor, lirismo, ambiente temático, acabado da obra, importancia da conclusión: todo esto é común a ambos rianxeiros” (Carballo 1981, p. 713). Mais isto non significa que CC non fose consciente das carencias e hipertrofias da nosa literatura e que, consonte isto, non fose quen de evoluir e facer evoluir o seus criterios canonizadores: en data tan temperá como 1956 xa lle escribía a Piñeiro, en confianza, “a soberana potencia lírica de Otero é, en certo xeito, unha desgracia porque domina a un autor que, sen esa inclinación, houbera sido o gran épico da terra galega. E hoxe a terra galega ten máis necesidade de épicos que de líricos” (Alonso e Cochón 2015, pp. 139-140).

Xa vimos como Carballo foi adquirindo unha maior conciencia da natureza híbrida e proteica da novela moderna, o que alimentaría a relación dialéctica, entre desconfiada e admirativa, que sostivo cunha modalidade textual que sempre resultara problemática no caso galego. Esa relación, que mantivo ao longo de toda a súa vida, foise sustentando en novos argumentos que revelan un crítico atento ás achegas das novas correntes teóricas pero tamén á propia evolución da sociedade literaria que produce e consume o seu obxecto de estudo. Estoume a referir, sobre todo, á atención que Carballo lle prestou dende data moi temperá á necesidade de atender as demandas do público lector, o que lle serve de argumento base para unha reivindicación da novela policial claramente precursora¹⁵ da que xurdiría no sistema literario galego dos 80.

Porén, cómpre non esquecer que é a funcionalidade xerárquica e discriminatória que para Carballo ten o canon literario o que sustenta esa reivindicación (e, en xeral, a súa defensa dunha narrativa popular). Porque, en última instancia, é esa mesma concepción a que explica a súa incomodidade perante a narrativa de Blanco Amor ou a súa simpatía pola Nova Narrativa Galega. A actuación canonizadora de Carballo, no relativo á narrativa galega, estivo sempre mediaticizada polos seus prexuízos (históricos, lingüísticos, identitarios, ideolóxicos...) mais coido que, máis a miúdo do que se adoita recoñecer, foi quen de superalos ou, máis ben, integralos no seu punto de vista para achegarse aos textos dende unha perspectiva inmanente, deixándonos análises que aínda hoxe resultan iluminadoras e –diría eu– imprescindibles. Velaí, como exemplos a citar de entre os moitos que se poderían ofrecer, os seus comentarios das novelas de Cunqueiro ou de *Xente ao lonxe* en 1975.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Girgado, Luís e Cochón, Luís (eds.) (2015). *Epistolario Ricardo Carballo Calero-Ramón Piñeiro (Historial dun libro)*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXIII. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Bermúdez, Teresa (2002). *Unha lectura de Adiós María de Xohana Torres*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Blanco, Carmen (1989). *Conversas con Carballo Calero*. Vigo: Galaxia.

15 Véxanse os artigos “O case Leavenworth” e “A novela policíaca”, ambos datados en 1963 (recollidos en Carballo 1982, pp. 392-397).

- Blanco Amor, Eduardo (1994). O oficio de escritor. En: Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda, ed. *Entrevistas con Blanco Amor*. Vigo: Nigra, 101-122.
- Casas, Arturo (2020). Carvalho Calero e a historia literaria: idea, institucionalización e procedementos. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 167-205.
- Dasilva, Xosé M. (2020). Carballo Calero, xuíz d'A esmorga. *Grial*, 58 (227), 90-99.
- Franco Grande, Xosé L. (2004). *Os anos escuros. A resistencia cultural dunha nación*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzana, Salvador (1955). Á fala con Carballo Calero sobre temas da nosa cultura. *Galicia emigrante*, 16, 4-5.
- Pillado Maior, Francisco e Fernán-Vello Miguel A. (2000). *A nación incesante. Conversas con Xosé Manuel Beiras*. [Santiago de Compostela]: Laiovento; [A Coruña]: Espiral Maior.
- Piñeiro, Ramón (1959). Factores esenciais da literatura galega. *Ínsula*, 152-153, 12.
- Vilavedra, Dolores e Saavedra, Pegerto (2005). Introducción histórico-literaria. En: Antonio López Ferreiro, *O castelo de Pambre*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

OBRAS CITADAS DE RICARDO CARBALLO CALERO:

- Carballo Calero, Ricardo (1955). *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*. Madrid: Gredos.
- Carballo Calero, Ricardo (1966). *Breviario antológico de la literatura gallega*. [A Coruña]: Real Academia Gallega.
- Carballo Calero, Ricardo (1971). *Sobre lingua e literatura galegas*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1974). Figuras representativas da literatura galega actual. *Grial*, 45, 269-279.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). La novela gallega actual. *Revista de la Universidad Complutense*, 24(99), 59-80.
- Carballo Calero, Ricardo (1979). *Libros e autores galegos. Dos trovadores a Valle-Inclán*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Carballo Calero, Ricardo (1981). *Historia da literatura galega contemporánea*. 3ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1982). *Libros e autores galegos. Século XX*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

- Carballo Calero, Ricardo (1989). *Estudos e ensaios sobre literatura galega*. Sada: Edicións do Castro.
- Carvalho Calero, Ricardo (1983). *Da fala e da escrita*. Ourense: Galiza editora.
- Carvalho Calero, Ricardo (1989). Ensaio sobre narrativa galega de após-guerra. *Agália*, 20, 419-433.
- Carvalho Calero, Ricardo (1990). *Do galego e da Galiza*. Sada: Edicións do Castro.
- Carvalho Calero, Ricardo (1992). *Umha voz na Galiza*. [Barcelona]: Sotelo Blanco.

O TRATAMENTO DO XÉNERO POÉTICO NA OBRA ENSAÍSTICA DE RICARDO CARBALLO CALERO. CRÍTICA LITERARIA, CANON E HISTORIOGRAFÍA

THE TREATMENT OF THE POETIC GENRE IN THE ESSAYS OF RICARDO CARBALLO CALERO.
LITERARY CRITICISM, CANON AND HISTORIOGRAPHY

Alberte Valverde
Universidade de Vigo

Resumo: Nesta intervención, o obxectivo principal é a revisión da produción ensaística de Ricardo Carballo Calero centrada no xénero poético do século XX. O eixe temporal que se vai abranguer transita dende os inicios na revista *Nós* até a presentación da súa magna obra *Historia da literatura galega contemporánea*, na edición definitiva de 1979. Asemade, cotexarase con diferentes calas representativas en textos do profesor e doutros axentes do campo. En concreto, este traballo pretende partir da produción deste autor para observar como se concibe e desenvolve a crítica no campo literario galego do século pasado.

Ao mesmo tempo, incidirase na proposta que realiza Carballo Calero dun canon poético para o século XX e mais a súa achega á construción dunha historiografía científica ligada ao nacionalismo literario incipiente. Desta maneira, acóutase unha obra que se considera determinante na hora de escoller uns *habitus* concretos na crítica e historiografía galega que se manteñen até os nosos días.

Abstract: The main objective of this article is to review the essay production of Ricardo Carballo Calero focusing on poetry of the twentieth century. Its scope encompasses his beginnings as an essayist in the *Nós* magazine to the presentation of his great work, *Historia da literatura galega contemporánea* [*History of Contemporary Galician Literature*] in the definitive edition of 1979. At the same time, it will be compared with different representative features in Carballo Calero's texts and those of other practitioners in the field. Specifically, this work aims to use the production of this author as a basis on which to observe how criticism is conceived and developed in the Galician literary field of the twentieth century.

It will examine Carballo Calero's proposal for a poetic canon for the twentieth century and his contribution to the construction of a scientific historiography linked to incipient literary nationalism. It therefore intends to provide a survey of work that is regarded as having been decisive in the adoption of specific approaches to Galician criticism and historiography that are still employed in the present.

Palabras chave: Ricardo Carballo Calero, poesía, crítica literaria, canon, historiografía, literatura nacional, nacionalismo literario.

Key words: Ricardo Carballo Calero, poetry, literary criticism, canon, historiography, national literature, literary nationalism.

A REVISTA NÓS. CONFIGURACIÓN DUNHA NOVA CRÍTICA LITERARIA

A revista *Nós*, da que neste ano 2020 celebramos o seu centenario, serviu de banco de probas para a configuración da crítica no campo literario galego. Na sección “Os homes, os feitos, as verbas”, omnipresente dende o seu primeiro número no outono de 1920 até o seu derradeiro nas vésperas da Guerra Civil, serviu de ágora de información varia que trataba dende as novidades editoriais até noticias verbo de exposicións ou traballos do Seminario de Estudos Galegos (SEG).

Esta sección foi configurándose como un espazo institucional no que esperaba unha nova forma de entender a crítica literaria. Comeza cun corpus textual mínimo, dando conta de reedicións de obras como *D'O Ermo* (*Nós* 1) ou *Vento mareiro* (*Nós* 10), para chegar ás recensións de carácter filolóxico dos anos trinta. Cómpre destacar aquí como será Vicente Risco, director literario, quen máis se ocupe desta faceta. Do que non cabe dúbida é de que esta concepción da crítica iniciática apenas pretende canonizar un tipo de poesía que liga as súas raíces co discurso político do ideario nacionalista da altura, isto é, do nacionalismo literario¹ orquestrado polo cenáculo ourensán.

O “sentimento da Terra” que se subliña na obra de Noriega Varela (*Nós* 1) tamén se ha mimetizar noutras voces, creando unha sorte de canon poético de autores que superaron a liña repertorial que parte do Rexurdimento cos tres axentes incuestionables: Rosalía de Castro, E. Pondal e M. Curros Enríquez. Deste

¹ Os conceptos nacionalismo literario e literatura nacional hanse de entender como termos diferenciados e son tratados neste estudo atendendo a descrición dos mesmos establecida polo profesor González-Millán.

xeito, detéctase un espazo ermo entre Pondal e os autores da primeira década do século XX á hora de establecer un canon literario.

Os axentes literarios que se ven canonizados a partir dunha análise textual inicial na revista son Noriega Varela, Cabanillas, López Abente e V. Taibo. Este espazo de institucionalización establece xa dende a primeira tiraxe como Noriega Varela é “un dos nosos poetas máis representativos. Co Cabanillas, López Abente e outros modernos”. Mencionan o adxectivo “moderno” probablemente para incidir aínda máis nesta idea de configuración dun novo canon para un novo tempo. Mesmo en 1922 se chega a citar a “Trindade da moderna lírica galega” que neste caso sería Cabanillas, López Abente e Taibo².

A crítica nos primeiros anos é parca en palabras. Atópase na sección “Os homes, os feitos, as verbas” un tipo de escrita que menciona as novidades editoriais. A extensión textual, no que atinxe a un corpo analítico propio, contrasta coa doutras latitudes, como a desenvolvida por J. Bal y Gay na revista *Ronsel*. Desta maneira, na primeira xeira de *Nós* (1920-1926), detéctase unha pluma que só dá conta de autores que comungan co ideario nacionalista máis risquiano, especialmente co que ten a ver co tratamento do *volksgeist*, tal como se aprecia na recensión de *Raza e Terra* de Eladio Rodríguez (*Nós* 16) ou tamén pola vía da proxección internacional. Con isto último faise referencia a como os contactos internacionais que mantiñan os cadros directivos desta publicación consideraban moi importante o traballo cun capital simbólico especial.

Neste sentido, a figura de Philéas Lebesgue, xa estudada no seu día por A. Figueroa (2010), serve tamén para constatar como o canon lírico toma forma. A proxección de axentes e produtos na esfera internacional achégalle maior autonomía ao campo literario. Na recensión que se realiza da obra *D-Outono* de López Abente afirman:

Philéas Lebesgue, que tanto aprecia os seus versos, cando lea *D-Outono*, qu'iste poeta galego, que é dos seus preferidos, non via pra trás, senon pra diante e pra riba (*Nós* 19).

O director literario da publicación confecciona nesta liña unha sorte de escola na que introduce voces como a de Luguís Freire (*Ardencias* en *Nós* 41). A raza, a historia (por exemplo nas sagas de Cabanillas en *Nós* 29), o tratamento do *volksgeist*, da etnografía e, en menor medida, do criterio filolóxico (dálle moita

2 Noriega Varela xa non se menciona, se cadra polo seu distanciamento co campo político e ideolóxico do nacionalismo, mais retomarase de por parte do Seminario de Estudos Galegos, cando en maio de 1926 decidan catalogar de “poetas máis representativos” as figuras de Cabanillas, Noriega Varela, López Abente e Taibo *Nós* 28.

importancia ao traballo coa fonética) son os criterios que o autor da *Teoría do nazionalismo* establece como repertorio canónico desta nova vaga de poetas.

Os primeiros textos de tipo crítico que atopamos na sección “Os homes, os feitos, as verbas” son cautos na hora de expresar de forma clara e precisa os repertorios máis traballados no momento. Por exemplo, camiño adiante dos anos vinte, a vangarda vai collendo folgos e creando un distanciamento entre os axentes nados nunha e noutra década. A vangarda será o capital simbólico e repertorio plural que estableza esta fronteira, porén na primeira etapa da publicación son poucas as referencias a el. Así, a primeira referencia que se atopa é a presentación da revista catalá *Proa*, coordinada por Salvat Papasseit, que liga vangarda e loita nacional (*Nós* 4). Cómpre esperar un tempo para a publicación na sección que nos ocupa de fragmentos do manifesto *Máis alá*, asinado polo poeta Manuel Antonio e o deseñador A. Cebreiro (*Nós* 12) ou recensións de obras en castelán como a de Julio J. Casal e o seu libro *Cincuenta y seis poemas* (*Nós* 13) ou o *Hélices* de Guillerme de la Torre (*Nós* 17).

Botada a andar a nova navegación deste proxecto colectivo, especialmente coa aparición de novos axentes literarios no campo galego, agroman as tensións no seu seo. Coa incorporación de poetas máis novos como Manuel Antonio ou Amado Carballo xorden dinámicas paralelas e en conflito. Este último non vai ser alleo á crítica literaria establecida na publicación. Desta forma, no final dos anos vinte aparecen tamén outras voces da crítica literaria como Otero Espasandín, F. Bouza Brey ou o autor que nos ocupa nestas liñas: Ricardo Carballo Calero, os cales son coñecedores da vangarda.

O profesor Carballo publica en *Nós* tres artigos de carácter ensaístico centrados no xénero poético e varias achegas críticas de produtos concretos. Comeza amosando poesías de seu —a primeira en 1928, sendo el un estudante universitario en Compostela— e será nos anos trinta cando se vaia construíndo un crítico e historiador do campo literario galego.

A primeira entrega que realiza o profesor ten como título “Ollada encol da poesía lírica galega contemporánea” (*Nós* 87) no ano 1931. Trátase da publicación do seu discurso de apertura do ano académico 1930-31 na Universidade de Santiago de Compostela e na que se centra en establecer unha nova xeira de axentes poéticos no campo literario da altura.

Comeza Carballo (1931) discernindo entre poesía lírica (“en verso”) e non lírica (“en prosa”, afirma). Para tal contraposición bota man da obra de M. de Unamuno, o cal parece non aceptar esta última na sentenza “los versos se hacen para ser oídos y no para ser vistos”, e xustifícaa a partir da figura de C. Baudelaire, do verso libre en R. Darío e da proposta de ligazón co recurso do paralelismo na lírica medieval.

A partir desta idea, constrúe unha historia da poesía galega. Esta estaría configurada por “ciclos” historiográficos:

1. Cancioneiros (séculos XII-XV)
2. Postración (séculos XV-XIX)
3. Renacemento (séculos XIX)

En todos destaca o feito de tratar sempre un repertorio poético lírico (fala mesmo dun “floreceder sempiterno”) e bota en falta a ausencia de poesía épica e dramática por mor dunha profunda dependencia doutros focos do poder.

Nesta liña historiográfica, canoniza os tres grandes mestres da Renacemento: “Rosalía, Curros e Pondal”, á vez que os liga co século XX na figura de Cabanillas, Noriega Varela e Taibo, continuando a teoría de V. Risco que foi descrita en parágrafos anteriores.

A continuación, Carballo propón un *habitus* novo no campo literario, en concreto no que se refire ao papel do crítico e historiador da literatura. Considera que a crítica actual é “inaproveitábel”, como tamén que “non temos críticos especializados en poesía”, tal como tamén sinala no campo literario español, exceptuando as voces de Gómez Baquero e Díaz Canedo, aos que reivindica como figuras punteiras.

O ferrolán propón un tipo de crítica asentada na “cencia”, na “cencia ouxeitiva” e, para tal fin, presenta unha análise da produción poética contemporánea que mesmo recorda experiencias máis achegadas aos nosos días, como a do *Anuario de Estudos Literarios Galegos*. Carballo entende a crítica científica no sentido filolóxico e erudito ligada aos traballos do SEG³. Marca un espazo temporal concreto, neste caso os catro últimos anos, e avanza tres grandes polos ou “tradicións líricas galegas”, que xorden nunha “anarquía” de propostas poéticas que foron xurdindo nesta liña temporal.

A primeira é Bouza Brey. Aquí toma como base da materia poética a lírica medieval dos cancioneros. A segunda abrangue a que parte dos Precursores, especialmente de Pondal, e se perpetúa en Cabanillas e a terceira é aquela importada doutras latitudes, isto é, a vangarda.

Nesta liña de análise tamén subliña as carencias que, ao seu ver, ten o campo literario. A ausencia dunha poesía “sensual” (que ocuparía maior espazo no campo literario español con voces como Lorca, Ausias March ou Catulle Mendes) vese xustificada por un *volksgeist* que caracteriza como “a alma céltiga, neboenta e nordesta, non profesa un culto ao corpo” e que recorda en moito as teorías atlantistas de Risco. O mesmo sucede coa pouca ou nula ligazón que se forxa entre o campo

3 Fernández del Riego (1933) cita a Ortega na hora de explicar o concepto Raza no campo literario como modelo de erudición científico-humanística.

literario galego e español (Alberti, Salinas, Guillén, Lorca e G. Diego) a prol doutras latitudes como o influxo portugués (Noriega), o modernismo hispánico (Cabanillas), a tradición medieval (Bouza) ou o “espírito europeo de vangarda” (Manuel Antonio).

Deste xeito, marca dous grupos de poetas máis contemporáneos:

A “Nova era” serán aquelas voces marcadas por V. Risco dende a primeira xeira de *Nós*: Cabanillas (capital simbólico: modernismo e nacionalismo), Noriega (capital simbólico: a Terra e a tradición ou igual que a súa proxección fóra e dentro do campo: “o máis traducido e imitado”) e Taibo (capital simbólico: a lingua e continuación de Cabanillas).

“Os seguintes” serán os poetas nados en 1900: Bouza Brey (capital simbólico: cultismo na lingua), Amado Carballo (capital simbólico: ligar a poesía moderna cos máis vellos e o panteísmo), Euxenio Montes (capital simbólico: o introdutor de novidades europeas) e Manuel Antonio (capital simbólico: a ligazón entre vangarda e nación; “Manuel Antonio escribe a nosa Odisea”).

Remata esta intervención introducindo unha nova forma de realizar a crítica literaria ao postular sentenzas de corte persoal. Nestas liñas estase a contradicir el propio ao afastarse daquela “cencia” que botaba en falta. Así se manifesta en consideracións como que Bouza Brey “seméllame o de mais porvir” ou que Montes é o “máis universal”.

Un ano despois de publicar este texto en *Nós*, aparece na mesma revista unha segunda intervención en forma de artigo do autor que nos ocupa. Con “Balance e inventario da nosa literatura” (*Nós* 108) realiza unha crítica da produción literaria do ano 1932. Desta maneira, a nivel xeral, comeza xustificando como minguaron os títulos por mor da “activa vida política” dos axentes.

Carballo neste momento focaliza tres textos en prosa e outros tres en verso para describir o comportamento do campo literario galego da altura. Na prosa cita as *Xornadas de Bastián Albor* de A. de las Casas, *Contos do camiño e da rúa* de Otero Pedrayo e *Morte e resurrección* do mesmo autor. En poesía destaca o *Vento segrel* de A. Casas, *Poemas en catro tempos* de Blanco Amor e *Mar ao norde* de A. Cunqueiro. Os dous primeiros foron libros comentados polo propio Carballo na revista *Nós*.

Deste texto destacamos a utilización da palabra “persoalmente”, que temos que ligar ao antigo debate sobre a ciencia do texto crítico-literario que anunciaba no anterior escrito. Aquí, o ferrolán distánciase das outras voces contemporáneas ao asentar a súa escrita en dous rexistros: o científico e mais o ensaístico. O primeiro tenta incidir no canon e describir de xeito obxectivo o produto literario. Pola contra, o ensaístico penetra a súa escrita na valoración persoal. Neste “Balance” veremos como mesmo anticipa a recepción dos novos poemarios que

xa tivo nas súas mans, probablemente en forma de manuscritos, e que marcarán un fito no ano 1933: *Nao senlleira* (“non creo que sexa superado en moitos anos”, *Corazón ao vento* (“humano e íntimo”) e *Poemas do si e do non* (“algo ao Alberti”).

Continuando coa reflexión sobre esta nova xeración de poetas, presenta en *Nós* 130 (abril de 1934) unha análise sobre a poesía de Bouza Brey en forma de artigo: “Glorias e perigos da poesía de Bouza Brey”. Parte neste caso dunha revisión do concepto “novo” (“novo pode ser o que é diferente do antigo”). Traza paralelas entre a obra de Bouza Brey e mais o canon establecido por Risco dende inicios dos anos vinte: Cabanillas e Noriega. Mais neste caso tamén incorpora os novecentistas Amado Carballo e os discípulos. Após este dato achega o adxectivo de romántico, mais encadrado na interpretación “campesíña” e cheo de simbolismo verbal. Da mesma maneira, singulariza a obra do ponteareán co seu entroncamento coa lírica medieval galega e mais cunha “poesía verdadeiramente nacional”. Finalmente, focaliza a “señardade” do popular, concepto que volverá analizar anos despois ao falar da saudade na poesía galega.

Considera *Nao senlleira* unha obra con capital simbólico de seu no campo literario da época, sobre todo pola súa novidade ao dialogar coa tradición medieval e coa vangarda. Asemade, aposta Carballo por ir definindo a escola de poetas que se dan a coñecer entre 1926 e 1933, o que se ten denominado como Novecentistas.

En paralelo a esta intervención, publica o cuarto escrito en *Nós* (131-132; novembro-décembro 1934). Con “A xeneración de Risco” establece unha ligazón entre a denominada “Xeneración de Risco” e mais a “Xeneración do 98”. As dúas terían en común a vivencia dunha crise nacional e histórica.

Isto vai servir de anticipo da súa tese central: a convivencia na actualidade de dúas estéticas enfrontadas. A primeira é a representada polo cenáculo ourensán, que na poesía ten como principais baluartes as firmas de Cabanillas, Noriega e Taibo. A segunda, e en confronto, serían os “Novecentistas”, título que provén do ano en que nacen a maioría dos autores catalogados e que formarían unha pléiade de autores máis novos que se configuran como contrapunto ao texto de Risco, “Nós, os inadaptados”.

Carballo reclama neste artigo un distanciamento persoal á hora de realizar un estudo o máis obxectivo posible. Contra o final ataca o ensaio “Nós, os inadaptados”, ao pór como defectos da produción deste grupo de escritores certo “esoterismo” ou “dandismo”, que el mesmo focaliza no cenáculo ourensán. A nivel xeral, valora positivamente o seu traballo en prol dunha construción nacional. Porén, amósase moi crítico co posicionamento político desta xeración, se cadra pola dupla ocupación do axente literario nos anos trinta ao pisar o campo político e literario ao mesmo tempo.

Neste ano 1934 hai unha evolución moi firme no campo literario galego á hora de se distanciaren os axentes ligados a Risco e o seu texto “Nós, os indaptados” e os novos poetas. Así, estes últimos reafirmarían o seu capital simbólico, enraizando coa vangarda como punto de inflexión.

As orixes desta diatriba xa se establecen en 1928 co artigo “La nueva literatura gallega” asinado por Augusto M. Casas en *La Gaceta Literaria* (1/VII/1928 e 15/VII/1928) e desenvólvense posteriormente nos textos “¿Qué es la vanguardia?” (5-8-1930) e “La novísima poesía gallega” (17-8-1930) publicados en *La Zarpa* no ano 1930. O poeta galego mozo aposta por revisar o canon poético da altura e establecer un distanciamento entre a camada de axentes literarios nados nos albores do século XIX (“conservadores del fuego sagrado”), o que Carballo denominará como “Xeneración de Risco”, e os poetas nados en 1900. Estes últimos terían como principal capital simbólico o traballo coa vangarda. Dos primeiros considera que non evolucionaron nada dende o Rexurdimento. Fala de poetas “posrománticos e neoclásicos como Cabanillas, Noriega, Abente ou don Eladio”.

Agusto M. Casas postula a vangarda como capital simbólico e síntoma dunha autonomía que “restaurará” a orde nun campo literario galego que, no que atinxe á poesía, semella un “guiriray”. Neste momento poético confecciona un *habitus* (Bourdieu) que ten o discurso de vangarda como cerna, o cal se desenvolverá nos anos trinta, cando dende estas liñas se anima a que os escritores máis “avanzados” dialoguen co campo político.

Os valores máis “puros” desta novísima poesía segundo Casas son: Amado Carballo, Manuel Antonio, Otero Espasandín, Denys Fernández, Eugenio Montes, Correa-Calderón, J. Bal, L. Pimentel, Juan Vidal Martínez, J. Carballeira, Bouza Brey ou Blanco Amor. Así, considera que Manuel Antonio (“el primero y más interesante”) e Eugenio Montes (“principal motor de la renovación”) son os principais axentes desta nova vaga.

Na mesma liña de contraste coas teses de Risco atópase Francisco Fernández del Riego. No texto “Índice cultural e artístico do Renacemento galego” (Nós 117 e 118) describe a evolución que sufriu o campo literario galego centrado sobre todo no discurso nacionalista. A. Figueroa (2010) ten reparado neste texto e na súa achega cara a unha maior autonomía do campo.

Penso que este traballo representa, con outros dos que imos falar logo e que van aparecendo nos primeiros anos trinta, a iniciación dunha perspectiva crítica sobre a literatura galega e consecuentemente da relativización das regras da arte do campo de produción ideolóxico. (2010, p. 105)

Fernández del Riego volve presentar o canon que evoluciona de Cabanillas e Noriega Varela cara a Manuel Antonio e Cunqueiro (o “Movimento lírico”). Estes dous últimos “poetas creacionistas non gongoranos antepoñen a selección de matices á selección de imaxes e veñen dos creacionistas franceses de 1933, de Divoire, de Vildrac, de Jean Cocteau”. Aquí introduce a L. Pimentel, Bal y Gay, E. Montes e Otero Espasandín. Pola contra, neste “Movimento lírico” novo, a escola de Amado Carballo vén caracterizada por poetas “dazanovistas con influencia de Juan Ramón Jiménez, de Antonio Machado, de Hölderlin, de Paul Valéry”. Son exemplo desta liña tamén Carballo Calero, Augusto M. Casas e Blanco Amor. Nun terceiro grupo caracteriza os “Poetas do novo romantismo”, representado por A. Iglesia Alvariño que se caracteriza por empregar unha “mitoloxía rústica finísima”, “afán de ausencia” e poemas que reflicten os “azos da natureza”. Por último, describe os “Poetas que retornan ao primitivo senso lírico dos cancioneiros”. Será Bouza Brey o principal representante, ficando patente como as mesmas características das que fala Carballo son as que emprega Fernández del Riego.

O artigo prosegue caracterizando o campo pictórico, escultórico e musical. Amosa o autor un dominio amplo destes mesmos campos a nivel europeo (por exemplo, no momento de falar da obra de Castelao emparéntaa coa de Klee, Flechter ou Gross, na hora de falar dun “dibuxo alemán-xudeu”).

Remata o escrito Fernández del Riego describindo o campo literario centrado na prosa. Destaca como é un xénero á alza nesta época. Caracteriza os axentes máis interesantes ao seu ver, establecendo unha sorte de canon: Risco, Otero Pedrayo, Castelao, Vicente Viqueira e E. Montes son os autores escollidos. Mais tamén hai un oco para a prosa científica, da que loa o labor de F. L. Cuevillas.

Nas últimas liñas, sinala os tres ámbitos institucionais do campo ideolóxico: o SEG, Ultreia de A. de las Casas e mais a Universidade de Santiago. As tres asumen a loita de resistencia cultural.

Paralelamente, Carballo preséntase como voz crítica nos anos trinta. Son varias as súas intervencións como crítico literario na revista *Nós*. Así as cousas, establécense tres liñas de traballo neste labor. A primeira sería a de comentar voces de gran produción (atendendo a un campo literario en vías de normalización como o caso galego). Aquí falamos de críticas a libros como *Codeseira* de Crecente Vega (*Nós* 122), pois focaliza o criterio filolóxico e oponse á vangarda (“Non interesará aos lectores de Cunqueiro”). Nesta liña tamén se podería entender o artigo sobre “Robert Burns e o diaño” (*Nós* 105) ao explorar a figura de poeta-labrego que incorpora a etnografía e antropoloxía cultural como repertorio poético.

O segundo grupo son os textos vindos de fóra, especialmente de Portugal. Coa visión sobre *Mar coalhado* de Branquinho de Fonseca (*Nós* 118) e *Poesía de Gil Vicente* (edición de Dámaso Alonso) (*Nós* 126-127) aproveita para reflexionar

sobre o contacto que se establece entre o campo literario galego, portugués e castelán. Destaca ademais como o caso galego é moi anárquico (cando fala da obra de Branquinho de Fonseca comenta: “En Galicia cada un fai o que lle peta, apenas hai homoxeneidade nas tendencias dos nosos modernos líricos”).

O terceiro grupo é o que máis nos interesa porque aquí se anticipa a aposta de Carballo por un novo canon e xogo de capitais simbólicos no seo do campo. No comentario que realiza sobre o libro *O vento segrel* de Augusto M. Casas (*Nós* 101) contextualiza a obra de Casas ora a nivel sincrónico cos seus coetáneos ora a nivel diacrónico coa historia do campo. O criterio filolóxico comeza a ter moita forza na base crítica, ao lado do estilístico e do musical.

No seguinte número céntrase no *Poema en catro tempos* de Blanco Amor (*Nós* 102). Neste caso a crítica encamiñase a través da ligazón interxeracional. Considera Blanco Amor un autor modernista, mais entendendo este movemento afrancesado, pois iníciase cos postulados de Baudelaire e tería continuidade con Verlaine e o hispano R. Darío. Paralelamente, sinala a pegada de *De catro a catro* no nivel temático.

O mesmo esquema crítico serve para anotar o poemario de Delgado Gurriarán, *Bebedeira* (*Nós* 128-129). Aquí volve destacar o criterio filolóxico: “língua enxebre e ricaz” e repara nunha “escola ourensana” que ten como pai a Amado Carballo e como “afiliados” a A. María Casas, E. Montes, E. Blanco Amor, M. Lois Acuña e F. Delgado Gurriarán.

Non se atopan máis textos de carácter crítico de Carballo até o que presentou en *Nós* 136 arredor da figura de Rosalía de Castro e Curros. Neste caso alude a como foi traducida por Juan Ramón Jiménez e como Rubén Darío recoñeceu a poetisa de Padrón.

Nos textos de Ricardo Carballo detéctase unha evolución nos criterios repertoriais e de manexo de capitais simbólicos dende os inicios no ano 1931 até os últimos no ano 1934. No artigo “A xeración de Risco” distáncianse alumno e discípulo. É a posteriori (Fernán Vello e Pillado 1989, p. 59) o momento que considera oportuno para focalizar a Otero Pedrayo e Castelao como os que máis influíron na xeración de nados arredor de 1910. Pola contra, a pegada de Risco visualízase máis nos nados xusto a comezos de século (lectores do “Preludio a toda estética futura”). Non é menos certo que o editor literario da revista *Nós* configurou un espazo e un *habitus* de crítica literaria que marcarían a evolución do campo literario galego até a Guerra Civil. Poderíase considerar atinado, como se concretou antes, pór en diálogo o texto “Nós, os inadaptados”⁴ coa “Xeneración de Risco” de Carballo como fotografía das tensións no seo de campo entre

4 Os principais elementos repertoriais e capitais simbólicos que manexa Risco neste texto son os seguintes:

dúas visións do mesmo nun momento preciso. Mais tamén se podería acrecentar nesta diatriba outro texto asinado por Augusto M. Casas en 1930, “Esquema da nova poesía galega”. Cos tres teríamos unha visión xeral das dinámicas internas no campo literario galego, especialmente ligado á inclusión da vangarda como elemento repertorial.

Desta maneira, detéctanse tres grupos de poetas con cadanseus repertorios en oposición para ocupar un lugar de seu no canon e no campo de produción restrinxida, organizado polos axentes con capital simbólico na hora de establecer o seu canon propio.

Así, vemos como hai un grupo de poetas da Xeración de Risco que se postula dende 1921: Cabanillas, Noriega Varela e V. Taibo. Os tres manexan o modernismo e continúan na construción dunha literatura nacional galega. A seguir teríamos os Novecentistas, todos con data de nacemento arredor do ano 1900 e que se distinguen por ter como mentor o propio Risco (“Prolegómenos dunha estética futura”) e introducirse na vangarda dende diferentes postulados. Por último teríamos os nados en 1910. Estes últimos asentan a vangarda como *habitus* para a enmarcar definitivamente na dinámica de construción dunha literatura nacional: ora a través do criterio filolóxico ora adaptando a vangarda a un discurso de nación.

Ficaría un cadro descritivo desta oposición entre axentes poéticos:

-
- Escribe o texto pensando nos “novos”.
 - Basea a súa estratexia na intromisión dun capital simbólico vindo de fóra e asimilado dende o *volksgeist*.
 - A nosa rebeldía consistía en segregármonos esperitualmente da sociedade.
 - Nós é “un pequeno agrupamento identificado no pensar ou no facer”. O novos din Nós para se referir a unha “geración”.
 - A arte é un “goce esotérico dos escolleitos” (lembra o “Preludio a toda estética futura”) e para obter a revelación suprema da arte precísase de “espírito”.
 - Clasificación dos homes:
 - Hylicos ou materiais: home vulgar, home do común.
 - Psíquico: homes de talento e simplemente cerebrais.
 - Pneumáticos: homes de espírito. Estes son inadaptados no momento que predomina o talento.
 - O problema dos novos é que teñen espírito pero “danse a servil’os ideás do noso tempo”. Cumpria que fosen quen de diferenciar entre os “ideás dunha época” e as “tendencias verdadeiras que inconscientemente os levan ao millor onde non queren”.
 - Reclama *Arredor de si* como texto descritivo deste cenáculo.
 - Existen dous camiños: a persistencia na introversión, non cultivo do eu: Pratyeka Buddha ou a estroversión na obra social, salvar os nosos valores-d’eiquí o nacionalismo que é o Nirmanakaya.

Os inadaptados	Novecentistas	Os novos
Nados a finais do século XIX	Nados en 1900	Nados en 1910
Asimilan o modernismo desconstruíndo o <i>volksgeist</i> (Noriega Varela)	Asimilan a vangarda dende os postulados de Risco en “Preludio a toda estética futura”	Avanzan nunha vangarda que manexa os repertorios dun nacionalismo literario
Risco: Segregación “espiritual” da sociedade, autodenominación como seres pneumáticos (en oposición a hylícos e psíquicos)	Risco: buscan a introversión e o espírito do eu (Amado Carballo e Manuel Antonio)	Axente duplo: combinan a súa acción no campo literario e político
Risco: Entenden a arte como un “goce esotérico dos escolleitos”	Busca dunha nova forma de se dar a coñecer: a revista (<i>Ronsel</i> ou <i>Alfar</i>)	Introducen a crítica literaria de xeito obxectivo. Formación filolóxica (Casas ou Carballo Calero)
Carballo: Extensión do modernismo (Cabanillas e Taibo)	Manexan o ultraísmo, cubismo e creacionismo	Procuran confluír a vangarda europea co <i>volksgeist</i> (E. Montes) e a tradición literaria galega (Bouza Brey)

No estudo elaborado pola profesora Carmen Blanco, “A crítica literaria de Carballo Calero” (1983), postula como o ferrolán foi quen de construír un discurso crítico autónomo dende os seus comezos na revista *Nós*. Blanco sinala como a crítica literaria se establece no campo literario galego como unha “ciencia sólida” (1983, p. 174) a través da filoloxía como tal.

Desta forma, considera unha serie de elementos determinantes na hora de establecer unha escrita crítica. O primeiro ten a ver coa “ideoloxía”, especialmente o discurso galeguista que Carballo descobre no SEG e no nacionalismo galego dos anos vinte e trinta, canda a súa formación universitaria en Compos-tela. Ligado a este elemento xorde o “criterio filolóxico” que, camiño adiante, ha ter un maior peso ao se ver cuestionado nos anos cincuenta e sesenta. E, do mesmo xeito, a “interpretación autóctona” (1983, p. 179) ou como a visión dende dentro é aquela que guía a voz crítica na hora de colocar un axente ou un texto no eixe diacrónico e sincrónico.

O “clasicismo” (1983, p. 180) do que fai gala Carballo detéctase na excesiva valoración do criterio estilístico ou formal que busca nos textos que analiza. Nos traballos presentados na revista *Nós* sempre garda un espazo concreto para anotar características deste estilo na obra seleccionada. Por iso mesmo, será difícil atopar na crítica do ferrolán valoracións de tipo persoal, como si se aprecian na realizada por Risco.

CANON E HISTORIOGRAFÍA LITERARIA. DENDE SETE POETAS GALEGOS ATÉ A HISTORIA DA LITERATURA GALEGA CONTEMPORÁNEA

Após o silencio da Guerra Civil e da cadea, a voz crítica de Carballo non volve ser ouvida até finais dos anos corenta. A través do pseudónimo Fernando Cadaval no suplemento do sábado de *La Noche* retoma a liña de crítica literaria que ficou paralizada na revista *Nós*.

Cun artigo como “Los problemas de la poesía gallega en 1949” (31/XII/1949) continúa a visión da produción do campo literario no que concirne ao xénero poético. Despois de máis dunha década, a voz de Carballo desvela un campo literario totalmente diferente daquel que describía nos anos trinta. Agora as “dificultades económicas de tipo editorial” xorden como o primeiro problema do xénero poético desta nova época.

Despois desta presentación, focalízanse instrumentos de investigación e crítica que xa aparecían nos textos anteriores, pero con menor profusión. Tal é o caso do criterio filolóxico. Apunta nesta liña o caos na hora de redactar cunha variante formal ou culta e como cómpre un “grupo de filólogos que dijesen la palabra de la verdad”. Para xustificar este criterio filolóxico apunta o profesor como existe unha “lengua poética” mais dun xeito transcendental.

Mantén as liñas bosquexadas por C. Blanco no que atinxe ao clasicismo na hora de abordar a métrica como segundo problema da poesía galega dese ano, á vez que anota a nivel temático unha busca dunha “poesía gallega universal y eterna”.

Cara ao final desta pequena intervención, o profesor Carballo considera moi necesaria unha crítica “libre de compadrazgos de tertulia”. Aposta por voces vindas xa dos tempos da revista *Nós*, tal como a de Otero Pedrayo, do cal pensa que é necesario un volume con escolma de versos. Culmina anunciando como será a Editorial Galaxia a encargada de “desempeñar un transcendental papel en nuestra vida cultural”.

Dende os anos cincuenta até o final do franquismo, Carballo Calero vai desenvolver a súa produción científica e ensaística na esfera da editorial Galaxia, estreada no mes de xullo de 1950. A casa confecciónase como un elemento

decisivo na institucionalización da cultura galega nos peores anos de resistencia. Se ben os diferentes campos culturais (literario, filosófico, antropolóxico, etnográfico...) non dispoñen dunha esfera institucional garantida por un estado soberano, os axentes culturais que participan nesta empresa teñen moi clara esta función dende a súa constitución.

Neste artigo non se pode describir polo miúdo como se desenvolveu Galaxia, para o que xa existen traballos máis elaborados –dende volumes memorísticos de por parte dos axentes involucrados, até teses de doutoramento. Aquí apenas se intenta observar o papel que xogou Carballo Calero no campo literario galego.

Así as cousas, o profesor participou na construción da editorial dende a fundación. Nesta empresa tivo un papel moi activo na hora de deseñar unha serie de produtos culturais ligados ao ámbito filolóxico, continuando o traballo que se comezara na revista *Nós*. Existen dúas liñas de traballo de Carballo na política editorial de Galaxia. A primeira ten a ver coa revista *Grial*, entendida dende un inicio como filla de *Nós*. Se ben sempre se incide na ligazón entre estas coa *Revista de Occidente*, esta ligazón pode considerarse unha xustificación a maiores, sobre todo para se liberar de posibles imposicións da censura, tal como lle sucedeu á revista de Galaxia dende os primeiros números coa súa prohibición.

Carballo participa en *Grial* como membro do seu consello de redacción e achega textos literarios e algún traballo puntual. Xa dende o primeiro número publica pezas teatrais como *A farsa das zocas* (*Grial* 1) ou *Auto do prisioneiro* (*Grial* 28). Os escritos de carácter filolóxico están ligados á produción en prosa ensaística, isto é, á historiografía literaria (“Feixó e a razón borbónica”, *Grial* 6; “O conto popular na provincia de Lugo” *Grial* 15; “Centenario de Noriega Varela”, *Grial* 25; “Il canzoniere de don Lopo Liáns”, *Grial* 27; ou “John Smith e Eduardo Pondal”, *Grial* 55). Nesta liña tamén participa en volumes colectivos e dedicados a autores canonizados como Castelao (*Grial* 47) ou Cunqueiro (*Grial* 72).

A súa produción en *Grial* irá a menos nos anos setenta e mesmo mudará especializándose en cuestións de lingüística (no número 50 publica un traballo sobre o xerundio flexional no galego de Rianxo) ou mesmo realizando traducións de textos como o que adapta e versiona a dúas mans con Constantino García no número 64 sobre o texto “O redondel” de Li Hsing-Tao. Nesta liña filolóxica tamén se podería entender a súa “Bibliografía rosaliana” (número 58).

Carballo Calero figura no consello de redacción desta revista até o número 100, derradeiro exemplar que ten como directores a Ramón Piñeiro e Francisco Fernández del Riego. A publicación muda no seguinte exemplar do ano 1989, con Carlos Casares como encargado máximo da mesma.

Durante o franquismo, o profesor dá a coñecer gran parte da súa produción ensaística en Galaxia. Trátase do que máis tempo e esforzo lle vai ocupar, sobre

todo nas décadas dos cincuenta, sesenta e setenta. Comeza publicando un volume sobre a poesía galega: *Sete poetas galegos* (1955) e nesta liña culminará o seu traballo de historiografía na magna obra *Historia da literatura galega contemporánea*. Poderíase afirmar que Carballo ocupa unha sorte de cátedra de Lingua e Literatura de Galaxia dende 1950.

Sete poetas galegos (1955) anuncia un punto de inflexión no traballo filolóxico de Carballo. Aínda que xa se describiu a liña de crítica literaria desenvolvida na revista *Nós*, agora busca configurar un canon literario de forma máis explícita en forma de libro. Deste xeito, xa se vai albiscando o territorio que virá a seguir: a historiografía literaria, a cal canoniza e institucionaliza o campo literario galego.

Para comezar a analizar esta proposta débese antes de máis nada entender a publicación dentro da nova editorial Galaxia, que daquela xa contaba con cinco anos de existencia. De analizarse a produción até ese momento, detectaríase como esta editorial se move entre dúas augas. A primeira é a de erixirse como continuadora da revista *Nós*. A segunda é a de avanzar no tempo incorporando novos capitais simbólicos, neste caso vindos da filosofía (especialmente a ligada á escola alemá de Heidegger).

A maior parte dos capitais simbólicos veñen da época das Irmandades, lugar de formación dos axentes implicados en Galaxia. Desta maneira, o nacionalismo literario que se configurou nesta época é o mesmo que se atopará agora. A ideoloxía de Castelao configúrase non só como capital simbólico dos repertorios emanados, senón que se transforman en *habitus*. Porén, non se pode desenvolver de forma explícita esta formulación. A censura e a maquinaria represora do franquismo imposibilitou o seu traballo, e como exemplo do dito temos as prohibicións explícitas ou puntuais na hora de modificar os textos.

A resistencia cultural e a reconstrución da cultura popular son a base ou obra viva que Galaxia volve pór no centro do seu traballo. O *volksgeist* e a etnicidade forman parte do nacionalismo literario que xa describira o propio Castelao e tan ben analizou Ramón Máiz:

En síntese, atopámonos, en principio, perante un concepto explícito de nación de clara impronta organicista, centrado nunha etnicidade entendida máis como *volksgeist* e carácter nacional que como “raza”, o que despraza —en ausencia radical da vontade política como elemento conferidor do carisma nacionalitario— a cerna da definición ós sobranceiros produtos do *volksgeist*: a lingua e a cultura. (Máiz 1997, p. 272)

R. Piñeiro e mais o grupo de coordinación literaria da editorial Galaxia deseñan un repertorio centrado na lingua, na historia e na etnografía do país. Desta volta existen elementos que o van diferenciar da época anterior. En concreto falamos do concepto “ciencia” e do existencialismo de Heidegger. O segundo ten unha profunda pegada en volumes como os dedicados á saudade ou a cuestións antropolóxicas como os traballos de Rof Carballo.

Dende os primeiros traballos de Carballo Calero na revista *Nós*, a palabra “ciencia” impera na idea de ordenación do material analizable. Así, atopamos un grupo de autores nados arredor do 1910 que comezan a investigar arredor do SEG e sistematizan os seus traballos so un ollar positivista e máis metódico. Desta maneira, opóñense ao grupo de Risco, achegado a un traballo co sentimento, obra cabal dun ser “pneumático”.

A nova prosa ensaística de Galaxia oriéntase dunha forma crítica, buscando un distanciamento co obxecto estudado. Por exemplo, xa non se atopan conceptos como o da “raza” nestes autores. Porén, mantéñense nesta liña as firmas aínda vivas da época *Nós*, tal é o caso do *Ensaio histórico sobre a cultura galega*, na que Otero fala sobre a “presencia dunha raza” (Otero 1982, p. 15). Os conceptos son defendidos cunha bibliografía adaptada ás novidades da época, tal como sucede no ensaio sobre a saudade asinado por R. Piñeiro.

Agora, a prosa encamiñase a prol dunha lingua pretendida e explicitamente científica, que nos traballos de Carballo Calero é unha constante, ao igual que nas obras de Rof Carballo ou Piñeiro. Porén, existe un enfrontamento directo co grupo Risco. En prólogos como o da *Historia de Galicia* de Risco, publicada en Galaxia, dise que “No es el presente un “Manual” de tipo científico” (Risco 1952, p. 7) e que tamén se insire na liña ensaística de Otero Pedrayo. Neste camiño, C. Fernández de la Vega ironiza coa ciencia ao describir a súa “época de superstición “cientificista”, tal como aparece nas primeiras liñas d’*O segredo do humor* (Fernández de la Vega 1983, p. 15).

Galaxia non vai ser apenas unha editorial. Configúrase ao pouco de se crear como unha institución que compite coa Real Academia Galega, naquela altura nas mans do franquismo que pexa toda manifestación nacional non española. Todos os axentes teñen en común un obxectivo, o de configurar unha literatura nacional nova e erixirse como institución que busca a autonomía no campo. Para tal finalidade recae en Carballo Calero a tarefa de historiar o campo e canonizar certos repertorios e axentes.

Aparecen tres textos singulares asinados polo autor e que levan o selo Galaxia. Os dous primeiros teñen o formato de libro: *Sete poetas galegos* e *Historia da literatura galega contemporánea*. O terceiro é un artigo asinado en *Grial* no ano 1974 (“Figuras representativas da literatura galega actual”).

O primeiro deles é un monográfico dedicado á produción poética contemporánea, entendida esta dende o Rexurdimento até a época Nós cos vangardistas. *Sete poetas galegos* configúrase como a volta definitiva da sinatura Carballo Calero ao campo literario galego após anos de silencio.

No prólogo da obra atopamos datos que confirman como esta proposta camiña de forma paralela coa escrita da magna *Historia da literatura galega contemporánea*, que como el mesmo ten afirmado en carta a Luís Seoane o ten “hipotecado” de forma vital (CCG, carta de Carballo a Seoane do 31 de setembro de 1960). A empresa historiográfica encétase no seo de Galaxia na hora en que Piñeiro viaxa ao colexio Fingoy en Lugo en 1951 para encargarlle tamaña empresa.

Desta forma, no *incipit* de *Sete poetas galegos* atopamos informacións xerais a respecto da historiografía contemporánea que retoma na súa historia. Así, a periodización non se modifica. Considera que o Rexurdimento comeza como unha táboa rasa, isto é, sen os seus axentes teren un coñecemento dos repertorios pasados, mesmo da literatura medieval (“O Rexurdimento co seu romantismo non foi coñecedor da lírica medieval” Carballo 1955, p. 7). Non imos debuzarnos nestas liñas nos seus traballos sobre os tres grandes vates do século XIX (Rosalía de Castro, Pondal e Curros Enríquez) e atendendo á produción do século XX encóntanse informacións que nos retrotraen a escritos do profesor na revista *Nós* e que se debullaron no apartado anterior.

Cando Carballo estuda a produción poética que vén após a “Xeración antre dous séculos” (termo tomado conscientemente dun título de Álvarez Limeses), considera que a lírica contemporánea comeza coa obra de Bouza Brey e que nos primeiros anos do século é o modernismo (hispano) o que máis inflúe nos poetas nados arredor de 1900 (Amado Carballo e Manuel Antonio) e, en menor medida, na seguinte camada nada en 1910.

Neste mesmo prólogo apunta Carballo como na tarefa do historiador da literatura cómpre focalizar a distancia temporal entre investigador e materia obxecto: “A súa obra é presente, e non pode ser aínda ouxeto de un estudo cabal”. Desta forma xustifica a canonización dos poetas escolmados (“Dos que xa poden considerar crásicos, teño escollido sete”).

Tamén apunta, como nos traballos anteriores, a metodoloxía escolleita: “Isto é un ensaio de crítica literaria”, tal como anotaba na revista *Nós*. “Procuró unha interpretación persoal, igualmente alonxada da irresponsabilidade xornalística e a nimiedade arqueolóxica” (1955, p. 9). Posiciónase Carballo xustificando a súa proposta de canon de xeito persoal e distanciándose doutras maneiras de interpretar o produto literario —o da simple recensión no xornal ou a “arqueolóxica”—, facendo mención a un distanciamento total coa materia estudada. Aquí ligaría o

carácter científico cun tipo de traballo disciplinado, filolóxico que asume de xeito individual os razoamentos e ideas que achega.

Centrándose no século XX, comeza o profesor estudando a figura de Noriega Varela. O método de análise segue sendo o positivista: biografía, temáticas na súa poesía, estilo e ligazón diacrónica co campo literario galego e sincrónica con outros campos paralelos.

Nesta liña metodolóxica, a contextualización opera da seguinte maneira: “unha obra artística só pode ser premanentemente valorada dentro do meio cultural que agrome” posto que “ningunha obra de arte é un mundo pechado en si mesmo” (Carballo 1955, p. 89).

Ao pór en marcha este mecanismo de análise, observa como liga a produción do soneto no autor galego con outras latitudes próximas como a “tradición crásica española” e a máis moderna portuguesa de Guerra Junqueiro e Teixeira de Pascoaes.

No seguinte capítulo céntrase na obra de R. Cabanillas. Comeza analizando as loitas internas no seo do campo por ver quen ocupa o lugar de Curros como “poeta da raza” após a súa morte. Aquí xorden en liza dous autores: Alberto García de Ferreiro e Cabanillas. Nesta sección, Carballo aposta máis por unha liña de literatura comparada entre campos. Así describe o repertorio do cambadés na súa aposta por construír unha liña modernista no campo literario galego en diálogo co ámbito hispánico (Rubén Darío) e en contraposición cun antimodernismo de inspiración social e costumista, un “realismo no fondo e na forma” (Carballo, 1955, p. 98).

Por último e nesta liña de comparación, reserva un espazo concreto para a súa poesía en prosa. Nesas páxinas confronta coa obra de Noriega, caracterizada por ser máis “dionisiaca” ou “virxilián”. Serían así os dous polos dunha nova xeración de escritores que traballan coa poesía e que se virían adscritos á nómina de autores que participan na revista *Nós*, mais dende uns parámetros diferentes, ora nos capitais simbólicos cos que traballan ora cuns hábitos tamén dispaes.

Após a presentación de cadanseu capítulo dedicado a Noriega Varela e R. Cabanillas, o profesor deseña unha nova liñaxe de poetas que contrastará coa anterior. Nos dous últimos capítulos do libro céntrase nas figuras de Amado Carballo e Manuel Antonio. Terían como elemento aglutinador o traballo coa vangarda, elemento que definirá a xeración dos novecentistas (termo que explorará con máis precisión na *Historia da literatura galega contemporánea*) e que asemade diverxe coas camadas anteriores.

Respecto da obra de Amado Carballo, comeza focalizando o traballo que o pontevedrés ofrece verbo da paisaxe. Carballo describe como un lector prototipo ha de entender os capitais simbólicos cos que se xoga neste sentido. Distingue dúas

Galicias. A primeira é a rural, a do *volksgeist*, a que o nacionalismo literario expresa nos textos teóricos e literarios (Rosalía de Castro). Porén, detecta o profesor unha outra esfera do país que é a “Galicia crónica, a Galicia máis coñecida, a preferida xeneralmente. É a Galicia que creen coñecer e din ademirar os turistas” (Carballo 1955, p. 115).

A partir da desestrución desta terra é como Amado Carballo culmina “unha poesía universal en lingua galega”. A partir do hilezoísmo e da poesía pictórica configura unha “escola romántica ou neorromántica” que ten continuación nos poetas nados en 1910 e que xa escolmara Carballo no seu traballo “Ollada encol da poesía lírica galega contemporánea” na revista *Nós* (1931). Estes poetas leron e asimilaron a obra de Amado Carballo, mais non os considera discípulos propiamente.

Pola contra, a figura de Manuel Antonio non tivo tanto suceso na época. Apunta como dos tres grandes escritores de vangarda no campo literario galego, Amado Carballo, Manuel Antonio e Otero Espasandín (neste caso non aparece Eugenio Montes), é o primeiro o que maior pegada deixou nas dinámicas internas do campo.

De Manuel Antonio entende que é dos máis fieis seguidores da escola fundada por Risco con “Preludio a toda estética futura” e culminada en “Nós, os inadapados”. O rianxeiro rompe as “raigañas que vencellan ao século XIX” a través da exploración nas fontes teóricas da tradición vangardista de Jean Epstein, o cubismo francés (Pierre Reverdy) e o creacionismo suramericano de Huidobro. Considera que a súa poesía ten os trazos suficientes para a definir como “orixinal” nas dinámicas do campo naquela altura. Porén, amósase moi crítico coa mesma. Fala dunha “tendencia universalista que domina sobre a localista”. Establece que os códigos emanados polo nacionalismo literario non se empregan na escrita (“Odisea lírica de ringleiras desprovistas de ritmo e de rima”) e isto léva a clasificar a pluma do rianxeiro como de “siño intelectual”.

No derradeiro capítulo do libro chega á seguinte conclusión sobre este: “A valoración que compre a Manuel Antonio é principalmente histórica”. Para confrontalo con Amado Carballo, axente en liza por ocupar o posto de representante da vangarda nos Novecentistas, bota man de Mathew Arnold para destacar, tal como o facía este último, o aspecto emocional da poesía, algo que non é tan presente en Manuel Antonio e que mesmo liga o pontevedrés coa figura de Rosalía de Castro.

Após este volume de poetas, a seguinte achega bibliográfica que se vai analizar é a *Historia da literatura galega contemporánea*. Esta “Grande e Geral Estoria”, tal como a definiu Otero Pedrayo, édítase nun primeiro volume no ano 1963, para dez anos despois ser publicada na súa totalidade en 1975 e abranguendo o espazo temporal que vai dende 1808 até 1936. Se ben o manual máis coñecido é

o que presenta na súa terceira edición en 1981, este será o libro de cabeceira para os estudantes de filoloxía, especialmente para os de filoloxía galega até os anos noventa do pasado século, coa aparición de cadanseu volume asinados por Anxo Tarrío e Dolores Vilavedra.

A orixe desta obra xa foi estudada noutro artigo presentado na revista *Grial* (Valverde 2020). Aquí documéntase como a redacción deste estudo demorou dende o mes de santos de 1951. Nun principio tomou a forma de tese de doutoramento (publicada en Gredos co título de *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea* en 1955). Porén, despois dun gran periplo vital (oposicións a cátedra na Universidade de Santiago de Compostela, entrada na Real Academia Galega ou diferentes achegas bibliográficas) acabou publicándose na editorial viguesa.

Volvendo a reafirmar que apenas nestas liñas o estudo se centra no século XX, desbótase logo a necesidade de estudar con máis calma as figuras do Rexurdimento e espazos adxacentes. Xa que logo, o primeiro tomo desta historia non se vai tratar nestas liñas, centrando o discurso analítico no segundo, o cal dá conta do século XX.

Este volume aglutinará todas as esculcas do profesor durante trinta anos. Así, o estilo escollido será o científico-ensaístico, debido á procura dun lector/a especializado no tema. Na política editorial de Galaxia obsérvase un inicio no que a divulgación era o eixe da mesma. A busca dun receptor/a con poucos coñecementos sobre o tema facía que xurdisen textos como os preparados por Francisco Fernández del Riego, ora escolmas ora manuais de fácil lectura para unha persoa á que lle fora roubada a súa autoconsciencia como galego/a. Esta proposta mesmo xerou algún debate intenso como o que formula R. Piñeiro en carta:

Ti querías unha “Historia” que fixese unha valoración fina e cabal da nosa evolución literaria. A min tamén me gustaría, mais comprendo que no estado aitual dos nosos estudos literarios non se pode pretender iso n-un Manual de divulgación como son os manuales de Galaxia. O manual de “Historia de Galicia” que está a preparar Risco é, do mesmo xeito, unha esposición descriptiva dos feitos. Non son libros para especialistas senon para o público vulgar que carece de instrumentos informativos sinxelos sobre os distintos aspectos da cultura galega e compre poñelos ó seu alcance. ¿Tan lonxe está d-ista finalidade o “Manual” que escribú o del Riego? A min paréceme honradamente que non está tan lonxe. Aínda máis: coido que hoxe en día é o que millor cumpre isa finalidade introductoria. (Piñeiro 2004, p. 34).

Pasados dez anos, enténdese que xa cómpre un manual con outro calado. A escrita rigorosa e científica de Carballo agroma en calquera liña desta *Historia da*

literatura galega contemporánea e achega a súa proposta de crítica literaria, canonización e historiografía da que viña falando dende os primeiros textos da revista *Nós*.

A nivel xeral, a periodización presentada é a mesma que postula dende os inicios. Establece unha serie de capítulos que se dividen en dúas seccións, os dous tomos que presentou entre a primeira e segunda edición. A primeira parte ten a ver co século XIX. Aquí escolle capítulos xerais e introdutorios que versan sobre escolas concretas (por exemplo, “O romantismo”), etapas histórico-políticas (“A literatura galega dende a invasión francesa até a morte de Fernando VII”) ou que procuran catalogar unha serie de escritores/as que preceden ou suceden os tres grandes poetas canónicos. Desta maneira aparecen capítulos como “Os diádocos” ou “Os epígonos”. Porén, os tres grandes poetas –Rosalía de Castro, Eduardo Pondal e Manuel Curros Enríquez– establecen o canon deste século.

No século XX, pola contra, non hai capítulos dedicados a un axente en concreto. Os cortes veñen ditaminados polo eixe temporal e xenérico. Con “A literatura postrenacentista” englobará a escola franciscanista de Noriega Varela e os últimos ecos do século XIX. “A época das Irmandades” dará conta dos modernistas, isto é, Cabanillas e Taibo, ao igual que a pouca narrativa e teatro desta experiencia. “O grupo Nós” céntrase na obra narrativa de V. Risco, Otero Pedrayo e Castelao. Por último, con “Os novecentistas” e “Os tempos do seminario” dá conta da produción poética das xeracións nadas en 1900 e 1910 e que xa viña caracterizando dende había anos.

O prólogo da obra é un conxunto ben argumentado de xustificacións das súas intencións. Aquí describe o seu modo de traballar e mais os capitais simbólicos máis importantes na escrita. Asemade, fortalece a consciencia de traballo científico ao focalizar a rigorosidade na hora de establecer a orixe de cada dato que emana do libro. Estamos pois diante dun volume que cataloga toda a produción literaria dende o Rexurdimento até os anos cincuenta-sesenta, posto que os autores que aínda fican vivos no momento da redacción desta historia están en plena produción e Carballo incorporará nas sucesivas edicións da obra.

Nestas liñas introdutorias focaliza conceptos clave no seu discurso analítico, no seu *habitus* (Bourdieu). O primeiro que trata é a cuestión filolóxica, mais agora dende unha posición paralela a outras latitudes diacrónicas. Existe un distanciamento entre os anos trinta e os sesenta. Nos escritos publicados en *Nós* o tratamento da lingua era un capital ligado ao nacionalismo literario. Na historiografía e crítica literaria dos anos vinte e trinta, o/a autor/a que incorporara unha lingua depurada de estranxeirismos, especialmente castelanismos e apostara por achegar léxico vindo do ámbito do *volksgeist* era recibido positivamente e mesmo podería ocupar un espazo de seu no canon. Pola contra, co franquismo a cuestión filolóxica muda. Agora a literatura española tenta deglutir outros campos anexos por

cuestión política (véxase a figura de Rosalía de Castro que chega a ser emblema na Transición nun billete de cincocentas pesetas) e, tanxencialmente, o concepto literatura galega tamén se ve cuestionado ao incluír produtos escritos en castelán. Neste aspecto, Carballo amósase moi belixerante e non admite esta estratexia. A cuestión filolóxica marca o campo literario galego, mais sen esquecer que certos axentes traballaron dous códigos.

O segundo elemento que propón analizar é o *volksgeist*. A partir da dicotomía campo-cidade e manexando unha ideoloxía expresada polo nacionalismo literario e reflectida en manuais como *Ensaio histórico sobre a cultura galega* de Otero Pedrayo, establece como “cultura galega” aquela que é quen de describir un espazo no que a terra e a saudade son inherentes ao mesmo. Como se indicou antes, conceptos como raza desaparecen e ocupan un lugar central outros como terra ao entender Galicia como un espazo no que o sector primario organiza a infraestrutura da súa sociedade. Ao igual que fai R. Williams (1973) ao describir a literatura inglesa, este elemento xorde como material literario.

A saudade terá un lugar de seu neste escrito. Cómpre ler devagar a terceira liña a rodapé para constatar como presenta un tratado sobre a mesma poucas veces tan ben descrito. Desta forma, establécese un diálogo entre as propostas do grupo Galaxia a respecto deste termo e como se insire no nacionalismo literario como repertorio e capital simbólico. A nivel xeral, a saudade será o termo que ligue o sentimento da terra en Risco co *volksgeist* proposto polo grupo Galaxia, adaptándoo aos novos tempos e ligándoo co campo literario e cultural portugués. De forma paralela, tamén axudaría a entender como prolifera o xénero poético no campo galego, en contraposición con outros como o narrativo.

Desta maneira, poderíamos ler en paralelo un artigo, “El poeta lírico, la víscera coridal y la tierra madre”, publicado en *La Noche Suplemento del Sábado* (26 de xuño de 1956) so o pseudónimo de Fernando Cadaval. Aquí volve Carballo falar verbo da saudade como “el más puro sentimiento” que contribúe a configurar unha cultura baseada na realidade sentimental (“dogma de fe entre nuestros escritores”). No canon, Rosalía de Castro xustifica unha poesía telúrica e de contacto coa terra.

A segunda parte da introdución céntrase na historiografía literaria. Aquí presenta as diferentes calas que se foron desenvolvendo na historia e aposta por aquelas que sobrepoñen a obra de Rosalía de Castro como canon xeral. É consciente de como a historiografía fixa un “canon duns textos lexitimados social e esteticamente”, para, asemade, propor unha historia da literatura nacional galega.

Non se pode realizar unha descrición polo miúdo neste artigo, mais achegamos o método aplicado polo profesor na hora de abordar o feito literario. Cada capítulo

contén información moi valiosa de varios elementos historiográficos, os cales son determinantes para Carballo para analizar o campo literario.

A primeira é a biografía dos autores/as. Alén de bosquejar o periplo vital, tamén afonda en datos persoais. Por exemplo, cómpre ler o texto dedicado a Rosalía de Castro, Risco ou Otero para observar como a liña que separa a literatura e o ensaio obxectivo escorrega. O mesmo sucede cando non hai datos, por exemplo no caso de Amado Carballo, ou cando ten que emendar o afirmado sobre un autor como Manuel Antonio e modifica o texto na seguinte edición ao apareceren novidades sobre o mesmo.

A seguir, describe a bibliografía, sen obviar o caso de literatura realizada noutro idioma (sobre todo o castelán, abofé). Aquí é cando máis obxectivo se mostra, achegando información ecdótica nos máis dos casos. En terceiro lugar, temos a información estilística. Nesta vai primar o que xa C. Blanco ten designado como “clasicismo” (1983, p. 180). En moitos capítulos e subapartados titula como “Estilo” unha análise de carácter estilística na cal vai ter en conta os elementos máis formalistas do texto (por exemplo, véxanse as obras de Rosalía de Castro, Pondal ou Cabanillas).

Este terceiro elemento vese truncado cando trata de describir repertorios pouco desenvolvidos como é a vangarda. Na terceira edición definitiva da *Historia da literatura galega contemporánea*, fixa a súa proposta de canon a través da evolución: Modernismo, novecentistas e xeración do Seminario. A primeira vén fixada na obra de Cabanillas e Noriega Varela; mais, pola contra, os novecentistas estarían distribuídos en dúas direccións. A liña “neorrománica” é aquela que segue o camiño de Amado Carballo, tamén caracterizada a posteriori como hilo-zoísta ou paisaxista segundo outras voces. A segunda é a máis pretendidamente universalista e amosa a Manuel Antonio como figura central.

En terceiro lugar, teríamos os Tempos do Seminario. Aquí distingue entre unha sección de autores que participaron activamente no SEG e unha segunda promoción, nados arredor de 1910, que estiveron ligados mais non activos. Os dous terían en común a “formación de investigadores, e o estudo científico de Galicia en todos os seus aspectos” (Carballo 1979, p. 736). Serían aqueles que analizou no revista *Nós* e que opón á Xeración de Risco.

DO NACIONALISMO LITERARIO Á LITERATURA NACIONAL.

Nacionalismo literario e literatura nacional son dous termos tratados no seu momento polo profesor González- Millán (1995) que nos serven para entender mellor a evolución do campo literario. Estes tamén explicarían a viaxe teórica

e filolóxica de Carballo Calero dende os textos iniciais de *Nós* até a *Historia da literatura galega contemporánea*.

O profesor considera que estes dous termos son “dous procesos socioculturais centrais na reflexión sobre a institucionalización nacional do discurso literario”, aínda que diferentes. Aquí os procesos de hexemonía e autonomía de campo son centrais. Así, existen dúas vías para a institucionalización do campo literario: o nacionalismo literario e mais a literatura nacional.

O ideario imaxinario (termos moi ligados á concepción de nación ideada por B. Anderson⁵) viría cubrir un amplo espectro da superestrutura social da que falaba Marx e na que introducía a arte e, como non, a literatura. Este imaxinario social no campo galego configúrase xa no Rexurdimento a través do nacionalismo literario. Paralelamente, os diferentes axentes que participan no campo procuran ocupar cadanseu espazo, ben nos campos de gran produción ben na estrutura ideolóxica (véxase o exemplo de Risco). É nos anos vinte e trinta cando asistimos á configuración dunha literatura nacional.

Toda literatura nacional basea a súa lexitimación nunha serie de textos que combinan un alto valor alegórico e unha recoñecida calidade estética. É o seu canon o que estrutura toda a produción literaria e articula a súa evolución cronolóxica (González-Millán 1995, p. 6). Velaí o espazo que veu ocupar Carballo Calero con toda a súa obra filolóxica e crítica. Poderíase dicir que esta tivo como principal función organizar e describir unha nova literatura nacional, creada sobre todo nos anos trinta e ligada nun inicio á revista *Nós*.

Como se analizou nos apartados anteriores, Carballo iníciase no campo literario galego dun xeito duplo: como produtor e como analista. No presente traballo non se aventura ningún tipo de análise sobre a produción parte poética, senón que nos centramos na produción estudiosa que o profesor verteu sobre o caso galego.

Iníciase Carballo na crítica literaria na súa dupla faciana. A primeira é aquela que analiza produtos concretos como os poemarios de Casas, Blanco Amor ou Bouza Brey. Na segunda xa se aventura por camiños máis crispados como a canoización dos novos valores literarios e mesmo na contraposición de estéticas e posicionamentos concretos no seo da loita pola hexemonía literaria. Mostra disto son os artigos problemáticos como “A xeneración de Risco” (Carballo 1934).

Os capitais simbólicos cos que xoga o ferrolán veñen do eido filolóxico, que tan ben coñece por formación universitaria. Para a crítica literaria bota man de modelos vindos da filoloxía hispánica e o campo literario español. Establece unha crítica literaria que ten moito que ver coa instituída por V. Risco: valorar

5 Nun documento da época asinado por Fernández del Riego (1933), este fai referencia á teoría nacional marxista de Jaurés. Aquí podería estar a chave que une os conceptos nación, raza e comunidade tan manidos nesta época e asumidos polo nacionalismo galego antes da Guerra Civil.

máis o elemento ligado ao nacionalismo literario do que os repertorios vindos do estranxeiro e, asemade, focalizar aqueles que se ligan ao canon do Rexurdimento, mais reformulándoos e adaptándoos aos novos tempos.

Porén, Carballo distánciase de Risco ao apostar por un grupo de autores nados arredor do ano 1910, os cales tamén fan evolucionar as posturas do cenáculo ourensán e apostan por unha lírica que achanza os repertorios da vangarda adaptándoos ao nacionalismo literario galego dos anos trinta, máis político e menos “pneumático”, empregando a terminoloxía do ourensán.

No caso da historiografía, establece un canon literario. Segundo González-Millán: “Para que a canonización sexa efectiva é imprescindible un alto nivel de correspondencia entre os mundos imaxinarios e as institucións responsables da súa apropiación ideolóxica” (González-Millán 1995: 7). É así como Carballo sitúa a súa proposta. Sen desprestixiar en ningún momento a institución que o formou (cenáculo ourensán e SEG) revisa o nacionalismo literario e o campo ideolóxico (Figueroa 2010) para o establecer un elemento primordial na hora de acadar o estadio do canon.

O imaxinario nacionalista pon as condicións autónomas ao non haber unha institución con poder político e administrativo (velaí a necesidade dunha autonomía para Galicia). Carballo Calero cos seus textos é quen de traballar na liña de crear un sistema literario nacional, pasando do nacionalismo literario que defendía Risco a unha maior autonomía. Nesta liña tamén se unirían os traballos de Augusto M. Casas ou Fernández del Riego.

Sostén González-Millán que se pode falar “de literatura nacional cando un determinado ideario nacional(ista) se fía coa lexitimación social e potencia ó mesmo tempo a institucionalización autónoma da canonización estética” (1995, p. 10). Os chanzos para acadalos son os textos en *Nós* dos autores citados no parágrafo anterior, mais é con *Galaxia* cando se acada dito nivel de institucionalización que refería o profesor do Hunter College.

A historiografía literaria desenvolvida coa *Historia da literatura galega contemporánea* de Carballo Calero lexitima a lectura nacional da produción literaria a través do criterio filolóxico e mais do tratamento do *volksgeist* (macrometáfora nacional). Aquí a historiografía e a crítica camiñan da man ao estudar a lectura nacional da produción literaria.

O criterio filolóxico que nun comezo era empregado como simple aliado no estilo empregado polo axente literario que se analizaba, agora pasa a ter un gran poder ideolóxico. Se cadra teriamos que ligar isto coa evolución que tivo o discurso nacional español no campo literario galego. Fernández del Riego en 1933 analizaba o proceso de “anexión” por parte da cultura española das adxacentes como a catalá, a portuguesa ou a galega. Exemplos desta son, por exemplo, a

incorporación de cadansúa cadeira na RAE para as literaturas do estado, onde é o propio Cabanillas o encargado da sección galega.

Este proceso tivo un devir aínda máis forte no franquismo. A censura e certos axentes culturais do estado franquista son os encargados en crear unha idea da literatura galega como aquela que se crea en galego ou en español. É nesta liña na que debemos encadrar tamén a posición que toma Carballo no campo e como necesita dotalo de maior autonomía.

Manexando unha sorte de metáfora, teríamos unha vacina para adquirir inmunidade e autonomía para o campo que pasaría por unha fase 1: crítica literaria, fase 2: establecemento do canon e fase 3: historiografía. Pártese pois dun discurso fixo, nacionalismo literario, para fixar unha historia da literatura nacional.

CONCLUSIÓN

Carballo Calero é un dos autores imprescindibles na hora de dotar o campo literario galego de maior autonomía. Cos seus textos de carácter descritivo publicados en *Nós* pon as bases dunha crítica literaria que se mantería até os nosos días. A análise da obra dende a filoloxía —isto é, o estilo literario e mais a xustificación do texto no devir das tomas de posición no campo— é a base da mesma.

Ao mesmo tempo, nos anos trinta é quen de comezar a súa ardua tarefa de historiar o campo literario. Para tal finalidade ha de enfrontarse á Xeración de Risco, tal como figura nun dos seus artigos, á vez que anticipa un canon que irá depurando co paso dos anos.

Após o desastre da Guerra Civil e da irrupción do franquismo na vida cultural galega, volve introducirse nas dinámicas do campo ao aceptar incorporarse ao proxecto *Galaxia* en 1950. Nesta aventura afonda na historiografía literaria con títulos como *Sete poetas galegos*, as diferentes achegas como crítico literario en *La Noche Suplemento del Sábado* so o pseudónimo de Fernando Cadaval e tamén nas súas colaboracións na revista *Grial*, xa andados os anos sesenta. Nestas últimas explorará a crítica literaria como xa o fixo antes, mais avanzando materiais que completarán a magna obra que o “hipotecará” moitos anos da súa vida, a *Historia da literatura galega contemporánea*. Este manual de historiografía marcará un fito nos estudos do campo literario galego, ao inventariar e analizar toda a produción literaria dende 1808 até 1936 dunha forma rigorosa e sistémica.

Carballo pon os chanzos dunha ciencia nova na filoloxía galega, que transitará entre as claves configuradoras dun nacionalismo literario incipiente e culminará cunha proposta de canon para unha literatura nacional. Asemade, instala unha nova forma de entender a crítica literaria dun xeito máis obxectivo e, desta maneira, achega un nivel de autonomía ao campo literario nunca antes visto.

Poderíase dicir que o profesor foi quen de iniciar unha viaxe que chega até os nosos días e que mesmo se perpetúa neles.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Bourdieu, Pierre (1998). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. 5ª ed. Paris: Seuil.
- Cadaval, Fernando (1949). Los problemas de la poesía gallega en 1949. *La Noche. Suplemento del Sábado*, 31/12/1949.
- Cadaval, Fernando (1956). El poeta lírico, la víscera cordial y la tierra madre. *La Noche*, 26/VI/1956, 3.
- Carballo Calero, Ricardo (1931). Ollada encol da poesía lírica galega contemporánea. *Nós. Boletín mensual da cultura galega*, 87, 52-59.
- Carballo Calero, Ricardo (1932). Balance e inventario da nosa literatura. *Nós. Boletín mensual da cultura galega*, 108, 222-223.
- Carballo Calero, Ricardo (1934). A xeneración de Risco. *Nós. Boletín mensual da cultura galega*, 131-132, 182-184.
- Carballo Calero, Ricardo (1955). *Sete poetas galegos*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1974). Figuras representativas da literatura galega actual. *Grial*, 45, 269-279.
- Carballo Calero, Ricardo (1981). *Historia da literatura galega contemporánea 1808-1936*. 3ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casas, Augusto M. (1928). La nueva literatura gallega. *La Gaceta Literaria*, 37, 6; 38, 6.
- Casas, Augusto M. (1930a). ¿Qué es la vanguardia? *La Zarpa* 2796 (7/VIII/1930), 1.
- Casas, Augusto M. (1930b). La novísima poesía gallega. *La Zarpa* 2805 (17/VIII/1930), 6-7.
- Casas, Augusto M. (1935). Esquema da nova poesía galega. *Nós. Boletín mensual da cultura galega*, 139-144, 115-124.
- Consello da Cultura Galega (2020). *Ricardo Carballo Calero con Otero Pedrayo* [epistolario, 2021]. Disponible en http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistolario.php?epistolario=9631
- Fernández de la Vega, Celestino (1985). *O segredo do humor*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (1933). Índice cultural e artístico do Renacemento galego. *Nós. Boletín mensual da cultura galega*, 117, 184-188; 118, 224-228; 119, 241-243.
- Fernández del Riego, Francisco (1996). *A xeración Galaxia*. Vigo: Galaxia.

- Fernández del Riego, Francisco (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Figueroa, Antón (2001). *Nación, literatura, identidade*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Figueroa, Antón (2010). *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Figueroa, Antón (2015). *Marxes e centros. Para unha socioloxía do campo cultural*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Franco Grande, Xosé L. (2004). *Os anos escuros. A resistencia cultural dunha xeración*. Vigo: Galaxia.
- González-Millán, Xoán (1994). Do nacionalismo literario a unha literatura nacional. Hipótese de traballo para un estudio institucional da literatura galega. *Anuario de Estudios Literarios Galegos*, 1994, 67-81.
- González-Millán, Xoán (1998). O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional: achegas a un novo marco de reflexión. *Cadernos da lingua*, 17, 5-24.
- González-Millán, Xoán (2000). *Resistencia cultural e diferenza histórica, a experiencia da subalternidade*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Otero Pedrayo, Ramón (1982). *Ensaio Histórico sobre a Cultura Galega*. Vigo: Galaxia.
- Máiz Suárez, Ramón (1997). *A idea de nación*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Piñeiro, Ramón (2002). *Da miña acordanza: memorias*. Vigo: Galaxia.
- Piñeiro, Ramón (2004). *Cartas de Ramón Piñeiro a Ricardo Carballo Calero*. Cader nos Ramón Piñeiro V. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Edición de: Luís Alonso Gírgado, María Cuquejo Enríquez e Carmen Fariña Miranda.
- Risco, Vicente (1933). Nós, os inadaptados. Nós. *Boletín mensual da cultura galega*, 115, 115-123.
- Risco, Vicente (1952). *Historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Silva, Vitor M. de Aguiar e (1993). *Teoría da literatura*. Coimbra: Livraria Almedina.
- Valverde, Alberte. (2020). Carballo Calero e a *Historia da literatura*. *Grial*, 227, 82-89.
- Williams, Raymond (1974). *The country and the city*. New York: Oxford University Press.

OS ESTUDOS DE RICARDO CARVALHO CALERO SOBRE ROSALÍA DE CASTRO: UNHA ACHEGA MAXISTRAL

THE STUDIES OF RICARDO CARVALHO CALERO
ON ROSALÍA DE CASTRO: A MASTERFUL CONTRIBUTION

María Pilar García Negro
Universidade da Coruña

Resumo: Ricardo Carvalho Calero aúna na súa personalidade a condición de escritor de creación e a de científico. Ambas as dimensións revélanse óptimas para o tratamento rigoroso e innovador de Rosalía de Castro como grande escritora galega e universal. Ela é tratada como un clásico e como a creadora da literatura galega contemporánea: unha intelectual ao servizo da lingua e da patria galega, cuxo talento artístico e audacia innovadora aprofundan nas máis transcendentales preguntas da condición humana e do sentido da historia. Carvalho Calero é o autor primeiro e primordial en abordar a investigación rigorosa e integral da obra da escritora, labor que callou na súa tese de doutoramento, no discurso de ingreso na Real Academia Galega, na historia da literatura e en centos de colaboracións xornalísticas e discursivas, con particular incidencia no ano 1985, en que se conmemorou o centenario do falecemento de Rosalía de Castro. A dedicación rosaliana de Carvalho Calero é constante ao longo de toda a súa vida. Todo canto se escribiu sobre a autora con posterioridade á achega de Carvalho Calero parte inequivocamente desta base e deste edificio de hermenéutica rosaliana, que abre o camiño, asemade, a novas perspectivas de abordaxe e interpretación da obra da escritora.

Abstract: The personality of Ricardo Carvalho Calero combines the status of a creative writer and that of a scientist. Both dimensions are optimal for the rigorous and innovative analysis of Rosalía de Castro as a great Galician and universal writer. She is approached as a classic writer and as the creator of contemporary Galician literature: an intellectual at the service of the Galician language and the Galician nation, whose artistic talent and innovative audacity delve into the most transcendent questions of the human condition and meaning of history. Carvalho Calero is the first and foremost author to address

the rigorous and comprehensive research of the writer's work, an endeavour that culminated in his doctoral dissertation, his induction speech for the Royal Galician Academy, his *Historia da literatura galega contemporánea* [*History of Contemporary Galician Literature*] and hundreds of pieces of journalism and public speeches, especially in 1985, when the centenary of the death of Rosalía de Castro was commemorated. Carvalho Calero's interest in Rosalía de Castro is constant throughout his life. Everything that was written about the author after Carvalho Calero's contribution is unequivocally based on his work and on this construction of a hermeneutics for de Castro's production, which also opens the way to new perspectives on approaching and interpreting the writer's work.

Palabras chave: Rosalía de Castro, Ricardo Carvalho Calero, rosalianismo, poeta xenial, achega maxistral, abordaxe científica, innovación.

Key words: Rosalía de Castro, Ricardo Carvalho Calero, de Castro studies, great poet, masterful contribution, scientific approach, innovation.

1. UNHA ENCICLOPEDIA ROSALIANA

Son centos de páxinas as dedicados por Ricardo Carvalho Calero ao estudo, análise, interpretación e divulgación de Rosalía de Castro. Tal dedicación é unha recorrencia ao longo de toda a súa vida e coñeceu múltiples formatos e suportes, desde o académico de maior categoría –a tese de doutoramento– até o artigo xornalístico de ampla difusión, pasando, claro está, polo asentamento científico da historia da literatura contemporánea, por edicións da súa obra e polas colaboracións en revistas especializadas, congresos ou palestras de todo tipo. A escritora fai parte das súas primeiras leituras e ela acompañarao na súa despedida da vida: o derradeiro artigo por el escrito tena a ela por obxecto¹, no cerramento dun círculo que podemos dar por comezado no poema “Madrigal a Rosalía”, publicado no seu *O silencio axionllado*, de 1934, e incluído así mesmo na colectánea *Pretérito imperfecto* (1927-1961), sob o título *O silencio ajoellado*, e mais pola redacción dunha nota crítica sobre “Rosalía, Curros e Juan Ramón” (publicada en *Nós* 136, 15 de abril de 1935). 55-56 anos separan esta homenaxe poética e esta nota crítica do artigo

¹ Trátase do artigo “Falta um capítulo em *El caballero de las botas azules*”, pedido polo profesor Luís García Soto e entregue a este polo autor en xaneiro de 1990, poucas semanas antes de falecer. Publicouse postumamente na revista *Nova Renascença* (1999), número dedicado monograficamente ás letras galegas (“Homenagem à Galiza”), organizado e coordenado polo profesor da Universidade de Santiago de Compostela antes mencionado. Publicado tamén recentemente na revista *Follas Novas* (2020a).

póstumo que acabamos de mencionar. Neste arco temporal, o escritor fixo de Rosalía de Castro tema de atención constante, tal e como evidencia o estudo bibliográfico recollido polos doutores López e Pociña (2019). Tamén de revisión e de actualización documental e valorativa.

Ora ben, para alén deste caudal cuantitativo –que supera o cento de entradas–, cómpre consignar decontado o valor cualitativo, inaugural, desta bibliografía rosaliana, no que ten de abordaxe científica pioneira, submetendo, pois, a obra da escritora a unha análise e hermenéutica como a dispensada a outros clásicos da literatura universal. Tal perspectiva investigadora supón unha novidade integral nun contexto cultural onde a escritora era máis citada do que lida, máis reverenciada do que coñecida, inclusive máis deformada do que recoñecida na súa verdade textual, e advén, de por parte, no momento histórico oportuno, no medio e medio de todas as inclemencias despersonalizadoras da Galiza, desnacionalizadoras en todos os campos. Referímonos, claro está, á *damnatio memoriae* reforzada pola segunda ditadura do século XX, de que é vítima o propio autor e dentro da cal, con fe e perseveranza admirábeis, vai continuar a súa obra de amor e de servizo a Galiza, abruptamente interrompida pola guerra civil española e polo seu desenlace. Situámonos, pois, na década de cincuenta e de sesenta do século pasado, con calquer produto cultural submetido á censura e, no caso galego, cun plus de ignorancia e de estrañamento aínda meirande. Tratábase, logo, de retomar unha dedicación intelectual e patriótica interrompidas, mais non só. Cumpría axir á altura dos tempos, tratando de estudar e interpretar a literatura galega desde as súas claves xenéticas, históricas e estéticas, como un produto xenuíno dun povo que se recoñece a si mesmo como tal a través do instrumento posíbel, a literatura na súa lingua. E é aquí, neste afán, onde a persoa e a obra de Rosalía de Castro se elevan con toda a súa significación e con todo o seu ímpeto.

2. OS FITOS PRINCIPAIS

No campo estritamente académico, o camiño rosaliano do noso autor conta cos seguintes fitos principais: o ensaio “Arredor de Rosalía”, pertencente ao volume colectivo *7 ensayos sobre Rosalía*, editado en 1952 pola recentemente fundada Editorial Galaxia e que convoca no seu elenco elementos galegos, portugueses, literarios, artísticos e filosóficos: proba do relevo concedido á escritora como suxeito central da identidade galega; a tese de doutoramento, defendida na Universidade Complutense de Madrid en 1954; os dous volumes dela derivados, un en galego, outro en español, ambos de 1955; o discurso de ingreso na Real Academia Galega, de 1958; a publicación do primeiro tomo da súa *Historia da literatura galega contemporánea*, en 1963. Ora, como xa dixemos, a dedicación rosaliana perdurará de por vida e será arriquecida con outras análises e perspectivas, moi atentas, por

certo, a novas investigacións sobre a escritora e, loxicamente, con novas achegas derivadas da liberación da censura vixente na ditadura.

Canto ao primeiro ensaio citado, cómpre subliñar como el é, realmente, o prototipo de traballos posteriores, o sumario (23 páxinas, 18 subcapítulos) dunha “tese” sobre Rosalía de Castro, no seu primeiro “guión” ou esquema. Hai novidades que convén termos en conta: a razón da ecuación Rosalía de Castro = Galiza; a consideración das súas obras en verso e en prosa; a revolución métrica; a riqueza temática; os grandes fitos da obra galega. Mais hai unha novidade esencial nesta aproximación que será logo utilizada como base literal de desenvolvementos futuros e é a seguinte: a tentativa seria de analizar a escritora en por ela, conforme á súa produción, á súa textualidade, non como motivo de ilustrar teses previas do analista, fosen estas a filosofía da saudade, o intento de abordaxe psicanalítica ou a divinización acrítica.

Na xustificación do tema escollido para o ingreso na Academia (que ten lugar, en feliz premonición, o 17 de Maio de 1958, no 125 aniversario do nacemento de Murguía, 95 anos despois da dedicatoria de *Cantares gallegos* pola escritora e cinco anos antes de se instituír oficialmente a data do Día das Letras Galegas, precisamente arredor desta semántica rosaliana), o que vai ser novo membro da institución ofrece claves significativas da orientación do seu traballo que contribúen a explicar a investigación anterior e a futura. As grandes obras do espírito humano merecen a atención e o pensamento particular de cada época: non se esgotan endexamais, pois, á luz de novos métodos, de novas circunstancias históricas, de novos coñecementos, vanse anovar elas mesmas e posibilitar que cada nova xeración extraia novas luces do seu estudo. En suma, os grandes clásicos nunca acaban de dicir o que teñen que dicir, tal e como Italo Calvino proclamaría moitos anos despois (1991). Esta é a primeira razón de eleger Rosalía de Castro como obxecto do seu discurso. A segunda tamén ten a ver con argumentos usados polo escritor italiano no seu célebre *Por que ler os clásicos*: pola súa profunda galegitude e pola súa universalidade xenuína, a escritora, “cume elevadísimo da literatura europea”, debe ser obxecto primordial de pescuda para os propios galegos, non só polo seu valor intrínseco, senón porque estudala a ela é estudarnos nós mesmos. Fainos moita falta coñecérmonos, porque como, se non, poderemos actuar no mundo sen saber quen somos? Galegos somos, afirma, e por iso nada rosaliano nos é alleo: “Rosalía, como todo poeta xenial, é un tema que endexamais se esgota” (Carballo 1959, p. 12).

Eis as credenciais do novo académico, que revalida con este ingreso as proposicións desenvolvidas catro anos antes, na defensa da súa tese de doutoramento (que merecera a máxima cualificación e a concesión de premio extraordinario), a primeira en termos absolutos da universidade española dedicada á literatura

galega contemporánea. A censura obrigada non impede a declaración dunha ligazón esencial: a escritora é elemento central da personalidade nacional, colectiva, galega. Existe, porque existe o povo galego. O título do discurso é *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía* e constitúe de certo unha monografía de alcance biobibliográfico que contén moito máis do anuncia o título, para alén de realizar un seguimento exhaustivo de leituras, influencias e diálogo da obra rosaliana con múltiples referencias doutras literaturas, tanto clásicas como modernas. Tema tal só podía ser abordado e desenvolvido por un posuidor, como Carvalho, dun caudal enorme e variado de leituras, para alén dun auténtico persecutor erudito da bibliografía existente sobre a escritora, en calquer lingua. Admira a comprobación –sempre con verificación documental– da enorme e heteroxénea cultura literaria de Rosalía de Castro, así como a superación cualitativa que a obra dela supón verbo de modelos ou fontes de referencia (sirva como exemplo senlleiro o celeberrimo poema “Cando penso que te fuches”, que evoca nos seus elementos externos os utilizados por Aurelio Aguirre no poema “El murmullo de las olas”). Ten así mesmo grande valor a desmontaxe de preconceitos ou tópicos deformadores de que a persoa e a obra da autora eran obxecto, por exemplo, a dependencia autoral do seu esposo, Murguía, ou a radical diferenza e superioridade a respecto de Bécquer. No primeiro caso, Carvalho cita á mantenta o artigo “Las literatas”, como refutación da autora en vida do vello preconceito sexista. No segundo caso, após rexistar con afán microscópico afinidades, semellanzas e pegadas becquerianas na poesía rosaliana, moitas delas coincidencias epocais, detense en esclarecer a profunda diferenza que separa un e outra, en termos de espectro lírico, densidade de pensamento e de sentimento e, en suma, de transcendencia. Aponta xa unha idea fulcral, que, de ser atendida e entendida, tería aforrado moitas confusións e delicuescencias críticas posteriores. É a que afirma que a concepción da vida rosaliana non é sentimental, senón que está presidida por unha cruel luz intelectual que subliña sen piedade as sombras da existencia. Salienta como en *Follas novas* e, tamén, no seu derradeiro libro, *En las orillas del Sar*, Rosalía defronta os misterios da vida e da morte desde un plano de elevada universalidade, e defrónaos cunha tremenda falta de prexuízos. Así conclúe o capítulo XI deste discurso:

Hai, pois, en Rosalía, metafísica onde en Bécquer hai erotismo elexíaco; pensamento onde no sevilán, música; autenticidade onde en Gustavo Adolfo sumisión aos convencionismos sentimentás; forza onde nil hai esmaio. A poesía de Bécquer e indubidablemente máis doada. Mesmo cando quixo, Rosalía, no terreo da música, ensaiou con asombroso éxito orquestracións wagnerías que existen un dominio da métrica que o andaluz non probou. É certo que Bécquer

morreu novo –Rosalía tampouco morreu vella–; pero hai que xulgalo pola obra que deixou. Ísta, como *lítica* –é decir, expresión poética de experiencias persoas– non pode se comparar en profundidade coa obra da galega. Esaxerando un pouco, diréi que, pra gostar plenamente de ambos, a Bécquer hai que leelo máis ben aos dazaoito anos; a Rosalía, máis ben aos oitenta e un. (1959, p. 67).

Demorámonos neste punto, pois, por incríbel que pareza, chega aos nosos días tal homologación imposíbel entre o escritor español e a escritora galega, non só en libros de texto ou vulgaridades mediáticas senón en aproximacións pretensamente solventes do punto de vista académico. Neste importante discurso carvalhiano, fican claras tamén fontes cuxa citación aparece por vez primeira, acompañadas das probas correspondentes. Tal é o caso de Hoffmann ou George Sand, Cervantes ou Lamartine, Madame Staël ou Chateaubriand, Safo ou fontes bíblicas, Petrarca ou Santa Teresa de Jesús, Shakespeare ou San Juan de la Cruz, Victor Hugo ou Miss Cummins... Abano literario-cultural tan amplo como o detectado polo investigador abundaría para desterrar de vez o intereseiro preconceito que predica o espontaneísmo da escritora, a súa falta de cultura formal ou o seu ensimesmamento local.

A mesma observación farémola verbo do volume *Sete poetas galegos*, publicado por Galaxia en 1955, ou de *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*, editado por Gredos no mesmo ano. Queremos con esta recordación indicar que, desde data tan antiga, no ecuador da década de 50 do século XX, existen, en selos editoriais perfectamente accesíbeis, en galego e en español, unha base de coñecemento, documentación e avaliación de Rosalía de Castro que, de seren tidas en conta debidamente, terían aforrado moitas ignorancias, fantasías e, mesmo, disparates. As consecuencias perniciosas do desprezo (ou do plaxio non declarado) destes traballos pioneiros ultrapasan con moito o ámbito literario ou académico, pois, tal e como Carvalho lembraba na xustificación do seu discurso de ingreso na Academia Galega, a metonimia Rosalía de Castro-Galiza está servida e, perversamente, a eficacia do discurso represivo-redutor sobre a escritora é solidario do proxectado sobre a Galiza.

En diálogo intratextual do propio Carvalho, chama a atención, en ambos volumes, a rotundidade libre de todo complexo, de toda cautela españolizada, con que se produce o escritor. Así, escribe sen paliativos como entre os cantares de Trueba e os rosalianos hai un abismo. Os *Cantares gallegos* son, no seu xuízo, un monumento máis perenne que o bronce, pois constitúen unha enciclopedia dos sentimentos, das crenzas e da cultura do povo galego con quen se identifica a autora plenamente. Na consideración de *Follas novas*, subliña como é unha muller

a que acerta a expresar coa maior enxebreza a máis espida vivencia humana². Afirmar sen reservas como o lirismo de Rosalía acada nesta obra rango filosófico e actualidade inmortal. Admira a clareza dos xuízos, en desafío aberto á orde ideolóxico-relixiosa dominante a aquela altura. Vexamos un exemplo significativo:

Como non xurda o superhome, a poesía rosaliá será decote a poesía vixente pra o adamida esilado. Só debe ser engadido que iste pesimismo, iste escepticismo son enteiramente alleos ao espírito estoico e ao espírito cristián, que salvan ao home en sí mesmo ou en Deus. Na poesía de Rosalía non hai salvación pra o home. As alusións a divindade son enigmáticas ou contradictorias, como pode comprobar todo o que se moleste en acoutar as pasaxes pertinentes na obra da nosa escritora (Carballo 1955a, p. 31).

Tamén adianta como as semellanzas que se poden atopar entre *Follas novas* e as *Rimas* becquerianas teñen escasa significación:

Fora de certas afinidades formás, Bécquer é un poeta moito menos intelixente e profundo que Rosalía, o seu mundo é moito máis limitado, os seus motivos líricos menos esenciais e a súa actitude ante a vida moito menos baril (Carballo 1955a, p. 33).

Singulariza así mesmo a escritora dentro do grupo de conxéneres do seu tempo (Gertrudis Gómez de Avellaneda, Carolina Coronado ou Christina Georgina Rossetti), con quen non atopa comparanza posíbel, que si admite en ou con Emily Dickinson, aínda carente esta da “intuición ontolóxica” da nosa compatriota. Anotaremos como foi o noso autor o primeiro en se ocupar deste xogo de posíbeis concomitancias ou diferenzas, como o primeiro en traducir ao galego un poema de Dickinson que evoca, co seu hóspede branco, a negra sombra rosaliana.

A redacción da magna *Historia da literatura galega contemporánea* dá a ocasión ao autor de elaborar unha síntese de todo o lido e investigado sobre a materia rosaliana e, ao tempo, concédese o espazo e a liberdade de espraiarse en novas pescudas, como a biográfica ou a atinente á métrica. O capítulo a ela dedicado subdivídese en quince subcapítulos que abranxen desde a vida até a caracterización da lingua, coa lóxica atención central aos dous grandes poemarios galegos, mais sen esquecer a citación doutras obras e con atención particular á prosa dos

2 Faino no ronsel da definición de Georg Simmel, para quen a muller é o ser propiamente humano, porque mantén a súa substancia nos límites da humanidade, mentres que o home é metade besta, metade anxo. A cita da obra de Simmel, *Cultura femenina y otros ensayos* (1934), é ben reveladora dunha cultura letrada do autor amplísima e aberta a todo coñecemento e instrución.

prólogos daqueles e mais do “Conto gallego”. Axiña daremos conta das trabes desta achega senlleira, non sen antes lembrarmos como o escritor, no capítulo inicial (“Importancia de Rosalía”), adianta uns cantos asertos fundamentais: Rosalía é o primeiro clásico do século XIX; cos seus *Cantares*... a literatura renacente contou xa cunha obra mestra; a importancia literaria da escritora sobarda a súa importancia estritamente histórica; está á cabeza non só da súa xeración, senón de toda a compañía de escritores galegos. O afán escultador e avaliador do labor que se impón o autor desta *Historia* lévao a apurar ao máximo a información exacta sobre todos os datos relativos á súa biografía, con profusión de información topográfica e familiar, sen encobrimentos falsarios (a nai, fidalga solteira; o pai, sacerdote) nen concesións ás lendas de abandono materno, e coa prudencia de anunciar ampliación ou rectificación do exposto cando futuras pescudas así o determinaren.

Hai dous subcapítulos que merecen un comentario particular, a por de breve, por dúas consideracións: unha certa contradición interna entre eles e a utilización parcial e con afán denigratorio que se ten realizado de afirmacións contidas nun deles. Titúlanse “Physis” e “Psyché” e, como estes rótulos indican, vanse ocupar do físico e da psicoloxía da escritora respectivamente. O primeiro abunda na idea da non correspondencia entre o que comunican os retratos conservados da escritora (“groseiramente tallada”) e a finura e elevación do seu espírito. De aquí derivaría a tendencia á idealización, sob diferentes formas, de que sería obxecto en sucesivas representacións artísticas ou iconográficas, o que probaría a certeza de que o aspecto físico da escritora defrauda a expectativa creada. O historiador, que non dubida en cualificar de “prexuízo” a súa impresión, apela á fisiognomía cuxos signos cumpriría interpretar, pois o seu valor simbólico non sempre é intuível. Digamos decontado que, nesta valoración, o definido non é o suxeito examinado senón o examinador, quer dicer, é a “ollada” do espectador a que contamina a resultante, non o físico da contemplada. Naturalmente, non existe a menor ligazón entre unha determinada complexión corpórea e unhas capacidades espirituais, creativas ou intelectuais, mais o certo é que a mesma ciencia médica, a aquela altura, manexaba con profusión esta asociación físico-espiritual. Críticos rosalianos posteriores, como Alonso Montero ou Marina Mayoral, reincidiron no mesmo prexuízo ou aínda o amplificaron³, co cal falaríamos tamén de débeda epocal e, por suposto, sexista, pola aplicación unilateral ao sexo feminino.

3 A título de exemplo: “Insisto en mi punto de vista de que la decisión de abandonar el gallego no debe interpretarse como una deserción, ya que Rosalía poseía una pobre conciencia de la realidad y de las posibilidades de una cultura en gallego. Es cierto que ella puso sus cimientos, pero sin percatarse seriamente de ello porque su mente no estaba a la altura de los fenómenos politicoculturales que se estaban gestando. Rosalía fue, antes y después de este despiste histórico, una genial intuición poética. En

Referímonos *supra* a unha certa contradición do propio autor. No subcapítulo seguinte, o dedicado, como xa indicamos, á psicoloxía da escritora, o escritor fala de deformacións irresponsábeis, como a que tende a apresentala como a santiña, a nai galega permanentemente adoecida, “a chorar sempre polas mágoas dos seus fillos” (Carballo 1975, p. 157), isto é, dos galegos. O historiador contrapón a este mito, alimentado por nomes ilustres como Valle-Inclán ou Unamuno, a verdade textual dun carácter fementido e enérxico que exhibe a correspondencia conservada e, aínda, testemuños elocuentes do seu esposo, de Murguía. Por aquí, por esta ortopedia forzada e forzosa do verdadeiro carácter da escritora (e da súa lóxica propagación autoral á súa obra), tiña aberta a porta o estudoso para pór en cuestión os prexuízos da súa ollada dirixida ao físico, máxime cando insistía unha e outra vez, como xa vimos, no carácter reflexivo, intelixente, da súa posición como autora e, por tanto, da translación á escrita destes atributos:

O seu carácter era enérxico, e os tenros sentimentos que sabe pór na boca das súas heroínas aldeás, non poden anubiar a súa profunda raíz intelectual, que a levou a plantearse ousadamente na súa poesía de temática filosófica os problemas máis graves do mundo metaempírico (Carballo 1979, p. 17).

3. ALGUNHAS LECCIÓNS SIGNIFICATIVAS DO LEGADO ROSALIANO DE CARVALHO CALERO

Falamos *supra* das trabes da grande achega rosaliana na obra do noso escritor. Reducímolas agora a un repertorio de ideas basilares (como complemento das xa

su obra de poeta hay, entre otras actitudes, una respuesta a Galicia, respuesta que es la base, en gran parte, de cien años de meditación gallega y por cuyo alcance ni siquiera la gran poetisa se preguntó” (Alonso Montero 1972, pp. 95-96).

Estes asertos non son ocasionais. A “desintelectualización” practicada coa escritora é recorrente: “No hay que ver en Rosalía a un poeta apriorística y cerebralmente empeñado en crear formas y ritmos nuevos. Rosalía, ante todo naturaleza, se encuentra con las formas que sus contenidos reclaman” (Alonso Montero 1969, p. 24), isto despois de se referir a todas as novidades métricas de *En las orillas del Sar* sinaladas por Tomás Navarro. Cal é, logo, o “milagre” rosaliano?: “Rosalía debió de ser extraña mujer para muchos de sus contemporáneos. Rosalía es una mujer que no ha heredado nada: ni fortuna, ni hermosura, ni gran posición social, ni apellido. Rosalía, desde esta plataforma, potente si las hay para desde ella perforar la realidad, escribe libros” (Alonso Montero 1969, p. 10).

Marina Mayoral publica *La poesía de Rosalía de Castro* en 1974, derivada da súa tese de doutoramento sobre a escritora. Na conclusión do extenso estudo, a investigadora incide tamén en como o “verdadero rostro de Rosalía no resulta grato [...] Rosalía era fea, y, además, de una fealdad poco aristocrática” (Mayoral 1974, p. 568). O seu verdadeiro rostro está nos seus versos, que tamén nos dan a coñecer o seu povo. “Así es Rosalía: más fea que la imagen oficial, pero mucho más humana, profunda, entrañable” (Mayoral 1974, p. 569). Ambas as obras e autores beben abundantemente da fonte carvalhiana, con citas *ad hoc* ou sen elas. Estendémonos neste excuso para contextualizar un anacronismo-preconceito que ten máis proxenitores que o deostado Carvalho Calero.

debulladas) que xulgamos centrais na orientación debida do papel da escritora e que supoñen, de certo, un decisivo avance no coñecemento non só da súa personalidade e da súa obra senón, por lóxica metonimia, da literatura galega toda e, aínda, do propio país. Elas son:

1. O móbil principal da escrita de *Cantares gallegos* é a reivindicación patriótica.
2. O prólogo desta obra e o de *Follas novas* son ensaios.
3. Rosalía de Castro domina soberanamente a materia que trata. A súa socialización infantil na aldea, no campo galego, en contacto directo co povo, permitiulle penetrar profundamente en todos os aspectos da vida, da socioloxía, da psicoloxía, da cultura popular. Mais *Cantares...* non callaría como literatura perdurábel se a poeta non estivese dotada dunha intelixencia e unha sensibilidade claramente excepcionais.
4. É a súa unha poesía nacional no senso de popular, unha poesía social, democrática, contemporánea. Non é a dunha romántica rousseauniana nen a dunha filántropa, senón a dunha poeta profundamente imbricada na apoloxía do povo a que se sente pertencer. É, pois, corroborante da conciencia galega.
5. Con todos os seus castelanismos (léase: os xa presentes naquela sincronía do galego), a lingua de Rosalía é extraordinariamente expresiva. Na súa poética, revela un manexo fluído de múltiples formas métrico-estróficas populares, tradicionais, cultas e combinacións orixinais propias.
6. *Follas novas* supón a consagración definitiva da autora como poeta *total*. Superándose a si mesma de xeito asombroso, ensaia a expresión dunha poesía de acento universal en lingua galega. Ela é principio e fin dunha evolución (o vieiro do particularismo e o vieiro do universalismo).
7. Rosalía penetra máis alá das vivencias estéticas e comunica unha visión radical da vida. Non é a súa unha filosofía de salón, como a de Campoamor, senón unha exploración poética do mundo ontolóxico. Filósofos e psicanalistas teñen en *Follas novas* un campo de acción axeitado. Poesía que comunica moitas ideas sobre a vida e o mundo, sobre a morte, sobre o problema relixioso: a dor universal non se explica en función dunha teodicea, non está xustificada por unha fe viva. Semella como se a escritora prefigurase a conclusión de Sartre de que o home é unha paixón inútil. Mergullada con decisión no océano do ser, non dubida en tornar á superficie cos segredos máis fondos para os expoñer á luz de versos reveladores.
8. A grandeza da poesía rosaliana non está no escolar, senón no persoal; naquilo que non é literatura, senón vivencia.

9. A crenza segundo a cal as innovacións métricas da escritora foron inconscientes debe ser totalmente desbotada. Revela ao longo de toda a súa obra unha especial destreza como versificadora. Renovou porque quixo renovar e puxo a liberdade de creación e manipulación métrico-estrófica ao servizo do discorrer do seu pensamento. Entre a súa liberdade de pensar e o verso hai, pois, correspondencia visíbel.
10. Conectar o pesimismo rosaliano ou a súa desolación existencial á súa orixe ou a unha patoloxía conxénita carece de todo sentido. É, historicamente, no reino do realismo onde se move; filosoficamente, no das interrogantes profundas, abismáticas, do ser humano.

4. UNHA DEDICACIÓN ROSALIANA ATÉ A FIN DOS SEUS DÍAS

A traxectoria do noso escritor é inintelixíbel se non apelamos aos seguintes factores: estamos perante un artista, un creador literario e un científico a partes iguais; tal simbiose continúa (ou emula) a de ilustres artífices da cultura galega do XX como o seu mestre e amigo Otero Pedraio; toda a grande obra carvalhiana dos anos 50, e até o seu falecemento en 1990, é filla dun aprendizado que o marcou de por vida: o alimentado polos seus mestres de Ferrol, polo Seminario de Estudos Galegos e por algunhas aulas universitarias, nun combinado de rigor, apertura intelectual e amor á Galiza que o configurou de por vida; este amor márcase como imperativo dotarse de obras que o certifiquen; o labor científico, en fin, non consiste en reiterar o panexírico ou en repetir reverencias vougas, senón en estudar con toda a obxectividade e todo o entusiasmo unha produción cultural senlleira como foi a literatura galega do XIX e, dentro dela, a da súa artífice principal, Rosalía de Castro.

A dedicación rosaliana de Carvalho Calero explícase por este pano de fondo. Cumpriu sobexamente aquel mandato autoimposto en 1958, en virtude do cal nada rosaliano lle había ser alleo. Así, en 1979 publica *Estudos rosalianos*, libro que integra unha trintena de traballos espallados en moi diversas fontes. 1985, ano do centenario do falecemento da escritora, é particularmente fecundo en intervencións: inauguración do congreso internacional a ela dedicado; conferencias por múltiples asociacións culturais do país; artigos en prensa, libros e revistas... Neste ano 1985 abundan as intervencións particularmente felices sobre a escritora, tanto en foros académicos como en múltiples palestras en asociacións culturais ou en artigos xornalísticos. Como presidente do Congreso *Rosalía de Castro e o seu tempo*, profere o discurso inaugural, exactamente o día 15 de xullo de 1985, en que se cumprían os cen anos do pasamento da escritora, alocución ante congresistas de

moitas partes distantes e distintas do mundo. Máis unha vez, salientará o carácter de grande escritora galega e de figura galega universal:

Se a sua voz tem servido aos galegos de lábaro reivindicativo, e as suas inovações em matéria de pensamento e métrica a fam umha figura capital na poesia hispánica do século XIX, a sua capacidade para exprimir os desejos e as dúvidas, as senhardades e as angústias do ser humano, além dos acidentes que configuram o nosso documento individual de identidade, situam-na entre as grandes personalidades da literatura mundial, que se caracterizam por ter-nos legado umha mensage inteligível a todas as consciências e traduzível a todos os idiomas (Carvalho Calero 1989, p. 113; García Negro 2020, pp. 209-210).

Ora ben, como xa indicamos, foi decisiva igualmente a súa intervención rosaliana en prensa periódica ao longo deste ano do centenario, nunha sucesión de artigos esclarecedores sobre aspectos cruciais da vida e da obra da escritora (López e Pociña 2019), que terían feliz continuación no ano seguinte, 1986, en que se celebrou o centenario do nacemento de Castelao, o que dá ocasión ao autor para se referir a ambos como unha diarquía no corazón dos galegos. Concluímos, pois, esta nosa aproximación coa reprodución dun destes artigos de vocación e finalidade masiva, o titulado “Rosalia e a nosa identidade”, onde fica perfectamente definida a razón do binomio que o integra:

Rosalía foi a fedatária da identidade de Galiza nos tempos modernos. Non iniciou ela o noso resurgimiento, mas, ao ser o primeiro escritor de valía indiscutível que o Resurgimiento produciu, consolidou un movemento vacilante. Non sabemos se os grandes escritores galegos que a seguiron, terian realizado a sua obra se non os animase tan egrégio precedente.

Mas o feito de que Rosalia dese o pulo definitivo ao noso renacimiento literário, non confina a escritora no campo restrictivamente cultural. Rosalia pode considerar-se como a parteira, se non a nai, da Galiza moderna, en tanto que a sua obra provocou a decisiva recuperazón da nosa consciencia colectiva.

Ainda que tamén neste aspecto Rosalia tivo os seus precursores, tamén neste aspecto o labor de Rosalia ostenta a primacia na relevância. Dividido o noso país en dous reinos a partir de Afonso VII, o reino do Norte, vinculado a León e a Castela, foi perdendo o sentido da sua integridade política e cultural, sofreu un proceso lento, mas continuo, de desgaleguización, e chegou aos tempos de Rosalia con un turvo sentimento de inferioridade que o abismava na alleazón e o vergoñoso desprezo de si próprio.

Rosalía escribe *Cantares Gallegos* para dotar a Galiza de un espello en que se poda ver tal e como é cando non se disfarza: formosa e digna, e non como a ignorancia e a injustiza dos mais fixeron que ela mesma chegase a imaginar-se. Levanta, pois, Rosalía, acta de verdadeira realidade galega, e levanta-a utilizando o idioma de Galiza, o idioma “que queren facer bárbaro os que non saben que aventaja ás demais linguas en dozura e harmonia”.

Así que Rosalía expede certificación da verdadeira personalidade por Galiza. Galiza chegara a Rosalía indocumentada, ou, o que é peor, dotada de unha falsa personalidade. Rosalía, con *Cantares Gallegos*, a mais antiga obra prima do noso Renacemento, fornece a Galiza o seu documento nacional de identidade, e Galiza, desde entón, por moi incongruente que a súa conduta poda ser no futuro, dispón de unha cédula persoal, está inscrita no censo dos povos e posúe unhas honrosas señas de identidade. Rosalía dá fé da personalidade de Galiza e estende o título de propiedade de Galiza sobre si mesma, sobre a mesma Galiza...

Mas a oficina notarial de Rosalía non remata aquí a expedición de documentos acreditativos da realidade galega. *Follas Novas* completa a *Cantares Gallegos*. Se este libro constitúe o documento de identidade colectivo, aquel é o noso pasaporte para comparecer perante a comunidade internacional da cultura. Agora o galego manifesta-se lingua capaz non só de cantar as cousas galegas e subliñar a súa dignidade, mas tamén de dar forma a conceptos poéticos de transcendencia universal; en fin, de levar o galego alén dos límites administrativos das provincias galegas. A literatura galega subministra un texto á literatura universal.

Devemos, pois, a Rosalía moito máis que unha aportación valiosa ás nosas letras. Devemos-lle dous documentos fundamentais para a normalización da nosa vida colectiva. *Cantares Gallegos* regista a nosa autenticidade. *Follas Novas* é o noso título para trascender as nosas fronteiras. Moitas veces temos manejado con torpidade esa valiosa documentación. Mas no ámbito doméstico como no exterior, temos un nome, temos un título, temos un creto, temos unha justificación escrita para sermos e para circularmos no mundo da cultura mercé a Rosalía, que, se non foi a criadora de Galiza, foi a fedataria da súa identidade.

Agradecemos-llo, pois, neste ano do centenario da súa morte, e en todos os anos da nosa vida común como “célula de universalidade” (*La Voz de Galicia* 9/XI/1985; Carvalho 1992, pp. 171-172; 2020b, pp. 121-123).

En entrevistas memorialísticas, el propio xustificaba esta dedicación continuada: a obra de Rosalía de Castro é unha obra xenial e, aliás, ela, a obra toda, é reivindicativa da nosa cultura, do noso ser colectivo:

No que ten, pois, de xénio universal como escritora, e no que ten de militante galeguista ao seu modo e no seu tempo, Rosalía –isto último liga-a dunha maneira extraordinariamente forte a toda a historia das organizazóns galegas–, no que ten dunha e doutra cousa, é motivo de admirazón e de cariño. E eu, como galego, como escritor e como investigador literario, tiña naturalmente que sentirme extraordinariamente advocado ao estudo da súa obra (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 189).

É o corolario lóxico de quen reconece que o seu traballo “está dominado intimamente, está edificado, evidentemente, sobre un substrato de entusiasmo polo rexurdimento da nosa cultura e da nosa lingua” (Salinas 1991, p. 52). Na edificación da cultura nacional e na normalización da lingua galega cómpre aínda construír moitas e variadas estancias e cómpre fortificalas contra calquer intento de derruba. Neste labor colectivo, a obra extensa, intensa e esclarecedora de Carvalho Calero é axuda impagábel, nesta nosa intervención só ollado á luz do seu contributo imprescindible como historiador e crítico literario aplicado a compor a *vera effigies* dunha grande da nosa historia como Rosalía de Castro.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Jesús (1969). Edición, prólogo y notas. En: Rosalía de Castro. *En las orillas del Sar*. Salamanca: Anaya.
- Alonso Montero, Xesús (1972). *Rosalía de Castro*. Madrid: Júcar.
- Blanco, Carmen (1989). *Conversas con Carballo Calero*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1952). Arredor de Rosalía. En: Luís Pimentel *et al.* 7 *ensayos sobre Rosalía*. Vigo: Galaxia, [17]-[39].
- Carballo Calero, Ricardo (1955a). *Sete poetas galegos*. Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Antonio Noriega Varela, Ramón Cabanillas, Luís Amado Carballo, Manuel Antonio. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1955b). *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*. Madrid: Gredos.
- Carballo Calero, Ricardo (1959). *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía* [Discurso de ingreso]. Lugo: Ediciones Celta.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). *Historia da literatura galega contemporánea*. 2ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1979). *Estudos rosalianos*. Vigo: Galaxia.
- Carvalho Calero, Ricardo (1989). *Estudos e ensaios sobre literatura galega*. Sada: Edicións do Castro.

- Carvalho Calero, Ricardo (1992). *Umha voz na Galiza*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Carvalho Calero, Ricardo (1999). Falta um capítulo em *El caballero de las botas azules*. *Nova Renascença*, 72-73, 13-20.
- Carvalho Calero, Ricardo (2020a). Falta um capítulo em *El caballero de las botas azules*. *Follas Novas*, 4, 160-167. Disponível em <https://follasnovas.rosalia.gal/artigo/falta-um-capitulo-em-el-caballero-de-las-botas-azules-ricardo-carvalho-calero/>
- Carvalho Calero, Ricardo (2020b). *Umha voz na Galiza. Artigos de jornal (1933-1989)*. Escolma. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Calvino, Italo (1991). *Por qué leer a los clásicos*. Barcelona: Tusquets.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- García Negro, M. Pilar (2011). *Ricardo Carvalho Calero: a ciencia ao servizo da nación*. Santiago de Compostela: Laiovento. (2ª ed.: 2019).
- García Negro, M. Pilar (ed.) (2020). *Ricardo Carvalho Calero, orador. Discursos e leccións*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia.
- López, Aurora e Pociña, Andrés (2019). Rosalía de Castro nas obras de Ricardo Carballo Calero. Estudo bibliográfico. *Follas Novas*, 4, 176-194.
- Mayoral, Marina (1974). *La poesía de Rosalía de Castro*. Madrid: Gredos.
- Rodríguez, Francisco (2020). Abrindo camiño: o rosalianismo de Carvalho Calero. *Sermos Galiza*, 397, 22-25.
- Rodríguez, Francisco (2020). Ricardo Carvalho Calero, mestre do rosalianismo. En: *Ricardo Carvalho Calero, sempre con Galiza*. Ferrol: Sociedade Cultural Medulio.
- Salinas Portugal, Francisco (1991). *Voz e silencio (entrevista con R. Carvalho Calero)*. Vilaboa-Pontevedra: O Cumio. (2ª ed.: Santiago de Compostela: Laiovento, 2020).
- Simmel, George (1934). *Cultura femenina y otros ensayos*. Madrid: Revista de Occidente.

Creación literaria

POESÍA E FICCIÓNS DO EU

POETRY AND FICTION OF THE SELF

Pilar Pallarés

Resumo: Partindo do contraste entre as reflexións de Carvalho Calero sobre a poesía como catarse, cun forte compoñente pulsional na xénese, e o carácter marcadamente intelectualizado, arquetípico e simbólico da que el compuxo, trátase de facer un percorrido polos seus poemarios na procura dos materiais procedentes do vivencial e de analizar algunha das estratexias de “elusión” e ficcionalización do eu: as máscaras do suxeito lírico, o discurso irónico, o mito.

Abstract: Using the contrast between Carvalho Calero’s reflections about poetry as a catharsis with a strong impulsive drive at its root, and the markedly intellectualised, archetypal and symbolic character of his works, this contribution aims to revisit his poetry collections by tracing the materials he took from life itself and to analyse some strategies of “evasion” and fictionalisation of the self: the masks of the lyrical subject, ironic discourse and myth.

Palabras chave: Ricardo Carvalho Calero, poesía.

Key words: Ricardo Carvalho Calero, poetry.

1.

Ricardo Carvalho Calero, poeta. A publicación dunha escolma de poesía en 1992, pouco tempo despois da súa morte, foi unha sorpresa para moitos lectores, pois o maxisterio como historiador da literatura, crítico e lingüista e a repercusión considerábel do romance *Scórpio* (1987) foran embazando todo o demais. As escolmas realizadas recentemente aparecen nun contexto ben diferente: tras décadas de exclusión e silenciamento por moitos dos que nun tempo foran “paxarinhos da mesma posta” (*Cantigas de amigo e outros poemas*, 1986), cos mesmos ideais postos

na “gran Galiza utópica” (Blanco 2020, p. 235), agora transformada nunha simple Galiza autonómica, a obra enteira de don Ricardo precisaba dunha redescoberta.

Vou tentar, inxenuamente, acreditar en que neste estraño 2020 ese descoñecemento foi emendado e imaxinar agora o desconcerto de quen, coñecendo algo do labor poético de Carvalho, lea por primeira vez as reflexións que sobre el fai nos libros de conversas con Miguel-Anxo Fernán-Vello e Francisco Pillado (1986), Carmen Blanco (1989) e Francisco Salinas Portugal (1991), os dous últimos oportunamente reeditados. Tamén á inversa, dada a aparente discordancia entre unha poesía mui reflexiva, intelectualizada, emocionalmente contida e até por veces distante, e a concepción carvalhiana da poesía como catarse. Con palabras sinxelas, lonxe da pedantería e dos tecnicismos, afirma:

A poesía para min non é outra cousa que catarse [...] Eu planifico escasamente o meu quefacer literario e menos a miña actividade poética. Ordinariamente fago un poema cando experimento unha vivencia cuxa intensidade me exige para non desacougar-me demasiado unha transformazón en comunicación expresiva” (Fernán-Vello e Pillado 1986, pp. 148 e 230-231).

Chega mesmo a comparar a produción dun poema cun “derrame sanguíneo” no poeta “que canta aquilo que lle canta dentro dun momento determinado” (Salinas 2020, p. 97).

Un lector non avisado quizais agarde, entón, unha poesía pulsional, en enxurrada emocional, seguramente expresión directa desas vivencias ás que Carvalho alude. Se é coñecedor da poesía española do XX, pode evocar a *poesía de la experiencia*; quizais siga a dos poetas *youtubers*, tan exitosos e con tanto volume de vendas. Poesía do eu, esta, propia dunha época de abolición das fronteiras entre o íntimo, o privado e o público e de insaciábel narcisismo. A roupaxe non acai demasiado ben a don Ricardo, sempre pudoroso, nada egótico, profundamente reflexivo e especulativo. Nin a el nin á súa poesía.

Esa vaga de poesía máis ou menos autoconfesional, por fortuna practicamente ausente entre nós, coexiste coa moda da *autoficción* narrativa desde hai décadas na literatura francesa, en plena eclosión na española e comezando a manifestarse na nosa.

Como se dunha novata escritora de *autoficción* se tratase, que narra o pretendidamente real e verdadeiro, acontecido a ela propia ou aos outros, ao tempo que tamén conta os mecanismos de construción do seu relato, revelo que a esta incursión nas “ficcións do eu” na poesía de Carvalho Calero me foron levando esas aparentes discrepancias entre as reflexións do poeta sobre a función catárquica e os textos nados dese “derrame sanguíneo” inicial; a vaga impresión dos camiños

inversos que a moda narrativa actual en certas literaturas e a poesía levan, en canto esta, como artefacto artístico, supón sempre un proceso de distanciamento, depuración, obxectivación do que inicialmente pode ser vivencia autobiográfica ou heterobiográfica, falando en termos do mesmo Carvalho; tamén a análise de *Scórpio* que Darío Villanueva fai en *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*, libro de homenaxe da Universidade de Santiago de Compostela, por mor deste Día das Letras a el dedicado e, finalmente, a lectura de *La belleza del marido*, tradución ao español do libro que Anne Carson publicara en 2002. Sei que non desagradaría a don Ricardo, confesadamente cosmopolita e universalista no diálogo con outros autores, esta conexión entre Carson e a poesía del.

En “*Scórpio*, autoficción contra posliteratura” (2020), Darío Villanueva analiza o tratamento do material autobiográfico no romance e no relato *O lar de Clara*, recollido por Carvalho na súa *Narrativa completa* (1984):

Hai [...] un aspecto sumamente salientábel en *O lar de Clara* que adianta un enfoque semellante en *Scórpio*. Refírome a unha sorte de pudor polo que o novelista agocha o contido autobiográfico do seu relato mediante unha habelenciosa modalización do mesmo. As técnicas son distintas, mais o propósito é o mesmo: producir unha desconexión textual entre a perspectiva do narrador e a experiencia autobiográfica do autor. En *O lar de Clara*, novela escrita en primeira persoa, xa no segundo capítulo se explicita, en verbas do narrador, que non é un novelista nin un intelectual, senón un home de negocios que non sabe para quen escribe nin por que o fai [...] Emporiso, do que se fala é das lembranzas infantís de Ricardo Carvalho Calero como el mesmo recoñecerá en entrevistas posteriores. O artificio da autobiografía como desfiguración, por dicilo nos exactos termos de Paul de Man (1979) [...] pasa neste derradeiro romance polo perspectivismo metanarrativo, de xeito que a pegada autobiográfica do personaxe que dá nome á obra se agocha trala figura dun *alter ego*, a figura de Salgueiro, e trala presentación calidoscópica do protagonista por parte dunha xeira cumprida de puntos de vista individuais (Villanueva 2020, pp. 155-156).

E a seguir establece a relación coa *autoficción*, neoloxismo nado no 1977 para se referir a unha tendencia que parte da fusión entre as entidades narrativas do autor concreto, o narrador e o protagonista, mais cunha “liberdade imaxinativa privativa da novela no que se refire aos acontecementos narrados e aos seus protagonistas, que son personaxes de ficción” (Villanueva 2020, p. 156).

Nin tanto, en moita da *autoficción* última. O elemento ficcional inherente ao xénero novelesco (por algo o termo portugués é precisamente *ficção*) tende a reducirse e até a desaparecer. Véxase o lanzamento da última obra de Emmanuel

Carrère, *Yoga*, publicada en Franza o pasado agosto, e que viría sendo a súa “autobiografía psiquiátrica”, a do autor real. Carrère ten advertido en entrevistas aos medios que neste libro “non todo é verdade”, a diferenza dos seus romances anteriores. A inclusión de elementos ficticios é malevolamente atribuída por algúns a que o prestixioso Premio Goncourt só premia a ficción.

As obras carvalhianas (e talvez habería que engadir os relatos de recriación da infancia *Os tumbos* e *As pitas baixo a chuvia*, recompilados no 1982 en *A gente da Barreira e outras historias* e no 1984 na *Narrativa completa*) seguirían entón os códigos da *autoficción* inicial, nun xogo complexo e requintado entre o real e o ficcional, xogo de selección estética dos materiais brutos da escrita, de depuración, ruptura de fronteiras e pacto intelixente co lector-leitora. Nin notario de si mesmo nin notario do que acontece fóra do romancista: “mentiras verdadeiras”. Como as da poesía. Di Anne Carson:

Todo mito es un patrón ornamental,
una proposición de dos caras
que permite al usuario decir una cosa y significar otra, llevar una doble vida.
De ahí la noción primitiva en el pensamiento clásico de que todos los poetas
mienten.
Y de las verdaderas mentiras de la poesía se filtró una pregunta.
¿Qué une realmente a las palabras con las cosas?

E tamén:

Los poetas (sed generosos) prefieren disimular la verdad bajo estratos de ironía
porque esa es la apariencia de la verdad: en capas y elusiva.

Mentiras que revelan a verdade, verdades que se enmascaran de ficción, a complexa relación entre a palabra e a cousa, a función do mito, a verdade e a aparencia, a ironía, a reflexión metaliteraria. O xogo de complicidades co lector nunha obra, a de Carson, que, abolindo as fronteiras entre poesía, ensaio e relato, podería levar a confundir, se ese lector for inxenuo, as peripecias e emocións do suxeito lírico coas da propia autora, ao tempo que ese mesmo suxeito o avisa de que non se fíe. Como Pessoa, na súa tan citada “Autopsicografía”:

O poeta é um fingidor.
Finge tão completamente
que chega a fingir que é dor
a dor que deveras sente.

2.

No estudo acima citado, Darío Villanueva apunta que Carvalho está se callar a se inspirar nos versos de Pessoa á hora de xogar “creativamente coas lóxicas e desexábeis ligazóns entre vida e literatura” (Villanueva 2020, pp. 158-159). Outro tanto fai, no mesmo volume de homenaxe, Carlos Quiroga cando en “Verdadeiro poeta foi –ou a poesía é demasiado séria” vincula ao texto pessoano o poema “A maior parte desta poesía” (*Reticências...*, 1990) que, cuida, “empequenece a teoría do fingimento pessoano” (Quiroga 2020, p. 143):

A maior parte desta poesía
é hipocrisia.
Nom quer nada dizer e nada di.
Se algo quixer dizer, algo diria.
Quer somente fingir que nom fingia
oferecendo enganos para ti,
que finges crer que é verdade
a mensagem que te envia,
e finges que téis saudade
da saudade que exprimia
alguém que nom a sentia,
mas que se enganava assi,
cúmplice da tua porfia
de enganar a ti e a si.
A ti fingindo entender.
A si fingindo saber
o que queria dizer,
ainda que nom o sabes;
pretendendo ter as chaves
para abrir
o que nunca se fechou,
porque nunca tivo portas,
e aquelas palavras mortas
ajuntavam-se ao achou,
nom por santa inspiraçom,
nem por subconsciente graça:
por rotineira trapaça
e vazia pretensom.

Assi, é feita desta arte,
com notória hipocrisia,
a maior parte
desta poesía.

(Carvalho 1990, pp. 122-123)

Non hai no texto, ao meu ver, autoanálise ou revisión crítica da poesía propia e do que nela puder haber de “notória hipocrisia”; si unha valoración das eivas que observa en parte da poesía galega na altura en que Salinas o entrevista, 1989:

Falta de sinceridade, un desexo de barroquismo a toda custa, unha procura da escuridade e do hermetismo que non está fundada na complexidade do pensamento lírico, senón que responde a unha moda semellante á moda que facía –pouco tempo hai– utilizar exclusivamente temas políticos ou sociais para a poesía (Salinas 2020, p. 99).

Nin “palavras mortas”, filigrana de estilo de quen nada ten que dicir, nin reflexo directo das vivencias, sexan estas individuais ou colectivas. Véxase o poema 22 de “Excalibur” (*Futuro condicional*, 1982), aínda que nel non se refira especificamente ao labor poético, senón á maneira de se enfrontar á vida en xeral:

Todo o apontas, todo o anotas,
todo o lembras;
implacábel notário
da vida en bruto, bruta.

(1982, p. 45)

E advirte:

Mais un pazo, unha igrexa,
unha casa
non son só materiais.
Tes que poñer a forma
luindo, rejeitando,
escolmando.
A verdade non é todo, a verdade
é a esencia da existencia,
non a existencia en bloque.
Non toda a vida é vida.

Tan verdadeiro es
 que registas as mesmas mentiras.
 Vou facer-che un regalo: unha peneira
 que non deixe pasar
 o farelo da vida.
 Non te asañes, non digas
 que é unha peneira mintireira.
 É de fariña munda, sen farelo,
 o verdadeiro pan.

(1982, p. 45)

Máis adiante, no poema 30 da mesma sección avisa:

Toda a verdade é demasiado feia.
 Toda a beleza é demasiado falsa.
 [...]
 Toda a verdade é demasiado falsa.
 Toda a beleza é demasiado feia.

(1982, p. 53)

Tamén en *Conversas en Compostela con Carballo Calero*, e a propósito d'*O silencio ajoellado*, insiste na sutil relación entre o material bruto da escrita procedente do real e a súa transformación, seleccionando e obxectivando, na construción literaria:

Creio que a miña poesía [...] sempre ten unha referéncia a un mundo real, e non se pode prescindir desta referéncia, aínda que pode ser logarítmica e, se cadra, este é o camiño real da poesía, porque unha poesía puramente fotográfica é tan inane posibelmente como a pintura propiamente realista que non aspira mais que a reproducir con exactitude a realidade [...] Entón, a poesía, como a arte en xeral, ten que ser unha cousa distinta da acta notarial, mediante os procedimentos técnicos que sexa, da realidade tal como a percebemos nós (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 90).

En *Voz e silencio* supón que a súa poesía xamais ha chegar a ser propiamente popular, mais admite que “non deixou de ter algunha influencia nalgúns máis mozos, que máis ou menos espontaneamente foron sensíbeis a esa autenticidade que é o único mérito da miña poesía, se é que ten algún mérito” (Salinas 2020, p. 98).

Velaquí, pois, a fórmula secreta. Ese fráxil equilibrio entre a experiencia e o labor de depuración estética do que, procedendo do real, sexa individual ou colectivo, sexa vivido ou soñado (e estamos perante un dos grandes conflitos carvalhianos, a relación entre vida e soño, a intuición de que o soñado é a vida verdadeira), vai sendo espido do particular, transitorio e continxente até acadar unha dimensión arquetípica e achegarse á verdade. Por moito que Carvalho ande sempre a perguntar que é, no fin de contas, a verdade e chegue mesmo a negar que o interese do poeta sexa propiamente ela. Así en *Anjo de terra* (1950):

Pra vós a verdade,
 pra min a beleza;
 pra vós o concepto
 e pra min a verba.
 [...]
 Cara a Deus viveades
 como en Deus eu vivo.
 Vós interrogades
 mentres eu admiro.
 (1980, p. 110)

E é que o “verdadeiro poeta” non é o que anda ás voltas coa verdade, pois toda verdade é relativa e múltipla, unha cuestión de perspectiva, senón o que se entrega ao labor poético cunha autenticidade moitas veces incompatíbel con modas e conveniencias, como o do texto de *Reticências...*, que é posíbel ler como autorretrato:

Verdadeiro poeta foi. Nom escreveu
 para os poetas. Cantou
 para os homes. Aqueles,
 monstruosamente desumanos,
 nom o admitirom nos seus coros,
 porque desentoava
 a sua clara voz
 da balbúrdia a maotenta
 que eles obscuramente articulavam.
 A poesia é demasiado séria
 para que se administre
 tecnocraticamente.
 Mas eles nom pensavam assi. Criam
 num corporativismo autoritário.

Quanto aos homes, nom lêem
 as revistas, os libros de poesía.
 Mas ouvirom alguns
 aquela voz, e crerom
 que era a súa propia:
 assi que lhe prestarom atençom,
 porque nada interessa tanto a um
 como um mesmo. E ficarom admirados
 do bem que se exprimiam.

Este foi o destino do poeta
 verdadeiro. Os seus colegas
 o seu nome apagarom
 no escalafom que editam
 profesionalmente. El nom estava sindicado.
 Os homes que o escuitarom
 e crerom escuitar-se,
 tamém nom conhecerom o seu nome,
 naturalmente, o nome del.
 Excomungado, anónimo,
 viveu, morreu. Já somente eu o lembro.
 Poeta verdadeiro.

(1990, p. 52-53)

3.

“Eu estou educado segundo uns principios que repugnan a complacência no auto-retrato”, advirte Carvalho no limiar a *Pretérito imperfecto* (1980, p. 9), volume que recompila e selecciona os poemarios publicados até o 1961. E cando dous anos despois recolle poemas inéditos ou antes dados a coñecer en publicacións periódicas en *Futuro condicional* (1961-1980) explicita o criterio seguido: “O autor procurou que o número de poemas deste segundo tomo coincidise co do tomo primeiro, e eliminou o material excedente, que lle pareceu de calidade inferior ao conservado, ou expresión pouco comunicativa de vivências demasiado persoais” (1982, p. 9).

Non sería difícil, con todo, deseñarmos un retrato interior de Carvalho Calero, un dos poetas que con máis autenticidade, condición *sine qua nom* para el da verdadeira poesía, ten exposto na obra de creación a súa visión da existencia. Interrogación sobre o sentido desta, procura dunha transcendencia albiscada e

negada, escepticismo, relativismo e pluriperspectivismo, a conquista final dunha certa conformidade. Nas *Conversas en Compostela* afirma:

Os homes que nasceron polos anos que eu nascín e se educaron e se formaron culturalmente polos anos en que eu me formei, temos –se hemos crer a Spengler– unha conciencia fáustica do mundo, en canto somos criaturas da cultura occidental. E esa sede de infinito, esa arela de ir sempre mais alá que caracteriza o home fáustico marca-nos a todos (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 148).

Afirma nas *Conversas en Compostela*. Ese é seguramente o eixo da súa posición vital e da súa obra poética. Expúxoo mui fermosamente en “A Álvaro Cunqueiro, 1980” (*Futuro condicional*), poema composto o ano en que recibiu a Cunqueiro como *doutor honoris causa* na Universidade de Santiago de Compostela. Fillos os dous, nados no 1910, do século XX, afástaos a maneira tan diferente en que un e outro encaran a vida e os límites da humanidade:

Ai, Álvaro Cunqueiro: ti, fillo de Lilith,
primeiro amor de Adán,
non suxeita ao pecado,
vas escribendo a crónica dos días
anteriores à serpente e à árbore,
cando eran inocentes o bico e o belisco
e aniñaban nas nubes as sereias e os anjos.
Os tristes fillos de Eva
mordemos as mazás que se desfán en cinza.
Ainda nados polos mesmos anos,
amargurou a nosa vida
o zumo do admitido e do vedado.

(1982, p. 219)

Mui similar é a caracterización de Cunqueiro e de si propio en “Para o doutor Cunqueiro”, evocación do amigo morto publicada en *Grial* en 1981. A recriación do paraíso cunqueiriano, anterior á caída e á culpa, lizgairo e sensual, é mui frecuente en *Futuro condicional* e aparece tamén nos últimos poemarios de Carvalho, sempre ligado aos soños de harmonía e de reconciliación coa vida por parte dos torturados “fillos de Eva” entre os que don Ricardo se incluí.

3.1.

Menos evidente é a presenza de elementos autobiográficos, correspondan á historia individual ou á colectiva, tan determinante esta para quen sempre se recoñeceu membro dunha xeración, a do Seminario de Estudos Galegos, que el denominou tamén “Xeración Halley”. Mais, oculta entre metáforas vangardistas, saudade do Absoluto, absurdo existencial, reflexións sobre o amor, indagacións no misterio da feminidade e reelaboracións de mitos esenciais da nosa cultura, está a experiencia vital do autor. A dos anos ferroláns (tan marcados pola morte da nai a causa da denominada gripe española na segunda vaga de 1919, e polas da tía/madrasta e dous dos seus irmáns), recríase libremente n’*O lar de Clara*, como xa se indicou, mais figura tamén nun número importante de poemas de diferentes épocas, aínda que eludindo detalles particulares e fuxindo do puramente confisional. Salienta entre todos “Evocazón da infancia perdida” (Vieiros, 1931). “Eu, neno, matei a miña infancia / co coitelo da miña gravidade”, confesa o suxeito lírico. Segundo Aurora Marco, nel “achamos referencias que se poden considerar autobiográficas. A alusión á gravidade daquel neno, tan marcado pola disgracia familiar, é corroborada por quen o coñeceu e tratou cando veu a Santiago, sendo aínda mui novo” (Marco 1992, pp. 22-23).

Destaquemos tamén “E a roda vai girando, como a do afiadador” e “E calquei a soleira bretemosa” (Saltério de Fingoi, 1961). A ausencia da nai evócase no primeiro, aínda que en lugar dun eu hai un nós e o biográfico é ponto de partida para a reflexión sobre unha saudade metafísica:

Mais cintilas abrollan. Alguén abre a fiestra,
alguén acende a luz na estancia dos cativos.
Un despertar, un esfregar os ollos,
unhas salgadas bágoas, uns beiciños,
un berrar pola nai. Mais despertados ficamos.
E recibir podemos a presenza paterna
que ven a nos dicir: ergue-te e vai à escola.
Se non adeprendéramos o duro silabário,
nunca ler poderíamos no libro das estrelas.

(1980, p. 139)

En “E calquei a soleira bretemosa” unha “femínea sombra” recibe o poeta no Alén:

Semellaba-me. ¡Deus! Vin-me a min nela.
Pero era máis nova ca min. Por ve-la
acaroei-me. ¡O teu nome? E alguén: *di-llo*.
Na terra foron os meus anos menos
–falou–, *mais vin primeira os teus acenos*.
Dixen eu entón: *nai*. Dixo ela: *fillo*.
(1980, p. 195)

A *Futuro condicional* pertence “Ferrol, 1916”, con moitos elementos comúns a *O lar de Clara* na evocación da casa familiar, dos seres queridos e das rúas ateigadas “de pregóns de sardiñas / e de ingleses que vendían Bíblias”:

Eu tiña un pacto con Deus:
que ninguén dos meus morrería.
E o pacto era observado,
e eu confiaba na perenidade do pacto.
Todo isto fica tan longe
que aduro podo aínda lembrá-lo.
Esquecería-o dentro de pouco tempo
se non escribese estes versos.
(1982, p. 172)

É posibelmente a mesma cidade á que regresa, xa vello, para dar coa ausencia daqueles a quen amou e aos que confía achar de novo sen moita demora:

Vinham aquí para os visitar,
e nom os achei.
Foram-se.
Caminho errante e só polas ruas
onde pensava abraçá-los.
Eles já nom están aquí.
Están juntos noutro lugar.
E eu estou só neste lugar.
Na cidade onde todos nacêmos.
(1990, p. 19)

A cidade na que noutro poema do mesmo libro, *Reticências...*, se dispón a entrar un suxeito lírico agora totalmente identificábel co autor real, se ben o

biográfico-anecdótico é de novo pretexto para a reflexión de signo metafísico sobre o ser humano uno e múltiplo:

De um jeito ou outro,
 hei de entrar no meu povo,
 para ver se tropeço
 numha rua qualquer do Ferrol Vello
 —será a de Sam Francisco, a do Socorro?—
 com o neno que fum e que foi outro;
 aquel que fum e que nom fum entom,
 quando eu nom era o velho que hoje som.

(1990, p. 67)

3.2.

Hei de recoñecer que en todas as miñas leituras anteriores me pasara case desapercibida a presenza do vivencial na poesía de Carvalho. Obxectivo cumprido pola súa parte, xa que acho que son propositados e mui meditados os recursos empregados para velar o eu e as súas vicisitudes. Ás composicións de raíz autobiográfica cuido que lles poden ser aplicadas as matizacións do autor a respecto dos temas políticos presentes en “Avalon”, a terceira sección de *Futuro condicional*, e en “Arredor de si” e “Ilha de luz”, ambas pertencentes a *Reticências...*:

Hai moitos destes poemas que son de tema político, pero non son poemas políticos. A realidade política que serve de base ao poema está enfocada como realidade humana; non son poemas comprometidos cunha determinada dirección ideolóxica, aínda que pode ser que nalgúns deles estea presente unha determinada ideoloxía, xa que non podemos facilmente prescindir dos nosos puntos de vista cando enfocamos as realidades sociais. Pero, en xeral, o que se revela nestes poemas é o que de interesante humanamente hai nos feitos políticos. (Blanco 2020, pp. 227-228).

O que de interesante humanamente hai nos feitos acontecidos ao autor real, poderíamos engadir nós. E é que hai coherencia absoluta entre os principios éticos e o pensamento filosófico de Carvalho e as súas realizacións poéticas.

Releo agora e resúltame especialmente dramático e doloroso o contraste entre o entusiasmo dos poemas que en *Vieiros* (1931) e n’*O silêncio ajeolhado* (1934) evocan os anos xuvenís de don Ricardo na Compostela universitaria, cando el era xa poeta destacado e militante nacionalista radicalmente comprometido, e a

amargura dunha peripecia persoal inserida na gran traxedia colectiva da guerra civil e a ditadura. Subxace á procura angustiada dun sentido en textos de *Anjo de terra* (1950) e de *Poemas pendurados dun cabelo* (1952) e cobra protagonismo no poemario máis desolado, *Saltério de Fingoi* (1961).

Á par de poemas na esteira dun Modernismo tópico (e mui anacrónico, como ten recoñecido don Ricardo) e doutros que sorprendentemente apuntan xa temas e conflitos basilares na súa obra (véxanse “Filosofía”, “Abisag”, “Evocazón da infancia perdida” en *Vieiros* e “O sexo do anjo” n’*O silencio ajoelhado*), salientan os que, cos xogos metafóricos, o ludismo e a presenza constante dunha natureza animizada comúns a moitos poetas practicantes da vangarda racional (criacionista, cubista, hilozoísta ou ultraísta), recrían a vida universitaria, o primeiro grande amor, a camaradaxe, a dedicación xuvenil á poesía. “O estudante adoecido” de *Vieiros* identifícase co xílgaro engaiolado en tanto convalece e imaxina os claustros e aulas universitarias dos que provisionalmente está ausente. É o mesmo suxeito que en “A miña estilográfica” encadea ousadas imaxes vangardistas, lizgairas e intranscendentes, en homenaxe ao humilde obxecto:

Meu segredario para
escribir cartas á noiva
[...]
e tomar apuntes das conferencias
de cátedra.

(1931, pp. 51-52)

Foguetes verbais como en “Bibliófilo” ou como nun “Noiturno compostelán” que finda cuns versos case excepcionais na poesía carvalhiana da época, practicamente a única referencia ao nacionalismo no que o autor real militaba:

A praza da Quintana, baixo o luar, soñaba
n-un rexurdir gregorioso da Galiza.

(1931, p. 46)

Mención especial merecen os poemas amorosos que, lonxe xa da delicuescencia dos tópicos romántico-modernistas, falan dun amor mui real e mui concreto. A imaxe de María Ignacia, a xoven e brillante estudante luguesa que ha ser compañeira de vida, intuíse na “nena inxele” que en dous poemas neotrovadorescos, con paralelismo e leixa-pren mais cun suxeito masculino, “vive nunha cidade de montana” (“Ai, Deus, qué lonxe está de min!”); na amada da que “O estudante

adoecido” ten saudades; na estampa luguesa de “Parque”, todos poemas de *Vieiros*. En *O silencio ajoelhado* impón a súa presenza en “Teu retrato diante de min”, en contraste coa fascinación un tanto inocente provocada pola beleza feminina en “A Maruxa Abad, pol-os seus bucles mortos” e “Luísa Sorriso”. O retrato da rapaza amada, protexido por un cristal que reflicte as feizóns do namorado, ten capacidades case premonitorias:

Dubidoso espello anti-
cípa-me paternidades.
[...]
a faciana que terá
o fillo noso que durme
la, no berce do vindeiro.
(1934, p. 63)

O poema final de *Anjo de terra* (1950), “Os vellos amigos” alude á “roda dos dias escolares, / tan doada de apurrar”, que bota a xirar na lembranza cando “os vellos amigos” fan presentación das “suas mulleres novas”:

O mundo era pra nós un gran de anis,
atlantes de vizosos lombos.
A brillante cometa da lembranza
cintila.
A sua cabeleira é como a desta
moza que nos sorri.
Ja virá logo a cola da saudade.
(1980, p. 113)

3.3.

É sabido que don Ricardo non gostaba de falar da guerra civil e que só na vellice se enfrontou literariamente a ela, de maneira directa en *Scórpio* (1987) e tomándoa como base, desfigurando subtilmente as circunstancias reais para unha reflexión sobre o poder, na peza teatral *Os xefes*, datada no ano 1980 e publicada no *Teatro completo* dous anos máis tarde. Os poemas sobre ela son, pois, contados: “Viage” e “Ese neno” en *Saltério de Fingoi*, “Non sei / se matei” en *Futuro condicional*. Neste e no primeiro pártese de situacións experimentadas polo oficial da República Ricardo Carvalho Calero, con omisión de detalles e carácter reflexivo en “Viage” e na abolición de fronteiras entre o autobiográfico e o literario no texto de *Futuro*.

“Ese neno” elude o persoal e precisa da complicidade do leitor. Unha estampa de guerra (inominada): a do neno morto no colo da nai ao pé dunha boca de metro. Son quizais a nai e o neno do *Guernica*, protagonistas tamén dun magnífico relato de Lueiro Rei en *O sol na crista do galo* (1982); ou tamén a nai que foxe cara a un arrabalde pimenteliano, cunha “túnica branca, un manto azul” que a han ir vestindo até a converter nunha nova Piedade:

Ese neno que levas no colo,
está morto.
Unha boca do metro te pronuncia,
verba de espanto, chafaris do inferno,
flora das soterrañas galarías,
muller.

[...]

Rosada carne apertas nos teus brazos.
Nas ponlas do carballo anjos se pousan.
Tes un deus no teu colo,
un deus meniño que
zuga leite dun peito virginal.

(1980, pp. 207-208)

3.4.

Moito máis abundantes son os poemas nos que se alude, ás veces de maneira oblicua, suxerindo e velando, ao exilio interior padecido polos vencidos da guerra. En *Poemas pendurados dun cabelo* (1952) talvez sexa o que se oculta tras o xogo alegórico e simbólico de “Etzelburg” e de “Rillaba a mágoa o seu corazón forte”. Un novo Etzel (Atila), unha mágoa que pode non ser precisamente metafísica.

É sen dúbida *Saltério de Fingoi* (1961) onde a amargura deses anos agroma con intensidade entre a reflexión de carácter existencial, ou mesmo especificamente existencialista, e o achegamento ao mito como vía para achar refuxio e sentido. A catástrofe arquetípica é tamén a catástrofe da guerra en “Oh néboa, oh néboa”, coas referencias a Zeus e un final no que “unha luz peneirada enmolece os ríspetos desposos”, nunha estampa de destrución similar á de “Etzelburg” (Carvalho ten, por certo, advertido que hai textos de *Saltério* contemporáneos dos de *Anjo de terra* e *Poemas pendurados dun cabelo*). En “Intre de soledade no campo” o suxeito lírico, cun ti autorreflexivo, refúxiase “so coa terra, na terra, dentro dela, / como nun berce, ou ventre da sua nai” para sobrevivir á hostilidade social:

Foron-se os inimigos.
Deitaron-se os servos que te ódian.
Afastaron-se os amos que te esculcan.

[...]

E, esquecendo a tua vida,
pos a testa no colo da tua nai;

(1980, p. 144)

Hai moitos máis poemas a ter en conta: “¿E de verdade foi? ¿Foi de verdade?”, “Non sei. ¿Dormir? As tempos tristes, cándidas”, “Esquezo”, “Ollas, meu ben, as cañas dos Ancares”, “Esta nada que che traio”. O eu enmascárase adoito cun ti autorreflexivo, un nós arquetípico, a imaxe do carballo no que aniña “a saudade cantora” (a dun pasado coas arelas de futuro que o sostíñan, esa mistura de lembranza e desexo que imposibilita o presente):

Non sei se foi verdade;
pro devén máis vizosa e máis garnida
—edra ao tronco cinguida—
que a árbore da cal foi ornamento,
falsa quizá, mais verdadeira vida.

(1980, p. 176)

Angustia e exclusión son vividas en compañía. De novo, aínda que non se nomee, Maria Ignacia. Ela ha ser a raíña á que o suxeito lírico só pode ofrecer como galano a desolación e a constatación da nada; ela é, agora de forma transparente, o ti ao que un suxeito fusionado co autor real se dirixe en “Ollas, meu ben, as cañas dos Ancares”, un dos raros poemas onde se concretan topónimos e circunstancias vitais:

Bate o nordés Fingoi. Acobillada
à lapa do fogar tabula a nena.
Non coides, porque a mágoa onte se fose,
que hoje non veña.

(1980, p. 177)

E, finalmente, tras dous poemarios nos que este tema está ausente, “Como podemos?”, o texto de *Reticências...* que moitos consideramos un dos poemas

maiores da nosa literatura e o que máis lucidamente mostra o drama dos que tiveron que vivir cos “olhos múltiplos e insones/ de Medusa fixos em nós à espreita”:

Muitos morrerom, mas
 nom falo agora desses mortos; falo
 dos que tiverom que viver morrendo
 entre os seus matadores, lendo a imprensa
 que de lama os enchera, saudando
 as insígnias contra as quais militaram.
 Como pudemos
 viver? E mais vivêmos.
 E comêmos, dormímos, engendrâmos
 crianças: se havia quê comer, se havia
 leito para dormir ou para amar.

(1990, pp. 129-130)

3.5.

Posibelmente as vivencias persoais de Carvalho máis presentes nos seus poemarios son a exclusión por parte do que el denominou *holding* e a experiencia da vellice e a proximidade da morte. Resulta curioso constatar que o persoal vai cobrando protagonismo a partir de *Futuro condicional* simultaneamente a un interese cada vez maior polos temas de carácter histórico e político, dos que xa temos anotado a presenza en seccións de *Futuro* e de *Reticências...* Carvalho como “poeta total”, tal como el se recoñecía, na esteira do seu admirado Cabanillas, alleo á poesía de especialista, atento ás múltiples angueiras humanas (Salinas 2020, p. 97).

Hai xa un adianto da súa confrontación co *holding* na sección “Excalibur” de *Futuro condicional*. Nela salienta o carácter confisional se o compararmos coas obras anteriores, cun eu como suxeito dominante mais evitando nomes e detalles e recorrendo ao alegórico-simbólico, que calla en poemas magníficos como “Non me pidades que acade aquela harpa”, “Un fungueiro na man dereita”, “Pola fiteira do meu castelo sitiado” ou “Cidade dos homes. Ao serán”. Bota tamén man da ironía, procedimento para distender a negrura dunha sección que ten como eixo a renuncia, o *contemptus mundi*, a asunción dunha soidade metafísica e social. No poema 9 o suxeito vese como “un débil home só,/ neste país tan abundante en deuses”, “humilde reptil, áptero” entre “esta fauna alada/ de olímpicas presenzas”. Non, xa non é o “anxo de terra” exiliado do Absoluto quen fala, senón un ser humano nun país concreto *vs.* unha “fauna” que tamén parece mui concreta. Talvez de aí o irónico final:

É, verdadeiramente,
incómodo dabondo,
sendo un cativo arume.
que o vento me trouxese
a estes altos terrazos.

(1982, p. 27)

O poema seguinte, que comeza “Retiro-me, vou-me, / sen dar un portazo, / sen insultar-vos” apoia esta lectura. Nel advirte:

Considerando-me inferior a muitos individuos,
estimo-me superior a muitas congregacións.

(1982, p. 28)

Mais a partir do poema 14 o suxeito adoita ser un nós arquetípico, “fillo de Eva” ao cabo, en textos que lembran nuns casos os de *Anjo de terra* e *Poemas pendurados dun cabelo* e noutros os de *Saltério de Fingoi*. Así o poema 17, onde o “invisíbel paxaro que voa” é mensaxeiro dun Alén que se nos nega e a vida unha peza de monifates que ignoran que man os move. Como no 33, “Os monifates ignoran / o argumento da farsa”.

A exclusión do autor quizais subxaza na reflexión sobre a futilidade do poder e a renuncia a el en “Elegía veneciana” e “Auletés”, ambos de “Avalon”. E é desde logo o tema dos poemas 4 (“Criamo-nos juntos, e parecia que éramos / paxarinhos da mesma posta”), 5 (“E agora tenho a mesma idade”) e 8 (“Da montanha em que fago o meu jejum”) da sección VII de *Cantigas de amigo e outros poemas* (1986), e do 1 (“Minha querida mai, mui mal me tratas”) e o 2 (“Todos os meus filhos tenham o cabelo branco”) do apartado “Arredor de si” de *Reticências...* (1990).

Mui elegantemente, Carvalho elude o circunstancial e, renunciando a ser notario da realidade, deita o farelo e tece os textos con procedimentos oblicuos: as metáforas naturais sobre roladas e paxariños en soidade, episodios bíblicos, a alegoría de nais inxustas e fillos usurpadores. Tamén o diálogo intertextual con Cavafis nun poema subtil e desolado:

E agora tenho a mesma idade
que Galba cando se alçou contra Nerom,
como Caváfis lembra no seu poema.
Hai vários Nerons que seria justo derrubar,
mais ainda que som igual a Galba em idade
nom o som em legions baixo o meu mando.

Estes novos Nerons podem dormir tranquilos.
Setenta e três anos nom significam o mesmo
que setenta e três milheiros de lanças.

(1986, p. 157)

3.6.

Case a esa mesma década de idade, os setenta, corresponde “A Álvaro Cunqueiro, 1980”, poema de *Futuro condicional* xa citado. Fala sen veladuras o autor real, ese Ricardo que experimentou á par que o amigo Álvaro, as mudanzas do século XX e imaxina morreren os tres a un tempo.

A morte, o esgotamento corporal, a doenza. Aparecen no poema “Ambulatório” de *Cantigas de amigo e outros poemas* e son o tema de moitos textos das seccións “Névoa de sol” e “Ponte de ar” de *Reticências...*: os número 15, 16, 21, 26, 33, 36 da primeira; os número 11, 13, 14, 15 da segunda. Tamén o poema 8 de “As pétalas da rosa”, sobre o “erotismo da decadência”. Os textos transitan do claramente autobiográfico (“Ás sete da manhã soa um timbre no sanatório”) ao que aparenta selo para introducir un eu ficticio (“Um bom dia a velhice entrou na minha casa”, “Como amei tam desenfreadamente”, “E agora som um velho patrom”) e da inclusión de elementos da cotiandade, mesmo vulgares, ao diálogo con *En attendant Godot* (“Aqui mes tés, querida”) e a reflexión, tan cara a Carvalho, sobre o eu uno e múltiplo (“Quantos antroidos”):

Só persistiu o teu nome.
Todo mudou em ti, foste mil homes.
Morreste muitas vezes,
muitas vezes naceste.
Nom foste nunca o mesmo.
O teu nome, marco
de mil retratos.

(1990, p. 50)

4.

“Marco de mil retratos”: o do cativo serio e precoz; o do mozo universitario, poeta e militante idealista dunha “grande Galiza utópica”; o do oficial defensor da República; o do “que non morreu” e sobrevive baixo a ollada desapiadada de Medusa; o marxinado polos que antes foron compañeiros; o vello ante a doenza e a morte.

Todos eses retratos están na súa obra poética, aínda que case nunca dunha maneira evidente, como fomos vendo, pois Carvalho rexeita o particular e

subxectivo e toma o real como apoiatura para unha indagación que quere ser arquetípica e o eu como manifestación concreta do humano. Algo así teríamos que intuír só con ler o seu primeiro poemario, *Vieiros*. En “Evocazón da infancia perdida” a omisión dos dramas causantes da súa gravidade, aqueles que o ateigan “cedo da ciencia da dor”, deriva na intelectualización da experiencia e adianta o conflito vida-pensamento, o do ser humano fáustico occidental.

Mui significativa da concepción poética de Carvalho é tamén “Abisag”, unha das súas primeiras aproximacións ao mito. O interese poético polas relacións Vello-Moza e a presenza deste tema nos estudos carvalhianos sobre *Os vellos non deben de namorarse* e no fermosísimo e irónico relato de 1979 *Aos amores seródios* teñen levado algúns lectores a supoñer unha relación entre o literario e posíbeis experiencias, vividas ou soñadas, do autor real. “Abisag”, o poema dun poeta ben novo, destruí a lectura biografista e revela que a relación Vello-Moza é para Carvalho manifestación da traxedia do ser humano en loita, de antemán fracasada, contra a morte.

Reparemos aínda no “Retrato de poeta” que abre *Anjo de terra*. Carvalho ten sinalado que o poeta retratado é efectivamente el, mais nun complexo proceso de distanciamento case autocaricaturesco, pois non se retrata a si propio simulando que retrata a outro, senón ao poeta Carvalho retratado pictoricamente por Tomás Barros (Blanco 2020, pp. 233-234). Un eu duplamente ficticio para revelar, ao cabo, o eu verdadeiro. *O poeta fingidor*.

4.1.

Todo mito é “unha proposición de dúas caras [...] que permite ao usuario dicir unha cousa e a contraria, levar unha dobre vida”, afirmase no poema de Anne Carson acima citado. Mente, pois, o mito? En “dicir unha cousa e a contraria” consiste tamén a ironía, que vén sendo a antítese da hipocrisía en canto esta finxe a verdade para mentir e aquela di aparentemente a mentira para revelar a verdade, tal como Wladimir Jankelevitch sinala en *L'Ironie* (1964), que citaremos na tradución española. Moitos dos trazos e funcións da ironía por el sinalados son totalmente atribuíbeis á poesía de Carvalho: a consciencia como xerme da ironía, o pluriperspectivismo como consecuencia da ollada irónica sobre o mundo, a ironía como actitude antipatética e antienfática (“Pola graza da ironía, o pesado transfórmase en leve e o leve en ridiculamente grave”, Jankelevitch 1982, p 71), a reticencia como vehículo da ironía e xogo de complicidades co receptor no paso do explícito ao tácito. Especialmente acaídas son as reflexións sobre as similitudes entre os mecanismos da ironía e os da linguaxe, “unha especie de tradución mui libre (do pensamento) que, porén, chega a expresar bastante ben o sentido xeral” (Jankelevitch 1982, p.41). Hai bastantes textos carvalhianos que xiran ao redor

da relación entre a palabra e a cousa, con perspectivas por veces contraditorias. Así, en *Reticências...* a palabra é unhas veces sagrada (“As palavras nom podem profanar-se. É o logos / quem configura o cosmos”) e outras armadura oca, a vestir realidades e valores xa hai moito extintos, “espectros sem sentido”, como tan lucidamente se indica en “No Líbano non hai cedros do Líbano”.

Falamos da ironía como aparente mentira que ten como función mostrar a verdade, como “ficción do eu” a pór máscaras que simulan ocultar para revelar. Asoma (tras o ludismo inocente dos poemas de vangarda, coas súas notas humorísticas e un tanto iconoclastas, e tras a procura angustiada dos libros de posguerra) no poema 9 de “Excalibur” (*Futuro condicional*), xa citado, e maniféstase como actitude básica do eu en textos de *Reticências...* (“Douscentos mil quilómetros afastam-te de Vénus”, “Alopecia em progressom socrática”) e, antes, en “Umha mensagem da Dogaresa” (*Cantigas de amigo e outros poemas*). Neste, un suxeito en primeira persoa comeza comunicando un feito que nos sitúa no pasado de esplendor da *Serenissima*. Mais, sen transición, quebrando as nosas expectativas, distánciase ironicamente, revelando non ser senón máscara do autor. Non é un personaxe veneciano quen fala; é o propio poeta, e o motivo do poema non deixa de ser anecdótico e irrelevante (o telefonema dunha muller):

Umha mensagem da Dogaresa.
 Permanecede tranquilos.
 Nom som um poeta modernista
 nem dannunziano.
 Eleanora Duse nom recitará sensuais hendecassílabos
 com lábios morosos.

(1986, p. 125)

Mais, acaso non mitifica calquer amante o obxecto amoroso cando comeza a amar? Ou cando o amor fica no territorio do soñado, único paraíso posíbel para os máis dos humanos...

4.2.

E é así como a ironía do poema no que unha muller real se transforma en Dogaresa nos achega a outras dúas constantes carvalhianas: a exaltación do feminino e o mito. Son mui numerosos os textos en que voces masculinas que doadamente deixan adiviñar a do poeta mostran a fascinación pola muller. Mulleres múltiples como manifestación da Muller, “Vénus de contido variábel” (*Futuro condicional*),

capaces de conciliaren o divino e o humano, domeadoras do cabalo do ser. Mulleres-anxo non, mulleres-anxa:

Un anjo, si; de frente, un anjo; os ollos
loiros, azul chama os cabelos; doce,
transparente beleza. Pero pasas,
e ao voltar a cabeza o que te mira,
dun milagre imantado, ¿un anjo? Unha anja
máis ben. Unha anja coreixita, etrusca,
hindu. Reverso, contracanto, dorso
dun anjo cristián; fêmea do anjo.
Unha anja, fauna
de paraíso deleitoso, intacto,
ignorante da culpa e a vergoña.

(1982, p. 127)

En *Cantigas de amigo e outros poemas*, como era de esperar polo título, son mulleres as que falan nas tres primeiras seccións; en *Reticências...* fano na que leva por título “*Cantigas de muller*”.

Quizais o lector supoña que se trata de confrontar a visión masculina da muller e a que esta(s) ten (teñen) sobre si. A sorpresa é que o reverso reproduce o anverso. As voces femininas son “ficcións do eu”. Vense a si mesmas como as ven os suxeitos masculinos tras os que se agocha o poeta. E, como el cando as pensa, centran a súa existencia no amor, débátense entre romper a norma ou limitárense a soñar que a rompen, vacilan entre o fulgor do amor-paixón e un amor-ágape quizais máis conveniente e rendíbel.

Os suxeitos femininos son case sempre mulleres do común (a burguesa vilega, a estudante universitaria, a agregada de instituto...), mais na sección III das *Cantigas de amigo e outros poemas* achamos a María Mancini, Constanza Mozart, a mistress Strauss viaxeira do *Titanic*, Isolda a das brancas mans e a doncela Brangel, mulleres procedentes da historia ou do mito. A perspectiva que cada unha delas adopta, ben a respeito do poder, ben a respeito do amor cortés como paixón allea á vontade humana, supón en cada caso unha revisión da convención. No fondo, tamén Carvalho fala a través delas: tamén el recea ás veces do amor que é dor e morte, tamén rexeita el as miraxes do poder.

4.3.

Os personaxes míticos procedentes da materia artúrica en xeral ou especificamente da historia de Tristán e Isolda son abundantes na obra poética de Carvalho, sobre todo na sección “Avalon” de *Futuro condicional* e nos dous últimos libros, aínda que xa en *Saltério de Fingoi* figura un poema titulado “Graal”. Conviven cos das mitoloxías grecolatina e xermánica e cos bíblicos. En ocasións, tal como sinalamos para os femininos, son eles o suxeito lírico: Belkis, un moderno Anquises, o Ulises que evoca o encontro con Nausícaa, un irónico Tristán, en *Futuro condicional*. Este último é tamén o suxeito de “Eu conduzim até o rei Marco” e “Vem-te comigo ao bosque de Morois” (*Cantigas de amigo e outros poemas*) e convive cun Aquiles que soña co amor-morte de Penteseila.

O bosque de Morois transfigúrase en paraíso cunqueiriano, con Tristán e Isolda como un Adán e Eva de antes do pecado orixinal, “limpos [...], num Edém onde o amor é eterno e santo”; Venus, encarnada en muller, entra no despacho dun Anquises contemporáneo para deixar “un sabor de imortalidade” en beizos e brazos “destinados a tornar-se po”; Belkis evoca a raíña de Saba e Aquiles fantasía co regreso da amazona Penteseila e a súa dádiva de morte e amor. As dúas posúen as feizóns da *femme fatale*: beleza e crueldade, arbitrariedade, sensualidade, poder. Como a “Hatseput” que abre a sección V das *Cantigas de amigo e outros poemas*:

Poderosa força motriz,
 cujo motor na matriz runge,
 vingança de mil faraónicos
 séculos masculinos, nai
 fecunda ou estéril, abelha
 rainha, soberba da feminidade
 débil, que triunfa da forte
 virilidade, Eva
 coroada do klaft e o ureus,
 de torres e raios, sentada
 en sólio de pedra, esfinge
 que tem entre as poutas o cráneo
 de Adám, hierofántica, amazónica,
 Semíramis, Penteseila,
 Golda Meir, Indira Gandhi,
 Margaret Thatcher, Hatseput.

(1986, p. 102)

A forma en que o suxeito lírico se desliza das mulleres míticas ás históricas lembra a de Carvalho pasando na sección “Avalon” (*Futuro condicional*) e nas dúas últimas de *Reticências*... dos asuntos míticos aos políticos e históricos. Non hai distancia en “Hatseput” entre a perspectiva do suxeito lírico e a do autor real. E como coincide coa de Belkis e Aquiles, non ha ser equivocado concluír que estes dous, como Tristám e Anquises, son “ficcións do eu”.

Voltemos atrás: vimos como en “Umha mensagem da Dogaresa” a ollada namorada e fascinada do home mitifica a muller real:

Umha voz carregada em negra nave
—onde ondeia o pendóm da Sereníssima—
num peirao de Bizâncio,
como especiosa espécie de purpúreo arrecendo.
Um riso a tilintar de cálices de electro
ou latejar de asas de borboletas,
recolhido no jardim de Blanquerna
para desembarcar à sombra de Sam Marcos.

(1986, pp. 125-126)

Mais o que así fala, o poeta que previamente se dirixe a nós para negar ser un novo D’Annunzio, é tamén un ironista, “leva unha dobre vida” (Carson): nunha habita o mundo mítico da Dogaresa; na outra é perfectamente consciente do mecanismo mental que desencadeou a mitificación:

O meu teléfono tem forma de gôndola.

(1986, pp. 125)

CODA

En “O meu cavalo piafa no curro do castelo” (*Cantigas de amigo e outros poemas*) un cabaleiro, non sabemos se xermánico, helénico ou artúrico, dispónse a cabalgar polas selvas de Brocelandia e Venusberg. Talvez o faga polas dúas a un tempo, na acronía e na abolición das fronteiras espaciais que o mito posibilita, que só no mito existen. Será entón só personaxe dun soño?:

Montarei a besta de ardentes narinas,
em procura do cálice e a donzela,
a despeito do anao e o dragom.

É todo um sonho? Som umha personagem
de um lais que sobre o pó traça a pesunha equina?
Olho os olhos fosfóricos onde arde a luz de um deus,
de um demo, de umha força inumana e fatídica.
Um corno de unicórnio sobre a chapa metálica
defende a sua testa que abala como a onda.
A sua garupa inquieta
sofre o aguillom da vespa da saudade
de mármore imortal de deusa ou fada que
raptada transportei eu do seu mundo ao nosso?
Meu Pegaso de guerra e aventura,
de fugida e de ensonho, de trampa e de cartom.
Já coas rédeas na mam, já co pé na estribeira,
perderei-me na terra de lume além da cal
Brunilda ou Átropos brindam-me as suas núpcias.
O meu cavalo piafa na beira do infinito.
(1986, p. 108)

Que cabaleiro é este, nunha terra céltica, grega e xermánica, a achegarse ao infinito sobre un “Pegaso de guerra e aventura” que é tamén “de trampa e de cartom”? Personaxe dun soño, ficción dun eu que se soña personaxe a cabalgar por un mundo sen lindes: o do mito. Tristán, Lancelot, Aquiles, Ulises, Belkis, Anquises: facianas múltiples dun eu que para sobrevivir transita do noso universo ao deles.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Blanco, Carmen (2020). *Conversas con Ricardo Carballo Calero*. 2ª. ed. Vigo: Galaxia.
- Carson, Anne (2019). *La belleza del marido. Un ensayo narrativo en 29 tangos*. Barcelona: Lumen.
- Carrère, Emmanuel (2020). *Yoga*. Barcelona: Anagrama.
- Carballo Calero, Ricardo (1931). *Vieiros*. A Coruña: Nós.
- Carballo Calero, Ricardo (1934). *O silenzo axionllado (1931-1934)*. Santiago de Compostela: Nós.
- Carvalho Calero, Ricardo (1980). *Pretérito imperfecto (1927-1961)*. Sada: Edicións do Castro.

- Carvalho Calero, Ricardo (1982). *Futuro condicional (1961-1980)*. Sada: Edicións do Castro.
- Carvalho Calero, Ricardo (1984). *Narrativa completa*. Sada: Edicións do Castro.
- Carvalho Calero, Ricardo (1986). *Cantigas de amigo e outros poemas, 1980-1985*. A Coruña: Asociación Galega da Língua.
- Carvalho Calero, Ricardo (1990). *Reticências...* (1986-1989). Sada: Edicións do Castro.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Jankelevitch, Wladimir (1982). *La ironía*. Madrid: Taurus.
- Marco, Aurora (1992). *Foula e ronsel. Os anos xuvenis de Carvalho Calero (1910-1941)*. Lugo: Fundación Caixa Galicia.
- Quiroga, Carlos (2020). Verdadeiro poeta foi —ou a poesía é demasiado séria. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 117-145.
- Salinas Portugal, Francisco (2020). *Voz e silencio. Entrevista con Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Villanueva, Darío (2020). *Scórpio, autoficción contra posliteratura*. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 147-166.

RICARDO CARVALHO CALERO E O TEATRO

RICARDO CARVALHO CALERO AND THE THEATRE

Laura Tato Fontaíña
Universidade da Coruña

Resumo: Neste artigo, a autora fai un percorso polas actividades dramáticas de Ricardo Carvalho Calero. Comeza coa súa primeira obra, escrita en 1934, dentro do programa de modernización e actualización do teatro galego iniciado polas Irmandades da Fala e continuado polo Grupo Nós, a xeración das Vangardas e a do Seminario de Estudos Galegos. Pasa polas obras escritas na soidade da posguerra e os traballos relacionados co teatro escolar en Fingoi, para acabar coas últimas reflexións do autor sobre os pactos da Transición política, en 1980, coa escrita de *Os xefes*.

Abstract: This article examines the dramatic activities of Ricardo Carvalho Calero. Its analysis begins by focusing on his first play, written in 1934, within the program of modernization and updating of the Galician theatre, initiated by the Irmandades da Fala, continued by the Nós Group, the subsequent Avant-Garde Generation and the Seminary of Galician Studies. It assesses the works written in the cultural solitude that followed the Spanish Civil War and the works related to school theatre in Fingoi, and concludes by analysing the author's final reflections on the agreements reached during the political transition following the end of the Franco regime, with the writing of *Os xefes* [*The Bosses*] in 1980.

Palabras chave: Ricardo Carvalho Calero, teatro galego, historia do teatro, crítica literaria.

Key words: Ricardo Carvalho Calero, Galician theatre, history of theatre, literary criticism.

Cando estudamos calquera das facetas como escritor de Ricardo Carvalho Calero non podemos ignorar nin o seu labor como crítico nin o seu inxente traballo como historiador da literatura, pois a través dos textos que nos deixou nestes campos poderemos entender moitos dos matices da súa obra de creación. Deste modo, canto ao xénero dramático, Carvalho, como case todos os grandes escritores das xeracións de preguerra, entendía que a construción dun teatro nacional era un labor común ao que había que contribuír, aínda que fose para o futuro. Así o declaraba el mesmo:

O escritor galego daquela época, formado como eu me formei, de nengunha maneira dava por definitiva a situación que entón reinava, de xeito que tamén hai que considerar que alentava en nós a esperanza doutro tempo futuro en que a literatura galega recuperase a plenitude que xa iniciara con anterioridade à guerra, e que superase incluso aquela situación, de modo que había que imaxinar un tempo futuro en que existise un teatro galego pleno con obras representadas (Fernán-Vello e Pillado 1986, pp. 109-110).

Por esta razón, a súa produción dramática presenta as mesmas características, á respecto da secuencia escrita/publicación/estrea, que todas as pezas dos seus compañeiros de xeración, e esa secuencia normalmente está truncada por lapsos de tempo tan grandes que resulta conveniente coñecelos para entendermos a evolución do teatro en toda a súa dimensión. Porén, como historiador da literatura era consciente da importancia que tiñan eses datos e el mesmo facilitou as datas de escrita, de publicación e, na medida en que foi coñecedor, de estrea e representacións das súas pezas dramáticas.

En 1934, o Partido Galeguista na III Asemblea, celebrada en Ourense, ademais de tratar cuestións políticas de grande entidade, encomendou ás Mocidades Galeguistas un relatorio sobre o teatro co fin de abordar, definitivamente, a renovación escénica da que se viña falando e discutindo desde había un ano, cando o presidente das Mocidades, Francisco Fernández del Riego (1933), en carta aberta á agrupación de Vilanova de Lourenzá, lembrara que só se debía representar teatro galego. Pola correspondencia entre Castelao e Otero Pedrayo (Tato Fontaíña 2011), así como polas notas que ían saíndo na prensa, nomeadamente en *El Pueblo Gallego*, sabemos que unha das facetas desa renovación estaba en marcha en Pontevedra, no cadro de declamación das Mocidades e baixo a supervisión de Castelao, que preparaba o que se coñecía na contorna nacionalista como Teatro de Caretas, Teatro de Máscaras (Carballeira 1934) ou, simplemente, como Teatro de Arte.

Carvalho Calero preparou a súa contribución a esta tarefa común escribindo a peza *O fillo. Acción dramática en dous actos, o segundo dividido en dous cadros*, que estaba entregada na editorial Nós para a súa publicación cando estalou a sublevación fascista, e que, por tanto, foi destruída, como todos os fondos da imprenta de Ánxel Casal. Cando saíu do cárcere franquista, instalado no seu Ferrol natal, e doce anos despois de escrita a peza, en 1947, enviouna ao certame do Centro Gallego de Buenos Aires e gañou o premio de teatro que levaba o nome de Castelao.

A peza responde aos principios xerais do teatro de preguerra, no sentido de que desvincula a lingua dos ambientes populares (o escenario en que se desenvolve a acción é un pazo e a protagonista, unha fidalga), mais incorpora elementos da cultura popular (as panxoliñas de Nadal e o desafío amoroso) de forma que integra a modernidade coa tradición, o culto co popular. A fábula xira en torno á personalidade da fidalga Joana, que debece por ter un fillo mais rexeita ter contacto carnal con varón, de forma que cando alguén abandona un neno na súa porta, interpreta o feito como un milagre: igual que a Virxe María, ela vai ser nai e seguir sendo virxe. No segundo acto, a fidalga goza da maternidade até que é coñecedora de que o seu neno ten unha orixe bastarda, de que “é fillo do pecado”, polo que renuncia a el entregándoo a Estrela, criadiña moza que, como a señora, soña con ser nai mais cun pai para os seus fillos. O conflito resólvese coa loita interior da fidalga que a conduce a reconsiderar a súa decisión e que, no plano estético e dramático, o autor plasma dun xeito realista creando a figura da Descoñecida (Joana de moza) que suplanta á fidalga.

Na mesma liña d’*O fillo*, Carvalho comeza a escribir en 1936 *Isabel. Comedia en tres actos*. Aínda que non a puido rematar até 1945, a peza nacía coa urxencia de haber un grupo preparado para a levar a escena, polo que o autor aproveitou elementos da obra anterior; en concreto, o ambiente de pazo rural e as personaxes da criada vella e mais da criada nova que informan ao espectador dos antecedentes do conflito que se vai desenvolver (Carballo 1985). Mario vive na montaña profundamente afectado pola morte da súa muller, Isabel, quen, misteriosamente, aparece viva no final do primeiro acto; no segundo, reciben a visita dun vello amigo, Quiroga, que parece coñecer o misterio que envolve a “resurrección” da dona do pazo. Finalmente, no terceiro acto, desvéase o misterio: a segunda Isabel fora contratada polos amigos de Mario para o tirar da súa melancolía. Porén, o que non deixaba de ser unha broma de dubidoso gusto foi aceptado polos protagonistas como realidade, caendo o pano sobre un Mario e unha Isabel que asumiron plenamente a ficción e deciden seguir vivindo de costas á realidade.

Nun primeiro momento, Carvalho Calero non considerou que estas dúas pezas fosen dignas de pasar á posteridade e non as incluíu no volume de teatro que publicou en 1971 (*4 Pezas*), mais como historiador da literatura era consciente de

que para entendermos tanto a evolución do teatro galego como a súa historia, era preciso coñecermos todo, polo que viron a luz en 1982, no volume *Teatro completo*, onde deixou constancia dos anos en que foran redixidas. A súa lucidez de crítico non lle permitía ignorar as deficiencias destas pezas de principiante e, tal vez por iso, dedicou ao seu comentario e xustificación bastante tempo e espazo. Esas demoradas explicacións serven para comprendermos o concepto tan clásico, tan conservador, que tiña Carvalho do teatro, pois incide en conceptos como as unidades de lugar e acción e mesmo considera que *O fillo* é máis moderna, máis vangardista, do que *Isabel* porque contén escenas simbólicas (o Anxo, a Descoñecida):

Ainda que a psicología na segunda peza ofrece máis refinamento que na primeira, non hai en *Isabel* escenas expresionistas ou simbólicas. Por dúas veces, en *O fillo* o espectador ve o indivisíbel, ve o interior de Joana. Nada semellante hai en *Isabel*, na que unha técnica completamente realista nos fornece a visión do que realmente verían os ollos dos presentes nos acontecementos. Neste sentido, a peza máis moderna é menos moderna –menos vangardista, menos experimental – que a anterior (Carballo 1985, p. 7).

Para nós a valoración é outra, pois se ben *O fillo* estaba máis cerca das vangardas por mor das escenas simbolistas da entrega do neno por un Anxo e da aparición da Descoñecida, *Isabel* resulta máis actual polo xogo do teatro dentro do teatro, a suplantación da personalidade e as relacións entre ficción e realidade. De todos os xeitos, ambas as dúas forman parte do teatro de preguerra e, de entre as tendencias que nas décadas de 1920-1930 se propuxeran para renovar a escena galega, Carvalho optou polo simbolismo, como Vicente Risco, mais cunha forte pegada do realismo de Jacinto Benavente.

Unha vez liberado do cárcere franquista, no exilio interior do seu Ferrol natal, Carvalho volveu ao teatro e, en 1948, redixiu tres pezas: *A farsa das zocas*; *A sombra de Orfeo. Comédia en tres lances* e mais *A árbore. Auto en tres escenas e un epílogo-prólogo*. As dúas primeiras continúan ou enlazan co teatro anterior á guerra, a terceira responde á corrente existencialista imperante na poesía galega da altura.

A farsa das zocas, peza en dous actos, encaixaría perfectamente no Teatro de Caretas con que Castelao proxectaba renovar a escena durante a II República e para o que Otero Pedrayo redixiu os textos que conforman o volume *Teatro de Máscaras*, pois coincide con eles na mestura de elementos populares con elementos cultos, no expresionismo e na estilización da materia dramática. Parte dun relato popular e aplícalle unha técnica que Fernández Roca cualificou de *naif* e que consiste en utilizar os recursos do teatro primitivo: autopresentación dunhas personaxes moi estilizadas e dunha peza, acción lineal na cronoloxía dos feitos,

interpelacións ao público... creando a impresión dun “retábulo de aldea ou dun cartaz de cego” (Fernández Roca 2000, p. 26) de carácter lúdico, aínda que o seu autor afirmou que podía admitir tamén unha lectura social que se nos escapa. O primitivismo inxenuo da farsa é un efecto intencionado do autor, que botou man dos recursos do teatro chinés. Fernández Roca resumiu así o esquema da peza:

Acto I: 1) Carraxe de Edelmira contra Breixo, o seu home, e Divina, a súa cuñada; 2) roubo do mel por estes dous; 3) morte de Edelmira sen testamento; 4) falso testamento argallado pola cuñada. Acto II: 1) Boa vida dos herdeiros e dos seus cómplices; 2) aparición de Edelmira ao Xocas; 3) visita deste ao Notario para contar a verdade; 4) castigo aos culpábeis por medio das zocas. (2000, p. 25).

Esta peza, despois de que “se suprimiu todo aquilo que podería estimar-se un pouco incompatible co sentido que se lle quería dar oficialmente à educazón dos nenos” (Fernán-Vello e Pillado 1986, pp. 122-123) foi estreada polo propio autor co seu alumnado no Colexio Fingoi, e acabou sendo a máis celebrada e representada da súa produción dramática. Publicouna na revista *Grial* en 1963. O mesmo carácter lúdico ten *O redondel*, adaptación do drama *O círculo de giz*, de Li Hsing-Tao, realizado en 1951, para que fose representado polo mesmo alumnado de Fingoi. Neste centro de ensino, cun elenco de rapaces e rapazas e para o público que adoita asistir ás representacións escolares, desenvolveu Carvalho Calero o seu labor de director de escena.

A comedia en tres lances *A sombra de Orfeu*, datada tamén en 1948, foi cualificada polo seu autor de comedia psicolóxica e posta en relación con *Isabel*. A acción desenvólvese nunha casa rústica habilitada para estudo de artista onde un compositor se vai enfrontar con tres mulleres, tamén artistas, mentres outras tres observan, a modo de coro clásico, desde un segundo plano. Rafael Golpe, admirado e atractivo, déixase retratar pola súa exmuller, Mariana, e mais por unha discípula desta, Magdalena; a rivalidade das dúas pintoras ultrapasa as fronteiras do artístico, pois a que o amou plasma o seu rancor e a que o ama plasma a súa devoción; e mentres elas litigan, el déixase amar e coidar por Luísa, especie de criada-secretaria que renunciou á súa propia carreira artística para servir o mestre. Tres tipos femininos: Mariana, a muller independente que non consente en ficar subordinada á carreira do seu home; Magdalena, a fermosa deusa fatal que aposta arriscadamente pola sedución; e mais Luísa, a escrava submisiva que renuncia a todo, mesmo ao amor físico, por se manter á carón do amado. Das tres posibilidades, Rafael opta por Luísa. En palabras do autor:

Orfeo refuga ser devorado polas feras que o ameazan coas fauces da súa femi-
nidade enervante, e o Mestre conserva so ao seu carón a feminidade da súa fiel e
digna colaboradora, feminidade sublimada en dedicación profesional, e que so
a costa desa sublimación mantén a privilegiada posición de sombra familiar do
Mestre, a quen non inquieta e que, naturalmente, a estima como preciosísimo
coadjuvante da súa obra (Carballo 1985, p. 8).

Baseándose nunhas declaracións do propio Carvalho sobre a imbricación de
vida e obra nos escritores e, por tanto, sobre a necesidade para o historiador da
literatura de ter sempre presente a biografía dos autores, João Guisan incidía no
carácter autobiográfico desta peza sinalando a relación que a personaxe central,
Rafael Golpe, presenta con outras posíbeis actividades artísticas que Carvalho
imaxinaba para si mesmo:

Porque esta cita tende já uma primeira ponte entre a vida e a obra e fai com
que vejamos no personagem central (ou talvez no espectador central) de *A
sombra de Orfeu*, Rafael Golpe, compositor musical, a sombra realmente, nom
de Orfeu, mas de Carvalho Calero, ou de um “super Ego” de Carvalho Calero,
estilizado e idealizado, mas um pouco com a atitude intelectual distante, tem-
perada, respeitosa e um pouco fria que ele tinha. [...] A obra constitui assim
uma espécie de diálogo, ou solilóquio com ele mesmo, em que se coloca pre-
cisamente muitas questões acerca do tema desta intervençom: a arte e a vida
(Guisan 2002, p. 211).

A terceira peza do ano 1948 foi *A Árbore. Auto en tres escenas con epílogo-pró-
logo*. Segundo informa o propio Carvalho Calero no prefacio ás *4 Pezas*, de 1971,
escribiuna para ser representada inmediatamente, mais non chegou a estrearse
daquela e foi publicada na revista *Grial* en 1965. Ao longo de tres escenas idénti-
cas —datadas en 1908, 1928 e 1948—, o Home, que vai madurando e avellando
co paso do tempo, dialoga coa Muller, eternamente conxelada nos dezaioito anos,
que responde ás palabras de amor con tópicos, mostrando a superficialidade máis
banal e unha grande asimilación do código moral e social establecido. O “epílo-
go-prólogo”, datado “fóra do almanaque”, explica estas situacións escenificando o
momento en que Eva consegue, con engano, que Adán coma do froito prohibido.
Fronte aos sonhos do Home, os valores materiais da Muller; fronte ao coñecemento
de El, a submisión de Ela ao socialmente correcto. O autor explicaba o fracaso da
relación no seguintes termos:

O home e a muller están defrontados, a carón da Arbre. Debían ser felices, só un home e unha muller, nunha eterna primavera. Pero hai monicións, mamáis, curmáns, soles, neves cañas... Hai circunstancias. E, craro, o amor é tamén, orteganamente, o amor e as súas circunstancias (Carballo 1971, p. 16) .

Esta visión absolutamente pesimista das relacións amorosas e da súa imposibilidade de realización responden a unha etapa vital de Carvalho Calero caracterizada pola soidade, o exilio interior, a penuria económica e en que estaba, ademais, sometido a un control policial constante. Son os anos en que a súa obra poética, recollida en *Anjo de terra* (1950), expresa unha fonda reflexión sobre a condición do home, “anjo de terra”, expulsado da cidade dos verdadeiros anxos (o “azul”), que non acepta a súa condición de desterrado porque non é capaz de gozar plenamente do mundo no que foi recluído (o “verde”). A mesma radical diferenza entre Home e Muller que aparecía en *A Árbore* está recollida en dous poemas de *Anjo de terra*: El non pode gozar da vida por mor da súa arela de transcendencia, mentres Ela acepta plenamente o mundo e intégrase nel. De feito, nas palabras que redacta para presentar a peza dramática, afirma que é unha reflexión sobre o matrimonio:

ao ver aos actores interpretar *A arbre*, coida que o que quixo facer hai vinte anos –vintedós– foi unha “moralidade” ao xeito antigo. Un auto cáxeque sacramental, anque non eucarístico. Máis ben matrimonial. Porque nun certo contesto o asunto é o matrimonio (Carballo 1971, p. 15).

Entre a escrita d’*A Árbore* e a da seguinte peza van transcorrer vinte anos. Vinte anos investidos no labor docente e investigador, para alén da publicación dun poemario, *Saltério de Fingoy* (1961), que a crítica coincide en sinalar como un punto de inflexión na traxectoria poética de Carvalho, como un libro de madurez, como peza fundamental na súa produción, en que se privilexia a voz reflexiva do poeta na súa procura de transcendencia e na desolación da descuberta de que Deus –o Absoluto– non existe (Pallarés 1992). Tampouco faltan neste poemario aquelas composicións centradas na muller, á que admira como obxecto estético, mais tamén a observa como animal social e, sobre todo, como espello das convencións morais e sociais do réxime político que lle tocaba vivir e padecer. O control, mesmo dentro das familias, que a Ditadura franquista exerceu a través das mulleres –educación, confesionarios e Sección Feminina– non podía escapar aos ollos deste intelixentísimo profesor que defendera os principios nacionalistas e republicanos e viviu sempre rodeado de mulleres. De aí que, nesta etapa da súa

vida, se lle presente a relación home/muller, e o amor, como un imposible e que a responsábel dese fracaso sexa sempre Ela.

Estas liñas temáticas, tinxidas pola mesma desesperanza existencialista, inspiran en 1969, o *Auto do prisioneiro*, obra que, tanto polo título como pola súa adscripción xenérica, enlaza co' *A Árbore*. Aínda que a respecto desta peza se ten falado de Kafka, Sartre e Beckett, o propio Carvalho Calero declarou que, igual que *A Árbore* responde ás liñas do auto sacramental español e, sobre todo, da “moralidade” medieval que, como é sabido, consistía nunha alegoría dramática en que o protagonista achaba personificacións de atributos morais que intentaban conducilo polo camiño correcto, seguindo os principios cristiáns da época:

Con relación a ela ten-se falado de Beckett e de Kafka. Na época en que se estreou, cando se consideraba imoral en certos meios toda literatura independente, uns interpretaron-na benevolmente como dirigida contra a sociedade de consumo, e outros, detectando nela unha preocupación espiritualista, estimaron-na talvez expresión dunha postura ideolóxica incompatíbel co materialismo dialéctico. Eu creio que tencionei plasmar nunha forma moderna, poética e incisiva, a angústia do home engaiolado na súa finitude, mais cunha faústica sede de alén (Carballo 1985, pp. 9-10).

Así, o dramaturgo redixe unha moralidade antiga actualizada no ambiente e encarnando as personaxes alegóricas en seres individuais: un Prisioneiro semellante ao calderoniano Segismundo que quere comprobar empiricamente a existencia dese Director que din é o seu pai. Os argumentos que, ao longo da obra, se utilizan para o facer desistir do seu empeño variarán segundo a personaxe a quen interroga o Prisioneiro: para o Guardián, a figura máis baixa na escala social, é unha procura absurda porque a felicidade radica en que alguén decida por ti; o Oficial utiliza a argumentación de que se o sistema funciona é porque existe un Director que dá as ordes e atribúe a ‘doenza’ do Prisioneiro ao funesto costume de pensar; a Nai intenta que acepte a súa situación apelando á resignación cristiá; os Amigos e as Amigas envexan a súa forma de vida polas comodidades materiais que posúe; e Laura, que cobre as necesidades eróticas do Prisioneiro e aspira a substituír o Director nas súas ansias, visto que as armas de sedución tradicionais non abundan, desprega unha nova: o seudointelectualismo conseguido nas aulas universitarias.

A obra desenvólvese no día en que o Prisioneiro cumpre trinta simbólicos anos e ábrese coa visita, mentres el dorme, dunha Nena que lle anuncia que esa será a derradeira xornada da súa vida. No fondo da cela permanecerá sempre fechada a porta que comunica coa Dirección e durante toda a obra o Prisioneiro

intentará, directa ou telefonicamente, pórse en contacto con ela. A través, sobre todo, das figuras femininas o autor realiza unha demoledora crítica da sociedade de consumo e, outra volta, do mundo feminino, polo que facilita unha interpretación sociolóxica da peza. De todos os xeitos, a derradeira visita que recibe o Prisioneiro volve a ser a da Nena para lle ofrecer un xarope que acougue o seu espírito; é a Morte e, no último alento, soa o teléfono e comeza a se abrir a porta; mais no seu interior, que o Prisioneiro xa non pode ver, non hai nada, só baleiro. Este final permite que cada quen realice a súa interpretación: a porta abriu, por tanto, o ser humano coñece a Deus despois da morte; ou ben, detrás da porta non hai ninguén, por tanto, Deus non existe. De novo a ambigüidade carvalhana, do mesmo xeito que a Morte pode ser aceptada negativa ou positivamente, segundo a vexamos como o terríbel mal que remata a vida ou como o sono que nos proporciona a paz definitiva, a fin da mágoa, da coita e da angustia. O *Auto do prisioneiro* foi publicada, xunto con *A Árbore*, *A sombra de Orfeu* e mais *A farsa das zocas*, en 1971, no volume 4 *Pezas* e estreada en 1974 no Instituto de Ensino Medio de Vilalba (Lugo).

Había de transcorrer máis dunha década até que Carvalho volveuse ao teatro e escribise, en 1980, a mellor das súas obras: *Os xefes*. Igual que co *Auto do prisioneiro*, o autor declarou que a incubara durante moito tempo. El definiuna como “comedia política”, aínda que quizais fose máis acertado cualificala de drama. O primeiro acto desenvólvese no cuartel xeral do exército branco que está sitiando Gaibor, capital de Gurlandia. Os xenerais que compoñen a Plana Maior do exército do Xeneral Brañas comentan a localización xeográfica da cidade e o estado da guerra, Brañas dá instrucións sobre a estratexia de ataque e córrase o acto cunha rolda de prensa do Ministro de Información.

O segundo acto, á mesma hora do solpor que o anterior, transcorre no campo contrario, no dos sitiados, o do exército negro comandado polo Xeneral Dragón, e as situacións son as mesmas: comentario por parte dos xenerais da situación bélica, confidencias de Dragón ao seu home de confianza e entrevista da Ministra de Información coa única periodista á que lle foi permitido cruzar o sitio en representación de todos os seus colegas estranxeiros. Tanto polo discurso dos militares como dos políticos é doado identificarmos o exército branco coas forzas sublevadas en 1936 e o exército negro, coas forzas republicanas: os primeiros auto-proclámanse defensores da tradición cristiá, do culto á patria, do honor militar e das virtudes familiares, acusando aos segundos de seren ateos, anarquistas e destrutores da familia e da propiedade privada. Mesmo os brancos utilizan frases dos xenerais fascistas Mola e Franco, e en boca da ministra dos negros están os lemas anarquistas de 1936 e o lendario “Non pasarán”. A derradeira pregunta que

os xornalistas fan aos ministros é se existe a posibilidade dunha paz negociada e ambos os dous responden contundentemente que non.

O terceiro acto desenvólvese de mañá, nunha embaixada estranxeira. A través dun diplomático e da súa secretaria sabemos que se asinou un armisticio e que, clandestinamente, Dragón e Brañas celebrarán unha entrevista. Os xenerais, despois de se ofrecer mutuamente unha rendición honrosa, que ningún acepta, chegan a un acordo: sexa cal for o resultado da guerra, o vencedor suprimirá os elementos radicais do seu bando —ben a extrema dereita, ben a extrema esquerda— e gobernará cunha política de centro. Entenden ambos que esa guerra civil non é máis que a primeira parte dunha outra guerra que rematará no futuro. A respecto da interpretación deste acordo, Carvalho Calero (1985, p.11) afirmou: “Pode-se pensar: dous homes de honor con verdadeiro sentido patriótico. Ou tamén: dous xefes que pactan un engano ás masas que os apoian. Unha apología da democracia ou unha sátira da oligarquía”.

Tamén se ocupou Carvalho de indicar que, se ben os primeiros actos estaban localizados na Guerra Civil, o verdadeiro cerne da obra radicaba nese acordo político en que os Xefes resultaban ser ideoloxicamente idénticos, e onde ficaba recollido que ningún deles estaba disposto a permitir a existencia da banda extrema da súa ideoloxía polo que, en realidade, planificaban un golpe de estado. Tendo en conta o que aconteceu na denominada Transición, a lectura da obra debe realizarse en clave coetánea á súa escrita, non en clave histórica. En 1986, Carvalho Calero mantiña esta opinión sobre a política do momento:

En moitos aspectos, a política oficial parece inspirada pola crenza de que é xurídica e moralmente aceptábel unha filosofía segundo a cal a disidencia, a oposición, pode e debe ser eliminada, o cal, naturalmente, é absolutamente erróneo dentro dun sistema que pretendamos democrático e liberal (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 234).

A peza responde ao concepto, absolutamente clásico, que tiña Carvalho sobre como debía ser construída unha peza de teatro ben feita; concepto en que eran fundamentais a orde, o equilibrio e a proporción. Así, tipograficamente, marca a división dos actos en escenas (oito nos actos I e II, e once no III) e, estruturalmente, realiza unha homenaxe a Castelao, a *Os vellos non deben de namorarse*. Dos tres actos que compoñen a obra, o terceiro foi o primeiro que escribiu (Carballo 1985, p. 10), igual que aconteceu con *Pimpinela*, terceiro lance da obra de Castelao. Dragón e Brañas son encarnacións dun mesmo “personema” (Carballo 1989, pp. 233-299), son actantes do Xefe; como o grupo de xenerais, tanto brancos como negros, son encarnacións do Militar; e o Ministro e a Ministra, do Político.

Os xornalistas desempeñan aquí o papel que, en *Os vellos non deben de namorarse*, desempeñaba o Coro de Mulleres, é dicir, a voz do pobo que, nesta ocasión, en lugar de opinar, expón as súas dúbidas sobre o resultado e as consecuencias da guerra. A pesar disto, tamén como na obra de Castelao, esas personaxes presentan trazos que as individualizan e para iso, os xenerais negros fan de “soberanía nacional” e “democracia”, e os xenerais brancos de “honor” e “patria”. Tamén os diferencia o feito de que o mundo do campamento branco sexa exclusivamente masculino, mentres no negro as mulleres teñen un papel semellante ao dos homes. É máis, mesmo se aplicamos a *Os xefes* a análise estrutural que Carvalho aplicou a *Os vellos non deben de namorarse*, achamos novas equivalencias. As situacións da obra do ferrolán son:

1. Comentario dos xenerais sobre a situación da guerra.
2. Confidencias do Xefe ao seu segundo.
3. Rolda de prensa.

Igual que a orde das situacións variaba nos diferentes “lances” da obra de Castelao, tamén o fan na de Carvalho: no I acto a orde das secuencias, ou situacións, é a que acabamos de enumerar (1, 2, 3), mentres que no II acto, a orde varía (1, 3, 2). Como é ben coñecido, a escrita d’*Os xefes* non era a primeira homenaxe literaria de Carvalho Calero a Castelao pois, o ano anterior, en 1979, xa tratara o tema do amor do Vello pola Moza no precioso texto *Aos amores serodios*. Texto que é unha arriscada mestura de ensaio, relato e poesía.

Agás na faceta de historiador da literatura, o mellor da obra carvalhana foi producido na década de 1980: os poemarios *Cantigas de amigo e outros poemas* (1986) e o póstumo *Reticências...* (1986-1989), o romance *Scórpio* (1987) e todos os ensaios e artigos en que ficou recollido o seu posicionamento respecto da cuestión lingüística e normativa. Mais nesa década prodixiosa non volveu sobre o teatro, de forma que *Os Xefes* ficou como a súa derradeira peza dramática.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

- Carballeira, Juan (1934). Para el logro de un teatro nuestro. *El Pueblo Gallego*, 15/XI/1934, 1.
- Carballo Calero, Ricardo (1971). *4 Pezas*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1985). Sobre o seu teatro. *Cadernos da Escola Dramática Galega*, 56, 3-11.
- Carballo Calero, Ricardo (1989). *Escritos sobre Castelao*. Barcelona: Sotelo Blanco.

- Fernandez del Riego, Francisco (1933). Villanueva de Lorenzana. Carta aberta a la “Mocidade Galega”. *El Pueblo Gallego*, 8/I/1933, 8.
- Fernández Roca, Xosé A. (2000). Carballo Calero no seu teatro. En: *Homenaxe a Carvalho Calero*. Ferrol: Cadernos de Medúlio, 23-28.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Guisan Seixas, João (2002). Carvalho Calero: o teatro e a vida. En: Teresa López e Francisco Salinas eds., *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero. “Memoria do século”*. A Coruña: Universidade da Coruña / AS-PG, 205-225. Dispoñíbel en: <https://doi.org/10.17979/spudc.9788497497671.205>
- Pallarés, Pilar (1992). *Fillo de Eva (88 poemas de Ricardo Carvalho Calero)*. Ferrol: Sociedad de Cultura Valle-Inclán.
- Tato Fontaíña, Laura (2011). O teatro de Ricardo Carvalho Calero. En: Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé M. Sánchez Rei, coords. *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura, nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 201-2013.

CARVALHO CALERO NARRADOR. *SCÓRPIO* E AS MULLERES

CARVALHO CALERO AS NARRATOR. *SCÓRPIO* AND WOMEN

Henrique Rabuñal
IES Ramón Menéndez Pidal (A Coruña)

Resumo: Neste traballo faise un repaso á produción narrativa de Carvalho Calero constituída por nove pezas literarias. Faise unha clasificación abordando as crónicas e a narrativa infantil e tamén textos tan emblemáticos como *Aos amores seródios*. Facemos tamén unha aproximación á celebrada obra *Scórprio* deténdonos nas múltiples e diversas relacións que o protagonista da narración mantén con varias mulleres.

Abstract: This work reviews the narrative production of Carvalho Calero that comprises nine literary pieces. A classification is provided by addressing the author's chronicles and children's fiction and also such emblematic texts as *Aos amores seródios* [*Late Loves*]. His celebrated work *Scórprio* [*Scorpio*] is also analysed, with a focus on the multiple and diverse relations in which the protagonist engages with several women.

Palabras chave: Ricardo Carvalho Calero, narrativa, crónicas, narrativa infantil, *Scórprio*, mulleres.

Key words: Ricardo Carvalho Calero, narrative, chronicles, children's narrative, *Scórprio*, women.

1. CARVALHO CALERO NARRADOR

Quero comezar a miña intervención nesta actividade agradecendo á Real Academia Galega a oportunidade que se nos brinda de volver máis unha vez¹ ao mundo literario de Carvalho Calero. E síntome moi feliz de facelo acompañando ás ilustres

1 Referímonos aos nosos traballos (Rabuñal 2000, 2011 e 2020).

amigas Pilar Pallarés e Laura Tato, cuxos traballos contribuíron a pór no mapa literario e intelectual do noso século XX a inmensa figura de don Ricardo.

Afortunadamente hoxe contamos con numerosas e valiosas achegas a todas as dimensións de Carvalho como home e escritor, tamén á súa narrativa e moi especialmente a *Scórpio*, obra que por moderna e orixinal atraeu o interese de moitas persoas lectoras e estudosas das nosas letras. Estamos seguros de que estas xornadas de estudo da figura e da obra de Carvalho constituirán outro elemento determinante para situar o noso escritor no lugar de honra que lle corresponde.

Na súa produción narrativa hai unha primeira etapa nos anos 40 e 50 que abrangue os títulos *A gente da Barreira* (GB), *Os señores da Pena* (SP), *O lar de Clara* (LC), *As pitas baixo a choiva* (PC), *Os tumbos* (T) e *A cegoña* (C), isto é, seis das súas nove obras. Foron anos duros para un escritor represaliado pola ditadura pero que considera un labor patriótico e unha necesidade persoal indagar na súa propia peripecia biográfica como acontece nos textos de protagonista infantil (LC, PC, T e C) e na historia das sagas que nos brindan GB e SP. Estes textos, moitas veces publicados en revistas, coñecen poucas edicións e probabelmente pouca difusión, agás GB (que se publica en 1951, 1982, 1984, 1997, 2002 e 2020) e *Scórpio* (S) editado por Sotelo Blanco (1987, 1989, 1990 e 1993), a AS-PG (1997) e Através Editora (2017).

O volume que contén a súa *Narrativa completa* non pasou da primeira edición. Dese conxunto de pezas temos que illar *Aos amores seródios* (AS), publicado nunha revista en 1979 e logo inserido en 1984 na *Narrativa completa*. En 1985 don Ricardo deu a coñecer en *Agália* baixo o pseudónimo de Namiq Ziyá o texto *Provérbios otomanos: de Selim a Solimám* (SS). Esta etapa final correspóndese co momento en que o profesor deixou a docencia universitaria aproveitando a oportunidade para recompilar moitas das súas obras e ofrecernos como agasallo final a memorábel *Scórpio*. Fique clara tamén a preferencia do noso autor polas formas narrativas breves: contos (como PC, T, C, AS ou SS), novelas (como LC e SP) ou suma de relatos (como GB). O romance propiamente dito cultivarao en *Scórpio*.

1.1. AS CRÓNICAS

Dentro desta epígrafe² faremos un breve achegamento aos seus títulos GB e SP.

A gente da Barreira, escrita nos anos 40 e publicada en 1951, fora premiada un ano antes pola Editorial dos Bibliófilos Gallegos e ten o mérito de ser a primeira novela

2 Todas as referencias aos textos están tomadas do volume de Carvalho Calero *A Gente da Barreira e outras historias* (1982), agás SP e LC para os que usamos *Narrativa completa* (1984). SS só foi publicado en *Agália* (1985). De *Scórpio* usamos a edición da AS-PG (1997).

publicada en galego en Galiza despois da guerra, inscrita na tentativa de reconstruír a nosa literatura e de repensar os problemas colectivos e nacionais do país.

GB propón unha excursión polo século XIX galego captando aspectos da súa vida rural, da decadencia da fidalguía, anunciando a chegada do sistema económico moderno adubado de novas profesións e de novas clases. O autor declara terse informado dun universo ao que era alleo por membros desas familias nos anos posteriores á guerra. O relato ofrécese como unha suma de dezanove capítulos ao xeito practicado por Castelao en *Os dous de sempre*. O narrador nega a posibilidade dos diálogos e pretende exercer de cronista e de testemuña dun mundo no que comparece o carlismo, os abusos da fidalguía, a división entre os señores e os criados, a emigración ou o maragato comerciante. A saga dos Frade de Eirís, a sorte da casa emblemática da Barreira e a súa contorna xeográfica, social e económica liga entre si os capítulos que un narrador en terceira persoa resolve con rapidez.

A narración vains contando a historia dos Frade de Eirís e dos seus sucesivos señores: Ramón Frade e Tereija Abaira das Torres, Armando e Mercedes Portela, Álvaro e Amelia Ameixeiras, Andrés e Emilia de Camporredondo.

Ramón Frade é quen constrúe a casa farta da Barreira casando coa rapaza do Pazo de Gomesende, dona Tereija. A criada neste tempo é Ludivina. O tratante de gando fixera unha casa para que nela fose feliz “na entraña da esgrevieza montesía” a súa muller “nobre, formosa e lanzal”. O señor da Barreira ten que defenderse da partida carlista que lidera o abade don Xoán Martelo. O marido de Ludivina, o Breixo, en primeira instancia integrado na carlistada e logo traballador da Barreira, será aforcado para que pague así a súa traizón. Don Ramón fixéralles unha casiña aos criados. En morrendo o Breixo nacía a súa filla Tereijiña xusto cando a señora da Barreira daba tamén a luz a súa filla. Tereijiña, criada na Barreira, irá substituíndo a súa nai e terá unha filla, Vertudes, co novo señor da Barreira, Armando.

O señor da Barreira ten tres fillos varóns (Armando, o morgado, Enrique, o avogado, e José Manuel, o tratante) e unha filla, Rosario, a que máis se ocupa da casa. Morren os señores da Barreira e tamén Tereijiña, nai de Vertudes, a nova criada da señorita Rosario, e despois nai de Sabeliña, abandonada polo seu pai.

Don Armando, o novo señor da Barreira, logo de múltiples aventuras con mozas da terra, casa con Mercedes Portela, a nova señora, axudada pola súa cuñada e a Vertudes. Serán ademais os pais do futuro señor da Barreira: Álvaro, no seu día casado con Amelia Ameixeiras. Ao morrer Armando, o seu irmán José Manuel casa coa cuñada Mercedes. Continúan as partidas carlistas que supoñen mesmo a detención de José Manuel. Os novos señores da Barreira teñen tres fillos: Andrés, avogado, Rosariño, casada con Andrés Cheda, fillo de comerciantes, e

Ramón. Álvaro, o morgado, é obrigado polo seu tío a estudar en Lucenza cos escolapios antes de facerse forte na gobernanza da súa casa. Logo, ao cumprir os dezasete anos, casa con Amelia Ameixeiras, filla única dun procurador. Os novos señores da Barreira provocan a saída dos anteriores para outra casa. Vertudes axuda á nova señora.

A celebración da misa é un escenario no que todo está regulado: dous bancos de castiro para acomodar os Frades escindidos en dúas casas, os fidalgos ocupaban o banco máis próximo ao altar, no segundo banco figuraban as mulleres da servidume. As mortes sucédense: a de José Manuel primeiro, despois a do seu fillo Ramón de tuberculose. Mentres, Rosariño, filla de José Manuel e Mercedes, casa cun fillo de comerciantes que non acabara ningunha carreira: Andrés Cheda. A moza casará espida de dote e non asistida pola súa familia. O seu irmán Andrés exerce de avogado e soña con triunfar na política como fixeran outros devanceiros seus.

Outras figuras van tomando relevancia: Pedro o maragato, solitario e avaro, que gaña moitos cartos co viño, o sal, o trigo ou o pemento e que vive na casa da Graña que don Ramón Frade arraxara para Ludivina e o seu home. O Rosende que tenta saír da miseria, un emigrante tísico, ou Antón das Cabras que, aproveitándose da necesidade de cartos de don Álvaro, logra comprarlle a Graña.

Pasada a restauración, a familia dos Frade de Eirís esmorece mentres nace un novo tempo. Os pazos esborrállanse irremediabelmente. A Barreira está fechada nos invernos. Álvaro vende parte do seu patrimonio, a súa familia busca emprego nas vilas. Morre dona Mercedes. Rosariño ten moitos fillos e os negocios do seu marido marchan mal. Morre Álvaro Frade Portela. A súa viúva Amelia está acompañada de Vertudes. Don Armando non ten netos en terras da Barreira. Uns exercen as súas carreiras en Souto, a capital provincial, outros montan os seus negocios. Agora é a caste de Rosende a que provoca que se lles incline todo o mundo. Sabelliña, filla de Vertudes, militante inimiga da caste emerxente que simboliza Rosende, sente unha dor acompañada de bágoas cando conclúe a narración.

Os señores da Pena supón unha maior contención temporal, unha notábel redución de figuras e a permanencia dun narrador omnisciente que en terceira persoa executa outra crónica en certa medida próxima a GB. En SP, escrita nos mesmos anos que GB e publicada por vez primeira en 1984 (*Narrativa completa*), o autor volve ao universo rural, fidalgo e labrego. O texto aparece organizado en dezaseis capítulos, prólogo e epílogo, o primeiro e o derradeiro. O relato principia cunha poética descrición da paz rural dominical posuída pola figura do señor Valentín, alto e groso, cano e barbado. Tamén aquí a casa é “grande, forte, séria” (1984, p.

111). Cruza unhas palabras co médico Robustiano cando este se encamiña a axudar a parir á filla do ferreiro das Pías.

A casa de don Valentín e da súa curmá e esposa dona Leonor é das mellores da comarca. Teñen catro fillos. Un, metido nunha parroquia afastada, non vén pola casa. Dous casados viven de traballos facilitados por un tío. A filla Vicentiña medrara cos tíos en Madrid e mesmo estudara unha carreira, pero pasa os días fechada no seu cuarto. Acoden caseiros e labregos. Cando toca facer testamento, os señores da Pena pretenden que non se desfaga o conseguido. A casa e as terras serán para o fillo crego. Os outros varóns quedan tamén con propiedades e para a filla a súa correspondente lexítima.

Morre don Valentín pero a casa segue medrando “como a escuma”. Vicenta non volve saír do seu cuarto. O fillo crego, don Bieito, toma as rendas. Morre dona Leonor. O tío cura dispón faena para todos os sobriños. Morre o fillo Antonio deixando viúva e seis fillos. Ermitas, sobriña do cura, faise a muller da casa. O crego reparte o testamento entre os herdeiros buscando sempre quen poida conservar a facenda.

Daniel é fillo dun labrador forte que traballaba na Pena. Convértese no brazo dereito de don Bieito. Un día don Bieito convoca o neto máis vello de don Valentín. Para el será a casa. O resto é para os demais herdeiros a partes iguais. Pero Daniel bota de contas se casar con Ermitas e ter un fillo para herdalo todo.

Coincidindo coa doenza e o inminente pasamento de don Bieito, Daniel e Ermitas chaman con urxencia un notario para que o crego lle faga a mellora a Ermitas e decontado anuncian o seu casamento. O novo señor da Pena, Daniel, aparece no último capítulo gobernando a elección de alcalde, recibindo caseiros e tamén, coas pernas estalicasadas, a caricia da *araxe* na solaina.

1.2. NARRATIVA INFANTIL

A infancia está presente en catro obras de don Ricardo: T, PC, C e LC. Faremos unha breve aproximación aos catro textos.

Os *tumbos*, publicado en 1950 na revista *Alba*, condúcenos a esa casa de veraneo con horta e merlo, con coellos e galiñas, con caza de grilos e moscas na que o narrador pasou momentos memorábeis da súa nenez. É un caso de analepse ben querido polo autor, moitas veces levado a este movemento temporal retrospectivo destinado a relatar episodios da súa infancia vividos no seo da súa familia –sempre tan relevante. Era a casa dos trasnos vividos por un cativo que aínda non chegara ao decenio. A anécdota cóntanos como nas noites daquela casa se ouvían *tumbos* e como a neneira cría por un fantasma na súa alcoba. Tamén como un consumidor era alcanzado por misteriosas mazás voadoras. Coa benemérita presente, a

cociñeira confesa o seu pecado de amor: un mozo mariñeiro na cidade á que ela pretende volver decontado. O dos *tumbos* e o das mazás foran cousa súa, pecado que deberá pagar co seu despedimento pero tamén coa complicidade comprensiva e certa simpatía do narrador, que lembra este episodio da súa nenez cando xa é un home. Pero, no momento de aconteceren estes feitos, o noso analepsista quere ser militar e le *El dos de mayo* de López García.

As pitas baixo a choiva publicouse en 1952 en *Lar*. En PC volvemos ao universo de T a través doutra analepse. Tamén emerxe a vida familiar. O narrador evoca aquí capítulos da súa biografía estival: os galos e as galiñas daquela casa venerada da nenez e o lecer no que cultivou o amor polos animais. Un narrador que lembra o curro das galiñas bautizadas por el mesmo. Tamén a chuvía estival e como o raparigo non para até meter na casa as pitas e o galo, axudado pola familia, antes de pórse a cuberto cando xa estaban todos mollados.

A cegoña apareceu en 1957 en *Vida gallega*. Parte o autor dunha historia acontecida a unha súa profesora de alemán, polo que o mundo rural do conto non é de ambientación galega. En C verificamos da man dun narrador omnisciente en terceira persoa o drama que poden causar os enganados tradicionais de que son obxecto as crianzas. Estamos nun escenario que non é o da nenez do autor. É o país de Erika, o das altas penas, o vento, a montaña, a avea, o centeo, as cegoñas, os miñatos, o río, os galos e a súa granxa. Esta cativa de sete anos non ten con quen xogar e quere facelo con outra nena nun país no que os nenos son traídos polas cegoñas.

Os meniños fican durmidos no fondo do río onde os colle a cegoña. Pódese pedir neno ou nena pondo dous ou tres terróns de azucre a carón dos vidros da xanela. Erika decididamente quere unha irmá, pois xa ten irmáns varóns, e de madrugada leva o neno (Hans) que acaba de ter a súa nai ao río. Olla como o río o leva. Volve á casa e repón esperanzada os tres terróns para que non se confunda a cegoña. E dorme feliz, convencida de que a cegoña vai rectificar traéndolle a irmanciña desexada. Hans, froito daquel erro, irá a outra granxa.

En *O lar de Clara* don Ricardo recoñece que se trata de:

páginas escritas para loitar contra a destrutiva hostilidade dun tempo baleiro e adverso que había que encher e conjurar coa actividade que nos defende de nós mesmos e do mundo circunstante (1984, p. 11).

Vincula este relato con PC, T e C. O texto evoca, a través de varias analepses, a infancia do narrador en Ferrol e ilustra a existencia da súa familia; a súa propia e íntima saga.

En LC o material narrativo, máis extenso, distribúese en dezasete breves capítulos. Desde o primeiro adiviñamos a infancia ferrolá do autor. A vila mariñeira de tabernas e rúas estreitas, o despotismo ilustrado e as rúas a xeito de taboleiro de xadrez, o murallón que agocha os estaleiros, os arsenais e os tres peiraos. Os técnicos ingleses coa súa capela evanxélica. Os vistosos desfiles militares. As selleiras e os coches de cabalos.

O narrador sitúase aos corenta anos da súa vida na casa natal que daba á Praza Vella, coa súa feira mensual. E avisa ao narratario –moi determinante nesta narración– de que pasaron moitos anos e de que as súas lembranzas non son nítidas nin grandes. “Pouco lembro de min mesmo” (Carvalho 1984, p. 158). Evoca o cinema e como foi ofrecido a Santa Lucía por unha doenza ocular e á Virxe do Carme por un accidente no mar. O que lembra o narrador da súa infancia cóntao pero non se define como escritor, ignora a existencia de lectores, dubida se publicará estas lembranzas.

É un comerciante coma seu pai pero que cursou o bacharelato e que fixo a súa fortuna en Cuba. Ao marchar a Cuba tiña dúas irmás, Maruja e Clara, e un irmán, Ramón, morto na guerra civil. Clara, casada e con catro fillos, é a dona da casa en que vive o narrador. En Vigo ten previsto embarcar para a Habana. Escribe para si e porque si. Corenta anos despois de nacer, a cidade xa coñece o tranvía e o automóbil, e a casa de Clara está no extremo oposto da casa natal. A xente teno por rico. Evoca a figura dos pais: el comerciante, viaxante, empresario, consignatario de buques, apoderado dunha casa de banca. Tamén a primeira escola co irmán Duarte. Aquel neno estaba sabido da existencia da morte.

Lembra os seus catro irmáns: Duarte, dúas nenas e Rafael. Os pais tiñan unha boa posición. E a terríbel morte de Rafael. O verán pasábano na aldea nunha casa alugada preto da cidade. Nunha boa casa. Lembra a primeira guerra mundial e a asistencia ao cinema. E a casa estival alugada á beira do mar á que se despraza a familia en coche de cabalos. A epidemia de gripe lévalle a nai.

Viven co narrador e os seus irmáns a avoa (viúva dun militar) e a madriña (viúva dun suicida moito máis vello ca ela e vítima dunha doenza incurábel). O pai e a madriña casan. Duarte padece unha desviación da columna vertebral que lle acaba custando a vida. Clara é a irmá preferida: feliz, agarimosa, intelixente. Maruja era unha nena calada, pouco algareira. Ramón, un pequeno tirano. O narrador, primoxénito, quería ser xeneral. A casa era rica. Ía para bacharel cando o narrador ía ter un novo irmán: finalmente unha nena morta. Tamén morre a súa madriña.

Escrebe, tense por escritor frustrado, para “botar contas, hai que facer balanço” (1984, p.187). Os últimos anos da súa nenez son de bágoas e de morte. Ao morrer a súa madriña o pai perde a ilusión de vivir. A economía reséntese. O pai e a súa avoa xa non se levan ben. Unha noite quéimase a casa e esta xa non dispuña de seguro. Logo morre o pai e o narrador vive coa súa avoa até a morte desta. Os seus irmáns refúxianse en casa de parentes. Aos 16 anos vai a Cuba cabo dun familiar. Lembra o exame de ingreso no instituto desde a alcoba da casa de Clara onde escribe e rememora.

O narrador vai embarcar e xa dubida para que seguir escribindo. Clara ten un lar feliz, un marido mestre de escola e o narrador pensa que non se van volver ver. Por que ir a Cuba? Os fillos e o lar de Clara lémbrenlle a súa casa de neno, a súa familia e os seus propios irmáns. Ao final decide ficar aquí e non ir a Cuba. Pensa nos fillos de Clara e en axudarlles economicamente. Exercerá de cronista da casta: “é tempo de lecer” (1984, p. 195).

1.3. A AMÁLGAMA DOS AMORES SERODIOS

Aos amores seródios é unha obra complexa, mesta e heteroxénea. Dotada intencionadamente dunha anómala estrutura, con múltiples narradores e coordenadas espaciais e temporais e con non poucas intertextualidades das literaturas galega, portuguesa e alemá; nutrida ademais da propia obra dual de creación e de erudición do noso autor e constituída xenericamente como unha abordaxe do mito de Abisag ou como unha toma de postura perante un dos textos que Carvalho mellor coñecía: *Os vellos* de Castelao. Por non falarmos dos destinatarios textuais e a imbricación do propio autor no elenco destes. Permitídmeme unha breve excursión polas sete partes en que se nos ofrece o material narrativo.

1. “Os vellos non deben namorar-se”. Este capítulo inicial é un pequeno ensaio que ten como pano de fondo a obra e a tese de Castelao. Unha dialéctica entre a probabilidade e a obriga. Sobre o amor e a vellez. Con afirmacións e preguntas moi suxestivas: o amor novo mata o vello. Que acontece se un vello casado se namora dunha moza casada? Hai moitos vellos que se namoran na historia da humanidade e na historia das nosas letras. Velaí, dinos o autor-ensaísta, o caso contido en *O derradeiro amore* de Aurelio Ribalta, no que o señor Antón atura en silencio os acoros do seu corazón. Si, en efecto estamos nalgunha das súas intrincadas variantes, no caso de Abisag. Pero lembremos que a bela e moza doncela bíblica do *Libro dos Reis* non foi quen de avivar o desexo do vello rei David. O ensaísta conclúe: o home que agarda a morte ama a vida. Por iso lle parece natural que os vellos se namoren; tanto como que non sexan correspondidos.

2. “Ásia menor”. O salto a respecto desta segunda parte é verdadeiramente espectacular. Uns arqueólogos localizan un santuario por onde serpentea o Meandro, e nel unha cabeza feminina de mármore, que se vai converter nun dos elementos recorrentes da narración. A cabeza resulta máis realista do que idealista e posúe moito carácter. Na súa caluga reza a inscrición que lle dá título ao conxunto: “Aos amores seródios”.

3. “O poeta”. Non menos inquietante resulta esta terceira parte, integramente constituída polo poema que inspirara, xa de noite á hora da cea e no hotel, a cabeza de mármore a Erik; poema que, asinado polo propio Carvalho Calero, figura co título de “Cabeza de deusa” no seu *Futuro condicional*, ademais de lembrarmos que Erik Larsson é un dos pseudónimos de don Ricardo. No poema fala Euríloco, fillo de Anaxímenes, escultor de mármore no obradoiro de Euríbio, quen proxecta máis adiante facer o busto e logo na súa madurez o corpo enteiro da imaxe da deusa decapitada.

4. “Consideracións críticas”. Recuperamos outra vez o talante do primeiro capítulo, tal como suxire o título. Un ensaio sobre o poema de Erik e tamén sobre a emblemática inscrición. O autor da cabeza non era un mozo, era un vello, un grande artista descoñecido na declinación da súa vida. Un artista que realiza a cabeza de muller, “o símbolo da mocidade, na lediza da perfeición e na saudade do adeus” (1982, p. 232).

5. “Hélia”. O narrador sitúase na costa portuguesa e evoca o verso de Larsson na prosa de Vergílio Ferreira e, en particular, na súa personaxe Júlio Neves, quen se debate entre a realidade da súa esposa Helena e os sonhos e os desexos concentrados en Hélia, a que dá título a esta parte. O escritor Neves, rifado pola muller e a filla, vai perseguir sen éxito a Hélia (antes Helena) polo labirinto do tempo. Júlio imaxina a Hélia, posúea no areal da súa imaxinación porque Hélia-soño é a antítese de Helena-realidade. E porque o sol xa se puxo para o escritor que non sabe se aos cincuenta se é vello.

6. “A elegía de Marienbad”. Agora o autor aludido é Goethe pero tamén o vello desta quenda, o Castelao desta quenda, o Neves desta quenda, o Larsson desta quenda, o Carvalho desta quenda. Sempre Abisag. A moza Ulrike (von Levetzow) trata o autor da “Elegía de Marienbad” de “cabaleiro ancián” de quen se explicitan moitas amadas na vida literaria (Gretchen, Bettina, Helena de Troia, Ulrike, Mignon) e na non literaria (Kätchen, as dúas Friederike, as dúas Charlotte, Cristiane, Marianne). Pero seguimos en *Aos amores seródios*. Lémbrano o narrador que identifica a cabeza de mármore achada nun outeiro de Xonia coa brancura da

nacida de Leda e o cisne Zeus e cando lle espeta ao patrucio que é Goethe: “Mais os vellos non deben de namorar-se”.

7. “Fin de viage”. O narrador evoca a última cea mantida no hotel polos arqueólogos que descubriron a cabeza de mármore hai corenta ou cincuenta anos. En realidade participan na cea seis persoas: o narrador, que era aos seus vinte anos o secretario do equipo e un dobre aprendiz de filólogo e de home; as dúas mulleres dos arqueólogos, que non cumpriran trinta anos; os seus maridos, o poeta Erik Larsson e o mestre arqueólogo de 70 anos, dúas veces divorciado e que aquí é irremediabelmente non só o mestre e o profesor senón o vello. As dúas mulleres, para o secretario do equipo (e tamén narrador), parécense á deusa marmórea e como raíñas helenísticas son Cleopatra e Berenice. As mulleres enfeitáanse, se cadra para o vello mestre, porque o poeta e o aprendiz de filólogo fican descartados e porque dos seus maridos xa non agardan novidades. O narrador, aprendiz de home, mesmo contempla un intercambio de parellas. O vello mestre brinda cara ás copas que as mozas sosteñen cos seus brazos nus. O vello mestre non brinda cos catro homes. E para as mozas tampouco existe máis ca o vello. E ao brindar este pronuncia as palabras máxicas: “aos amores seródios”. Elas rin felices e musicais, excitadas, embriagadas, fermosas. Tamén rin os maridos. E como remate total e definitivo, a referencia a Cleopatra e Berenice e a incorporación do verso de Villon: “Mais où sont les neiges d’antan?” (1984, p. 163) coa súa decidida invocación das Neves de antano, do *ubi sunt* e das mulleres célebres da historia e da mitoloxía, algunhas inseridas polo noso autor neste brillante texto.

1.4. DOS “PROVÉRBIOS OTOMANOS”

En 1985 Carvalho Calero publica baixo o pseudónimo de Namiq Zyyá *Provérbios otomanos: De Selim a Solimám*. O breve relato conta en terceira persoa como no século XVI, no terceiro ano do reinado de Selim I, sultán dos turcos otomanos e Comendador dos Crentes, entrara no seu harén como cativa cristiá unha adolescente xeorxiana, dona á vez de “encantos arrebatadores” e de notábel influencia política no sultán. A xeorxiana convértese ao islam. Esa muller acaba representando unha “proteica capacidade de adaptación” (1985, p. 476) e unha probada fidelidade aos seus señores “fossem as que fossem as circunstancias” (1985, p. 476). Os damnificados pola Bela Xeorxiana agardan mellor momento na súa vida coa morte de Selim e a proclamación califal do seu fillo Solimám. As mudanzas agardadas non se producen, o Grande Visir é confirmado no seu cargo e tamén os colaboradores do anterior Sultán. Solimám fica engaiolado polos saberes políticos da Bela Xeorxiana, quen mantén o seu poder e o seu status así como os seus ministros de confianza. A Bela Xeorxiana pasara do pacifismo de Selim ao

belicismo de Solimám, pois “era capaz de pôr a sua técnica ao serviço das políticas mais dispares” (1985, p. 476). O narrador apela á crenza dunha posíbel morte do “brilhante cometa” (1985, p. 476) por volta de 1550 cando emerxe unha nova figura feminina: a de Roxelana. Pero a figura da Bela Xeorxiana ficou na historia consagrada coa expresión “De Selim a Solimám”.

O autor evoca así sultanatos coñecidos na historia otomana, o de Selin I, sultán entre 1515 e 1520, quen establece a capital en Istambul, e a do seu fillo Solimán I, que ocupa o poder entre 1520 e 1566. Roxelana, referida no texto de Carvalho, logrou casar con Solimán converténdose na nai do próximo sultán Selin II. Era unha escrava ucráína, cristiá e comprada para o harén do sultán. Ao parecer a esposa principal era ministra e figura moi influente na vida política até o punto de levar o harén (constituído por mulleres xeorxianas e doutras nacionalidades) ao mesmo Palacio de Topkapi.

2. SCÓRPIO E AS MULLERES

Scórpio é unha das obras de Carvalho máis celebradas pola crítica literaria, tanto pola súa orixinalidade técnica e polas súas achegas estilísticas como por servir de reflexión e memoria individual e colectiva para o período 1910-1939, nunha interacción premeditada entre ficción e memoria e nunha meditación sobre a guerra e as súas consecuencias para a xeración de Carvalho e para os seus ideais.

Organizada en dúas partes de 77 e 59 capítulos, cada un comeza coa identificación da voz narradora. Entre elas mestúranse parentes (Aurélia, Francisco, Mercedes, Francisco), compañeiros (Sagitário, o contraste e complemento do protagonista, Salgueiro, empeñado en escribir a narración longa *Scórpio* semellante á que lemos e voz que ten moito do autor, Casado, Barreiro) e as mulleres de *Scórpio*. Algúns narradores son anónimos.

No romance aparecen espazos que acollen a biografía de *Scórpio*. Ferrol, onde nace de pai descoñecido e cuxa nai morre aos poucos días de el nacer, sendo criado e adoptado por Aurélia e Francisco, pais xa de catro fillos.

A Compostela universitaria do Seminario de Estudos Galegos, a FUE e o Partido Galeguista, onde Rafael/*Scórpio* e Jorge Bermúdez “Sagitário” van estudar dereito e cultivar a literatura e o amor. A Salamanca dos estudos filolóxicos. Na segunda parte, Rafael acode a Madrid en xullo de 1936 para opoñer a profesor de secundaria e estala a guerra. Xunto aos seus amigos Barreiro e Casado, mortos na guerra, convértese en miliciano republicano e despois en tenente, formado nunha escola militar de Valencia e destinado a Úbeda, na fronte andaluza. Mentres a súa esposa e filla viven en Ferrol, *Scórpio* atopa a morte en Barcelona aos 27 anos nun bombardeo da aviación fascista.

Esa riqueza e pluralidade de voces narradoras, a axilidade do relato, a contradición entre as luces e as sombras que acompañan o protagonista mudo, a honestidade con que viaxamos ao pasado e a presenza de figuras femininas son elementos determinantes. Rafael resulta un ser excepcional que cativa a mulleres e colegas, un ser misterioso, silente e enigmático.

A vida sentimental de Rafael e as paixóns que desata están penetradas de contradición e tensión, como se pode comprobar na súa ambigua relación con Chéli, con quen casa, Merche ou Amália, por non falarmos de Cleo, en cuxos brazos morre.

A narración indaga na vida das persoas e das cidades (Ferrol e Compostela); nos avatares económicos e afectivos; nas relacións sociais, nos hábitos; nos soños, ambicións e devezos dunha xeración que militou no galeguismo republicano e exerceu o oficio literario. Non é difícil reconstruír importantes segmentos da biografía de Carvalho Calero á beira de diversos acontecementos históricos como os ligados á República e á guerra civil ou a personaxes como Castelao, Bóveda, Suárez Picallo ou Quintanilla.

Scórpio ofrece moitas achegas ao universo do desexo, do erotismo e das relacións amorosas. A obra móstranos un amplo abano de realizacións que permiten entrever variadas solucións. É frecuente que o pracer se reduza a unha ilusión ou a un soño, que se impoñan as obrigas familiares e sociais sobre os sentimentos das persoas, que rexistremos casamentos por conveniencia, relacións fundamentadas no engano e nas convencións e personaxes que reprimen as súas verdadeiras paixóns.

Scórpio é un home alto e fermoso, louro e de ollos azuis que cativa as persoas que entran en contacto con el. Intelixente e brillante, móstrase con frecuencia enigmáticamente indiferente aos desexos que esperta nas mulleres. Centrado nos seus estudos de dereito e filosofía e letras e na escrita poética, indiferente á actividade política, nunca confirma nin desmente os moitos rumores que circulan sobre a súa activísima vida amorosa nin exhibe entusiasmo polas mulleres.

Excluídas as mulleres da súa familia (as súas tres nais, Antónia, Aurélia e Mercedes ou as súas irmás Socorro e Teresa), cada un dos espazos vitais do protagonista é o escenario para a súa relación con algunhas mulleres importantes na súa vida. En Ferrol, Chéli. En Compostela Cleo, Eugénia, Amália, Merche e Rosa. En Salamanca Helena ou Luzita. Scórpio esperta o interese no romance doutras mulleres: Mariña, que traballa na casa de Cleo e Eugenia, as amigas viguesas de Merche, as colegas de Salamanca Carmen e Luísa e mesmo Rosário, a parella do tenente Pascual. En Madrid, hai unha moza, Artemisa, que tamén opoisa. Brillante, seria, fría, elegante, compite intelectualmente con Scórpio pero é das

poucas mulleres que non coquetean con el. É como Scórpio en feminino, fermosa, intelixente e sobresaliente.

Cleo é unha das mulleres máis importantes na vida de Scórpio. Unha cubana rica e con moitos encantos, compañeira de estudos en Compostela que rompe a súa nacente relación co ferrolán ao coñecer a que Scórpio mantén coa súa irmá Eugenia, unha moza viúva, misteriosa e sedutora, que compite en beleza coa súa irmá.

Cleo esperta o interese de todos os seus compañeiros e, fronte ás súas compañeiras, é máis ousada e arriscada na súa relación co sexo oposto. É así que consegue beixar ao ferrolán. Casados os dous e transcorridos once anos, Cleo e Scórpio (capitán de cabalaría) reviven o seu amor cando se encontran durante a guerra en Paterna, onde o marido de Cleo exerce o cargo de xefe do Estado Maior. Vense intimamente en Barcelona onde os dous atopan a morte en 1938 durante un bombardeo da aviación fascista. Salgueiro vaise encargar de que non se saiba que os seus cadáveres apareceron xuntos.

A relación con Merche é unha relación de amor odio. Compañeira de estudos en Compostela, moi orgullosa e casada con Sagitário, é quen máis duramente critica a Scórpio, o seu dolorosísimo ben. Pero dalgunha maneira tamén o ama. Nas vésperas da voda de Scórpio e cando Merche xa está casada manteñen unha relación íntima e sexual.

A relación con Rosa é menos intensa. Está referida aos encontros e aos bailes no forno da Carricova, no que os mozos universitarios Scórpio, Sagitário e Salgueiro mocean con Rosa, Carminha e Luzia. Rosa é unha moza pobre, enferma e costureira. Estas relacións logo serán esquecidas, por moito que no corazón de Rosa agrome a súa especial vinculación con Scórpio.

Máis estraña é a relación que Scórpio mantén con Amália, a moderna e rompedora esposa do profesor Maluquer que gusta do flirt co discípulo predilecto do seu marido. Aburrida e casada sen amor cun sabio que non atende o seu fogo amoroso, Amália é unha muller irresistible e arrebatadora, que centra o seu flirt fantaseando co ferrolán. Afastados cando Maluquer é destinado a Madrid, volven encontrarse en Salamanca, onde Amália e Scórpio conseguen dispor dunhas horas de intimidade, e finalmente en Barcelona desde onde o profesor Maluquer notifica epistolarmente á viúva a morte de Scórpio.

En Salamanca hai dúas compañeiras de estudos interesadas en Scórpio. Helena, unha moza fermosa, intelixente e de boa familia que sabe xa con quen vai casar pero que debece por unha aventura co galego, indiferente a ese interese e ao de Luzita que o consegue beixar emocionada no final de curso, cando Scórpio abandona Salamanca de volta a Galiza.

Chéli é a muller que Scórpio ten máis a man. Criouse con ela. Inocente, anxelical, agochada, triste, escribelle cartas abrindo o seu corazón. Chéli ámao sempre,

illada en Ferrol e sen poder confirmar os rumores que circulan sobre Scórpio. Padece as ausencias de Scórpio en Compostela e Salamanca pero logra casar con el e facer felices aos pais de ambos. Cando Scórpio perde a vida, Chéli é nai dunha cativa, Aurélia.

ABREVIATURAS UTILIZADAS

AS: <i>Aos amores seródios</i>	S: <i>Scórpio</i>
C: <i>A cegoña</i>	SP: <i>Os señores da Pena</i>
GB: <i>A gente da Barreira</i>	SS: <i>Provérbios otomanos: De Selim a Solimám</i>
LC: <i>O lar de Clara</i>	T: <i>Os tumbos</i>
PC: <i>As pitas baixo a chuvia</i>	

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

OBRA NARRATIVA DE CARVALHO CALERO

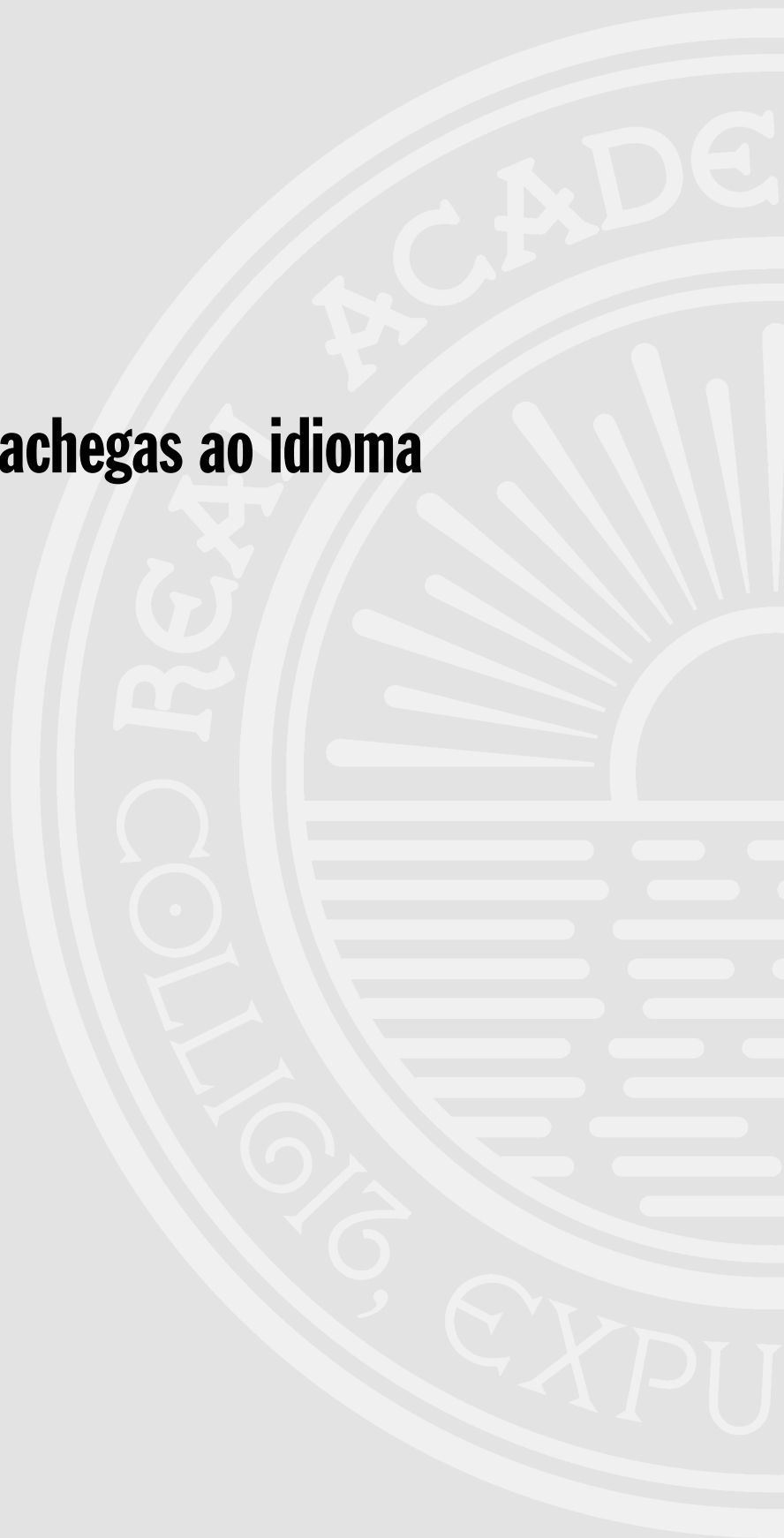
- Carvalho Calero, Ricardo (1950). *Os tumbos. Alba. Verso y prosa*, 5, [s.p.].
- Carvalho Calero, Ricardo (1951). *A xente da Barreira*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- Carvalho Calero, Ricardo (1952). *As pitas baixo a choiva. Lar*, 224-225, 35-64.
- Carvalho Calero, Ricardo (1957). *A cigoña. Vida Gallega*, 729, 12 e 16.
- Carvalho Calero, Ricardo (1979). *Aos amores seródios. Grial*, 63, 81-88.
- Carvalho Calero, Ricardo (1982). *A gente da Barreira e outras historias*. Santiago de Compostela: Follas Novas.
- Carvalho Calero, Ricardo (1984). *Narrativa completa*. Sada: Edicións do Castro.
- Carvalho Calero, Ricardo (1985). *Provérbios otomanos: De Selim a Solimám. Agália*, 4, 475-476.
- Carvalho Calero, Ricardo (1987). *Scórpio*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Carvalho Calero, Ricardo (1997). *A gente da Barreira*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega. Ed. de M. Pilar García Negro.
- Carvalho Calero, Ricardo (1997). *Scórpio*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega.
- Carvalho Calero, Ricardo (2002). *A xente da Barreira*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Carvalho Calero, Ricardo (2008). *As pitas baixo a choiva*. Ferrol: Embora.
- Carvalho Calero, Ricardo (2017). *Scórpio*. Santiago: Através Editora. Epílogo de Arturo Casas.
- Carvalho Calero, Ricardo (2020). *A xente da Barreira*. Vigo: Galaxia.

SOBRE A NARRATIVA DE CARVALHO CALERO

- Blanco García, Carmen (2020). Testemuña fraternal: Sabe S., Salgueiro, Sagitario, *Scórpio*. *Tempos Novos*, 276, 80-82.
- Casas Vales, Arturo (2002). A descrición na obra narrativa de Carvalho Calero: análise retórica e hermenéutica. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero "Memoria do Século"*. A Coruña: Universidade da Coruña/ Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, 119-135.
- Delgado Corral, Concepción (1989). Salgueiro: A voz de um autor de ficção. *Agália*, 19, 331-342.
- Delgado Corral, Concepción (2000). O proxecto de facer un romance e o tempo da escrita dramáticamente vivido. En José L. Rodríguez, ed. *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia/ Universidade de Santiago de Compostela, vol. I, 141-153.
- Dobarro Paz, Xosé M. (2002). A primeira novela da posguerra. En: *Crítica e autores: artigos e entrevistas publicados en La Voz de Galicia*. A Coruña: La Voz de Galicia, 116-117.
- Forcadela, Manuel (2002). A narrativa de Carvalho Calero na encrucillada dos anos cincuenta. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero "Memoria do Século"*. A Coruña: Universidade da Coruña/ Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, 109-117.
- García Negro, M. Pilar (1982). Unha lectura de *A xente da Barreira*. En: *Homenaxe a Carballo Calero*. A Coruña: Sociedade Cultural Medulio, 37-40.
- Herrero Figueroa, Araceli (1983). Sobre *A xente da Barreira*: breve aproximación á lectura dunha novela. *Grial*, 81, 368-376.
- Herrero Figueroa, Araceli (1992). O estatuto do narrador: pluridiscursividade e intertextualidade em *Aos amores seródios*. En M. Carmo Henriques Salido, ed. *Actas III Congreso Internacional de Língua Galego-Portuguesa na Galiza*. A Corunha: AGAL, 569-581.
- López Silva, Inma (2001). Pactos de lectura e conciencia histórica en *Scórpio*. *Ferrol análise*, 16, 126-131.
- Marco, Aurora (2002). Criar prosa en galego. En: *Crítica e autores: artigos e entrevistas publicados en La Voz de Galicia*. A Coruña: La Voz de Galicia, 117-118.
- Martínez Pereiro, Carlos P. (1991). *Scórpio* ou a moi intelixente caza-cruzada dun fantasma. *A Nosa Terra. A nosa cultura*, 13, 71-76.
- Martínez Pereiro, Carlos P. (2002). Do carácter híbrido na narrativa breve de Carvalho Calero: da ambigua verdade intempestiva de *Aos amores seródios*. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero "Memoria do Século"*. A Coruña: Universidade da Coruña/ Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, 137-160.

- Martínez Teixeira, Alva (2012). O carácter híbrido do discurso histórico-ficcional identitario en *Scórpio* de Ricardo Carvalho Calero. En: Olivia Rodríguez González, Laura Carballo Piñeiro e Burghard Baltrusch, eds. *Novas achegas ao estudo da cultura galega II* [Recurso electrónico]: *enfoques sociohistóricos e lingüístico-literarios* / IX Congreso Asociación Internacional de Estudos Galegos. A Coruña: Universidade da Coruña, 267-278.
- Montero Santalha, J.-Martinho (1993). *Carvalho Calero e a súa obra*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Quiroga Díaz, J. Carlos (1987). *Scórpio*, historia rosa e narrador polifónico. *Agália*, 12, 486-488.
- Quiroga Díaz, J. Carlos (1992). Acerca do conxunto narrativo de Carvalho Calero: (parábola geométrica). En: M. Carmo Henriques Salido, ed. *Actas III Congreso Internacional de Língua Galego-Portuguesa na Galiza*. A Coruña: AGAL, 593-608.
- Rabuñal, Henrique (2000). Carvalho Calero e o teatro. En José L. Rodríguez, ed. *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia/ Universidade de Santiago de Compostela, vol. I, 281-292.
- Rabuñal, Henrique (2011). Achegamento urxente á narrativa de Carvalho Calero. En: Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé M. Sánchez Rei, coords. *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, [157]-174.
- Rabuñal, Henrique (2020). *Ricardo Carvalho Calero. O anxo da terra*. Vigo: Galaxia.
- Souto, Elvira (1990). Romulianos e sabinos (ou “O segredo de Rafael”). *A Trabe de Ouro*, 2, 231-246.
- Souto, Elvira (1991). A viaxe heroica: *Scórpio*. En: *Viagens na Literatura*. Santiago de Compostela: Laiovento, 69-105.
- Vázquez Souza, Ernesto (1997). *Unha lectura de Scórpio de Ricardo Carvalho Calero*. Tese de licenciatura. Universidade da Coruña.
- Villanueva, Darío (2000). Lectura de *Scórpio*. En José L. Rodríguez, ed. *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia/ Universidade de Santiago de Compostela, vol. I, 327-334.
- Villanueva, Darío (2002). Carvalho Calero novelista. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero “Memoria do Século”*. A Coruña: Universidade da Coruña/ Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, 323-339.

Ideas e achegas ao idioma

RICARDO CARBALLO, O GRUPO GALAXIA E A ACADEMIA. POLÍTICAS DA LINGUA EN TEMPOS ADVERSOS (1950-1975)

RICARDO CARBALLO, THE GALAXIA GROUP AND THE ROYAL GALICIAN ACADEMY.
LANGUAGE POLICIES IN TIMES OF ADVERSITY (1950-1975)

Henrique Monteagudo
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: O relatório analiza a traxectoria intelectual de Ricardo Carballo no período 1950-1975, considerándoa no marco da política lingüística do grupo Galaxia, co que partillou a ideoloxía (galeguismo), os obxectivos (defensa e promoción da cultura galega como elemento nuclear da identidade nacional) e as estratexias, nomeadamente en relación coa Real Academia Galega. Como filólogo do grupo, Carballo centrou o seu labor en dous aspectos centrais do proxecto cultural de Galaxia: a literatura e a lingua.

Abstract: The report analyses the intellectual trajectory of Ricardo Carballo in the period 1950-1975, approaching it through the framework of the language policy of the Galaxia Group, whose ideology (Galicianism), objectives (the defence and promotion of Galician culture as a core element of national identity) and strategies, namely in relation to the Royal Galician Academy, he shared. As a philologist in the group, Carballo focused his work on two central aspects of Galaxia's cultural project: literature and language.

Palabras chave: Ricardo Carballo Calero, Editorial Galaxia, Real Academia Galega, estudos literarios galegos, lingua galega, norma lingüística.

Key words: Ricardo Carballo Calero, Galaxia Publishers, Royal Galician Academy, Galician literary studies, Galician language, linguistic norm.

No presente relatorio vaise considerar a traxectoria de Ricardo Carballo como filólogo no período 1950-1975, situando esta no marco da política cultural, nomeadamente da política da lingua, impulsada polo grupo Galaxia. Comezando polo marco histórico, a traxectoria intelectual de Ricardo Carballo seguiu unha liña de continuidade que dá coherencia ao conxunto da súa singradura, pero tanto as circunstancias históricas cambiantes canto a súa propia evolución permiten distinguir tres etapas: inicial, anterior a 1936; central, aproximadamente de 1950 a 1975/1980; e final, ata o seu pasamento en 1990.

A primeira é unha etapa de formación como intelectual nacionalista no contexto da democracia republicana, no seo do Seminario de Estudos Galegos e do Partido Galeguista e baixo o maxisterio das grandes figuras da xeración Nós. Os anos 1936-1950 son de escuridade: a guerra nas ringleiras do exército republicano, a prisión en Xaén, a condena ao ostracismo no seu Ferrol natal. A pesar de estar marcada pola Ditadura, a etapa central é a de madureza e atinxe a súa plenitude nos seus anos como profesor da Universidade de Santiago (1965-1980). Iniciada cun período de metamorfose que *grosso modo* coincide coa transición política (1975-1980), a etapa final é a da súa virada reintegracionista, cando, xubilado da Universidade, se afasta progresivamente do grupo Galaxia para se situar fóra do ámbito institucional.

Na súa etapa central, Carballo foi un dos intelectuais máis significativos do grupo Galaxia e, sen dúbida, o seu filólogo. El mesmo aseverou de forma categórica que se sentía “enteiramente inserto” no grupo de ensaístas de Galaxia, “un grupo ao que podemos chamar xerazón Galaxia”, ben que pola súa idade el se atopaba máis próximo ao Seminario de Estudos Galegos. E engadiu: “eu interviñen, naturalmente, no rexurdimento das letras galegas despois da guerra civil, que foi obra exclusiva nun momento determinado, case exclusiva despois dun tempo, de Galaxia, e estiven mui ligado a Galaxia” (Blanco 1989, p. 133). El mesmo definiu o carácter da editorial: “Galaxia é un proxecto de política cultural” (Salinas 2020, pp. 48-49).

Na presente achega vaise entender Galaxia como unha rede de galeguistas, unha “coalición de lectores” –segundo a célebre metáfora acuñada por Benedict Anderson (1991), quen salientou a importancia destas coalicións na conformación das nacións como comunidades imaxinadas– reunidos arredor dunha empresa editorial, dirixida por un núcleo que define a política cultural, elabora o discurso, establece os obxectivos e diseña as estratexias. Os adherentes a esta rede compartían unha ideoloxía, o nacionalismo galego, e atribuíanlle á empresa a finalidade defender e promover a cultura galega e nomeadamente a literatura e a lingua galegas, que se consideraban elementos nucleares da identidade nacional de Galicia. Todo isto nun contexto de resistencia fronte a unha ditadura que

impedía o desenvolvemento de calquera actividade política, reprimía todo tipo de disidencia e visaba destruír ou asimilar a identidade galega.

Como se mostrará, Carballo formaba parte do núcleo da rede, partillaba a súa ideoloxía, colaborou nas súas estratexias e contribuíu de xeito sobranceiro aos seus proxectos. Sobre todo, xogou un papel central na política da lingua de Galaxia. O propio interesado recoñeceu o carácter programático, no marco do proxecto de Galaxia, das súas contribucións máis importantes á filoloxía galega:

Algúns dos meus libros, como a propia *Gramática elemental del gallego común* e a *Historia da literatura galega contemporánea*, foron realizacións de planos previstos e que se me propuxeron e eu aceitei desenvolver. [...] Foron os homes de Galaxia os que me impulsaron a escribir algúns dos libros que escribín; *Sete poetas galegos* foime solicitado por Galaxia e *Historia da literatura galega contemporánea* e coido que tamén a *Gramática* (Blanco 1989, pp. 113, 133-134).

A editorial Galaxia articulaba dun xeito flexible e eficaz a acción concertada do grupo, nomeadamente do núcleo da rede. A acción colectiva non diluíu o perfil intelectual de cada un dos activistas nin a súa achega persoal, senón que os realzaba e os potenciaba. Como o contexto restrinxía severamente as posibilidades de actuación, o núcleo escolleu moi selectivamente os seus obxectivos, as súas estratexias e as súas prioridades, obrigado como estaba a optimizar os precarios recursos e os escasos efectivos humanos de que dispuña. Estas limitacións suplíanse cunha incansable laboriosidade, un afervorado espírito de sacrificio e un talento invulgar.

Ata 1963, o grupo expresouse fundamentalmente a través das súas publicacións en formato libro e das colaboracións en distintos medios impresos (xornais, revistas...) ou mediante outras actividades (conferencias, celebracións...). Desde 1963 puido contar cun órgano de expresión propio, a revista *Grial*, arredor da cal se foi ampliando e consolidando a “coalición de lectores”. A achega de don Ricardo a *Grial* é tratada nun artigo desa mesma revista (Monteagudo 2020b). Deixemos recollido o testemuño do propio autor: “a revista *Grial*, que veu ser unha continuación de *Nós* [...] En *Grial* tamén continúei o labor de *Nós* publicando críticas de libros e estudos máis concretos” (Blanco 1989, p. 112). Abonden algúns datos para dar unha idea da importancia da súa achega a *Grial*: foi membro do seu consello de redacción ata 1989 —isto é, ao longo de vinte e cinco anos—, publicou regularmente nela ata 1983 e asinou un total de cento tres colaboracións, incluíndo seis entregas creativas (poemas, teatro, unha narración e unha tradución), dezaseis artigos longos e máis de oitenta recensións e notas.

Canto á relación de Ricardo Carballo coa Real Academia Galega, que será tratada con certa extensión máis adiante, abonda lembrar que ingresou nesta como numerario en 1958 e participou de xeito sobranceiro en varias das súas decisións sobre a norma lingüística; decisións, por tanto, de política lingüística. Por último, canto ao uso deste termo, que pode chocar no título do noso relatorio, téñase en conta que entendemos as *políticas da lingua* nun sentido amplo, en que se inclúen as iniciativas de abaixo arriba (*bottom up*) procedentes da sociedade civil e nomeadamente as políticas de resistencia contra a opresión. Sen dúbida, o galeguismo resistente agrupado arredor da Editorial Galaxia desenvolveu unhas determinadas políticas de defensa e promoción do idioma galego nos tempos extraordinariamente adversos da ditadura franquista, políticas en que Ricardo Carballo xogou un papel decisivo na súa condición de filólogo, un filólogo militante na resistencia cultural.

Nas páxinas seguintes verase que o marco ideolóxico en que cómpre situar a posición do noso autor en relación co idioma galego é o do nacionalismo galego, tal como foi formulado pola «xeración Nós». Posteriormente, analizaremos algúns aspectos significativos do contributo de Ricardo Carballo ás políticas da lingua desenvolvidas por Galaxia durante o período indicado, no marco dun proxecto político-cultural nacionalizador. Concretamente, trataremos da loita por impoñer o criterio filolóxico como definidor da cultura galega, da estratexia de rescate da Academia Galega, da participación do noso autor na actividade normativa desta institución e da elaboración da *Gramática elemental del gallego común*. No noso libro *O idioma galego baixo o franquismo: da resistencia á normalización (1950-1975)* (Monteagudo no prelo) ofrécese unha información máis ampla e detallada sobre os asuntos tratados. Por parte, con carácter complementario, tamén deben terse en conta os artigos “A individualidade do galego no pensamento lingüístico de Ricardo Carballo Calero” (2020a), que pon o foco na *Gramática* como testemuña da evolución do seu pensamento lingüístico entre 1974 e 1980, e “Carballo Calero, filólogo de Galaxia, con *Grial* ao fondo”, centrado na súa achega á revista *Grial* (Monteagudo 2020b), ademais da presentación do documento da proposta normativa que exhumamos no presente volume (Monteagudo 2020c).

1. NACIONALISMO LINGÜÍSTICO E LITERATURA NACIONAL: O CRITERIO FILOLÓXICO

En 1955, nunha entrevista realizada para a revista *Galicia emigrante*, editada por Luís Seoane no seu exilio bonaerense, Francisco Fernández del Riego preguntoulle a Carballo: “Como sintetizarías o teu xeito de ver Galicia?”. A súa resposta foi: “o meu é o «xeito Seminario de Estudos Galegos». Vexo a Galicia como a vía o Martiño Dumbría de *Devalar*, o grande himno galego de Otero Pedrayo” (Lorenzana 1955). Na mesma entrevista afirmou sobre o idioma:

Quixemos expresar en galego toda cras de ideas e sentimentos, facer da nosa fala un medio total de expresión. Nisto non fixemos máis que continuar a obra da «xeración Nós». Todos nós procuramos escribir unha linguaxe enxebre, ceibe de exotismos, rexeitando formas medievais esquecidas. Non gostamos do dialectalismo, do ruralizado, do vulgarismo (Lorenzana 1955).

A resposta á primeira pregunta, oblicua porque naquelas circunstancias non podía ser directa, vén dicir: vexo Galicia do mesmo xeito que a viron a xeración Nós e o Seminario de Estudos Galegos, como unha nación. Ora, cabe preguntarse: quen son os “nós” que, segundo Carballo, se consideran continuadores da dita xeración? A resposta, implícita na entrevista, fíxoa explícita o propio autor anos máis tarde: “Galaxia é a sucesora do grupo Nós” (Blanco 1989, p. 136), isto é, “a continuación do galeguismo tradicional, mais potenciando –de acordo coa orientación que xa se iniciara polos homes de Nós– o carácter moderno, o carácter europeo, desa cultura” (Salinas 2020, p. 49). Por tanto, na liña do nacionalismo de entreguerras en que se formou intelectualmente, a ideoloxía do grupo Galaxia, e dentro del, de Carballo, tiña no seu centro a concepción de Galicia como unha nación cunha identidade propia, definida entre outros elementos centrais, por un idioma de seu. Por outra banda, unha paráfrase ampliada da súa resposta sobre a lingua galega podería ser: o idioma é unha creación orixinal do pobo galego, que debe ser redimido da súa marxinación para convertelo nun idioma nacional plenifuncional.

O cultivo literario do galego constituía unha estratexia prioritaria do grupo, como xa acontecera coas xeracións galeguistas precedentes. As razóns poderían resumirse en catro: por causa da súa subordinación, o galego estaba limitado aos dominios informais e incultos, por tanto, había que conseguir ampliar o seu rango funcional, comezando polo cultivo literario; a marxinación do galego implicaba o seu desprestixio social e cultural, mentres que a literatura gozaba dun capital simbólico amplamente recoñecido, ao menos polas minorías instruídas; o galego carecía de elaboración formal e dunha variedade culta, que tradicionalmente se identificaban co cultivo literario; finalmente, o cultivo do idioma propio permitiría crear un sistema literario autónomo, unha literatura nacional que expresase os trazos esenciais do carácter galego, o *Volksgeist*. O grupo Galaxia pugnou por establecer un canon da literatura galega e, ao mesmo tempo, propúxose crear un canon lingüístico, unha variedade idiomática de referencia. Como veremos, a primeira tarefa resultou ser menos ardua ca a segunda.

Canto ao ideal de lingua que debía informar a elaboración da variedade lingüística canónica, era crenza compartida que o cultivo literario do galego, afincado no tesouro dos falares patrimoniais, enriquecido e modernizado aproveitando a

familiaridade co portugués —idioma irmán plenamente desenvolvido—, desembocaría na decantación dun rexistro culto. Na segunda parte da resposta, Carballo define o seu ideal de lingua elaborada: “Non gostamos do dialectalismo, do ruralizado, do vulgarismo”. Por unha banda, bótase de ver que tal ideal estaba insuficientemente perfilado, como delata a súa definición en negativo; mais doutra banda semella clara a orientación: o galego culto debía estar claramente diferenciado fronte os falares populares. De feito, como máis adiante veremos, había moitas dúbidas e incluso desacordos sobre como e canto apoiarse nos falares patrimoniais, na tradición literaria, na lingua medieval, no portugués etc... pero, falando en termos xerais, Carballo e Galaxia mantiñan unha posición máis inclinada cara ao elitismo do que cara ao popularismo.

Nas condicións de total adversidade en que tiveron que pelexar polos seus obxectivos os estratexos de Galaxia, o campo que escolleron para dar a primeira batalla foi o literario. O cultivo literario do galego tiña un impacto escaso nas prácticas lingüísticas da maioría da sociedade, pero, como antes apuntamos, a literatura conservaba un gran prestixio. Xa que o réxime franquista impedía avanzar no desenvolvemento funcional do galego, marcouse como prioridade dotalo de prestixio cultural, isto é, activar e reforzar o seu capital simbólico. A literatura atesouraba un capital simbólico moi significativo, sobre todo entre as minorías urbanas e cultas a que Galaxia se dirixiu de xeito prioritario, o que, obviamente, tamén se reflicte no seu ideal de lingua. Por parte, este obxectivo era solidario co de conseguir o recoñecemento da literatura galega como sistema autónomo, isto é, como unha literatura nacional. Cara a este obxectivo apuntaban as tentativas de definir os seus trazos esenciais (*lirismo, saudade, amor á terra, humorismo*), seguindo o ronsel do principal teórico do nacionalismo, Vicente Risco, e do Castelao de *Sempre en Galiza* (Monteagudo 2000a). Nótese os títulos dos primeiros volumes colectivos de ensaio publicados por Galaxia: *7 ensayos sobre Rosalía* (a poeta que personificaba eses trazos, nomeadamente o lirismo e a saudade)¹, *La saudade e Paisaxe e cultura*, ao que seguiría, uns anos máis tarde, *O segredo do humor*, de Celestino Fernández de la Vega.

Pero para afirmar a autonomía do sistema literario galego e, tacitamente, o seu carácter nacional, o camiño máis dereito era delimitalo mediante o criterio filolóxico: a literatura galega era a literatura escrita en galego. Como sinala Dolores Villanueva, “a intención dos axentes que defendían o criterio filolóxico”

1 En palabras do propio Carballo: “Nós editamos un volumen colectivo titulado *Sete ensaios sobre Rosalía* e todos nós coincidíamos en situar a Rosalía, que era un símbolo da literatura galega, por enriba das circunstancias cronolóxicas e xeográficas concretas” (Blanco 1989, p. 134). Precisamente, o estudo do autor sobre Rosalía contido na súa obra *Sete poetas galegos* ten unha sección titulada “Poesía da saudade” (Carballo 1955, pp. 29-37).

era “redefinir o campo literario galego en termos nacionais” (Villanueva 2015, p. 199). Unha primeira vitoria neste terreo, modesta pero significativa, foi precisamente o galardón conseguido en 1950 pola obra *A xente da Barreira* no concurso de *novela galega* convocado por Bibliófilos Gallegos. Como é sabido, a convocatoria deste premio deixaba aberta a definición de *novela galega* a todo texto de autor de naturalidade galega ou de temática galega, e a única das vinte presentadas en idioma galego foi a de Carballo. Non foi casualidade que xustamente esta fose a premiada —sen unanimidade, por un xurado en que os galeguistas eran maioría—, para se converter inmediatamente na primeira novela en galego publicada en Galicia desde o inicio da guerra civil. Implicitamente, o criterio filolóxico impúñase sobre o de naturalidade do autor e o temático, e incluso sobre o da calidade (Dasilva 2020).

Pero esta vitoria non era nada máis ca un fito dun longo e arduo combate. Outros episodios deste foron a publicación da *Historia de la literatura gallega* (1951) e do segundo volume da *Escolma da poesía galega. Os contemporáneos* (1955), de Francisco Fernández del Riego. Igualmente significativa foi a primeira grande achega de Carballo á historia literaria, a monografía *Sete poetas galegos* (1955), publicada en castelán como *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*, que recolle o texto da súa tese de doutoramento. Precisamente, indicáraselle a Carballo que era mágoa que non incluíse nela autores tan galegos coma Emilia Pardo Bazán ou Valle-Inclán. Por suposto, esta observación non era inocente, como non era inocente a súa exclusión dunha obra que estudaba exclusivamente poesía feita en galego.

Porén, a saída do volume d'*Os contemporáneos* da *Escolma da poesía* foi a que ergueu máis revoeira na prensa, precisamente por seguir ese mesmo criterio, o que tocaba na fibra de poetas vivos. Así, varios autores en castelán como Ramón González Alegre ou Miguel González Garcés saíron á palestra cuestionando a pertinencia do criterio lingüístico (Franco 2004, pp. 69-71). Por caso, o segundo sentía cuestionada “mi irrenunciable y absoluta integridad de hombre gallego” e aseveraba:

La lírica gallega es la escrita por gallegos y que respondan a un modo de ser y actuar gallego. Nunca solamente la escrita en idioma gallego. El idioma es factor secundario. *La Noche*. 7/I/1956.

O monográfico da revista española *Ínsula* sobre as letras galegas (nº 152-153, de 1959) constituiría tamén outra vitoria notable no mesmo sentido, pois, ao conseguir a aceptación do criterio filolóxico fóra de Galicia tamén se conseguía reforzar a súa lexitimidade dentro do propio país. Este monográfico constitúe unha

presentación das letras galegas coetáneas cara ao público español, realizada polas principais plumas galeguistas do momento. Os artigos que ofrecen o panorama da literatura galega articulan unha visión desta segundo o criterio filolóxico, e corresponden a algúns dos ensaístas máis representativos de Galaxia: a presentación corre a cargo de Ramón Cabanillas, Ramón Piñeiro define os “Factores esenciales de la literatura gallega”, Ánxel Fole trata do ensaísmo, Xosé L. Franco Grande da poesía, Salvador Lorenzana do teatro e Martínez Risco da narrativa, mentres que Manuel Rabanal ofrece unha aproximación a Castelao e Ramón Lugo achégase a Risco. A contribución de Ricardo Carballo versa sobre Otero Pedrayo, un autor admirado e reverenciado por el dun xeito moi especial.

Como era de agardar, o aspecto que resultou máis polémico desta publicación foi a identificación implícita das “letras galegas” con aquelas producidas en lingua galega. Cando Del Riego pon en coñecemento de Piñeiro as queixas que está recibindo de escritores galegos en castelán por non seren incluídos no dossier de *Ínsula*, o pronunciamento deste é rotundo:

As literaturas están definidas polo idioma e non pola xeografía [...] No caso de *Ínsula* o criterio é ben ás claras idiomático. O número de *Ínsula* está concebido e planeado para dar a coñecer o panorama da literatura galega contemporánea. Enténdese por literatura galega a que está escrita en lingua galega (Piñeiro 2000, p. 165).

Finalmente, para lexitimar academicamente o criterio filolóxico foi decisiva a aparición do primeiro volume da *Historia da literatura galega contemporánea* (1963). Non fai falla insistir na idea, unanimemente aceptada, de que esta obra, sobre todo a partir da súa edición completa (1975) —unha das achegas máis importantes do autor, e mais da editorial Galaxia, á cultura galega— ten carácter fundacional na constitución do campo dos estudos literarios galegos (Casas 2020). O libro veu consagrar de xeito definitivo aquel criterio, xustificado na súa introdución:

Concibo nesta obra a historia da literatura galega como a esposición das realizacións e do desenrolo da fala galega no orde literario. Íste é o senso máis doado e natural que cabe atribuír á expresión “historia da literatura galega”. Técnicamente, é o idioma empregado o que caracteriza ás distintas literaturas [...] Nen a nacemento do autor nen os ambientes descritos son criterios axeitados pra determinar a incursión das obras dentro dos marcos dunha ou outra literatura [...] Entendo por literatura galega a literatura en galego (Carballo 1962, p. 11).

En definitiva, unha das herdanzas máis importantes que deixou aquela xeración Galaxia á cultura galega do noso tempo foi a consagración do criterio filolóxico como definidor da literatura galega, e o contributo de Ricardo Carballo para conseguir este avance do galeguismo e do idioma galego foi, sinxelamente, decisivo.

2. A ACHEGA DE RICARDO CARBALLO AO PROXECTO GALAXIA. A HISTORIA DA LITERATURA GALEGA

Ao tratar do contributo de Ricardo Carballo ao proxecto Galaxia debe comezarse pola súa propia obra persoal. Isto é, alén dos títulos xa citados, *Sete poetas galegos* (1955) e *Historia da literatura galega contemporánea* (1963, 1975), as monografías *Versos ñorados ou esquecidos de Eduardo Pondal* (1961) e *Gramática elemental del gallego común* (1966/1979) e mais as misceláneas *Sobre lingua e literatura galega* (1971) e *Estudos rosalianos* (1979), incluíndo o poemario *Salterio de Fingoy* (1961), a súa obra dramática nas *Catro pezas* (1971), a antoloxía en tres volumes *Prosa galega* (1976, 1978, 1980) e as *Conversas con Carballo Calero* (1989), de Carmen Blanco. Son dez títulos que conteñen unha porción non menor da súa obra, tanto no aspecto cuantitativo canto no cualitativo.

No conxunto das achegas de Carballo, salientan dúas pezas chave naquel proxecto, amentadas na cita que se reproducíu antes: a *Historia da literatura* e a *Gramática elemental* (por comodidade, abreviamos os títulos). Antes de debruza- nos na primeira, cómpre aclarar que, malia insinuacións que se teñen feito nese sentido, nunca puxemos en dúbida que se trata dunha obra estritamente individual do seu autor, como el mesmo reivindica (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 160). Mais non é menos certo que a obra foi posible mercé á colaboración de moitas persoas, comezando por Ramón Piñeiro e Fernández del Riego e incluíndo toda a rede de Galaxia e a súa propia familia, sen esquecer as profesoras que colaboraron con el, como Carme García e Lydia Fontoira. Para fundamentar un novo campo de estudos, proeza que el conseguiu culminar con esta obra ciclópea, precisábase dun arquivo das letras galegas, que daquela non existía, e mais dun amplo grupo de colaboradores que antes de 1970 malamente podían ser institucionais, porque os soportes institucionais estaban practicamente vedados ao galeguismo. Vexamos pois en que consistiu a colaboración de Galaxia no proceso de elaboración da magna obra.

A orixe da *Historia da Literatura* atópase nunha proposta que Ramón Piñeiro lle fixo chegar ao seu amigo, daquela residente en Lugo, nunha carta en que lle pedía que escribise unha *Historia da lírica galega moderna* para Galaxia (carta do

30 de outubro de 1951)². Na resposta, Carballo reconece que “é unha tentación demasiado forte pra min”, pero aproveita para matizar que el quere facer “un libro de crítica literaria e persoal sobre *as grandes figuras da literatura galega contemporánea*” (carta do 4 de novembro de 1951, énfase no orixinal). Pouco despois xurdiulle a Carballo a oportunidade de doutorarse aproveitando para a súa tese os materiais que levaba elaborado para aquela obra, que aparecerá en 1955 baixo o título *Sete poetas galegos*. Non obstante, en 1956 ten unha idea clara dunha nova obra máis ambiciosa, que lle expón a Piñeiro:

A verdade é que levo na cabeza e teño en parte plasmado en notas un libro sobre a nosa literatura contemporánea que xa non podo considerar versión nova das publicadas, porque tratando a mesma materia, contén tantas ideas novas, tales cambios de sistema e método, tales ampliacións, supresións e correccións, que o esquema primitivo das “Aportacións” resulta totalmente superado (carta do 14 de abril de 1956) [na edición di *empezado* por *superado*, erro evidente que corriximos].

Piñeiro responde:

Moito me alegra o ver que tes en proceso de reelaboración os teus estudos anteriores, pois estou seguro que cos novos materiais e, sobre todo, co-a profundización da túa propia experiencia [...], a nova obra, cando esteña feita, será unha verdadeira e definitiva “Historia crítica da literatura galega moderna” (carta do 23 de abril de 1956).

Pero o proxecto de Carballo batía cunha dificultade insuperable: “a recadádiva de material é pra min materialmente imposible”, pois, segundo explica,

hai que falar de moitos escritores cuio valor é puramente histórico, que pra min son difíciles de atopar e que, sin embargo, hai que leer ou releer. ¿Ónde? ¿Cómo? O número de poetas e prosistas galegos [...] é asombrosamente grande. E quen escriba unha historia da literatura galega ten que dispor das súas obras completas. Inda que non seña máis que pra adicarlles unhas liñas, ten que telos leídos íntegros, pois se non interesa un xuício solvente e persoal, abonda cos manuás xa publicados [...] ¿Cómo, sen saír de Fingoy, podo leer os mil libros e folletos dos que tería que falar? (carta do 13 de maio de 1956).

² De agora en diante damos unicamente a data das cartas. As citas remiten aos epistolarios Carballo/Piñeiro (2015), Carballo/Fernández del Riego (Carballo 2006) e Piñeiro/del Riego (Piñeiro 2000).

Na resposta de Piñeiro ofrece unha solución: solicitar a colaboración dos “amigos”. A partir de aí, este mobiliza a rede de contactos de Galaxia á procura de fontes bibliográficas, dirixida desde un centro que se encargará tamén do mecanografado e o arquivo dos materiais que Carballo vaia producindo. Piñeiro argalla así “un mecanismo bibliográfico que te ha de ir abastecendo de material de estudo”, cunha “central de abastecimentos” a cargo de Francisco Fernández del Riego situado na sede da editorial en Vigo. En carta a del Riego, Piñeiro relaciona esta rede cun proxecto en que Galaxia levaba traballando un tempo: a fundación dun centro de investigación arredor dunha biblioteca, isto é, a Penzol:

Estivo aquí unhas horas Carballo Calero. Falamos de que conviña comezar unha nova etapa de Galaxia: a da investigación cultural. A base fundamental para esta etapa será o gran centro bibliográfico que reuniremos coa integración das bibliotecas de Martínez López e mais de Penzol. Con todo, mentres este centro non funciona, cómpre comezar igualmente a laboura. Organizando unha especie de prestación bibliográfica colectiva, pódesele facilitar a cada investigador que traballe para Galaxia os elementos necesarios para o seu labor. Galaxia pode establecer ese servizo (carta do 25 de xuño de 1956).

Ao referirse á “prestación bibliográfica colectiva”, estaba pensando precisamente no proxecto acordado con Carballo, que considera central nos propósitos do grupo:

Contando con [este servizo], Carballo comprometeuse a unha empresa de gran alento: a elaboración dunha *Historia crítica da literatura galega*. Revisará toda a nosa literatura para ir establecendo un xuízo crítico actual. Esta obra será, sen dúbida, a gran aportación crítica da nosa etapa. Coido que é moi de celebrar que se leve a termo baixo o padroado e estímulo de Galaxia, que así dá un paso máis no seu papel de inspiradora e orientadora da vida cultural galega do noso tempo (carta do 25 de xuño de 1956).

Sobre este encargo e o que para el supuxo, Carballo reflexiona en carta a del Riego:

Desde o día do ano de 1953 –se non me trabuco– en que Ramón Piñeiro me visitou en Fingoy para solicitar de min formalmente que puxese –como inmediatamente fixen– mans nesta obra, a historia da literatura galega, a historia da lingua galega, a historia de Galiza e a miña propia humilde historia atravesaron por tantos días e traballos (cartas do 3 e do 13 de agosto de 1956).

Estas frases están reproducidas case literalmente no prólogo á terceira edición da *Historia da literatura*, datado a 27 de novembro de 1979. Por parte, como se pode ler a feito os epistolarios de Carballo con un e con outro, ao longo do proceso de elaboración da obra, o autor tivo en Piñeiro o principal interlocutor para o diálogo intelectual (Carballo/Piñeiro 2015) e en del Riego un abnegado e eficiente xestor, axudante e editor (Carballo 2006). Ao primeiro trasladoulle arreo dúbidas e cavilacións: “moitas voltas lle teño dado ao problema de se ordenar a materia por autores ou por xéneros”, “¿deberei facer un libro «impersoal» e ouxetivo, ou ten máis interese un libro «persoal» e subxetivo?”... Ramón Piñeiro, pola súa banda, non deixa de ofrecerlle a súa opinión e de darlle azos para que non desista:

Estou moi ledo e nada arrepentido de ter contribuído parcialmente a te mergullar en tan esforzada aventura. Sabía das moitas e moi fatigosas dificultás, e sabía, igualmente, que se lle restaba —que se lle roubaba— un considerabel caudal de enerxía á tua obra de creación. Mais, ¿quén, que non foses mesma-mente ti, podería hoxe en día acometer e levar a termo a empresa?

Algunhas reflexións sobre a significación da obra, o papel histórico que ambos —e todo o grupo Galaxia— xogaron e o custo persoal que a súa entrega á causa lles supón, reveladoras da súa propia auto-conciencia, son ilustrativas:

Cando esteña rematada, [a túa obra] impresionará pola súa mañitude e polo seu rigor. Será, de certo, un dos grandes logros culturás desta nosa etapa heroica. Moitas, moitas veces teño cavilado si «podiamos» impoñerche unha tarefa que iba devorar o tempo que podías adicar á tua obra de creación. Considerando que *un sacrificio semellante facémolo todos —supeditar a vocación ó deber—* e tendo en conta a raíz esencialmente ética da tua personalidade, na miña conciencia sempre resolveu esta dúbida en senso afirmativo. [...] E cada día estou máis convencido de que os resultados nos xustificarán rotundamente a todos (carta do 25 de setembro de 1959; énfase engadida).

3. ESTRATEXIAS DE GRUPO. O RESCATE DA RAG PARA O GALEGUISMO

Como é sabido, a partir de 1936 a Academia Galega pasou por grandes dificultades, que case a abocaron á súa desaparición, de xeito que nas décadas dos corenta e cincuenta se mantiña en estado practicamente aletargado. No contexto da ditadura franquista, e ante un panorama de esmorecemento das escasas, precarias e esmaceladas institucións culturais do país, o grupo Galaxia entendeu que, como

parte da súa estratexia de resistencia, era preciso rescatar a Academia da súa irrelevancia (Monteagudo 2008). Explicao mellor ca ninguén Francisco Fernández del Riego (1990, pp. 234-238). Despois da guerra civil, asegura, “o labor académico non só esmorecera, senón que case se podía chatar de desgaleguizador”. Mais, a pesar da súa inoperancia —pois “a Academia apenas tiña significado no proceso das actividades culturais autóctonas”— o certo era que “gozaba de certo carácter representativo, polo menos a nivel oficial” e “contaba con certo prestixio simbólico” sobre todo cara ás comunidades galegas do exterior.

Tendo en conta a deriva que estaba tomando coa incorporación de personaxes alleos á cultura galega tal como Galaxia a entendía —comezando polo idioma—, o grupo entendeu “que non debiamos desentendernos da vida da Corporación”. Deste xeito, “aínda que silandeiamente, cumpría proceder ao seu remozamento”, e por tanto “sería conveniente ir incorporando xentes novas fieis á fala e á cultura propias”. En resumo, velái outra batalla máis para incrementar o capital simbólico da lingua galega e do propio grupo galeguista. O interese deste por gañar esa batalla queda de vulto nos epistolarios xa citados entre Carballo e Piñeiro e destes dous con Francisco Fernández del Riego, e entre Otero Pedrayo e Filgueira, (Piñeiro 2000; Carballo 2006; Filgueira e Otero 2009; Piñeiro e Losada 2009; Carballo e Piñeiro 2015)³.

Malia que se poden sinalar algúns precedentes —como o ingreso de Leandro Carré Alvarellos en 1945, o de Victoriano Taibo en 1948 ou o de Aquilino Iglesia Alvariño en 1949—, a incorporación do grupo Galaxia, e en xeral da *intelligentzia* galeguista non afecta ao franquismo, experimenta un pulo perceptible a partir de 1951, cos ingresos na Academia de Manuel Gómez Román, Xesús Ferro Couselo, Xaquín Lorenzo Fernández, Ramón Vilar Ponte e Antón Iglesias Vilarelle. Quen levou a iniciativa nestas incorporacións foi Otero Pedrayo, que xogou un papel chave na estratexia galaxiana. En 1953 accede á Academia Sebastián Martínez Risco. Entre 1954 e 1956 ingresan tamén Enrique Chao Espina, Manuel Chamoso Lamas e Antón Fraguas, igualmente apoiados polo sector galeguista liderado por Pedrayo. Varios dos devanditos formaban parte do grupo Galaxia: por caso, Gómez Román foi o primeiro vicepresidente do consello de administración da editorial e Martínez Risco e mais Ferro Couselo eran vogais dese mesmo consello.

Pero o núcleo máis representativo da xeración Galaxia foi incorporándose nos finais da década dos cincuenta e comezos da década dos sesenta. O primeiro foi precisamente Ricardo Carballo Calero (1958). Seguiríano García Sabell (1959),

3 Véxase en particular Piñeiro 2000, pp. 120-122, 125, 142, 147, 174 e 179; Filgueira e Otero 2009, pp. 173, 214, 253, 274-275 e 287; Carballo 2006, pp. 198 e 396-397; e Carballo e Piñeiro 2015, pp. 203 e 246. As citas que veñen a seguir poden localizarse nas obras correspondentes polas datas, que damos entre parénteses.

Fernández del Riego (1960), Cunqueiro (1963), Fole (1963) e Álvarez Blázquez (1964), entre outros, ata Ramón Piñeiro (1967). Son moi ilustrativos os termos dos parabéns de Piñeiro ao primeiro cando a súa elección: “Sempre tiveren desexos de que a Academia chegue algún día a estar en condicións de cumprir «en serio» o seu cometido dentro da nosa vida cultural. Incorporacións como a tua son a millor garantía de que imos camiño deso” (carta do 10 de maio do 1958). Na correspondencia cruzada entre del Riego e o noso autor tamén abundan as referencias a ingresos e non faltan manifestacións contundentes deste sobre que política debía seguir o sector galeguista:

Dende logo, coido que no sucesivo, e salvo casos moi especiáis, non debemos votar a quen non escriban en galego [...] Máis que saír triunfantes, hoxe, que temos bastante xente, interesa votar sistematicamente de acordo cos nosos principios (carta do 31 de maio de 1965).

Carballo incluso propón constituír unha comisión do propio grupo Galaxia para orientar a política de ingresos de novos académicos:

Abondaría con que ti [*del Riego*], Piñeiro e García Sabell, por exemplo, vos puxéades de acordo, sen consultar a ninguén máis, pra designar esa comisión [...] que representaría o punto de vista de Galaxia [...] podería funcionar eficazmente e na práctica aseguraría as eleccións, recadando os votos necesarios. [...] Así habería sempre candidatos de Galaxia [...] E nada de sabios que non escriban en galego ou de boas persoas que se supón que nos ven con simpatía, mentres teñamos xente acretada que siga a nosa liña (carta do 31 de maio de 1965).

O espírito de equipo con que os integrantes do grupo Galaxia encaraban o seu labor queda de manifesto nunha carta en que Ramón Piñeiro trata de convencer a Francisco del Riego para que acepte que o presenten como candidato: “Agora tocoulle a ti o ser instrumento da próxima batalla. O mesmo lle puido tocar a outro” (carta do 15 de novembro de 1958). Exactamente ese é o ánimo con que Ricardo Carballo respondeu á felicitación do segundo: “Moitas grazas pola túa fraternal felicitación con motivo da miña designación como numerario da Academia. Foi eleito un de nós. Esa é a única significación do feito” (carta do 2 de abril de 1957).

4. ESTRATEXIAS INSTITUCIONAIS. UN EPISODIO DA POLÍTICA LINGÜÍSTICA DA RAG (1962)

A verdade é que, malia a infusión de sangue novo que supuxo a incorporación dos académicos galeguistas, durante a década dos sesenta a vida da Academia continuou o seu curso languidecente. Unha das tarefas máis relevantes para a que fora creada, máis reclamada polo público e na que a súa acción viña sendo deficitaria desde sempre, a pesar de figurar entre os seus obxectivos fundacionais, era a da regulación do idioma. Á parte dun moi ansiado dicionario, era moi sentida a necesidade dunha gramática normativa e dunhas normas ortográficas —adoitaba darse por suposto que estas ían naquela— que servisen de guía aos usuarios do galego escrito. Certo é que a inquedanza por este asunto viña sendo máis ou menos recorrente e que non fallaban nin as iniciativas nin a boa vontade, pero dar pasos concretos revelouse moi difícil. Imos reparar nun episodio relacionado con este asunto en que interviñeron de xeito decisivo Ramón Piñeiro e Ricardo Carballo.

Cinxíndonos á Academia da posguerra, os primeiros precedentes relativos á gramática de que temos noticia espreatan cando Leandro Carré Alvarellos, autor dun ben fornido e dabondo exitoso *Diccionario galego-castelán*, con varias edicións desde a xa antiga primeira (1928), presenta unha proposta para que se constituía unha comisión dentro da Academia coa finalidade de que informe sobre a utilidade do manual de gramática que el mesmo tiña redactado (*Libro de actas das Xuntas do Plenario da Academia*, Arquivo da RAG, xuntanza do 3/IV/1955). Paulino Pedret Casado, Sebastián Martínez Risco, Ramón Otero Pedrayo, Fermín Bouza-Brey e Xosé Filgueira Valverde son designados para redactar un ditame sobre a cuestión, ditame que, caracteristicamente, non resulta concluínte, de maneira que a decisión queda en suspenso. Uns anos máis tarde, logo do pasamento de Manuel Casás, é elixido para a presidencia da Academia Sebastián Martínez Risco (1960), quen fixa este asunto entre os seus obxectivos prioritarios, tal como se recolle nunha declaración pública de 1961:

Si se atiende al factor de la urgencia y a la importancia que debe concederse al conocimiento y fijación del idioma gallego, considero de publicación preferente los textos lingüísticos abreviados, pero de absoluto rigor científico, tales como una gramática, una antología, un vocabulario. Este es el criterio que ha determinado el acuerdo adoptado por la Real Academia Gallega de proceder a su redacción, que ya está en marcha, y a su edición (*apud* Freixeiro 1994, p. 158).

Efectivamente, en febreiro de 1961 constituíuse unha comisión académica para abordar as ditas tarefas, inicialmente composta polos seguintes membros: Vicente Risco, Fermín Bouza-Brey, Xosé Filgueira Valverde, Victoriano Taibo

(que renunciou axiña, alegando incompetencia), Aquilino Iglesia Alvariño, Enrique Chao Espiña, Ricardo Carballo Calero, Abelardo Moralejo Laso e Manuel Rabanal Álvarez. Os dous últimos, aínda que non eran numerarios da Academia, foron designados na súa condición de lingüistas profesionais. Dentro desta comisión constituíuse unha subcomisión, formada por Iglesia Alvariño, Filgueira Valverde, Moralejo e Rabanal —sorprende a omisión de Carballo—, co encargo específico de elaborar un relatorio de base para a gramática. Dado que o primeiro faleceu poucos meses máis tarde, en agosto do mesmo ano 1961, é designado para substituílo Ramón Piñeiro, a pesar de que era só académico correspondente.

As divisións de criterio no seo da comisión non tardaron en aflorar: algúns dos seus membros, como Chao Espiña e Bouza-Brey, coidaban que a misión era urxente e había que abordala de xeito inmediato, mentres que a outros, como Rabanal e Piñeiro, lles parecía que o asunto requiría un estudo demorado. Ao pouco tempo, Moralejo e Rabanal renunciaron a formar parte da Comisión, alegando: “se trata de un trabajo que ha de ser realizado principalmente por gallegos que sientan la lengua desde dentro, cosa que nosotros no podemos sentir”. Piñeiro declarara anos antes sobre o problema da unificación do idioma, na nota sobre os criterios lingüísticos que acompaña a tradución do *Cancioeiro da poesía céltica* (1952): “Entendemos que a nosa evolución lingüística aínda non pasou desta etapa de escolma a unha etapa, necesariamente posterior, de unificación” (Fernández e Piñeiro 1952, p. xv). Á vista disto, non é de estrañar que en 1962 o noso autor expresase o punto de vista que lle expón con franqueza en carta a Martínez Risco:

Estamos nun semi-caos lingüístico. Para saírmos del necesitamos da autoridade normativa da Academia. Iso obrígalle a proceder con moito tino e coa meirande responsabilidade. Pensar que no estado actual dos nosos coñecementos lingüísticos pode a Academia publicar a gramática académica do galego é bastante alarmante para quen teña consciencia da nosa realidade idiomática e dos seus intrincados, múltiples e delicados problemas (*apud* Freixeiro 1994, pp. 171-172).

Aínda así, nesa mesma comunicación Piñeiro comprométese a presentar un informe “claro e preciso”, cun plan positivo consultado cos “técnicos”, isto é, filólogos formados, “para que a Academia poida levar a cabo, con realismo e eficacia, a súa elevada misión neste terreo”, pois considera que “de toda a actividade da Academia”, “a responsabilidade idiomática” é “a que máis me preocupa e interesa”.

Este informe está datado en febreiro de 1962 (Piñeiro 2009). Divídese en catro partes: 1) a situación lingüística, 2) as necesidades da lingua, 3) o papel da Academia, 4) as posibilidades da Academia. Verbo do primeiro punto (1), chama

a atención sobre a fragmentación dialectal do galego e a carencia histórica da súa unificación e fixación como lingua de cultura. Aínda non existía un *galego común*, nin sequera o *galego*, senón *varios galegos*, pois “faltou sempre a forza ou corrente unificadora que puidese crear o *galego común*”. Canto ás necesidades da lingua (2), recoñece que existía unha urxente necesidade dese galego común: “agora que emprende con pulo a súa vida de língoa literaria, a primeira, a máis radical das súas necesidás é librarse do poliformismo anárquico”.

Sobre o papel da Academia (3), admite que “a misión máis alta da Academia Galega é mesmamente esta: crear a unificación do galego, dar as normas que farán do galego o *galego común*”. Non obstante, a unificación só se podía conseguir por dúas vías: a) que un dialecto se consagrara como lingua oficial ou b) mediante un proceso de selección de toda a diversidade existente “para chegar a un galego académico que, por vía cultural” se convertese no *galego común*. A primeira parecíalle descartada, mentres que aseveraba que a segunda “será, estou seguro, aceptada sin dificultade, porque existe a conciencia aguda da súa necesidade”. Non obstante, para avanzar nesta cumpría basearse nun coñecemento previo, sólido e a fondo, da realidade lingüística do galego. Era evidente que faltaba ese coñecemento e ademais a Academia carecía de lingüistas preparados para avanzar nese camiño.

Finalmente, no tocante ás posibilidades da Academia (4), propuña abordar o problema en tres fases: estudo dos feitos lingüísticos, unificación selectiva e redacción da gramática. A tarefa correspondente á primeira etapa debía ser encomendada aos lingüistas, mentres que as outras dúas recaerían na Academia, mais esta non as podía realizar sen que estivese avanzada aquela. Xa que logo, en conclusión, propuña que a RAG puxese en marcha a primeira tarefa, a da investigación lingüística. Non obstante, xa que no seo da Academia non había lingüistas preparados, suxería “convocar un concurso sobre os temas fundamentas que han de servir de base ó labor da segunda e terceira etapa”.

O informe de Piñeiro foi pasado aos membros dunha comisión creada ao efecto para que desen o seu ditame. Un dos membros desta comisión foi precisamente Carballo e coñecemos a súa opinión porque lla expresou ao propio Piñeiro nunha carta en que acompañou copia do seu ditame (carta de 27 de maio de 1962). Neste, Carballo comezaba por diferenciar o traballo de descrición científica do idioma do labor de codificación, que debía estar guiado por un determinado ideal de lingua e que por tanto tiña un carácter cultural. Carballo consideraba que a función da Academia se limitaba ao primeiro e non atinxía ao segundo:

Opino que unha gramática galega pode describir a realidade do idioma galego, ou pode configurar o ideal dese idioma.

A realidade é algo ouxetivo; o ideal é algo suxeitivo. Estudar aquela é unha tarefa científica. Estabelecer iste é unha empresa de política cultural.

A primeira función é evidentemente propia da Academia. Verbo da segunda, que pretende a unificación do idioma, ouservo que o normal non é que as Academias unifiquen os idiomas, senón que as Academias rexistren a unificación realizada na lingua literaria por un proceso histórico (carta de 27 de maio de 1962).

O parágrafo é merecente de análise. É obvio que existen procesos de elaboración lingüística *in vivo*, en que o papel das Academias ou organismo semellantes se limita —que non é pouco— á codificación sistemática dunha variedade canónica, máis ou menos fixada de xeito espontáneo, a través dun proceso decantación histórica, e outros *in vitro* en que, por dicilo dalgún xeito, o proceso é máis artificial, pois a elaboración da dita variedade é inducido mediante unha intervención institucional deliberada, con vistas a precipitar aquela decantación (Calvet 1998, pp. 97-106). Por resumilo dalgún xeito, no primeiro caso dáse primeiro a decantación e despois a codificación, mentres que no segundo a codificación precipita a decantación.

Pero é chocante que Carballo atribúa ás academias a función de estudar cientificamente as linguas e reduza o seu papel normativo ao “rexistro” dun código previamente cristalizado na lingua literaria. Esta concepción do papel da Academia deriva da súa actitude “liberal” —o adxectivo é del mesmo e realmente resulta moi acaído— en materia normativa, segundo a cal a selección das “formas comúns” debe ser confiada á “libre competencia” entre as concorrentes, todo o cal ten claras resonancias da doutrina de Menéndez Pidal sobre o particular (Monteagudo 2000b, pp. 897-901):

Como no caso do galego se non chegou aínda á unificación, sería arbitraria e destinada ao fracaso unha decisión. Un «decreto de unificación» non sería obedecido, pois as Academias non impoñen os idiomas ao pobo e aos escritores. O pobo e os escritores son os que fan os idiomas, e as academias son notarios diste feito. A libre competencia impón as formas comúns, a unificación prodúcese empiricamente, e as Academias, cando o feito se realiza, certifican o feito. Como en Galicia o feito se non realizou, é imposible unha gramática galega normativa. Esta, hoxe, sería soamente a gramática dun novo dialecto galego artificial: o dialecto académico.

A conclusión derivada desta argumentación, que demostra un profundo descoñecemento dos procesos de elaboración lingüística e de codificación das variedades

normativas, é desconcertante. A Academia debía centrar os seus esforzos en elaborar unha gramática descritiva, pero como o galego non estaba unificado, non había variedade de referencia que describir, de xeito que a tal gramática descritiva sería, a final, un manual de dialectoloxía galega:

En troques, se o estado actual do galego impede unha gramática normativa, permite unha gramática descritiva. Ista gramática, altamente desexabre, sería un «manual de dialectoloxía galega» [...] Ao meu ver, pois, o que actualmente debe perseguir a Academia, é a composición dunha gramática descritiva da realidade empírica do galego, ou sexa, o manual de dialectoloxía (carta do 27 de maio de 1962).

Esta conclusión é abraiante, porque en ningún caso un manual de dialectoloxía constitúe unha gramática descritiva “empírica”, nin unha gramática descritiva pode consistir nun manual de dialectoloxía. Un coñecemento elemental de nocións básicas de lingüística sería suficiente para non caer nunha confusión tan grosa coma esta. As gramáticas descritivas das linguas establecidas consisten fundamentalmente en descricións sistemáticas da súa variedade canónica na fala e na escrita, variedade que á derradeira é o resultado —en proporcións variables dependendo da lingua— en parte da evolución “espontánea” da lingua e noutra parte de determinadas intervencións institucionais sobre ela, nomeadamente, de iniciativas codificadoras de academias e institucións análogas⁴. Doutra banda, calquera variedade ou subsistema lingüístico (dialecto ou fala) posúe unha gramática que pode ser obxecto de descrición empírica.

En definitiva, Piñeiro e Carballo coincidían en que o coñecemento científico da lingua galega non estaba suficientemente desenvolvido como para emprender a elaboración dunha gramática académica e ademais concordaban na súa concepción gradualista do proceso de selección e codificación da variedade normativa (enténdanse estes termos no sentido de Haugen 1966), asentada na convicción de que a variedade padrón acabaría decantándose espontaneamente pola aceptación consensual —por parte dos escritores, dicía Piñeiro— de determinadas formas que irían gañando a concorrenza con outras no uso literario xeral. De feito, na declaración que precede a tradución do *Cancioneiro* de Pokorny, Piñeiro afirmara

4 A bibliografía ao respecto é oceánica, abonde con remitir a Haugen (1966), Kloss (1967) ou Joseph (1987). É certo que esta bibliografía non podía ser coñecida por Carballo naquel momento, pero existían procesos próximos que permitían observar isto, nomeadamente o da codificación do catalán, e obras ao alcance que podían ilustrar sobre o asunto, como *Humanidad, nación, individuo desde el punto de vista lingüístico* de Otto Jespersen (1947).

que “a fixación literaria da nosa lingua debe facerse gradualmente, sin forzar con violencias normativas a súa marcha natural cara á maturidade cultural”.

Pola contra, canto ao papel da Academia, cómpre subliñar a diferente argumentación dun e doutro: Piñeiro móstrase convencido de que a misión máis alta da Academia Galega é contribuír á unificación do galego, “dar as normas que farán do galego o *galego común*”, mentres que o segundo sostén que “o normal non é que as Academias unifiquen os idiomas, senón que as Academias rexistren a unificación realizada na lingua literaria por un proceso histórico”, de xeito que “un *decreto de unificación* non sería obedecido, pois as Academias non impoñen os idiomas ao pobo e aos escritores”.

Á derradeira, aínda que con argumentos en parte peculiares, Carballo concluía concordando co criterio de Ramón Piñeiro no sentido de que naquelas circunstancias a Academia debía absterse de elaborar unha gramática normativa. O informe de Piñeiro tivo tamén como valedor dentro da corporación a García-Sabell e causou impresión aos académicos, como suxire a lectura do *Libro de actas das Xuntas do Plenario da Academia Galega* (xuntanzas de 24 de xuño, o 20 de outubro e o 12 de decembro de 1962) e confirma a correspondencia de Piñeiro (Lorenzo 1991, pp. 138-139 e Villanueva 2010, pp. 104-105). A súa posición, que se dunha banda resultaba asisada, doutra banda implicaba aprazar *sine die* a tarefa da codificación, acabou prevalecendo e a Academia postergou a decisión sobre a gramática (Freixeiro 1994, p. 174).

Semella claro que neste caso Piñeiro e Carballo seguiron a mesma estratexia, asumida polo grupo, e o mesmo aconteceu cando ambos e dous mudaron de opinión. É que, como decontado veremos, Piñeiro e Carballo non tardarían moito en desdicirse, pois novas condicións político-lingüísticas impuxeron decisións impostergables. Primeiro, co gallo da introdución do ensino do galego na Universidade, Piñeiro encargou a Carballo a redacción dunha gramática (*Gramática elemental del gallego común*, que viría a lume en 1966). Non moito máis tarde, o primeiro puxo en marcha un procedemento que, urxido pola aprobación da Ley General de Educación, desembocaría na elaboración das primeiras *Normas ortográficas e morfolóxicas* (1970 e 1971) da RAG, a cargo novamente do propio Carballo. Este, por outra banda, despois de propoñer á Academia que aprobase unha profunda reforma normativa elaborada por el propio e que non foi aceptada pola institución (1979), que publicamos no presente volume (Monteagudo 2020c), retomaría a súa visión “liberal” do proceso de codificación á calor dos debates normativos da década dos oitenta. Alén das ironías da historia, o certo é que en todo este tempo Carballo actuou no marco das estratexias de Galaxia, en estreita complicidade con Ramón Piñeiro, o principal estratega do grupo.

Pasamos agora a referirmos ao proceso de xestación doutra das achegas fundamentais de Carballo e da propia editorial á cultura galega, a *Gramática elemental del gallego común*.

5. O ENSINO DO GALEGO NA UNIVERSIDADE E A GRAMÁTICA ELEMENTAL DEL GALLEGO COMÚN

Se o encargo de escribir a *Historia da literatura* foi ao encontro das inclinacións intelectuais do autor, o caso da *Gramática elemental del gallego común* é diferente: trátase dunha obra escrita estritamente por encargo e realizada polo seu autor a custa de renunciar ás súas auténticas preferencias e prioridades. O proxecto arrinca da creación dunha Sección de Filoloxía Románica na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Santiago, que ata daquela ofrecía unicamente a titulación de Historia. A finais de 1962, en canto Ramón Piñeiro soubo que a Universidade tiña mentes de incorporar o estudo da lingua e a literatura galegas no currículo da nova sección, enviaba recado a Carballo:

Acaba de se crear na nosa Facultade de Filosofía a Seición de Filoloxía Románica. Dentro dela, no 5º curso, figura a cátedra de Língua e Literatura Galega. [...] Ora, eu penso que a cadeira de Língua e Literatura Galega, que comezará a funcionar dentro de dous anos, correspóndelle de modo natural ó autor da gran “Historia da Literatura Galega” que vai saír, ben oportunamente por certo, de “Sete Poetas Galegos”, de “Aportaciones a la Literatura Gallega Contemporánea”, [...] ¿Non coidas ti o mesmo? (carta do 1 de novembro de 1962).

Na súa resposta, Carballo fólgase da nova e manifesta un estoico escepticismo canto ás expectativas que podía albergar:

É moi certo que a creación da Seición de Filoloxía Románica na nosa Universidade é un acontecemento de extraordinaria transcendencia. [...] En canto ao teu pensamento de que a min me corresponde de modo natural un posto no profesorado, non teño senón agradecerche a opinión tan favorable. A viveza con que a manifestas non pode menos de emocionarme. Sei que se de ti dependera, isa arela se faría realidade. Iso abonda pra a miña satisfacción. Eu non podo facer senón continuar traballando (carta do 22 de novembro de 1962).

Aquela era unha oportunidade de ouro para iniciar a institucionalización da filoloxía galega. Des que se coñeceu a nova, o grupo Galaxia propúxose como obxectivo conseguir aquel posto para Carballo. A publicación do primeiro tomo da *Historia da literatura galega contemporánea* habilitábao como o candidato idóneo

como profesor de literatura, pero existía un baleiro importante, tanto no currículo do aspirante *in pectore* coma no repertorio bibliográfico galego: o estudo da lingua atopábase en coiro ata o punto de que se carecía unha *Gramática* axeitada que servise como libro de consulta e manual para os futuros estudantes. Avanzar neste terreo convértese nun obxectivo prioritario da política lingüística galeguista, así que Galaxia toma a iniciativa e encárgalle a tarefa ao propio Carballo. A fins de 1963, este escribelle a del Riego: “Xa que anunciades a miña *Gramática* teréi que pensar en facela. Conviría que me mandaras todo o que teñas de antecedentes, pois eu carezo de libros de filoloxía galega” (carta do 22 de decembro de 1963). A petición é toda unha proba de ata que punto o autor vivira ata o momento alleo aos estudos de tipo propiamente lingüístico. En abril do ano seguinte xa pode comunicar a Piñeiro:

Coido que non tardaréi moito en me poñer a redactar a *Gramática*, pois se agardara a estar preparado ate o derradeiro escrúpulo, temo que non podería empezala nunca. Todo iste tempo teño madurado o plan e leído o que puiden a fin de reducir as probabilidades de erro. En todo caso, haberá que facer un traballo modesto e prudente (carta do 8 de abril de 1964).

A última afirmación do texto citado pon en vulto a conciencia plena que o autor tiña das súas limitacións como lingüista. É obvio que Carballo redactou a *Gramática* non por iniciativa propia, senón, como dixerá Piñeiro, *supeditando a vocación ao deber* e, evidentemente, tamén aguillado polo estímulo que para el supoñan as expectativas de promoción profesional. Por outra banda, percibe o escaso entusiasmo, mesmo a reticencia ou o desgusto, dalgúns sectores ante aquel empeño e, alén disto, non se lle escapa a lectura política —*et pour cause*— que a obra podía ter naquel contexto:

Hai unha corrente de opinión desfavorable á empresa. Os seus representantes coidan que istas enerxías debínan consagrar ao segundo tomo da *Literatura*, porque a *Gramática* non pode saír tan ben que xustifique o tempo empregado en compoñela. En fin, eu estou xa embarcado na empresa, que me resulta penosa, e que posiblemente non satisfaga a ninguén: pero se a considerades necesaria ¿quén a ía facer? Os capacitados pra elo difícilmente queren arriscar o seu prestixio nista tarefa, que considerarán política e non científica (carta a Fernández del Riego do 31 de maio de 1965).

Ao final do curso 1964/65, aínda en Fingoi mais xa en expectativa de trasladarse no prazo de poucos meses a Compostela, consulta sobre as prioridades de traballo:

o voso criterio é que urxe a redacción da *Gramática*. [...] Xa teño detido o segundo tomo da literatura. ¿Non é o axeitado adicar á gramática todo o vagar dispoñible? ¿Ímola demorar máis? (carta a R. Piñeiro do 2 de maio de 1965).

Ramón Piñeiro concorda na absoluta prioridade da *Gramática*. E non era para menos, pois en setembro de 1965 Carballo recibe por fin a proposta formal de facerse cargo da materia de lingua e literatura galegas na Universidade, que se estrea no curso 1965/66. Xa instalado en Compostela e ensinando esa disciplina, no verán de 1966, o noso autor fai un esforzo titánico para rematar a obra: “todo o meu traballo, mesmo as miñas leituras, están orientados á *Gramática*, de cuia posesión demoníaca desexo me liberar”, confésalle a del Riego (carta do 16 de xullo de 1966). Por fin, nos inicios do seu segundo curso como profesor universitario (1966/67), sae do prelo: “Recibín a *Gramática*, que editorialmente resulta un fremoso volume”, notifica alborozado o autor ao mesmo correspondente (carta do 22 de novembro).

A obra esgotouse rapidamente, de xeito que a mediados de 1968 xa estaba preparando a segunda edición. As confidencias epistolares a del Riego dan idea tanto de ata que punto laboraba na *Gramática* por pura disciplina canto das duras condicións en que desenvolvía o seu traballo:

Renunciando ao veraneo, pensaba adicar oito horas diarias nas vacacións a traballar no segundo tomo da *Historia [da Literatura]*; pero Piñeiro díxome que se daba por esgotada a primeira edición da *Gramática*, e que despois de maduras reflexións considerábase que a preparación da segunda edición debía ter prioridade sobre a elaboración do segundo tomo da *Historia*. Coa disciplina que constituí o meu principal defeito, non ben me vin en Lugo, adiquei dez horas diarias a ese traballo, pois como sabes tiña moitísimas papeletas dispostas, e hoxe rematéi o meu labor (carta de 30 de xuño de 1968).

Xustamente dous anos máis tarde andaba atarefado coa terceira edición, que se lle volvía atravesar no proxecto que persoalmente máis lle interesaba, a continuación da *Historia da literatura*, e volve queixarse do crónico exceso de traballo que o atafegaba:

Teño unha morea de papeletas para mellorar o testo [...] Tamén ando pensando se incluír ou non algúns dados sobre a lingua arcaica [...] De todos xeitos, eu comezo a traballar inmediatamente na ordenación da terceira edición, que agardo mellor moito a segunda. Aumentará dabondo o volume, aínda que suprimiréi certos pasaxes que perderon actualidade, [...] Estóu xa enteiramente desbordado polo traballo. Non podo encher o programa mínimo que me trazo, pois as moitas clases do Instituto e da Universidade, coas súas esmagadoras obrigas de preparación e correccións de exercicios, téñenme totalmente fora de cacho. A famosa *Historia da Literatura*, II, adíase máis e máis; e por segunda ou terceira vez por culpa da *Gramática* (carta do 16 de abril de 1970).

Sen entramos na análise do seu contido, sobre o que non faltan traballos (Alonso Pintos 2000, Álvarez Blanco 2011, Monteagudo 2020a), podemos observar que, na liña do xa apuntado, a elaboración da *Gramática* contradí as reservas que en 1962 tanto Piñeiro como Carballo opuxeran á iniciativa da RAG. Ben é certo que a *Gramática* de Carballo non se presenta como unha gramática normativa, pois non tiña un carimbo académico oficial, pero non é menos certo que esa condición normativa se lle presupuña, igual que se lle presupuña o seu carácter oficioso. E non era menos certo que poñía mans á obra prescindindo dos estudos previos de carácter descritivo sobre as distintas variedades do galego que en 1962 se consideraran imprescindibles e que tiveron que agardar ao impulso que lles deu a cátedra de Filoloxía Románica da Universidade de Santiago a partir de 1967.

Sexa como for, a *Gramática* chegou ata a sétima edición (1979) e, nun contexto de absoluta penuria de materiais, constituíu unha ferramenta imprescindible para a aprendizaxe dos rudimentos gramaticais do galego por parte non só das sucesivas promocións de estudantes de galego na Universidade, senón de milleiros de persoas dentro e fóra do país. Un fito histórico máis nas traxectorias de Carballo e de Galaxia.

6. GALEGO CULTO / LITERARIO, GALEGO COMÚN. A LINGUA POPULAR E O “RURALISMO VULGAR”

De feito, a actividade máis relevante de Carballo na Academia estivo relacionada coa función normativa da institución. Entre os obxectivos estratéxicos do grupo Galaxia estaba a configuración dunha variedade canónica do galego, pero, como antes se viu, as condicións para conseguilo estaban moito menos maduras do que acontecía no caso do canon literario, basicamente porque a falta de soporte institucional fora máis difícil de suplir para os estudos lingüísticos ca no caso dos estudos literarios. A concepción da propia variedade lingüística canónica era dabondo nebulosa, pois considerábase que a chave desta estaba

no *galego literario*, sen distinguir claramente esta noción das de *galego culto* e de *galego padrón* ou normativo: a primeira apunta a unha variedade especializada nunha determinada dimensión (o galego empregado na literatura escrita, fronte, por exemplo, o empregado na prosa didáctica ou na fala coloquial); a segunda refírese a unha variedade situada noutra dimensión diferente (un estilo coidado de lingua, empregado por falantes cultos na comunicación formal fronte a estilos máis relaxados, propios de falantes menos cultos en situacións informais); e a terceira, a unha variedade definida noutra dimensión máis (un rexistro sen marcas dialectais, conforme a un código normativo, estandarizado).

A partir dos anos cincuenta foise abrindo paso a noción de *galego común*, na cal o adxectivo debe entenderse referido á variación diatópica, isto é, unha variedade de lingua caracterizada polo seu carácter supradialectal, en camiño de converterse na variedade lingüística canónica. Pero este galego común aínda debía emanciparse dunha concepción moi apegada aos usos literarios e o ideal de lingua que debía informar a súa elaboración —a que Carballo Calero fixera oportuna referencia no seu ditame de 1962, como xa se viu— estaba insuficientemente perfilado. Como atrás sinalamos, falando en termos xerais, Carballo e Piñeiro, e con eles Galaxia, coa súa refuga do “vulgarismo” e do “ruralismo”, mantiñan unha posición máis ben inclinada cara ao elitismo do que cara ao popularismo.

Esta inclinación cara a un ideal de galego común de feitío máis ben literario manifestárase xa, aínda que dun xeito tantariñante, en escritos de Carballo publicados por volta de 1950. Así, nun artigo publicado en *La Noche* en 1949, “Una lengua viva”, consideraba que o poeta galego tiña ante si dúas opcións: a) “emplear un gallego correcto desde el punto de vista de la gramática histórica, es decir, un gallego erudito, académico”; ou b) “utilizar la misma lengua viva del país, es decir, un gallego popular y dialectal”. Na súa opinión, crear unha lingua poética diferente da lingua común “supondría la rotura del cordón umbilical que debe unir el arte con la vida”. Perante este dilema, a súa opción é clara: “es preciso que la lengua poética hunda sus raíces en la lengua viva”, aínda que a cuestión de “hasta dónde ha de llegar la depuración de ésta, es cuestión de tacto”, para o que se require “equilibrio y cordura” (Cadaval 1949). Velaí unha posición matizadaamente inclinada cara ao popularismo lingüístico.

Porén, ao ano seguinte publicaba o artigo “Lengua dialectal y lengua común” (Cadaval 1950), en que matiza a doutrina anterior. O articulista distinguía dúas clases de escritores en galego, dependendo de como enfocaban o cultivo da lingua: os que se circunscribían a unha fala local concreta e os que procuraban un idioma máis común. Carballo distingue entre os escritores “que se nutren del habla de su tiempo y lugar” e os que “saltan por encima de las barreras de lugar y tiempo, esforzándose por crear un eficaz instrumento literario mediante

la armónica combinación de toda clase de elementos, con tal que sean auténticamente gallegos”. Ante este dilema, agora el decantábase claramente a prol do segundo enfoque: “El cantonalismo literario, con todo su atractivo familiar, está naturalmente encerrado en sus propios y estrechos límites. No puede sostenerse cuando se intenta una empresa de más altos vuelos”. Na súa opinión este “gallego común” —nótese a expresión, destinada a figurar no título da súa gramática— está en proceso de formación “sin prisa y sin pausa”. A identidade entre este criterio e o manifestado por Piñeiro no prólogo á tradución do Pokorny non pode ser máis estreita, como decontado se verá.

Ao dito proceso de formación do galego común contribuían, segundo a opinión que Carballo verte no artigo que acabamos de citar e mais noutro publicado un par de anos máis tarde, “Celtas e Románs cantan en galego” (Carballo 1952), as traducións ao galego que estaban vindo a lume naqueles anos: *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, de Plácido R. Castro, Lois Tobío e Florencio Delgado Gurriaran (1949), os *Carmina* de Horacio, por Aquilino Iglesia Alvariño (1951) e o *Cancioneiro da poesía céltica* de Julius Pokorny, por Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega (1952). Este último artigo evidencia unha certa confusión de Carballo verbo das opcións para construír o galego literario que se discutían naquel momento (Dasilva 2008, 2009 e 2010). O noso autor entoa unha gabanza ditirámica da versión dos *Carmina*, ata o punto de que se fai eco do prólogo do tradutor ao celebrar que agarrou “a Horacio pola toga e o trouxo a patuxar polos nosos lameiros prestándolle os seus propios e rexos zocos”, xa que concorda con Iglesia Alvariño en que “iste é o Horacio que cabe ser en galego, o Horacio que pode interesar a Galicia. Conserva a toga, pero calza zocos” (Carballo 1952, p. 26).

O comentario de Carballo non deixaba de ser implicitamente polémico, pois Alvariño fora moi criticado por seguir un criterio vulgarizante e dialectalizante. Mais, sorprendentemente, non é menos entusiasta o eloxio que tece do labor dos tradutores de Pokorny, que seguiran un criterio orientado cara a un galego literario selectivo e supradialectal, diametralmente contraposto, neste sentido, ao do tradutor de Horacio. Ao parecer do articulista, grazas ao seu “tacto excepcional” e ao seu “equilibrado gosto na escolma do vocabulario”, conseguiran un “galego solto e ceibe de prexuízos medievalistas” (Carballo 1952, p. 26). A seguir, Carballo salienta que tanto unha coma a outra opunhan un novo modelo ao galego “doutros notables escritores de hoxe, baseado nun limitado e arcaico vocabulario escolar e salferido de medievalismos trabucados e pseudocultismos neolóxicos argallados segundo leises mal dixeridas”. Xa que logo, “os *Carmina* e o *Cancioneiro* están chamados a deixar un profundo calco na historia da nosa literatura e a influír resoltamente na evolución do galego literario” (1952, p. 27).

É difícil de crer que Carballo fose totalmente sincero no encomio de Alvariño se lembramos non só o seu artigo de 1950, xa comentado, senón a declaración de principios sobre a lingua que o noso autor pronunciou na entrevista con del Riego publicada en 1955: “Todos nós procuramos escribir unha linguaxe enxebre, ceibe de exotismos, rexeitando formas medievais esquecidas. Non gostamos do dialectalismo, do ruralizado, do vulgarismo” (Lorenzana 1955). Canto ao criterio de Piñeiro, na declaración de principios lingüísticos anteposta á súa tradución do *Cancioneiro* de Pokorny, afirmase que a primeira etapa da conversión do galego “en língoa de cultura superior debe consistir na escolma daquela parte do seu vocabulario” que “teña posibilidades de unha meirande dinidade literaria, procurando debullalo da codia de ruralismo vulgar” (Fernández de la Vega/Piñeiro 1952, pp. xv-xvi). Na mesma liña, no seu discurso de ingreso na RAG de 1967, afirmaríase: “nós temos incorporado o noso idioma ás funcións máis requintadas da cultura sen nos preocuparmos de substituír a súa coroa labrega de xuncos polo manto académico de liño. Cómpre facelo” (Piñeiro 2007, p. 81). Con certeza, esta concepción do galego culto era solidaria coa convicción que Piñeiro abrigaba de que o futuro do idioma se xogaba na súa incorporación á vida urbana. En todo caso, é claro que, en liñas xerais, o ideal lingüístico de Carballo estaba moi lonxe do de Alvariño e moi preto do de Piñeiro. Tratábase dun ideal de orientación elitista: o galego común debía estar ben diferenciado do galego popular, que, con certo prexuízo e escasa obxectividade, era identificado co “ruralismo vulgar”.

7. AS NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS (1970 E 1971)

Comparando o informe redactado por Piñeiro en 1962 co seu discurso de ingreso na RAG, de 1967, semella claro que a argumentación sobre a diversidade dialectal do galego como atranco maior para a forxa dunha variedade común e a súa regulación normativa non só é abandonada, senón completamente rexeitada. A cuestión é tratada cando se detén a refutar o “prexuízo lingüístico”, isto é “esa opinión escéptica que, con diversos matices, dubida das posibilidades do noso idioma apoiándose nalgúns feito obxectivos”, entre os cales cita “o polimorfismo dialectal” e a “anarquía ortográfica”.

Sobre o primeiro, relativiza o alcance da diversificación dialectal do galego, xa que non constitúe unha “característica privativa” súa, senón un fenómeno común a todas as linguas faladas. Conforme ao seu parecer, a diferenza radicaría en que as variedades escritas das linguas establecidas non reflicten a diversidade dialectal, en canto que o galego escrito “aínda non ten esa unidade normativa”. Pero isto constitúe “un atraso técnico que se poderá superar nun prazo curto, tan pronto como a nosa Academia considere facedeiro establecer as normas da unificación e os nosos escritores a impoñan na lingua literaria”. Dese xeito tamén se resolverá o

problema da anarquía ortográfica (Piñeiro 2007, pp. 79-80). Afirmación esta que, por parte, se revelaría optimista en exceso.

Segundo Piñeiro, a iniciativa para que a RAG concertase unhas normas arrincou en mediados de 1968, cando Filgueira, Isidoro Millán, Carballo e el mesmo propuxeron crear unha comisión espontánea que elaboraría unha proposta para someter directamente á Academia (Piñeiro e Losada 2009, p. 796). O estratego de Galaxia non dá unha explicación sobre os motivos desa urxencia. Probablemente, resultou decisiva a introdución do ensino do galego na Universidade. Á vista das intencións que se albiscan naquela parte do seu discurso de ingreso a que acabamos de nos referir, non debe ser casual que a iniciativa xurdise ao pouco tempo da súa incorporación como numerario na RAG. En todo caso, á altura de 1970 a necesidade dunhas normas académicas parecía imperiosa e inaprazable, tendo en conta as expectativas que abría a Ley General de Educación ao dar respaldo legal á posibilidade de introducir o galego no sistema educativo.

Conforme declara o propio Carballo, el foi o redactor principal das *Normas* da RAG (Fernán-Vello e Pillado 1986, pp. 182-183). Porén, no seu documentado estudo sobre o proceso de elaboración destas, Xosé R. Freixeiro apunta con tino: “Aínda que Carvalho Calero fose, con efecto, o redactor material das normas, parece lóxico pensarmos, tendo en conta que as súas ideas eran na altura bastante coincidentes coas de Piñeiro, que foi este quen supervisou e controlou de forma directa todo o proceso normativo” (2018, p. 314). Na explicación epistolar sobre este asunto que Piñeiro ofrece a Basilio Losada, vólvese á doutrina exposta no prólogo á tradución ao *Cancioeiro da poesía céltiga*, pero agora ponse o acento sobre a intervención dunha autoridade reguladora, a da propia Academia. O cultivo literario secular do galego camiñaba cara á unificación e, desde que se aspiraba a introduci-lo no medio escolar, era imprescindible que se fixase unha forma culta, polo menos nalgúns aspectos básicos:

Quizais o máis importante seña o paso inicial dado pola Academia cara á unificación idiomática. Xa se aprobaron –veríalas nos xornais– unhas *Normas* de unificación ortográfica. Como eu formei parte da Ponencia –con Carballo, Filgueira e Millán– pódoches dicir cal foi o criterio que se seguiu. Partimos do feito de que nos cen anos de cultivo literario, o galego, como lingua escrita, foi evolucionando cara á súa unificación. Como estamos nun intre delicado no afianzamento nos lectores galegos e de posible incorporación ó ensino, quixemos proceder con prudencia. Consideramos que o máis asinado era tomar por base a realidade actual do galego escrito, do galego que todos len e escriben, sistematizala e darlle carácter académico oficial. E ademais, darlle incluso

carácter provisional. A Academia concordou plenamente con estes puntos de vista (carta do 7 de marzo de 1970).

As *Normas morfolóxicas* de 1971 van precedidas dunha introdución que soa a un exercicio de *captatio benevolentiae*, talvez para xustificar o seu limitado alcance e as súas modestas pretensións ou ben porque no fondo pesa a sensación de que, aínda que a RAG tiña recoñecida certa *auctoritas* para ditar a norma da lingua, carecía da necesaria *potestas* para impoñela. Talvez no fondo pesaba a idea de que a autoridade normativa nun idioma sen status recoñecido carecía do recoñecemento social que se atribuíña aos códigos normativos dos idiomas establecidos. Incluso se pretende, con aparente inxenuidade, que “a Academia codificou as normas xa ouservadas polo pobo e polos escritores” (RAG 1971, p. 23). Pero tamén resoan os ecos do discurso “liberal” en materia normativa, con constantes referencias ao “prudente labor de ordenación do idioma” que “non é natural forzar academicamente”, ecos que reverberan así mesmo en afirmacións como “a Academia non pretendéu forzar a simetría da lingua, encaixándoa dogmáticamente nunha escrita ríspeta” ou “o labor académico consagra un fenómeno lingüístico, pero non o crea”, clara reminiscencia dos argumentos apuntados por Carballo en 1962. Pola súa banda, este levou as normas académicas ás aulas universitarias desde o primeiro momento. Así, en carta de 20 de marzo de 1971 anuncia a Del Riego o envío duns traballos do seu alumnado universitario co seguinte comentario: “Todos van acordes coas Normas Ortográficas, así que se notas neles discrepancias, ten en conta que será en puntos aínda non lexislados pola Academia. Os meus alumnos coñecen ben as Normas, porque as practican continuamente” (carta do 20 de marzo de 1971).

As *Normas ortográficas* e *morfolóxicas* da RAG teñen sido criticadas por contemplaren un número reducido de puntos, por seren moi parcas en exemplos e careceren de listaxes que poderían esclarecer dúbidas e, no caso das ortográficas, por se decantaren dun xeito servil pola ortografía castelá. Aínda que, ao noso parecer, esas críticas son xustas, o certo é que probablemente as *Normas* foron concibidas como complementarias da *Gramática elemental*, e se son contempladas como tales, os reparos merecen ser máis matizados. En todo caso, semella innegable que en conxunto, tendo en conta o punto de partida e as limitacións de todo tipo con que Carballo Calero traballou, a *Gramática elemental* e *Normas académicas* supoñen un avance moi significativo no proceso de codificación do galego, un avance en liñas xerais asisadamente orientado. Un fito histórico máis para a lingua en que Carballo traballou en total sintonía co grupo Galaxia.

8. CABO

Como pretendemos mostrar no presente contributo, está plenamente xustificado considerar Ricardo Carballo como o filólogo de Galaxia, sen excluír os matices específicos das súas concepcións persoais, nin, por suposto, restar un ápice de mérito ao seu labor individual. Semella claro que así como no ámbito dos estudos literarios traballou sobre a base dun proxecto persoal madurecido e aplicando uns criterios propios, perfilados nun proceso de reflexión independente, no caso das súas achegas lingüísticas operou por encargo, sobre bases precarias e moito máis en diálogo e concertación con Ramón Piñeiro. Non é menos certo que, co gallo das sucesivas revisións e ampliacións da súa *Gramática* e da súa progresiva formación como lingüista e, sobre todo, ao fío do debate que estoupou cun novo axente científico, o Instituto da Lingua Galega creado en 1971, Carballo foi conformando unha reflexión propia canto á lingua galega que desembocaría na súa viraxe cara ao reintegracionismo (Monteagudo 2020a). Mais esta é outra historia, que corresponde a outra etapa da súa traxectoria intelectual.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Pintos, Serafín (2000). O ideal de lingua na *Gramática* de Carballo Calero. *Grial*, 147, 461-474.
- Álvarez Blanco, Rosario (2011). A gramática galega no século XX: o contributo de Carvalho Calero. En: Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé M. Sánchez Rei, coords. *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 13-29.
- Anderson, Benedict (1991). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London / New York: Verso.
- Blanco, Carmen (1989). *Conversas con Carballo Calero*. Vigo: Galaxia.
- Cadaval, Fernando (1949). Una lengua viva. *La Noche*, 22/IX/1949, 1.
- Cadaval, Fernando (1950). Lengua dialectal y lengua común. *La Noche*, 21/I/1950.
- Calvet, Louis-J. (1998). *A (socio)lingüística*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Carballo Calero, Ricardo (1952). Celtas e Románs cantan en galego. *Galicia* (Centro Gallego de Buenos Aires), 466, 25-27.
- Carballo Calero, Ricardo (1955). *Sete poetas galegos*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1962). *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.

- Carballo Calero, Ricardo (2006). *Epistolario a Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Edición de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena.
- Carballo Calero, Ricardo e Piñeiro, Ramón (2015). *Epistolario Ricardo Carballo Calero / Ramón Piñeiro (Historial dun libro)*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXIII. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Edición de Luís Alonso Gírgado, Luís Cochón, Nuria Rouco Aneiros e Xurxo Martínez González.
- Casas, Arturo (2020). Carvalho Calero e a historia literaria: idea, institucionalización e procedementos. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 167-206.
- Dasilva, Xosé M. (2008). A cuestión é non matar as palabras... (Sobre as traizóns de Aquilino Iglesia Alvario como traduttore). En: *O alleo é noso. Contribucións para a historia da tradución en Galicia*. Noia: Toxosoutos, 265-303.
- Dasilva, Xosé M. (2009). *Ramón Piñeiro, tradutor*. Noia: Toxosoutos.
- Dasilva, Xosé M. (2010). Ramón Piñeiro e o *Cancioeiro* de Pokorny. Anatomía dun certame de tradución. *Grial*, 185, 110-123.
- Dasilva, Xosé M. (2020). A xente da Barreira en versión clásica. *Grial*, 225-226, 92-94.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Santiago: Sotelo Blanco.
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Filgueira Valverde, Xosé e Otero Pedrayo, Ramón (2009). *Epistolario*. Pontevedra: Museo de Pontevedra. Edición de María J. Fortes Alén.
- Franco Grande, Xosé L. (2004). *Os anos escuros. A resistencia cultural dunha xeración*. Vigo: Galaxia.
- Freixeiro Mato, Xosé R. (1994). *Sebastián Martínez Risco na cultura galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Freixeiro Mato, Xosé R. (2018). As primeiras normas da Academia e a perda da súa *auctoritas* na codificación do galego. *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, 45, 299-340. Disponible en <https://doi.org/10.15304/verba.45.4207>
- Haugen, Einar (1966). *Language conflict and language planning: the case of modern Norwegian*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jespersen, Otto (1947). *Humanidad, nación, individuo desde el punto de vista lingüístico*. Buenos Aires: Revista de Occidente Argentina.
- Joseph, John (1987). *Eloquence and power. The rise of language standards and standard languages*. London: Frances Pinter.
- Kloss, Heinz (1967). *Abstand languages and Ausbau languages*. *Anthropological Linguistics*, 9(7), 29-41.

- Lorenzana, Salvador(1955). Á fala con Carballo Calero sobre temas da nosa cultura. *Galicia emigrante*, 16, 4-5.
- Lorenzo, Ramón (1991). Filólogo de vocación. En: *Homenaxe a Ramón Piñeiro*. A Coruña: [Fundación Caixa Galicia], 127-141.
- Monteagudo, Henrique (2000a). As ideas lingüísticas de Castelao. En: *Castelao, defensa e ilustración do idioma galego*. Vigo: Galaxia, 57-124.
- Monteagudo, Henrique (2000b). Lingua, literatura, nación en Menéndez Pidal. En: José L. Rodríguez, ed. *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, vol. I, 881-909.
- Monteagudo, Henrique (2008). Ramón Piñeiro, a Editorial Galaxia e a Academia Galega (1950-1962). *Grial*, 177, 98-111.
- Monteagudo, Henrique (2020a). A individualidade do galego no pensamento lingüístico de Ricardo Carballo Calero. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 329-377.
- Monteagudo, Henrique (2020b). Carballo Calero, filólogo de Galaxia, con *Grial* ao fondo. *Grial*, 228, 112-121.
- Monteagudo, Henrique (2020c). Proposta de reforma das *Normas ortográficas e morfolóxicas* da Real Academia Galega (1970-1971), presentada por Ricardo Carballo Calero en 1979. *Boletín da Real Academia Galega*, 381, 327-348. <https://doi.org/10.32766/brag.381.801>
- Monteagudo, Henrique (no prelo). *O idioma galego baixo o franquismo: da resistencia á normalización (1950-1975)*. Vigo: Galaxia.
- Piñeiro, Ramón (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia. Edición de F. Fernández del Riego.
- Piñeiro, Ramón (2007). *A linguaxe e as linguas*. Vigo: Galaxia. [1ª ed.: *A linguaxe i as linguas*, 1967].
- Piñeiro, Ramón (2009). Informe de Ramón Piñeiro á Real Academia Galega. (Edición e comentarios de Antón Santamarina Fernández). *Boletín da Real Academia Galega*, 370, 7-17.
- Piñeiro, Ramón e Losada, Basilio (2009). *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Vigo: Galaxia.
- Pokorny, Julius (1952). *Cancioeiro da poesía céltica*. Santiago: Bibliófilos Gallegos. Tradución de Celestino Fernández de la Vega e Ramón Piñeiro.
- RAG = Real Academia Galega (1970). *Normas ortográficas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Galega.
- RAG = Real Academia Galega (1971). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Galega.

- Real Academia Galega (1906-). *Libro de actas das Xuntas do Plenario da Academia Galega*. (Inédito).
- Salinas Portugal, Francisco (2020): *Voz e silencio. Entrevista con Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Villanueva Gesteira, M. Dolores (2010). *A lingua galega entre 1963 e 1975. Situación social e discursos dende o galeguismo*. Pontevedra: Deputación Provincial.
- Villanueva Gesteira, M. Dolores (2015). *A Editorial Galaxia: proxecto e traxectoria, 1950-1963*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.

A LIÑA DO GALEGO LITERARIO NA GRAMÁTICA DE CARBALLO CALERO

THE TRAJECTORY OF GALICIAN LITERARY LANGUAGE IN CARBALLO CALERO'S GRAMMAR

Serafín Alonso Pintos

Resumo: A mediados da década de 1960 Ricardo Carballo Calero recolle e organiza os usos máis asentados do galego literario de posguerra para os seus estudantes da Universidade de Santiago de Compostela. Aquela convención, sancionada a principios da década seguinte pola Real Academia Galega, vaise afinando nas sucesivas edicións do manual. Na derradeira entrega (1979), a gramática incorpora a defensa dunha maior aproximación da normativa da Academia á ortografía do portugués (*reintegración*) que caracterizará a última etapa intelectual do autor.

Abstract: In the mid-1960s, Ricardo Carballo Calero collated and sorted the most established forms in Galician literary language dating from the post-Spanish Civil War period in a guidebook aimed at his students at the University of Santiago de Compostela. His work was validated by the Royal Galician Academy in the early 1970s. During the following decade, the later editions of this handbook were progressively refined. The last publication of his grammar (1979) includes an apology of the assimilation of Portuguese orthography (*reintegración*) by the standard promoted by the Academy, an idea that defines this author's later intellectual period.

Palabras chave: Ricardo Carballo Calero, gramática, ortografía, galego, portugués.

Key words: Ricardo Carballo Calero, grammar, orthography, Galician, Portuguese.

1. FIXANDO O GALEGO COMÚN

Se hace necesario un gallego normativo que permita al profesor orientar sus enseñanzas, y al escritor resolver sus problemas de comunicación con el público. (Carballo 1966, p. 12).

Tal e como se nos aclara nas páxinas limiares, a intención de Ricardo Carballo Calero cando asume a responsabilidade de redactar unha gramática da lingua é a de regular o galego escrito da época para facilitar a súa docencia e ordenar a súa utilización como lingua literaria. Un modelo de lingua culta para as aulas e para os libros. Esta premisa dá noticia tamén dun cultivo en modesta expansión: “El cultivo literario del gallego, que hoy –con mayor o menor modestia– se extiende, o tiende a extenderse, a todos los campos, reclama una información gramatical de carácter general” (Carballo 1966, p. 12).

Desde o punto de vista da estandarización, a gramática de Carballo Calero pode en puridade considerarse a exposición máis ampla diso que na historia do galego escrito denominamos convencionalmente “normativa Galaxia”. Establecida na década de 1950 para a homoxeneización dos orixinais que publicaba a editorial viguesa, a práctica ortográfica implementada por Galaxia fora consolidándose na Galicia da Terra como unha mostra recoñecible e en xeral ben aceptada desa abstracción que na época chamaban “galego literario” e nesta gramática recibe máis frecuentemente o apelativo de “galego común”. Este galego común que Carballo comeza a ordenar en Fingoi para as clases de galego que inaugurará no curso 1965-1966 na Universidade de Santiago de Compostela (“un gallego normativo que permita al profesor orientar sus enseñanzas”) non difire do empregado aquí e alén mar por outras iniciativas editoriais da época (“y al escritor resolver sus problemas de comunicación con el público”) e concorda co planificado no seu día polo Seminario de Estudos Galegos (1933, 1936).

Se nos centramos no galego escrito culto que aquí se describe, comprobamos que coincide con aquel de base castelá iniciado no Rexurdimento. O inventario de grafemas e dígrafos, así como as súas normas de uso, é o da lingua castelá. A nivel vocálico, renúnciase a marcar graficamente o grao de abertura de <e> e <o>. Para as consoantes, a única diferenza con aquela ortografía está no emprego do grafema <x> (*xente*, *queixo*) e do dígrafo <nh> (*unha*, *algunha*). No apartado de diacríticos, signos e regras resultan igualmente familiares para alguén versado na ortografía usual do galego. Suprímense da escrita os acentos graves <`> e circunflexos <^> con que se marcaran noutrora os grafemas <e> e <o> naqueles casos en que presentan valores de lectura de /ɛ/ e /ɔ/ (*fero*, *roda*). Asemade, recoméndase con carácter xeral a representación íntegra das palabras

na secuencia escrita (“La ortografía conserva ordinariamente la estructura morfológica íntegra de los vocablos”, 1966, p. 59). Esta decisión implica, na práctica, o arrombamento dos guións e apóstrofes que inzaran o galego escrito do período 1808-1936 como marcadores de elisións e contraccións.

Parece importante lembrar que todas estas decisións, se cadra evidentes aos ollos dunha persoa escolarizada na ortografía oficial do galego no século XXI, non o resultaban tanto na época da primeira edición deste manual. A evolución histórica do galego escrito, a “liña do galego literario” en célebre expresión do propio Carballo (1972a), non mostraba daquela o mesmo grao de unanimidade en todos os seus puntos. O profesor coñece ben o camiño andado pola lingua literaria. De feito, ao argumentar as súas decisións con respecto ás alternativas que se foron formulando para codificar o galego, insire e ao tempo individualiza a súa proposta nesa mesma tradición. Unha calidade destacada da gramática de Carballo Calero atopámola nese diálogo e en como o noso autor modula ao longo dos anos as súas opinións acerca do que é e do que debe ser o galego literario. Repasamos agora algúns aspectos desta interlocución na primeira edición do texto.

Como acontece con outros idiomas do marco europeo, a convención maioritaria que Carballo escolma e promove como normativa coñeceu historicamente diversas tentativas de revisión. Entre elas, houbóas cultistas, trazadas para intentar harmonizar o galego con outros modelos neolatinos de lingua de cultura, e houbóas tamén que se deseñaron co propósito expreso de reducir a distancia entre o galego escrito culto e o galego falado polo pobo. Entre as primeiras, comenta Carballo Calero a de recuperar para a ortografía do galego moderno algunhas grafías etimolóxicas (nomeadamente, o <g> e o <j> en palabras como *gente* ou *queijo*), que rexeita por “incongruente” e “arbitraria” (1966, p. 78). Entre as segundas, o galego coñeceu diversos intentos de simplificación fonética da escrita habitual, concibidos co ánimo de a aveciñar á fala para facilitar a alfabetización masiva das clases populares. O autor amósase igual de claro á hora de rexeitar este tipo de reforma foneticista (“acústica”) da ortografía consuetudinaria (1966, p. 79) e marca distancias cunha oralidade dialectal que considera inferior á lingua literaria e na que condena fenómenos característicos como a gheada, o seseo e os encontros vocálicos e para a que, a nivel prosódico, establece o seu referente oral na fala das persoas cultas das cidades (1966, p. 46).

O dilema, igualmente presente no proceso de elaboración doutros estándares occidentais, entre procurar o idioma culto na lingua literaria dos clásicos do canon patrio ou arraigalo na esencia enxebre da lingua oral dialectal tamén se coñece entre nós. Ricardo Carballo Calero avoga inequivocamente a prol do primeiro arquetipo (“Es el gallego culto, el gallego literario, que aspira a ser un instrumento cabal de cultura, el que nos interesa”, 1966, p. 13). O canon de

referencia é o da *Historia da literatura galega contemporánea* (1963) e a gramática de Galaxia toma os seus exemplos dos clásicos do século XIX, con Rosalía de Castro á fronte. Rosalía e Francisco Añón (1966, p. 207, n. 4), Rosalía e Antonio Noriega Varela (1966, p. 235), as máis das veces Rosalía soa. A mesma Rosalía do seu discurso de entrada na Real Academia Galega (1959), da súa lección de ingreso como catedrático na Universidade de Santiago de Compostela (1972b) e de tantas e tantas páxinas eruditas na súa traxectoria de intelectual galeguista. É por Rosalía que propugna *antre* no canto da máis estendida *entre* para o derivado galego de INTER (“Esta forma es la empleada por Rosalía. Muchos emplean *entre*”, 1966, p. 181, n. 187). Detrás dela, Eduardo Pondal e Manuel Curros Enríquez. Ás tres coroas do Rexurdimento engádese algún autor contemporáneo do gusto do profesor (Álvaro Cunqueiro, Aquilino Iglesia Alvariño). Escritores máis recentes, porén, non gozan de igual recoñecemento e deberán agardar aínda para figuraren con nome propio na gramática normativa (“En un escritor de nuestros días hallo”, 1966, p. 220). Trátase, case sen excepcións, de poetas, pois para Carballo Calero a poesía constitúe a substantivación máis elevada dun idioma de cultura.

O galego común de Carballo Calero procura o seu espazo propio no ámbito ibérico fronte aos grandes estándares estatais castelán e portugués. O castelán é lingua de redacción e referencia básica da exposición (“la lengua española es el término de referencia de nuestro estudio”, 1966, p. 16). O recurso ao portugués resulta unha pauta ben coñecida na tradición do galego escrito e o noso autor acode a ese idioma naqueles casos en que considera o resultado de aplicar esta opción máis afianzado na ortografía herdada. Exemplos hai varios. Entre eles, a regularización do xénero dos substantivos rematados en *-axe* conforme ao padrón portugués (“Hoy la tendencia es a seguir al portugués, que los considera femeninos”, 1966, p. 84) e afecta tamén ao léxico (“Fuera de los castellanismos que se quieren excluir, sólo los arcaísmos y los portuguesismos pueden llenar las lagunas que se observan”, 1966, p. 32). Neste mesmo eido, como os seus referentes son do século XIX, sinala a Eduardo Pondal e os seus seguidores (“Pondal y los escritores que le siguen”, 1966, p. 25) como exemplo saliente de renovación vocabular a través do portugués. A postura do autor en relación á polémica histórica entre as grafías <ao> e <ó> é tamén favorable á solución gráfica portuguesa (1966, p. 111, n. 17).

Como vemos, á hora de fixar o seu ideal de galego común, o autor selecciona e organiza para os seus lectores as escollas que estima máis estables na escrita corrente (“ortografía habitual”, 1966, p. 46) da época. Pola contra, se a práctica non a xulga ben asentada, inclúe sen xerarquizar as distintas variantes utilizadas polos escritores. Deste xeito, amósase categórico á hora de defender as grafías <x> e <nh>, rexeitar acentos graves e circunflexos, guións e apóstrofes, grafías

etimolóxicas, ortografía fonéticas e calquera intimidade excesiva coa fala oral popular. Noutros casos, porén, sente que a tradición non é tan constante e prefire agardar a ver cara a onde evoluciona o galego literario (“ha de ser el contraste real de las variantes lo que determine a la larga la orientación que la lengua tomará”, 1966, p. 14). Nestas ocasións, deixa ir no texto as distintas solucións en xogo (“formas en competencia”, 1966, p. 15) sen prescribir o emprego preferente dunha delas, pois a sistematización do galego común é un proceso sempre en marcha (“una tarea que nunca podrá considerarse terminada, pues la vida del idioma no se detiene jamás”, 1966, p. 14). Actúa así, por exemplo, no encontro da conxunción *ca* e o artigo *a*, para a que presenta as grafías contracta < cá > e analítica < ca a > á espera de que o galego común acabe por decantarse por unha ou pola outra. Esta estratexia de, en caso de a tradición ser vacilante, esperar e non impoñer é unha característica da *Gramática elemental del gallego común*. Entende Carballo que a súa función é a de mediador e non a de creador e promotor de novidades. Non lle corresponde a el ensaiar solucións, o seu cometido debe ser máis ben o de recoller aquelas mellor aceptadas entre as xa existentes na práctica xeral e ofrecelas ordenadas ao seu público lector de estudantes e escritores.

En síntese, na primeira edición da *Gramática elemental* Carballo Calero organiza aqueles aspectos que considera máis seguros de entre os que están en uso no galego escrito da década de 1960. Naqueles casos en que non percibe ben firme a tradición, opta de maneira consciente por adiar a elección entre as diversas “formas en competencia” e agardar a ver cara a onde se orienta a práctica maioritaria para incorporala despois ao seu modelo normativo de galego común, un modelo que se axusta ao que Galaxia vén promovendo na súa actividade editorial desde o decenio anterior e, como agora veremos, co que a Real Academia Galega sanciona como válido na súa primeira normativa ortográfica.

2. UN MODELO CO AVAL DA ACADEMIA

Saltamos por riba das edicións segunda (1968) e terceira (1970) para nos centrar na cuarta, que sae do prelo en 1974. Das sete, é a máis completa e resultará tamén a máis veces editada, con dúas reimpresións en 1976. O padrón de galego culto que Carballo perfilara en 1966 coñeceu importantes progresos naqueles anos (“Desde entonces, la codificación del gallego ha avanzado mucho”, 1974, p. 7). Entre eles, o de principiar a década co aval da Real Academia Galega. Publicadas en 1971, as *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* recollen, nalgúns casos de xeito literal, os principios e a orientación enunciados por Carballo para o seu galego común, uns postulados que despois de recibiren a ratificación da Academia regresan ás páxinas da gramática con rango de lei.

Considera Carballo que o galego común ten nese momento unha posición máis firme ca en 1966, e esta percepción asoma nas páxinas da gramática. Vexamos como se describían nas tres edicións anteriores as consecuencias da presión histórica do castelán sobre un galego sen apenas cultivo literario: “Finalmente el castellano [...] influyó poderosamente la lengua de Galicia, que, muy poco cultivada literariamente, no podía ofrecer una resistencia eficaz” (1966, p. 25; 1968, p. 29; 1970, p. 28). Nesta cuarta edición, o engadido dunha puntualización temporal (*entonces*) varía o sentido da afirmación e amosa un investigador en reflexión constante sobre o obxecto que describe (“Finalmente el castellano [...] influyó poderosamente la lengua de Galicia que, muy poco cultivada literariamente, no podía ofrecer *entonces* una resistencia eficaz”, 1974, p. 57).

Con todo, as novidades acontecidas na liña do galego literario non afectan só á convención maioritaria. En 1973, a publicación na revista *Grial* dun artigo do ilustre profesor portugués Manuel Rodrigues Lapa (“A recuperação literária do galego”) orixina un debate na esfera galeguista acerca da conveniencia de tomar o portugués como única lingua culta dos galegos. Tamén por aquelas datas, a alternativa de conceder maior peso ao galego culto á realidade oral dialectal recibe un pulo relevante co *Gallego*, un manual para a aprendizaxe da lingua elaborado por un novo actor no escenario da promoción do idioma, o Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela.

Ningunha destas propostas altera, porén, os principios que Ricardo Carballo Calero trazara para o galego común na primeira edición, uns principios que contan agora co referendo da Academia. Alá onde non alcanza o pronunciamento académico Carballo segue preferindo agardar e ver como evoluciona o galego literario. Esta máxima, non obstante, só se aplica neses casos. Naqueloutros en que si existe un posicionamento académico é obrigado acatar o disposto pola Real Academia (1970, 1971), un clausulado que se incorpora íntegro ás páxinas do texto de Carballo Calero. O seu cometido como redactor da gramática normativa segue sendo o de recoller os usos establecidos. O beneplácito da Academia facilita este labor na cuarta edición do volume (“las normas académicas van siendo de observancia general, y ello facilita en gran manera la labor del que se propone suministrar información sobre los caracteres esenciales del gallego”, 1974, p. 7).

Desde o punto de vista científico, esta versión é a máis completa. Se as edicións que seguiron á primeira (1966) aparecían con cadencia bianual (1968, 1970), o noso autor dispuxo de catro anos para madurar esta cuarta entrega. Había pouco que actualizara a súa bibliografía para preparar o seu acceso á cátedra de Lingüística e Literatura Galega da Universidade de Santiago de Compostela (1972) e esta posta ao día beneficiou a exposición do noso texto. Na primeira edición, das once entradas que figuran no epígrafe dedicado ás gramáticas (“Estudios generales”),

cinco non pasan de 1900 e ningunha vai alén de 1935. Oito anos despois, a situación mellorou. As entradas seguen en consonancia co nivel de desenvolvemento do coñecemento científico do galego que existía na época, pero amplían as que había. Nas tres primeiras edicións, estes eran os contidos da “Orientación bibliográfica”:

1. Estudios generales, 2. Dialectología, 3. Diccionarios gallego-castellanos, 4. Vocabularios castellano-gallegos, 5. Otros trabajos de interés.

Estes son os apartados en que se estrutura ese mesmo capítulo a partir de 1974:

1. La bibliografía del gallego y la del portugués; 2. Bibliografía lingüística gallega; 3. Época medieval: a) Formación de la lengua, b) Gramáticas históricas gallegas, c) Gramáticas históricas portuguesas, d) El léxico medieval; 4. La lengua moderna: a) Estudios generales, b) Dialectología, c) Fonología, d) Diccionarios y vocabularios generales, e) Métodos prácticos para el aprendizaje del gallego.

Unha ampliación e posta ao día similar pode observarse no resto dos capítulos, que se amosan aquí na súa presentación definitiva. De feito, como veremos, cando en 1979 dea ao prelo a derradeira versión do texto, os cambios non alterarán os contidos básicos do volume nas materias de fonética e fonoloxía e morfoloxía e sintaxe senón que afectarán máis ben ao diálogo do autor coa tradición do galego literario e á consideración que lle merece a proposta normativa da Real Academia Galega.

En resumo, o noso autor reafírmase, nesta cuarta edición da *Gramática elemental*, na teoría e na práctica que trazara para o galego literario en 1966. O seu modelo de galego común, que nun camiño de ida e volta figura agora na gramática co aval da Real Academia Galega, segue a coincidir co de máis emprego na época. Esta convención, con todo, resultaba cuestionada daquela, entre outros, por quen defendía que os galegos e as galegas debiamos tomar o portugués como lingua única de usos cultos (Lapa) e tamén por quen postulaba que aquel modelo de galego literario resultaba artificialmente distante da fala espontánea (Instituto da Lingua Galega).

3. A GRAMÁTICA E OS VIEIROS DA REINTEGRACIÓN

Aunque en materia de normatividad continuamos profesando nuestro viejo liberalismo, la conciencia de que el gallego, como idioma hispánico occidental, no debe volver las espaldas a las otras formas del romance atlántico, nos aconsejaría hoy en algunos casos una distribución distinta (Carballo 1979, p. 12).

Na cita, tomada do prólogo á sétima edición, o autor alude aos contidos de morfoloxía verbal, pero ilustra paradigmaticamente a súa postura en relación á tradición do galego literario no momento de entregar a Galaxia a que será a derradeira versión do texto. Cando, á altura de 1979 (“hoy”) ten que volver editar a súa gramática, leva anos desconforme coa orientación ordinaria do galego escrito. Por iso solicita un cambio de rumbo e unha reforma da ortografía da Real Academia Galega. Unha parte dos axustes na redacción aluden a esta necesidade de redireccionar o galego común (*cambio de orientación, rectificar, retoques, ajustes...*) para garantir a súa supervivencia. Vexamos como se concreta esta demanda, que caracterizará os últimos anos da actividade pública do intelectual galeguista, nas páxinas da súa gramática.

Segundo Carballo, o galego común precisa unha aproximación (*reintegración*) á ortografía do portugués (“La necesidad de una reintegración del gallego en su mundo originario se nos aparece más clara”, 1979, p. 12). A procura dunha harmonización ponderada de diferentes fontes (galego literario, galego oral, castelán, portugués...) propia das edicións previas revísase agora conforme á premisa da reintegración e o xogo de equilibrios do galego común (Carballo 1966, pp. 13-15) recalíbrase conforme a este criterio. Para detallar a materialización gráfica dese proceso de reintegración sérvese do clausulado das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* da Real Academia Galega (1971). Para o portugués non menciona ningunha ortografía de referencia, aínda que as súas propostas cadran coas do Acordo Ortográfico de 1945.

A nivel ortográfico, o repertorio de grafemas e dígrafos mantense conforme á práctica xeral. Con todo, detectamos algún cambio parcial na redacción, como cando deixa de xulgar incongruente e arbitraria a ortografía etimolóxica e pasa a considerala máis culta (“El fonema *š* se representa por *x*. Una ortografía etimológica más culta conserva el uso de *g* o *j*”, 1979, p. 150). Pero é se cadra no catálogo de diacríticos e nas súas normas de utilización onde a mudanza resulta máis visible. Así acontece coa decisión de recuperar guiños e acentos graves. O guiño promóvese agora, á portuguesa, para separar o verbo e o pronome átono enclítico (“que se une a este con un guiño”, 1979, p. 151), e a escrita recomendada para o encontro do verbo *ver* e o pronome *o* pasa de *velo* a *ve-lo*. Para a súa reintegración no portugués, o galego común deberá empregar o acento grave < ` > segundo as pautas vixentes na ortografía portuguesa (“Cuando la cantidad tenga valor diacrítico se marcará con un acento grave si hay contracción de palabras: à ‘a la’”, 1979, p. 149). O acento agudo mantense, pero suxeito a novas regras. Palabras como *aquí*, *raíña* e *algúns* pérdeno (*aqui*, *raiña*, *alguns*) e pasan a telo outras como *cámbio* e *língua* (1979, pp. 152-155). Se os buscamos, podemos localizar tamén algúns cambios a nivel gramatical, como verbos que pasan da terceira á segunda

conxugación (*dicer, escreber, viver*) e algún exemplo solto no léxico (*bairro* e *cuase* por *barrio* e *case* das edicións anteriores), pero a formulación básica de galego reintegrado enúnciase nesta obra sobre e para os quince puntos das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* da Real Academia Galega (1971).

Con todo, o galego común erguérase sobre outros principios teóricos e conforme a outra práctica gráfica. O catedrático Carballo é moi consciente desta situación e no prólogo a esta sétima edición declara que, para o adecuar ao seu punto de vista naquela altura, o texto habería que redactalo de novo (“Hubiéramos preferido escribirlo totalmente de nuevo, es decir, hacerlo otro, hacer otro”, 1979, p. 11). Por iso non o reedita máis e pasa a expoñer o seu parecer sobre o galego literario desde outros lugares. Serán outros tamén os textos de referencia do Carballo reintegracionista. Un dos máis citados é a parte reintegracionista das normas da Comisión de Lingüística da Xunta de Galicia, as primeiras do organismo autonómico, elaboradas baixo a súa presidencia nese mesmo 1979. Serán tamén editoriais distintas de Galaxia as que publiquen as súas manifestacións máis coñecidas acerca da teoría da reintegración lingüística.

En síntese, cando ten que entregar á imprenta a que ha de ser a derradeira versión da súa gramática, Ricardo Carballo Calero non concorda xa coa postura da Real Academia Galega en materia de galego común. Esta convicción, que é pública desde hai anos, trasládase ao corpo dun manual que, como manifesta no limiar, trazárase sobre outros principios e non se axeita ben a este propósito. Por iso non o reedita máis e traslada a outros lugares a exposición da necesidade de reintegración do galego no portugués que defenderá na etapa final da súa traxectoria intelectual.

CONCLUSIÓN

Como acabamos de ver, ao longo das sete edicións da *Gramática elemental* e nun arco temporal (1966-1979) que coincide cos seus anos de docencia na Universidade de Santiago de Compostela, Ricardo Carballo Calero establece un sutil e criterioso diálogo coa tradición do galego escrito. O noso autor coñece ben a liña do galego literario e este diálogo, sempre consciente e ben argumentado, espella en cada momento a súa opinión acerca do que é ou do que debe ser o galego común. O seu pensamento vaise afinando en cada nova entrega do manual e evoluciona desde a posición acorde coa práctica maioritaria das seis primeiras edicións, unha práctica que el mesmo acompañou desde Galaxia ao espazo institucional da Real Academia Galega, á proposta de reforma reintegracionista da ortografía académica que introduce na sétima e determinará unha parte importante das súas accións e manifestacións públicas na década seguinte.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

- Carballo Calero, Ricardo (1959). *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*. Lugo: Celta.
- Carballo Calero, Ricardo (1963). *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1966). *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1968). *Gramática elemental del gallego común*. 2ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1970). *Gramática elemental del gallego común*. 3ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1972a). A liña do galego literario. *Grial*, 36, 129-137.
- Carballo Calero, Ricardo (1972b). *Particularidades morfológicas del lenguaje de Rosalía de Castro*. Santiago: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Carballo Calero, Ricardo (1974). *Gramática elemental del gallego común*. 4ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1976a). *Gramática elemental del gallego común*. 5ª ed. (“Edición especial para la Caja de Ahorros Municipal de Vigo”). Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1976b). *Gramática elemental del gallego común*. 6ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1979). *Gramática elemental del gallego común*. 7ª ed. Vigo: Galaxia.
- Instituto de la Lengua Gallega (1971). *Gallego 1*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Instituto de la Lengua Gallega (1972). *Gallego 2*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Instituto de la Lengua Gallega (1974). *Gallego 3*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1973). A recuperación literaria do galego. *Grial*, 41, 278-287.
- Real Academia Gallega (1970). *Normas ortográficas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Gallega.
- Real Academia Gallega (1971). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Gallega.
- Seminario de Estudos Galegos (1933). *Algúns normas pra a unificación do idioma galego*. Santiago de Compostela: Nós.
- Seminario de Estudos Galegos (1936). *Engádega as normas pra a unificación do idioma galego*. Santiago: O Seminario.
- Xunta de Galicia (1980). *Normas ortográficas do idioma galego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

DO IDEÁRIO DE RICARDO CARVALHO CALERO AO REINTEGRACIONISMO DO SÉCULO XXI

FROM THE IDEOLOGY OF RICARDO CARVALHO CALERO
TO THE REINTEGRATIONISM OF THE 21ST CENTURY

Eduardo Maragoto
Associação Galega da Língua

Resumo: Este trabalho começa com uma aproximação da obra de Ricardo Carvalho Calero, que agrupamos em três dimensões: *conhecedor*, *construtor* e *planificador* do idioma. A seguir, analisa-se o peso deste autor no desenvolvimento da orientação lusista ao longo dos anos setenta e no surgimento do próprio movimento reintegracionista nos oitenta. Percorreremos depois as múltiplas páginas que nos deixou relativas à fixação do código, desde os primeiros anos setenta até os últimos da sua vida. Concluiremos analisando a evolução do reintegracionismo desde a etapa carvalhana até a atualidade, nomeadamente no relativo ao *gradualismo* que propunha o grande pensador deste movimento.

Abstract: This paper begins with an approach to Carvalho Calero's linguistic work by classifying it in three dimensions: Carvalho as the language *expert*, *builder* and *planner*. Subsequently, the importance of this author for the development of the lusist orientation of the Galician language in the 1970s and in the emergence of the reintegrist movement itself in the 1980s is assessed. His many contributions on the establishing of the codification, from the 1970s until the end of his life, will also be examined. Finally, the evolution of reintegristism will be analysed from his time up to the present, specifically regarding the reintegrist *gradualism* proposed by the great thinker of this movement.

Palabras chave: Ricardo Carvalho Calero, gramática, normas, português, reintegracionismo, autonomismo, gradualismo, binormativismo.

Key words: Ricardo Carvalho Calero, grammar, norms, Portuguese, reintegristism, autonomism, gradualism, binormativism.

INTRODUÇÃO

Neste trabalho começaremos aproximando-nos da obra linguística de Ricardo Carvalho Calero, que agrupamos em três dimensões: conhecedor, construtor e planificador do idioma.

A seguir analisaremos o peso de Carvalho no desenvolvimento da orientação lusista ao longo da década de setenta e na fundação do próprio movimento reintegracionista no início do seguinte decénio. Segundo a opinião de um dos principais protagonistas dos primeiros passos desta corrente, no final dos anos 70 este já estava para nascer e provavelmente teria surgido igualmente sem a participação de certas figuras hoje vistas como fundamentais nesse processo, como Manuel Rodrigues Lapa ou Ricardo Carvalho Calero¹. Porém, Carvalho Calero adquire grande relevância para explicar tanto o momento em que a reintegração ortográfica galego-portuguesa começa a ser ponderada seriamente no seio do galeguismo, nos primeiros anos 70, como o forte impulso que recebeu o reintegracionismo já principiada a década de 80.

Percorreremos depois o seu ideário relativo à codificação normativa, desde os primeiros anos setenta até os últimos anos da sua vida, nomeadamente através da sua *Gramática elemental del gallego común* (adiante *Gramática*), dos diferentes códigos normativos em que vai intervir e dos trabalhos e artigos publicados em jornais e revistas especializadas a partir do ano 1975, muitos reeditados em livro desde 1981.

Finalizaremos avaliando a ascendência carvalhana no reintegracionismo até o presente. No plano teórico, a justificação desta ideologia praticamente não sofreu alterações ou acréscimos desde a morte do seu grande pensador e até se mantém na sua literalidade no momento atual. É verdade que se terá produzido um aumento de peso do argumentário utilitarista em auxílio do clássico protecionista do idioma, mas o certo é que ambos estavam já muito desenvolvidos na obra de Ricardo Carvalho Calero. Ora, como veremos, foi no plano prático e vivencial que se operaram mais transformações. Novos cenários, alguns nem sequer intuídos em vida de Carvalho, permearam mudanças relativas à frontalidade da mensagem ou ao ritmo e o modo de aplicar o programa lusista.

1. A OBRA LINGÜÍSTICA DE CARVALHO CALERO

Carvalho Calero teve várias fases bibliovitais, permita-se-me o neologismo, em que cultivou praticamente todos os géneros que podia exercer um autor contemporâneo. A reflexão sobre a língua está de um modo ou de outro presente

1 Observação pessoal de José-Martinho Montero Santalha.

em quase toda a produção carvalhana, embora a obra estritamente linguística fosse ganhando importância progressiva a partir do ano 1965, quando começa a sua segunda etapa compostelana, vinculado à Universidade de Santiago. Periodizando a sua evolução do ponto de vista da obra linguística, podemos reter três dimensões dele que adquirem desigual importância ao longo da sua vida.

1. 1. O CONHECEDOR DO IDIOMA

Até aos anos 60 temos fundamentalmente o Carvalho *conhecedor do idioma*. Ele era um profundo admirador de todas as manifestações escritas da língua, estudando praticamente todo o que se escrevia em galego. Já nos primeiros anos 30 acompanhou as tentativas de unificação ortográfica (que ele próprio estudará mais tarde) do Seminario de Estudos Galegos e pensa-se que no começo da década seguinte chegou a dar aulas de Filologia galega na prisão de Jaém² (Dobarro 2019, pp. 72-73). A partir de finais dos anos 40, Carvalho começa a refletir sobre a língua literária (Dobarro 2019, pp. 73-74), ou mais concretamente sobre a relação que esta devia manter com as falas populares, tam castelhanizadas, uma preocupação que o acompanhará até o final da vida e que em certo modo explica os passos dados posteriormente para o reintegracionismo. Carvalho Calero levou este conhecimento linguístico aos estudos literários (na *História da literatura galega contemporânea* tem-se muito em conta a língua dos autores e das épocas que estudava), que por sua vez lhe serviam para refletir sobre o modelo em que devia assentar o galego culto.

1. 2. O CONSTRUTOR DO IDIOMA

No ano letivo 1965-1966 começa a sua experiência como professor universitário de língua e literatura galegas, que desde 1972 exercerá como primeiro e único Catedrático de Linguística e Literatura Galega da nossa Universidade. Ao conhecimento vocacional adquirido nas décadas anteriores ele vai acrescentar agora muitas horas de estudo sistemático da língua para converter-se num planificador do corpus do galego, no grande *construtor do idioma*. Nesta dimensão, cabe destacar três momentos:

Em 1966 publica a *Gramática*, grande êxito editorial que chegará às sete edições até 1979. Com ela, Carvalho converteu-se na principal referência normativa para o galeguismo de então, apesar de que não aspirava a ser a gramática académica

2 Estas aulas dariam por resultado uns *Elementos de gramática galega* que não passáram de manuscritos assinados por Ramón Guisasola de la Torre, companheiro preso, embora não se possa descartar que pertençam ao próprio Carvalho.

definitiva, pois apenas pretendia dar resposta à necessidade de um manual escolar perante o começo do ensino do galego. Uma vez que o grupo dirigente de Galaxia chegou à conclusão de que na Real Academia Galega (RAG) ainda não havia preparação para levar a cabo tal empresa, Carvalho decidiu acometer sozinho a tarefa, com a mesma vocação de serviço ao país que o levava a escrever a *História da literatura galega contemporânea*.

Em 1970 e 1971 publicam-se as *Normas ortográficas do idioma galego* da RAG (adiante *Normas RAG*), principalmente da sua autoria, redigidas com certa premura devido à proximidade do ensino do galego (a nova Ley General de Educación, de 1970, permitia pela primeira vez a introdução das línguas “nativas”) e provavelmente também para tentar alicerçar a autoridade da RAG perante a hipótese certa do surgimento de um novo referente normativizador (que viria representar o Instituto da Língua Galega – ILG – pouco tempo depois) no âmbito universitário.

No ano 1980 saem a lume umas novas *Normas ortográficas do idioma galego* (adiante *Normas de 80*) com o selo de Carvalho Calero, presidente da Comisión de Lingüística da Xunta de Galicia. Na teoria, estas normas vigoraram até a publicação do Decreto 173/1982 sobre a oficialización da lingua galega, conhecido por Decreto Filgueira (de 17 outubro de 1982), que oficializou as *Normas ortográficas e morfológicas do idioma galego* (ILG-RAG) em 1982. Na prática, a sua vigência foi muito mais efémera, pois em dezembro desse ano 1980 eram ditaminadas outras normas pela Subcomisión de Programación e Textos da Comisión Mixta MEC-Xunta.

Pouco depois, a partir de 1981, ele começa a escrever no que passou a ser conhecido por galego reintegrado, quer dizer, adotando a maioria dos traços fundamentais da ortografia portuguesa.

1. 3. O PLANIFICADOR DO IDIOMA

Em terceiro lugar, toda a reflexom acumulada nas fases anteriores vai-lhe servir para adquirir, na última época, a partir do ano 75, outra dimensom fundamental para a língua: a de *planificador do status do idioma*, dedicando cada vez mais páginas à história da língua escrita e à política linguística que devia acometer o galego para se reconectar com o seu passado, quer dizer, para recuperar a boa saúde. Em numerosas conferências e colaborações para revistas e jornais pujo em questom a condiçom legal subalterna do galego, criticou o bilinguismo substitutivo ou glosou a importância dos *neofalantes*. Porém, dedicou ainda mais linhas a reivindicar o vínculo das falas galegas com as outras formas do romance hispânico ocidental, lamentando a censura normativa que começava a existir. Converteu-se, assim, no principal referente do reintegracionismo linguístico, que defendeu combinando

rigor e pedagogia de uma forma que, a meu ver, ainda não encontrou quem o superasse até a atualidade.

2. DA ORIENTAÇÃO REINTEGRACIONISTA (1970-1981) AO MOVIMENTO REINTEGRACIONISTA (1981-)

2. 1. A ORIENTAÇÃO REINTEGRACIONISTA (1970-1981)

A progressiva assunção das teses reintegracionistas por Carvalho Calero e outros escritores e escritoras ao longo da década de 70 tem-se sublinhado como uma ruptura com a tradição linguística de signo galeguista.

É evidente que ao longo dos anos setenta se produziu uma rápida afirmação das duas concepções do galego que ainda temos na atualidade, como idioma autónomo ou como variedade vinculada ao português, mas até os anos 80 é discutível que houvesse um ponto de ruptura protagonizado pelo reintegracionismo com a intenção de desvincular-se da produção escrita anterior.

Não podemos esquecer que existiam já muitas reflexões prévias (nem sempre conectadas entre si) sobre a necessidade de dar um passo como o proposto, de maneira que também poderíamos chegar à conclusão de a ruptura se ter produzido em sentido contrário, quer dizer, de ter havido uma solução de continuidade com o ideal galeguista de convergência programada com o português, como prova muita correspondência entre galeguistas já publicada (Freixeiro 2017, pp. 49-54)³, na qual se detecta uma postura protorreintegracionista bastante secundada nas elites galeguistas das últimas décadas do Franquismo.

O certo é que este desejo de convergência já vinha do galeguismo de pré-guerra (nomeadamente de Johán Vicente Viqueira e Correa Calderón) e também contava com pronunciamentos no pós-guerra (Castelao, Ramón Lorenzo e sobretudo Valentim Paz-Andrade e Guerra da Cal) (Montero 2001), mas renasceu com força no primeiro lustro dos anos setenta devido à proximidade do ensino do galego. A introdução desta língua na escola ia tornar imprescindível uma norma escrita e ao mesmo tempo faria possível ensinar uma norma diferente da castelhana pela primeira vez na história.

No início dos anos 70 destacaram na formulação dessas propostas dois grupos de jovens residentes no estrangeiro: em 1972 o Grupo de Londres, que integravam, entre outros, Carlos Durán e Teresa Barro; e em 1974 o Grupo de Roma, cujo ideólogo era José-Martinho Montero Santalha. No entanto, é um artigo de

3 Esta outra ruptura com as posições galeguistas (mais ou menos retóricas) seriam promovidas fundamentalmente pelo organismo universitário Instituto da Língua Galega.

Manuel Rodrigues Lapa publicado em *Grial* em 1973, “A recuperação literária do galego”, que costuma ser referido como o acontecimento que acabaria por propiciar a reconexom de muitos e muitas jovens galeguistas com o programa de convergência com o português que afundava as raízes no pré-guerra.

Ora bem, até os primeiros anos da década seguinte, o reintegracionismo caracterizou-se por ser essencialmente teórico e, nos últimos anos 70, por comparecer em publicações periódicas⁴ e debates normativos (como o que deu por resultado as *Bases pra unificación das normas lingüísticas do galego* de 1977) tentando empurrar o galeguismo para o uso de um número crescente de traços convergentes com o português (nomeadamente no relativo à acentuação e aos grupos cultos). Porém, salvo erro ou omissom, nom temos notícia de nenhuma publicação que seguisse umas normas coerentes intencionalmente fora da órbita da ortografia castelhana para convergir com a portuguesa. Tinha havido, sim, ensaios de aproximação à grafia portuguesa (Ernesto Guerra da Cal, Valentim Paz-Andrade) e até trabalhos e manuais para orientar a adoção dessa grafia, como “Unificación ortográfica galego-portuguesa” (Montero 1976) ou as *Directrices para a reintegración lingüística galego-portuguesa* (Montero 1979) mas respeitavam ainda a ortografia consuetudinária de base castelhana na língua de redação, se excetuarmos contributos publicados em Portugal (como o *Manifesto para a supervivência da cultura galega*, lançado em 1974 na *Seara Nova*) ou correspondência com autores portugueses, que, da mesma maneira que o livro *Estudos galego-portugueses* ou os artigos de Manuel Rodrigues Lapa na revista *Grial*, redigidos a partir da sua própria norma lusitana, nom eram vistos ainda como umha transgressom da ortografia habitual.

2. 2. CARVALHO CALERO NA ORIENTAÇÃO REINTEGRACIONISTA

O autor ferrolano sempre destacara por defender um galego culto, assente na tradição escrita do idioma, que nom sucumbisse ante a oralidade penetrada de castelhanismos e vulgarismos. Isto é o que o leva a ir tomando cada vez mais em conta o português na *Gramática*, nomeadamente na quarta edição (Carballo 1974), de maneira que Mariño Paz (2002, pp. 83-87) considera que foi entre 1970 e 1974 que se deveu produzir a demorada reflexom que leva Carvalho a suprimir as linhas que se referiam à ortografia castelhana como “más adaptable para el gallego” do que a portuguesa. Monteagudo (2020) ainda precisa mais:

4 Montero Santalha (1979) cita intelectuais ativos naquele momento que já propugnaram, em maior ou menor grau, a reintegração linguística galego-portuguesa: o principal, com numerosos trabalhos sobre a questom, seria Ricardo Carvalho Calero, junto com Ernesto Guerra da Cal, Valentim Paz-Andrade, Pilar Vázquez Cuesta, Carlos Durán, Isaac Alonso Estravis, Higinio Martínez Estévez, Xosé-Luís Rodríguez, Xosé-Ramón Pena, Xavier Rodríguez Baixeras, A. Gil Hernández, Anxo G. Guerra, Teresa Barro, Xosé-María Monterroso Devesa, Xavier Alcalá, Manuel Miragaia, Manuel Rodrigues Lapa e Joan Coromines.

a omisión na Gramática [4ª ed.] dos contundentes argumentos sobre a individualidade do galego verbo do portugués que expuxera no artigo “O galego, unha lingua” [setembro de 1972] pode tomarse como o indicio de que súa vella concepción comezaba a cambalear.

A origem das mudanças talvez se encontre na reflexom exigida pola elaboración das *Normas* da RAG de 1970 e 1971, onde já é possível inferir a prudente vontade de Carvalho e outros dirigentes de Galaxia de impedir um afastamento excessivo do português que poderia vir a causar males maiores no futuro (Freixeiro 2017, pp. 49-54). Assim, embora se trate de umas poucas orientações ortográficas e morfológicas, elas revestem certa importância para a história da língua, ao permitirem intuir já o debate normativo que se aproximava. Quer por convicção quer por afirmar-se em relação ao outro referente, o português ganha força como argumento que opõe os autores das *Normas* académicas (partidários de nom distanciar-se na medida do possível) e os de *Gallego 1, 2 e 3*, manuais da autoria do ILG proclives a afirmar a independência do galego quanto ao português (Freixeiro 2017, pp. 56-57). Ainda estamos longe do profundo abismo gerado entre as duas correntes ao longo da década, mas eis que devemos situar os alicerces da evolução reintegracionista de Carvalho.

Contudo, houve que esperar a 1975 para termos o primeiro pronunciamento explicitamente reintegracionista de Carvalho Calero. Nesse ano publica “Ortografía galega” (*La Voz de Galicia* 27/VII/1975) e “Galego-portugués ou galego-castelán” (*La Voz de Galicia* 10/VIII/1975), os primeiros de muitos artigos dele em que já defende de forma mais ou menos aberta que o galego deve adotar na medida do possível uma ortografia convergente com o português.

A seguir viriam outros depoimentos jornalísticos em defesa do reintegracionismo datáveis antes de um anúncio com certa carga de dramatismo que figura no prólogo à sétima e última edição da sua *Gramática*, onde diz que já não vale a pena fazer mais mudanças na sua *Gramática*, porque para ela recolher o que sobre a norma do galego pensa nesse momento, ela deveria rescrever-se de novo.

Nesse mesmo ano começam os trabalhos das *Normas de 80*. Junto ao próprio Carvalho, destacou a participação de José Luís Rodríguez e Antón Santamarina, referentes nos anos seguintes das correntes reintegracionista e autonomista respetivamente. Partindo de um compromisso das duas sensibilidades (a reintegracionista e a autonomista), assentavam na ortografia castelhana e na prática assumiam o galego como língua independente do português, mas deixavam a porta aberta a avançar para uma confluência com esta língua em muitas duplas opções e na própria ideologia linguística que constantemente transparecia na redação das mesmas, o que lhes frustra o percurso praticamente desde o início.

2. 3. O MOVIMENTO REINTEGRACIONISTA (1981-)

O falhanço das *Normas de 80* vai estimular dous acontecimentos fulcrais para entender a transformação da orientação reintegracionista dos anos 70 num movimento social ao longo da década de 1980. Por um lado, em 1981 publicou-se o livro de Carvalho Calero *Problemas da língua galega* (adiante *Problemas*), o primeiro da história no que se conhece por galego reintegrado. Por outro, o debate alcançou a rede associativa. A constituição da Associação de Amizade Galiza-Portugal (1980) e a crescente evolução pró-reintegracionista da Asociación Sócio-Pedagógica Galega (AS-PG), que em 1982 chega a mudar o seu nome para Associação Sócio-Pedagógica Galega, antecipam o processo de fundação da Associação Galega da Língua (AGAL), entre maio e outubro de 1981, momento em que podemos datar o nascimento do reintegracionismo organizado.

A seguir aos *Problemas*, o novo cenário ainda tardou em clarificar-se dous anos, ao longo dos quais se acabará produzindo a definitiva fixação das três normativas mais seguidas nas seguintes décadas. A AS-PG reedita em 1982 as suas anteriores *Orientacións para a escrita do noso idioma* (1979, 1980) (adiante *Orientacións*) no sentido reintegracionista (*Orientacións para a escrita do noso idioma*, junto com a unidade didáctica *Explicacións sobre algúns puntos das Orientacións para a escrita do noso idioma*), admitindo algumas grafias emblemáticas do português, o qual provocará uma cisão dos setores mais interessados em inserir a AS-PG na órbita de uma atividade política mais ampla. De facto, as anteriores *Orientacións* (1979 e 1980), assentes nos usos normativos da Cátedra de Linguística e Literatura Galega da USC (ocupada ainda por Carvalho Calero), tinham como ponto de partida e chegada o nacionalismo e foram a origem dos “mínimos reintegracionistas”, que também contavam com outros precedentes como *Unificación ortográfica galego-portuguesa* (Montero 1976) ou as próprias *Normas de 80*.

No mesmo ano 1982, o Decreto Filgueira sancionava as *Normas ortográficas e morfológicas do idioma galego* (ILG-RAG), que moderavam as já moderadas concessões ao lusismo que se verificaram nas *Bases* de 1977. A norma “isolacionista” tornava-se oficial. Um ano mais tarde, em 1983, a AGAL publicava, por fim, o *Estudo crítico das normas ortográficas e morfológicas do idioma galego* (ILG-RAG) que dava ao reintegracionismo uma primeira norma escrita a contar com o aval da sua associação de referência, que passou a ser vista como a para-academia reintegracionista. Estabilizava-se assim a prática escrita inaugurada por Carvalho Calero nos *Problemas*, que por sua vez ensaiava muitas das propostas realizadas antes por José-Martinho Montero nas suas *Directrices* (Montero 1979).

2. 4. CARVALHO NO MOVIMENTO REINTEGRACIONISTA

Sem ser o seu único inspirador⁵, Carvalho convertia-se logo no principal pensador do novo movimento, no seu mais prestigioso divulgador e, também, no primeiro que levou à prática os seus postulados ortográficos num livro, *Problemas da língua galega*, apresentado em Santiago de Compostela no dia 9 de junho de 1981. Utilizando terminologia carvalhana, 1981 é o *annus mirabilis* do reintegracionismo galego: o ano em que os *Problemas* representam o passo à frente, a ruptura com a tradição ortográfica moderna assente no castelhano e o ano em que a AGAL, coletivo em que o professor exerceu grande influência até a sua morte, representa o surgimento do movimento reintegracionista organizado.

Quanto ao carácter fundacional dos *Problemas*, Carvalho Calero nom deu a este facto qualquer importância no evento de apresentação, exibindo a sua habitual modéstia e inserindo o seu livro numa tradição de “muitos escritores actuais, que propugnam, e praticam em diferente medida, uma coordenação gráfica entre as distintas normas literárias do sistema hispânico ocidental” (Carvalho 1983, p. 73). Também tentou dar carácter circunstancial à novidade ortográfica dizendo que se tratava de artigos “adaptados à grafia com que o leitor português está familiarizado” (1983, p. 73), uma vez que o livro vinha a lume num prelo português. Lapa, por sua vez, afirmava no mesmo lançamento:

Felizmente, a Junta da Galiza adoptou um criterio liberal para as normas ortográficas, de modo que foi possível chegar a um acordo entre a ortografia galega e a luso-brasileira. O padrão ortográfico da “Noroeste” é pois um ajustamento entre as Normas da Junta e as “Directrizes” do Pe. Montero Santalla (Lapa 1981).

Provavelmente, ambos tentavam justificar assim que o livro decidisse avançar sem esperar à consolidação de umas *Normas de 80* que, na verdade, já sabiam que nom tinham possibilidade nenhuma de aglutinar em torno de si as duas visões da língua que chegaram ao princípio da década completamente conformadas. Com o seu seguinte livro, *Da fala e da escrita* (1983), Carvalho viria confirmar que a norma usada em *Problemas* nom fora pontual.

Em relação à fundação da AGAL, na qual participaram muitos e muitas discípulas do professor (Henríquez 1992, pp. 44-45), teria sido determinante “a passagem para a condição de jubilado do professor Carvalho Calero” (Labandeira 1981). Com ela, a orientação reintegracionista perdia a influência académica de um catedrático, mas o movimento ganhava um referente indiscutível na sociedade.

5 Para além de todos os já citados, nom podemos esquecer outras opiniões que chegaram a ter grande impacto nesses anos, como as dos linguistas Joan Coromines ou Isaac Alonso Estraviz.

Carvalho participa em muitas iniciativas da AGAL nos últimos nove anos da sua vida, principalmente escrevendo na revista *Agália* e conferenciando em congressos e atividades. Segundo a presidenta deste organismo entre 1982 e 2001, o labor de assessoramento por meio de cartas e conversas também foi constante (Henríquez 1992, pp. 25-60).

3. A OBRA REINTEGRACIONISTA DE CARVALHO

A evoluçom do escritor ferrolano para o reintegracionismo é uma das mais alicerçadas teoricamente do primeiro grupo de reintegracionistas. Os seus passos estão sempre profusamente justificados nas novas circunstâncias que deve encarar o idioma, o que, somado ao grande prestígio como filólogo que já tinha, lhe deu logo uma enorme ascendência no reintegracionismo, tanto no tipo de ativismo dos primeiros anos como no argumentário que este movimento continua a usar 30 anos depois, às vezes recuperado literalmente da obra de Carvalho Calero.

O seu ideário reintegracionista está desenvolvido num importante número de textos compilados, junto com contributos doutro teor, em quatro livros. Através deles é possível analisar a evoluçom desta parte do seu pensamento, dado que todos contêm principalmente, ainda que nom exclusivamente, trabalhos dos anos imediatamente anteriores:

Obra reintegracionista de Carvalho Calero

<i>Problemas da língua galega</i> , 1981	Contributos escritos entre 1977 e 1978
<i>Da fala e da escrita</i> , 1983	Contributos escritos entre 1979 e 1982
<i>Letras galegas</i> , 1984	Contributos escritos entre 1983 e 1984
<i>Do galego e da Galiza</i> , 1990	Contributos escritos entre 1984 e 1987, edição póstuma

Já nos referimos ao carácter fundacional dos *Problemas*, que recolhe, junto com outros trabalhos filológicos, alguns dos primeiros escritos favoráveis ao reintegracionismo de Carvalho Calero entre os anos 1977 e 1979.

Da fala e da escrita foi publicado só dous anos depois por Galiza Editora, da Asociaçom Sócio-Pedagógica Galega. Inclui conferências, estudos e artigos maioritariamente posteriores à publicação dos *Problemas*. Este é o livro que mais amplamente recolhe o ideário linguístico do autor e onde mais claramente se vê o carácter de Carvalho como grande pensador do reintegracionismo, uma vez

que proporciona a esta corrente argumentos de todo o tipo, distanciando-se do simples propagandismo que o momento do debate exigia nos primeiros anos 80.

Em *Letras galegas* (editado pola AGAL) abordam-se temas literários e filológicos mais diversos que nos outros volumes referidos, mas consta de três contributos de 1983 e um de 1984 em que Carvalho Calero se debruça diretamente sobre o assunto em questom.

Do galego e da Galiza foi publicado pola editora Sotelo Blanco postumamente, embora fosse Carvalho Calero quem preparasse a edición (que saiu do prelo pouco tempo depois de ele morrer). Recolhe, na primeira parte, textos que tratam principalmente sobre planificación lingüística escritos entre 1984 e 1987. Em relación ao reintegracionismo, este livro recolle o último Carvalho Calero, o mais claro quanto ao ponto final do seu *gradualismo* normativo e o mais categórico denunciando a “jugación administrativa da dissidência ortográfica”.

A reflexom reintegracionista de Carvalho nom acaba nestes volumes. Há ainda mais trabalhos de Carvalho dispersos em jornais, atas e revistas especializadas como *Verba* ou *Agália* e temos também um grande número de artigos sobre a questom (entre outras) seleccionados por ele mesmo para o volume *Umha voz na Galiza* (Sotelo Blanco), uma espécie de epílogo à sua atividade jornalística em que o autor deixa constância da natural evoluçom do seu pensamento através de textos que entom ainda nom tinham sido publicados em livro e que, exceto no relativo à correçom de gralhas, nom alterou para este volume.

4. ALGUMAS CARACTERÍSTICAS DO REINTEGRACIONISMO CARVALHANO

4. 1. FILOLOGISMO

Em relación a outros intelectuais do reintegracionismo, que iriam mostrar maior inclinaçom por áreas específicas, nomeadamente a sociolingüística, Carvalho é o grande filólogo desta corrente num sentido abrangente, sem por isso deixar de tratar a questom também doutros pontos de vista (direito, filosofia). Ele forneceu ao lusismo um corpus teórico elaborado a partir de múltiplas abordagens filológicas: lingüística histórica, lingüística normativa, geolingüística, didática das línguas, gramática, lexicografia, toponímia etc.

A principal linha argumental que seguem os trabalhos que dedicou à problemática normativa é a análise do estado atual da língua e da literatura galegas partindo de uma visom histórica das mesmas para, a seguir, propor políticas que intervenham nesse estado, que acha crítico. Polas palabras do autor no prefácio de *Problemas*, debate-se “o tema da essência e a existência do galego, procurando

no conhecimento do que é aquela, orientação para sugerir o que deve ser esta” (Carvalho 1981, p. 1).

4. 2. COMPROMISSO

O compromisso como forma de envolvimento de Carvalho Calero nos diferentes âmbitos da vida em que tivo participação tem sido destacado frequentemente pelas pessoas mais chegadas ao autor. Compromisso com a família, com o galeguismo, com a República, com a língua, com a Galiza etc. Também me parece esta uma das principais características do seu reintegracionismo. Dom Ricardo sente-se mais um numa causa em que acredita firmemente. Como se fosse alheio à importância da sua figura para o movimento cultural que estava a nascer, recorre uma e outra vez à autoridade de galeguistas que o precederam: “O galego, como dizia Castelao, é um idioma extenso e útil” (Carvalho 1984, p. 34). Ele nem se acha nem pretende ser vanguarda e, no seio do próprio movimento, ainda a custo de ser considerado pouco adiantado, está sempre mais preocupado pelo seu avanço em conjunto e porque a nova proposta dialogue com o resto do galeguismo que em dar passos à frente, gráficos ou retóricos, que quebrem os vasos comunicantes com a sociedade.

4. 3. LIBERALISMO

Se tivéssemos que definir o elemento discursivo unificador da obra linguística de Carvalho Calero, dos primórdios à época reintegracionista, acima da defesa de uma língua mais assente na história escrita ou no português que caracteriza diferentes momentos da mesma, este seria a prudência, a tolerância com outras posturas e até certo liberalismo normativo, que ele próprio menciona no prólogo da última edição da sua *Gramática*:

Aunque en materia de normatividad continuamos profesando nuestro viejo liberalismo, la consciencia de que el gallego, como idioma hispánico occidental no debe volver las espaldas a las otras formas del romance atlántico, nos aconsejaría hoy en algunos casos una distribución distinta (Carvalho 1979, p. 12).

Neste sentido, a *Gramática* vai ao encontro de opiniões manifestadas anteriormente, como o informe que elabora para a RAG em maio de 1962, recolhido no *Epistolario a Fernández del Riego* (2006, *apud.* Dobarro 2019, p. 85), que demonstra que Carvalho tinha uma longa tradição de reflexom sobre como devia proceder-se em relação à orientação normativa da língua:

Un “decreto de unificación” non sería obedecido, pois as Akademias non impoñen os idiomas ao pobo e aos escritores.[...] se o estado actual do galego impede unha gramática normativa, permite unha gramática descritiva. (Dobarro 2019, p. 85).

A meu ver, este liberalismo normativo de 1965 acompanhará Carvalho até o final da vida e mesmo antecipa, por mais contraditório que pareça, a posição lusista que tomaria uma década mais tarde. Como se sabe, o autor da *Gramática* renunciava a uma plena identificação da língua literária e da oral, que deviam respirar autonomamente por cumprirem funções diferentes. Atrás desta postura encontrava-se o temor de que a castelhanização e dispersão das falas galegas pudessem desfigurar a língua escrita. O lusismo apresentou-se a Carvalho como a melhor forma de resolver a sempre conflituosa relação entre a língua escrita e a falada, cada vez mais penetrada de castelhanismos. A melhor forma de filtrar naturalmente na língua escrita os castelhanismos que invadiam a língua oral evitando uma intervenção normativa policial:

Derrogarém-se as disposições e abolirám-se as práticas que eventualmente se revelassem contrárias ao princípio da liberdade legítima, e orientadas a forçar uma solução rígida e coercitiva dos problemas presentes, ou a penalizar de modo explícito ou encoberto a conduta linguística que discrepasse de um modelo de comportamento inflexível (Carvalho 1990, p. 85).

Já em relação à outra língua oficial da Galiza, apesar de saber que a normalização linguística dificilmente se compatibilizava com o bilinguismo social, Carvalho Calero sempre fixo questão de defender certo espaço para o castelhano na Galiza, como um recurso que não podíamos desprezar. Para ele, na sociedade devia prevalecer certo unilinguismo ao estilo do que acontecia na Suíça ou na Bélgica, mas, para lá chegarmos, deviam respeitar-se escrupulosamente os direitos dos falantes de castelhano e o conhecimento do espanhol pela nossa população não devia ser banido (Forniero 1991).

4. 4. GALEGUISMO

O autor ferrolano nunca deixará de defender certa autonomia do galego no âmbito lusófono, sobretudo na oralidade, ainda que mostrando-se cada vez mais claro em relação à necessidade de uma ortografia o mais unificada possível. Assim, *Da fala e da escrita* contém trechos que parecem dar muita margem a essa autonomia, quando diz que alguma “forma de colaboração galego-portuguesa parece necessária no terreno linguístico” ou menciona “o razoável reingresso na comunidade

lingüística à que realmente pertence o galego” (Carvalho 1983, p. 27). Porém, *Do galego e da Galiza*, que compila artigos posteriores, contém excertos mais categóricos em relação à plena incorporação do galego ao romance ocidental (em paralelo à relação que o espanhol normativo mantém com as suas falas), ainda que sem implicar a perda da autonomia normativa. O parágrafo que me parece mais claro neste sentido é o seguinte:

A meu juízo, esta reintegração dentro do seu sistema originário do galego, não tem por que supor a substituição das suas formas peculiares pelas do português normativo. Há dentro do hispânico ocidental muitas falas, e não se trata de promover uma substituição de uma delas por outra com mais prestígio oficial. Sem prejuízo de que a osmose natural exerça o seu imprevisível papel, devemos partir de que a unidade lingüística galego-portuguesa não supõe uniformidade burocrática. Temos traços fonológicos e morfológicos que não podem ser reprimidos, a reserva do seu destino no livre jogo cultural. Mas na medida do possível, e sempre que por circunstâncias socio-históricas não se ponha em perigo a autenticidade das realizações, uma ortografia coordenada deve cobrir a representação escrita da língua comum, como ocorre no caso das demais línguas de cultura (Carvalho 1990, pp. 44-45).

4. 5. GRADUALISMO

Para atingir essa ortografia coordenada, explicava, existiriam duas possibilidades: “Poderá haver quem opine que, fixada a meta, devemos atingi-la de um pulo, sem estabelecer etapas, e outros que creiam que estas são necessárias ou convenientes” (Carvalho 1981, p. 19).

Carvalho Calero era mais proclive à segunda, a gradualista, que definiu pormenorizadamente em *O problema ortográfico* (1985), mas que aparece mencionada em muitos outros trabalhos. Consciente das dificuldades que entranhava a aplicação de uma política reintegracionista numa sociedade alfabetizada em castelhano e sem conexão sociopolítica com o mundo de língua portuguesa, via mais praticável uma planificação que transitasse, segundo os contextos, de umas poucas adaptações ortográficas a uma integração suficiente no âmbito românico ocidental, quer dizer, que transitasse dos “mínimos” aos “máximos”.

5. NOVOS CENÁRIOS PÓS-CARVALHO

A meu ver, não há solução de continuidade entre o reintegracionismo do século XX e do XXI. É que para além do ensaio de diferentes estratégias para fazer-se compreender na sociedade, a essência da sua missão, esbater no possível os limites entre galego e português, permaneceu inalterada. É prova disso que os principais pensadores do primeiro reintegracionismo continuam vinculados ao movimento na atualidade: José-Martinho Montero Santalha, José Luís Rodríguez, Isaac Alonso Estraviz e Carlos Durão são quatro exemplos bem eloquentes.

Ora bem, diferentes acontecimentos posteriores à morte de Carvalho Calero alteraram quer o público recetor das mensagens reintegracionistas quer o ritmo de aplicação deste ideário que o próprio movimento vê possível levar a cabo. Assim, na atualidade, tanto nos usos linguísticos, muito mais próximos do português *padrão* em conjunto, quanto nos discursos públicos lançados por este movimento, há algumas diferenças em relação aos que podia emitir o autor. Estas diferenças apreciam-se num aumento de peso dos argumentos utilitaristas em detrimento dos historicistas para reforço dos clássicos protecionistas, mas, sobretudo, como veremos, na progressiva perda de força da estratégia *gradualista*.

5. 1. A COMUNICAÇÃO ON-LINE

A aparição da Internet mudou radicalmente as possibilidades de expansão do ideário reintegracionista, ao tornar possível a autonomia dos seus utentes. O português, que até então era algo sumamente distante para a maioria das pessoas galegas, fica ao alcance de um clique, e as portas da edição de livros ou realização de atividades, antes sistematicamente fechadas pelo galeguismo hegemónico nas instituições, começam a abrir-se timidamente.

5. 2. REORDENAÇÃO DO AUTONOMISMO

No ano 2003, após um acordo entre a RAG e as três universidades galegas, o mundo sociocultural e político nacionalista deixa de usar a já histórica “norma de mínimos”, que tinha sido postulada como ponto de partida para o gradualismo que propunha Carvalho Calero. Esta norma tinha origem, de facto, no próprio pensador reintegracionista, pois as *Orientacións* (1979, 1980) da AS-PG em que aparecem recolhidas pela primeira vez bebiam fundamentalmente das normas usadas pela Cátedra de Linguística e Literatura Galega de que era titular o professor. A norma oficial, que passava a admitir algumas soluções emblemáticas para o lusismo, ampliava assim a base de utentes através de um acordo que, no entanto, não abalou o reintegracionismo.

5. 3. REORDENAÇÃO DO REINTEGRACIONISMO

Após a morte de Carvalho Calero, ao longo dos anos 90 produz-se uma “relativa estagnação da associação [AGAL], fenómeno paralelo à expansão do reintegracionismo noutros âmbitos sociais” (Peres 2014, pp. 124-125). Nesses anos irá perdendo vigor a estratégia da organização de Congressos, em parte devido ao falecimento não só de Carvalho Calero, mas também de outros vultos da filologia românica e luso-brasileira que lhes costumavam prestar apoio, como Joan Coromines, Guerra da Cal, Celso Cunha ou Rodrigues Lapa. Estes e outros importantes linguistas davam sentido a uma estratégia de acumulação de prestígio académico, ao qual também contribuíam publicações como *Agália*, na hora de apresentar-se perante a sociedade como academia alternativa da língua.

Porém, a progressiva consolidação do galego oficial irá debilitar o sentido destas demonstrações de força. O reintegracionismo começava a gerar uma rede associativa e comunicativa muito minoritária socialmente mas provavelmente a mais dinâmica do movimento normalizador. Em 2001, sob a presidência de Bernardo Penabade, a AGAL mudava consideravelmente o rumo para converter-se numa associação menos filológica, mais transversal política e socialmente.

5. 4. A META DA PLENA INTEGRAÇÃO NO PORTUGUÊS, MAIS CLARA

As condições em que trabalha o reintegracionismo mudaram significativamente no que diz respeito à consideração que Portugal e o Brasil recebem na Galiza. Em poucas décadas, a integração europeia, o desenvolvimento turístico e o advento da Internet provocaram a diversificação de contactos físicos e virtuais entre as populações europeias e mundiais. Estas novas circunstâncias, se não provocaram, pelo menos facilitaram que o velho argumentário reintegracionista, sempre comedido na hora de expressar o seu desejo de convergir quanto possível no português escrito, acabasse por ceder mais espaço a um uso descomplexado de termos como “português”, “ortografia portuguesa”, “Lusofonia” (em convívio com outros menos rupturistas como “galego”, “galego internacional”, “grafia histórica/etimológica”, “galego-português”). Nesta evolução, a conhecida preferência de Carvalho por denominações da romanística menéndez-pidaliana para referir-se à língua comum como “romanzo ibérico ocidental” caem em desuso.

Este avanço na identificação com a língua portuguesa nua e crua também teve o seu reflexo ortográfico. Entre o ano 1986 e 1990 (na sequência da assinatura dos Acordos ortográficos da língua portuguesa de Rio de Janeiro e Lisboa respetivamente, que contaram com observação galega) começa a crescer no seio do movimento reintegracionista a tendência partidária de dar passos ainda mais decididos para a unidade total da língua escrita. Muitos reintegracionistas vão adotar

como próprios todos os traços gráficos que o português *padrão* usa para a representação da nasalidade, incluído o til nas terminações em que a AGAL usava tradicionalmente *-âm* e *-om* e também o <m> para representar a nasal velar nos indefinidos femininos. As pessoas partidárias desta corrente, reunidas em torno da Associação de Amizade Galiza-Portugal e das Irmandades da Fala da Galiza e Portugal, acabaram por lançar em 2008 a Academia Galega da Língua Portuguesa, uma velha ideia de Ricardo Carvalho Calero. Os argumentos mais potentes para avançar por esta via eram de teor prático, pois não se viam as vantagens de fazer o esforço de acometer mudanças na ortografia do galego se não era para esta ficar completamente inserida na Lusofonia.

Pela sua prática gráfica, vê-se que Carvalho se manteve prudente na hora de realizar mudanças estratégicas derivadas desses Acordos, mas o facto de ter falecido meses antes da assinatura do Acordo de 90 (e dezanove anos antes da sua entrada em vigor) não nos permite tirar conclusões definitivas quanto a isto.

Na atualidade, a maioria do reintegracionismo assume a plena integração ortográfica como possibilidade, mas as resistências a esse passo foram grandes ao longo de três décadas, por razões quer pedagógicas (temor à dificuldade de socialização) quer políticas (interesse em manter certas peculiaridades gráficas dentro do espaço lusófono). A AGAL começou por admitir a possibilidade do uso do til etimológico em 1989 e, afinal, desde 2016, também a do *nom-etimológico* (*capitão*, *coração*) e o indefinido *uma*, sem por isso preterir as clássicas alternativas galegas ao uso deste sinal auxiliar da escrita (*capitám*, *coraçom*, *umha*).

A aprovação por unanimidade no Parlamento Galego da Lei Paz Andrade para o aproveitamento da língua portuguesa dos vínculos com a Lusofonia, em 2014, reforçou ainda mais estas novas vias de trabalho, tendentes a considerar que as potencialidades do reintegracionismo estão mais em tirar proveito da plena integração na Lusofonia que em impor-se no debate filológico galego.

6. EM JEITO DE CONCLUSOM: DO GRADUALISMO AO BINORMATIVISMO

Para Carvalho Calero, a retificação da ortografia teria de “realizar-se gradualmente” (Carvalho 1990, p. 36), mas esse gradualismo não lhe impedia enxergar já o ponto final do processo:

Os reintegacionistas propugnam, pois, a assunção gradual da nossa ortografia histórica, entendendo-se como tal, com certeza, não só a que se usava quando o castelhano deslocou o galego como língua escrita nas províncias espanholas, mas também a que continuou desenvolvendo-se além Minho (Carvalho 1990, p. 32).

De maneira que, no fundo, esta estratégia só seria possível de aplicar após derrotada a ideologia autonomista, pois só assim seria factível chegar a um consenso sobre as etapas a percorrer.

As condições atuais do debate afastam a possibilidade de uma transição por etapas. Por um lado, a norma autonomista, junto com a ideologia que a sustenta, está mais consolidada, e até reforçada, pela desaparecimento da normativa de mínimos que até 2003 a pretendia pôr em causa. Ninguém sonha agora com fazê-la desaparecer, de maneira que o velho debate de se é preciso acometer antes a normalização ou a normativização carece de sentido. Por outro, embora pareça contraditório com o anterior, o reintegracionismo cresce, vendo-se capaz de caminhar autonomamente, uma vez que a conexão dos galegos e galegas com o mundo lusófono se foi facilitando, talvez à mesma velocidade que se foi fragilizando a transmissão espontânea da língua da Galiza. As novas adesões ao movimento diversificaram-se, extravasando as vias associativas, o que provoca que o português *padrão* seja assumido com mais desembaraço entre os novos utilizadores e utilizadoras, muitas vezes sem contradição com permanecerem utentes da norma oficial em muitos âmbitos da sua vida.

Por isso, o objetivo de começar um processo de aproximação gradual do português após derrotada a ideologia autonomista perdeu peso em relação a outros que propõem caminhar em paralelo. Isto não quer dizer que no reintegracionismo se deixasse de acreditar na conveniência de a norma do galego oficial continuar a reduzir a distância, por exemplo lexical ou sintática, com o português, mas não se vê possível uma evolução gradual daquela até a sua prática substituição por umas normas de orientação reintegracionista.

E eis que surge, no inevitável percurso em paralelo que descreveram ambas as orientações linguísticas, um novo programa: o *binormativismo*. Ele impugna o gradualismo de Carvalho, mas preserva o espírito liberal do mestre. Reivindica certa oficialidade para os dois modelos gráficos em concorrência e até respeito mútuo, tentando otimizar assim os esforços em prol da normalização do galego realizados pelos e pelas utentes de ambas as normas. Trata-se de impedir, sem ir mais longe, que o principal romance de Carvalho Calero, *Scórpio*, seja retirado da plataforma de novidades editoriais da Xunta por não estar na norma oficial, como aconteceu recentemente. Mas não só. O binormativismo parte da convicção de que ambos os modelos podem prestar-se ajuda recíproca para ficarem mais fortes perante os desafios da globalização. O português da Galiza necessita do convívio com um galego autónomo vigoroso para nutrir-se dos particularismos que Portugal e Brasil já não lhe podem fornecer. E o galego autónomo precisa de partilhar espaço com o português da Galiza para ganhar projeção na Lusofonia e, mais importante talvez, estabilidade interna. Dito por outras palavras,

o binormativismo facilitaria a livre circulação de *alouminhos* em português e *brincares* em galego, de pronomes de solidariedade em português e infinitivos flexionados em galego.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Asociación Sócio-Pedagóxica Galega (1979). *Orientacións para a escrita do noso idioma*. ed. ciclostilada.
- Asociación Sócio-Pedagóxica Galega (1980). *Orientacións para a escrita do noso idioma*. Santiago: Xistral.
- Asociaçóm Sócio-Pedagógica Galega (1982a). *Orientaçóns para a escrita do noso idioma*. Santiago: Xistral.
- Asociaçóm Sócio-Pedagógica Galega (1982b). Explicaçóns sobre algúns puntos das *Orientaçóns para a escrita do noso idioma*. AS-PG.
- Associaçom Galega da Língua (1983). *Estudo crítico das “Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego (ILG-RAG)”*. A Corunha: Associaçom Galega da Língua.
- Carballo Calero, Ricardo (1966). *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1974). *Gramática elemental del gallego común*. 4ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1979). *Gramática elemental del gallego común*. 7ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (2006): *Epistolario a Francisco Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Edición de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena.
- Carballo Calero, Ricardo (1975a). Ortografía galega. *La Voz de Galicia* 27/VII/1975.
- Carballo Calero, Ricardo (1975b). Galego-portugués ou galego-castelán. *La Voz de Galicia* 10/VIII/1975.
- Carballo Calero, Ricardo (1981). *Problemas da língua galega*. Lisboa: Sá da Costa Editora.
- Carvalho Calero, Ricardo (1983). *Da fala e da escrita*. Ourense: Galiza Editora.
- Carvalho Calero, Ricardo (1984). *Letras galegas*. Corunha: Associaçom Galega da Língua.
- Carvalho Calero, Ricardo (1985). O problema ortográfico. *Agália*, 2, 127-134.
- Carvalho Calero, Ricardo (1990). *Do galego e da Galiza*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Carvalho Calero, Ricardo (1992). *Umha voz na Galiza*. Barcelona: Sotelo Blanco.

- Dobarro Paz, Xosé M. (2019). Carvalho Calero. Lingüista por mor dunha causa. Em: Victoria Carballo-Calero Ramos, Henrique Dacosta, Xosé M. Dobarro Paz, Bernardo Máiz Vázquez, X.M. Pazo Blanco, Vitor Santalha Gil, *Hei de entrar no meu povo: Reivindicarmos Carvalho Calero*. Ferrol: Edicións Embora.
- Forneiro Pérez, José L. (1991). Carvalho Calero perante a questão do bilinguismo. *Renovação: Embaixada galega da cultura*, 3, 15-17.
- Freixeiro Mato, Xosé R. (2017). *Sobre historiografía gramatical e codificación lingüística (1955-1971). O epitome de gramática e outros textos*. Revista Galega de Filoloxía. Monografía 12. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Henríquez Salido, M. Carmo (1992). Dom Ricardo Carvalho Calero na vida da Associação Galega da Língua. *Agália*, 29, 25-60.
- Instituto de la Lengua Gallega (1971). *Gallego 1*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Instituto de la Lengua Gallega (1972). *Gallego 2*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Instituto de la Lengua Gallega (1974). *Gallego 3*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad.
- Labandeira, L. (1981). A Asociación Galega da Lingua. *A Nosa Terra*, 168, 19-20.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1973). A recuperação literária do galego. *Grial*, 41, 278-287.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1979). *Estudos galego-portugueses*. Lisboa: Sá da Costa Editora.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1979). Algo de novo sobre o problema do galego. *Grial*, 74, 497-500.
- Mariño Paz, Ramón (2002). A obra lingüística de Carvalho Calero. Em: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero "Memoria do Século"*. A Coruña: Universidade da Coruña/ Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, 67-106.
- Monteagudo, Henrique (2020). A individualidade do galego no pensamento lingüístico de Ricardo Carvalho Calero. Em: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero. As formas do compromiso*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 329-360.
- Montero Santalha, J. Martinho (2001). Alguns testemunhos de reintegracionismo lingüístico galego-português nos anos 60-70. *Agália*, 65-66, 9-16.
- Montero Santalla, J.-Martinho (1976). Unificación ortográfica galego-portuguesa. *Grial*, 51, 1-13.
- Montero Santalla, J.-Martinho (1979). *Directrices para a reintegración lingüística galego-portuguesa*. Ferrol: edição do autor.

- Peres Gonçalves, Tiago (2014). *Breve história do Reintegracionismo*. Santiago de Compostela: Associação Galega da Língua.
- Real Academia Gallega (1970). *Normas ortográficas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Gallega.
- Real Academia Gallega (1971). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Gallega.
- Real Academia Galega e Instituto de la Lengua Gallega (1982). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. [Santiago de Compostela]: Instituto da Lingua Galega; [A Coruña]: Real Academia Galega.
- Universidade de Santiago de Compostela (1977): *Bases pra unificación das normas lingüísticas do galego*. [Salamanca]: Anaya.
- Xunta de Galicia (1980a). Ditame da Subcomisión de Programación de Textos da Comisión Mixta Ministerio de Educación-Xunta de Galicia. *Diario Oficial de Galicia* 15 (15/XII/1980), 21-23.
- Xunta de Galicia (1980b). *Normas ortográficas do idioma galego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

II

Alocucións académicas sobre Ricardo Carballo/Carvalho Calero no Día das Letras Galegas

SOLITUDE E FASCÍNIO /
/ Margarita Ledo Andión

TRAZOS DUN GALEGUISTA E PROFESOR /
/ Ramón Villares Paz

RICARDO CARVALHO CALERO, PROFESOR E LINGÜISTA /
/ Francisco Fernández Rei

SOLITUDE E FASCÍNIO

LONELINESS AND FASCINATION

Margarita Ledo Andión

Escrever é entrar na solidão, onde o fascínio ameaça. É render-se ao risco de ausência do tempo, onde reine o recomeço eterno. É passar do Eu ao Ele, para que o que acontece comigo não aconteça com ninguém. (M. Blanchot, *L'espace littéraire*)¹.

Tres liñas a penas, a penas a devandita cita para distinguir o percurso que iniciamos pola obra poética de Ricardo Carvalho Calero, por ese “gesto de escrever” entre a solitude e o fascínio que é, en si propio, emancipatorio.

Guiánnos os ecos das súas lectoras-modelo: Pilar Pallarés, García Negro, Carmen Blanco ou Salinas Portugal, Henrique Rabunhal, Fernández Mirás, Claudio R. Fer... que tran para a tona, no dicir deste último, unha obra coa marca da transcendencia, do erotismo, da cultura canda o devalo da historia para o mito, sinais que convida a observar en toda a súa produción poética. Produción: cálculo, plan, dominio do resultado, control do artificio, do universo simbólico dende a sedución como estratexia na estela de Baudrillard e a emoción desa señardade na que o desexo abeira. “Non, xamais soportarei que entres na miña mísera casa. Abón-dame con reproducir a túa imaxe, con envellecer coma un insensato a pensar en ti”. Quen isto di, en apuntamentos para ser destruídos, é un autor que, algures, se lle asemella e que tamén nos guía: François-René de Chateaubriand (2008, p. 9).

A poesía de Carvalho Calero insírese na vangarda galega, ilumínase con pegadas do simbolismo e escurece no desacougo existencial que atinxe a xeración da posguerra, apréndenos Pallarés (2019), quen o une coa poesía dos 80 quizais polo tratamento intensivo do corpo feminino, mentres o confronto coa norma fai que o poeta non poida “fruír da existencia polo peso da razón” e procure encubrirse

1 En tradución do meu colega, profesor da Universidade de Coímbra, cinéfilo e joyciano, Abílio Hernández.

ora no sarcasmo, ora en diferentes voces poéticas. Un Carvalho, en fin, a definir a súa obra como “poesía da existencia” a través dun século que, para el e para nós, fendeu en dous moi cedo, 1936, deixando morte, persecución e silencio.

E VELAÍ A MEMORIA COMO REIFICACIÓN DA EXPERIENCIA

“Os meus pais, no pequeno Ferrol dos tempos da guerra europea e o após-guerra inmediato, acudiam sistematicamente ao Teatro Jofre”... Hoxe, nun tempo de medido e calculado caos, o Jofre tería de ser o escenario onde recuperar aqueles versos que un tempo so vixilancia, censura e impostura, borran. Acólleos este outro lugar seu, o Paraninfo da Universidade de Santiago de Compostela:

Na escola, os nossos filhos aprendendo
a condenar-nos, a
desprezar-nos, a
denunciar-nos, a falarem na língua
con que insultados fomos e julgados
réprobos, e na qual foi estendida
a acta que nos levou
ao paredom, ao cárcere, ao desterro;

(*Reticências...*, p. 129).

“O máis íntimo da miña personalidade está reflexado na poesía”, declara en conversa con Fernán Vello e mais Pillado. E con esta doa, adentrámonos nas marcas dunha paisaxe que puntuamos coa muller, fatal ou divina, coa soidade que devala na arela de eterna renacemento, coa fábula cuxa función é luír na verdade do real para que erga o voo, en pasar do Eu ao Ele coa arte de cativar, como mecánica de descubrimento –talvez de desdobramento– e no temor por sobordar o pudor branco, por esgazar os veos que no mito ou no soño se liberan.

Para situar esta miña proposta á volta do persoeiro-poeta que nos convoca nas Letras Galegas de 2020 fágome acompañar por un autor de meu, polo Barthes, por *Fragmentos de un discurso amoroso*, que me sitúan na sospeita e na experiencia de ler Carvalho Calero coma un Werther que agarda a se prender dunha imaxe, mentres a perda e o desasosiego amoroso o van envolvendo nun veo. E por aquel autor oteriano, o devandito Chateaubriand que nesoutros fragmentos, para o caso autobiográficos, “Amor e Vellez”, sobre a súa turbulenta vida afectiva, entréganos a versión masculina e cristiá de Safo ou de Fedra coma el nos entrega Isolda ou Helena.

Partimos, deste xeito, do corpo feminino coma un material que o subxuga e que cando devén en silencio, no non dito como síntoma, configura o celme da poética. Tal ese Werther que se exilia da imaxe da amada, unha obra na que Carvalho Calero tensa ao máximo esta experiencia é *Futuro Condicional*:

Saberás entón que te ameí.
Cando ja non te ame.
Mentres arda no lume teu,
terei-no oculto.

Volve ser Barthes quen bota man de Freud para luír neste estado no que, citamos, “a paixão de amor é un delírio; mas o delirio não é estranho; toda a gente fala dele, tornando-se doravante moderado [...] O que é enigmático é a *perda do delírio: entra-se en quêt?*”, reflicte o estruturalista francés (1995, p. 146). Entrase no dó do real, no loito de amor que se desliza para a outredade, no desacougo que chega até Tristán.

Ela nunca foi túa,
Ela e so de si mesma.

Unha vez e outra vez Isolda como deusa e a ficción como arma poética.

Recollo, así, a luva de Rodríguez Fer (1990, p. 281) a propósito da influencia latente do cinema na poesía de don Ricardo máis alá da consciencia do autor, como acontece, por outra banda, en calquera proceso creativo onde ese “momento de graza” adoito emerxe como froito do azar, sen que os camiños que seguiu se poidan explicar. Esculco, deste xeito, os modos de “encubrimento” de que falan as estudosas; os modos de substitución do vivido polo desexado; da arte que nos acude no delirio. Vou, así, cara a aqueles poemas nos que a *mise-en-scène* é a cerna; onde o Eu, so o anxeio pessoano de “ser tudo de todas as maneiras”, é asemade o Ele; un Ele a se enleir nos espellos que reflicten Lilith ou describen Xenebra; onde o poema é a pantalla como barreira e é, ao mesmo tempo, a porta de entrada para un filme de suspense con “Este home que se despide da vida”:

e os practicantes, e os cirurgiáns,
e o director, e todos son sorrisos.
E unha noite na habitación,
e el fingindo dormir, e ela a facer que dorme.

E ao día seguinte, o capelán, sorrindo.
E a confesión, sorrindo, como nunha conversa.
E collido do brazo dela, baixar, polo seu pe,
ao quirófano. E o quirófano.

(*Futuro condicional*, p. 197)

Onde o Ele é o Eu que se nos narra, 1977, co ton de comedia de enredo, en “O canto de Tristán”:

Tristán con gravata de cristal,
unha noiva ao seu noivo eu conducía.
Iseu de faldra máis ben curta,
nada medieval, nada romántica,
de ollos pouco anjos, de boca pouco pomba,
de peitos máis ben soltos [...]

(*Futuro condicional*, p. 162)

E o poema, unha secuencia narrada en 3 actos, fai previsíbel esta fin dun guión convencional:

Ao día seguinte ela vestiu-se tranquilamente,
e colleu-me tranquilamente do brazo,
e proseguíu a viaxe tranquilamente.
Marco esperaba-nos tranquilamente na estación,
e ela apresentou-se tranquilamente a el,
e casou con el tranquilamente,

(*Futuro condicional*, p. 163)

Retorno, agora, a esoutras figuras de muller que o escritor pensa, esculca e expresa dende o ollar occidental, co prisma dos valores incorporados dende a noite dos tempos: esa muller construída para ser mirada, para ser posuída, para ser gozada: pel branca, silueta grácil e roma, tacto dondo... mentres o poeta-varón peneira os sinais que identifican polo seu modo de actuar a frívola, a volúbel, a sensual. Porén, no contra-campo emerxen, 1986, as *Cantigas de amigo e outros poemas*, onde é ela quen mira, onde ela é o suxeito da fala, a voz que o autor non domina:

Amigo, talvez és
plural e intermitente,
fragmentario e efémero.

E eu son eterna e múltiple,
 Moribunda e Incólume.
 Fumando as horas de violento pulso,
 Batendo os meus calcanhares as ilhargas da vida,
 Galopo contra ti ou fujo-te, cantando

A muller, un suxeito de fala co corpo como acontecemento, como aparición disruptiva:

Mentres eu conducía o meu carro pola cidade en sombras,
 Ti pugeste a tua man esquerda no meu Joelho direito,
 E eu chamei-te iatrevido!
 Virando para ti os meus ollos brillantes com oblíqua malicia

Unha fala creba-normas, que anticipara con Helena [cando] regresa a Esparta:

A gorja do tempo engolirá Troia
 e os dez anos adúlteros. Purificada
 polo esquecemento, me non pesa o corazón.

[...]

...Segura,
 Calco con pe de marbre o pazo natal.

Mais cando o poeta usa a súa voz, a visión da muller retorna aos praceres do imaxinario, alí onde, outra volta Barthes, “cada figura estala, vibra sozinha como son despido de toda a melodía” (1995, p. 15):

Demétrio em sonhos possuiu Khrisis,
 e desperto nom quiço possui-la,
 assim eu renuncio sem saudade nem dor
 a viver nada mais, pois já todo o sonhei
 (*Reticências...*, p. 27)

No profesor Carvalho Calero, no erudito que adoita demorar en motivos que devalan dos textos bíblicos ou das lendas artúricas, xermánicas, gregas sobrancea unha poética da palabra en si, tal e como apunta Todorov; unha palabra ricaz, mórbida, culta que, por veces, se redime no obxecto que describe para que esa

dualidade que lle fai compañía, a razón por sobre as marcas da existencia e do desexo, do descubrimento e da sedución, sanden a ferida.

O século que andou púxolle diante dos ollos o filme *Txapayev, o guerrilleiro roxo* (1934), recorrente en *Scórpido* e nas actividades do “batallón do talento” da división Lister, e rematou para el con outro ruso, neste caso nun soneto de 1987 –que lle pon nas mans a Rodríguez Fer– cuxo último verso lamenta, con aquela ironía, non estar no lugar do amante de Brigitte Bardot e mais de Jane Fonda, por orde de aparición:

Coa morte bem pode deitar-se quem
Com Brigitte e con Jane antes o fijo,
Que isso foi vida e morte foi tamén.
Nom todos podem ser Roger Vadim

Porque en lendo Carvalho Calero, tan denso en referencias, por veces choutan estas ligazóns inagardadas. No meu caso foi co Werther que di “nunca me apaixono, se não o tiver desejado”; o Werther para quen o amor a primeira vista é o pretérito perfecto, coma nestes versos de don Ricardo:

Ti es dese mundo, Eu son daquel
¿Como nos atopamos?
Un intre, un intre só. Somentemente un intre
[...]
[e máis adiante]
Un intre no que se concentrou
a selvaxe dozura do universo
no bater subitáneo,
brado mudo de trunfo agonizante,
felicidade de tan alta voz
que non se pode ouvir.

E o *Pretérito imperfecto* é o que terma da melancolía:

Cuidei asir-te para te reter;
asim a tua camisa, e esgaçou-se,
cando tu, rindo, remontaste o voo
com as tuas invisíveis
asas de deusa, deixando-me nas maos
um farrapo tam só de eternidade.

(*Reticências...*, p. 87)

Un Werther que se enmascara e axexa dende o fóra de campo ate que xurde ela:

À espreita na terraza do café,
 veu-na sair, rodeada das persoas
 que constituían o seu contorno jurídico,
 o seu límite legal.
 Non acusaba alteración algunha no semblante,
 falaba e ría coa naturalidade
 necesaria e suficiente.
 E de súbito, veu-no.

(*Futuro condicional*, p. 110)

E aproxímome á fin desta miña lectura que engarcei no ronsel dos compilatorios *Pretérito Imperfeito e Futuro Condicional*, canda *Reticências...* Fíxeno termando da variante ortográfica, sempre inacabada, que escolleu e experimentou como toma de posición, cunha doa que aquece na man dese escribir para si maila a fusión coa escrita como posibilidade, cando o “non dicíbel”, o cárcere, a vida so vixiancia, a eternidade ou a despedida lúen na fábula que aloumiña o pesimismo e a sabiduría de quen mira:

No alto do bosque está o meu eremitório.
 Chegaste cando o ceu de outono agoiraba neve.
 Un camiño perdido conducira-te a min.
 O inverno nevou fora mentres dentro
 alapeaba o ledó verán.
 Ficaste prisioneira.
 A neve borrou os camiños.
 Non saberías regresar.
 Terei-te ao pé de min mentres o inverno reine.
 Sei que te marcharás na primavera,
 cando o desgeló abra de novo os vieiros.
 Mais teño a esperanza de que non te verei ir.
 Son ja mui vello,
 e morrerei antes que podas cruzar o sarego.
 Pecharás-me os ollos coas tuas dondas mans.
 E cando o sol endureza o chan,
 irás-te sobre os teus pes ligeiros como as horas.
 Mais eu non te verei marchar,
 a dormir para sempre de ollos choídos,

a soñar que estás aínda, que estás sempre
ao pé de min, no alto do bosque,
no meu eremitório, mentres fora
caí, día tras día, ano tras ano,
vida tras vida, eternamente, a neve,
que borrou os camiños e che impede partir.

(*Futuro condicional*, p. 93)

Nada nele, en Ricardo Carvalho Calero, énos alleo.

POST-SCRIPTUM

Transitei a poética desta figura-fonte para o coñecemento da lingua, da cultura e da creación literaria galega cunha equipaxe pequena na que, para non esquecer, prendín algúns vestixios que deixan os lugares habitados e que por veces son, simplemente, o ronsel tenue que fica na memoria como eco de determinada situación. Quizais sexa eu a persoa da miña xeración que, por avatares diversos, entre eles o exilio político, tivo menos contacto persoal co profesor e escritor que lle dá corpo, neste incómodo 2020, ás Letras. Porén, nos meus dous anos de profesora accidental de lingua e cultura galegas na Facultade de Letras do Porto, anos 1975 e 1976, a *Historia da literatura galega contemporánea* de Carvalho Calero, que me enviou no seu momento Francisco Rodríguez, foi para min, tal o verso do meu querido Manuel Antón Pina, “um sitio onde pousar a cabeza”.

E no 1977, co gallo do lanzamento do número 0 do periódico semanal *A Nosa Terra*, do que fun directora deica o 1980, a primeira persoa entrevistada foi o profesor Carvalho Calero, como foi sempre unha fonte intelectual á que acudín en me estreando na pesquisa con *Prensa e Galeguismo* en 1981.

A seguido, cando publico o primeiro libro de narrativa, *Mamá-Fe*, na presentación que transcorreu no Instituto Feminino de Lugo falou Carmen Blanco e falou don Ricardo. Eu estaba a vivir xa na cidade de Barcelona, a traballar na Universitat Autònoma, e dende alí levaba o deseño da revista *Festa da Palabra Silenciada* sobre a que publica un comentario no que debulla o encontro do galeguismo co feminismo a propósito do número sobre Francisca Herrera Garrido, a case que semellanza nosa, das editoras, con Francisca para concluír levándonos cara ao disimilar en actitudes e en ideoloxías: foi unha escritora [Francisca] “regionalista e conservadora –escribe–, e nese sentido era galeguista e feminista; mas sen rebeldía perante o castellano e o masculino, e nese sentido non é feminista nen galeguista conforme a terminoloxía vigente” (Carvalho 2019, p. 254), conclúe.

Soamente volví a me encontrar con ele en 1989, canda Miguel Anxo Fernán-Velho, nunha visita que lle fixemos no seu despacho en Mazarelos. Na altura dedicoume, precisamente, *Estudos e ensaios sobre literatura galega* (1989).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barthes, Roland (1995). *Fragmentos de um discurso amoroso*. Lisboa: Edições 70.
- Blanchot, Maurice (1955). *L'espace littéraire*. Paris: Gallimard.
- Carvalho Calero, Ricardo (1986). Feminismo e galeguismo. *La Voz de Galicia* 18/II/1986.
- Carvalho Calero, Ricardo (1989). *Estudos e ensaios sobre literatura galega*. Sada: Edicións do Castro.
- Carvalho Calero, Ricardo (2019). *Beleza, verdade*. Santiago de Compostela: Chan da Pólvora. Escolma poética de Pilar Pallarés.
- Carvalho Calero, R. (2019). Feminismo e galeguismo. En: *Ricardo Carvalho Calero: a ciencia ao servizo da nación*. Santiago de Compostela: Laiovento, 253-254. Edición de M. Pilar García Negro.
- Chateaubriand, F.-R. (2008). *Amor y vejez*. Barcelona: Acantilado. Traducción de J. R. Monreal.
- Rodríguez Fer, Claudio (1990). O cine na obra de Carballo Calero. *A Trabe de Ouro*, 2, 279-285.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas em Compostela com Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

TRAZOS DUN GALEGUISTA E PROFESOR

ASPECTS OF A GALICIANIST AND TEACHER

Ramón Villares Paz

Agradezo á Real Academia Galega que me encomendase intervir neste acto do Día das Letras Galegas 2020, que está dedicado ao profesor, escritor e investigador Ricardo Carballo Calero, por máis que teña que ser celebrado en tempos marcados pola pandemia que está a invadir as nosas vidas desde o mes de marzo. Felizmente, a efeméride foi celebrada doutra maneira, en boa medida grazas a soportes distintos aos tradicionais e, nesta mesma adversidade, a figura de Carballo saíu triunfante.

El, que era de natural algo tímido e amigo do traballo silandeiro, de rigor cartesiano e cortesía distante pero afectiva, vería con certa sorpresa esta gloria repentina que logrou pasados 110 anos do seu nacemento na cidade de Ferrol. Pero que a gloria chegue tarde non significa que sexa inmerecida, porque a súa personalidade, a súa extensa obra de escritor (poeta e narrador), de investigador e de profesor cunha fonda pegada nos milleiros de escolantes e lectores que tivo, son o mellor aval para construír a memoria de Carballo Calero. A súa figura representa cabalmente, nos seus logros e nas súas adversidades, o mellor da cultura galega do século vinte, a protagonizada por unha xeración excepcional, filla intelectual do grupo Nós e formada na eclosión creadora, cultural e política, representada polo Seminario de Estudos Galegos, a novísima Facultade de Letras da Universidade de Compostela e polo abrente político da II República: a “xeración do 36” como decote lle chamaría Luís Seoane, da mesma quinta que o noso homenaxeado.

Carballo Calero naceu na cidade de Ferrol en 1910 e finou en Compostela en 1990. Unha biografía de oitenta anos que cadra case perfectamente cos límites do que Eric J. Hobsbawm chamou o “curto século” vinte, acoutado por este historiador británico con dous acontecementos maiores: a Gran Guerra do 1914 e a creba do muro de Berlín, en 1989. A biografía de Carballo non dependeu destas marcas definidoras do pasado século, pero as súas vivencias cadran ben con algunhas liñas mestras do mesmo. El tivo a ilusión de mocidade e a confianza no futuro que tivo a sociedade europea de entreguerras, que se vía a si mesma como dona de seu que estaba a labrar un novo futuro; el viviu, como tantos outros,

tempos de compromisos políticos e de extremos ideolóxicos, con guerras e xenocidios por medio; e el padeceu os tempos de chumbo da posguerra franquista, de resistencia calada, antes de encabezar o proxecto pedagóxico e cultural do Colexio de Fingoi ata que, quince anos despois, regresou ao lar materno da universidade onde se formara. Un regreso serodio pero que era todo un triunfo, fronte á súa biografía maltratada e fronte a outros potenciais concorrentes. El tivo a fortuna de colocar o *incipit* dunha cadeira coa que soñaran tantos galeguistas da súa quinta: os estudos de lingua e literatura galegas, brevemente desempeñados por Víctor Said Armesto na universidade de Madrid, pero nunca na universidade galega.

A biografía enteira de Carballo Calero, que felizmente goza de moitos cultivadores e admiradores, representa acadamente a dun século decisivo para a cultura galega, canda a dos seus irmáns de pensamento e de acción anoados nos anos vinte e trinta. Os que lograron sobrevivir á desfeita do 36, fuxindo cara ao exilio ou mesmo sendo daqueles que se quedaron, marcáronse un obxectivo irrenunciable: que non se derramase a obra comezada, para devolvela, cando fose posible, ás novas xeracións. A un mestre de todos eles, Ramón Otero Pedrayo, non lle saía da pluma e da boca falar despois da guerra dos “novos”, que desde os anos cincuenta, en Galicia e no exilio americano, comezaron a agromar como poetas nas Festas Minervais, como autores de relatos rompedores, como emprendedores de industria ou como universitarios con proxección exterior e unha común arela: reconstruír a cultura galega. Carballo foi un daqueles novos, aínda que da xeración inmediatamente anterior, a do 36. Pero todos xuntos foron os obreiros dunha cuadrilla de canteiros que labraron as pedras da cultura galega, antes e despois da censura da guerra civil, e xuntos ensinaron a que outros as labrasen, desde os anos cincuenta ata hoxe mesmo.

1.

Desde esta perspectiva, propóñome reparar en tres trazos da biografía de Carballo Calero nos que atopo un fío condutor que cose a súa obra pero tamén a súa executoria vital. Eses trazos teñen que ver cos espazos urbanos nos que el botou tempadas decisivas. En primeiro termo, Ferrol como cidade natal e de residencia na primeira posguerra; logo, Compostela como lugar de formación na mocidade e de retorno na madurez e senectude e, en terceiro pero non menos importante lugar, Lugo como un fecundo paréntese entre a “noite de pedra” dos primeiros anos de posguerra e unha peculiar “alba de gloria” aberta coa experiencia singular, e mesmo única, do Colexio Fingoi, aquel centro situado *fuori mura* do “Lucus inspirado” como lle diría Otero Pedrayo, en evocación barresiana, nalgunha das epístolas ao seu discípulo e amigo cando estaba instalado na capital do alto Miño e comezaba a recuperar redes amicais e institucionais.

O propio Carballo dixo nalgures que se sentía “ferrolán, lucense e compostelán”, o que resulta totalmente certo. Pero se me encomendo a estas tres cidades non é só por lle facer xustiza ao noso autor. É para subliñar o que de ruptura tivo o mundo urbano na modernidade cultural e científica dunha Galicia que con demasiada frecuencia se asimila á sociedade rural, campesiña ou fidalga, da que a xeración Nós foi ben representativa, menos por orixes sociais do que por mitificación ideolóxica. A xeración de Carballo Calero tivo outras orixes e outras fasquías. Nunha das personaxes saída do maxín de Otero Pedrayo e que anda polo romance *Devalar*, que se chama Martiño Dumbría, está representada esta ruptura: el, como os seus amigos e amigas, era de extracción urbana ou vilega, de sentimento europeísta por galego, estudante que non paraba en pousadas “troianas” e que quería responder á pregunta esencial: “para que son bo?”. Aquel Dumbría é expresión dunha figura colectiva que representa toda unha xeración, aquela á que pertencen por dereito propio o profesor Carballo Calero e tantos outros Dumbrías que abandonaron agonías egotistas e decidiron educarse para ser útiles á súa Terra. Moitos destes novos Dumbrías, tan lonxe do modelo de Adrián Solovio, naceron na Galicia costeira, de Viveiro a Ferrol, de Negreira a Boiro, de Pontevedra a Pontearreas. Aqueles rapaces (unha sorte de *millennials* dos primeiros anos do século XX) foron a espiña dorsal do Seminario de Estudos Galegos (SEG), do galeguismo republicano e autonomista, da guerra civil e do exilio exterior e interior.

Nacer na cidade de Ferrol, no tempo no que naceu Carballo Calero, tivo algo de alborada xeracional, que cadraba moi ben co tecido cultural e cos trazos ilustrados que a cidade desenvolveu desde a súa eclosión a mediados do século XVIII. Se algo caracteriza a esta cidade é unha racionalidade apolínea que moito se diferencia da fartura dionisiaca do continente rural galego no que está inserida. Aquela razón ilustrada fixo dalgúns dos seus moradores uns excelentes cultivadores da ciencia e dos saberes técnicos, con expertos como Jorge Juan ou Angel del Arenal, políticos liberais como Alonso y López, historiadores como Benito Vicetto, pensadoras e filántropas como Concepción Arenal e artistas como Felipe Bello Piñeiro ou o músico Pepito Arriola. Nunha cidade marcada polo arsenal militar e polos estaleiros navais, sobrancearon outros espazos de cultura, como lendarias academias, tal que a de Manuel Comellas, excelentes bibliotecas particulares, como a do comerciante Manuel Fernández Barreiro, un xornal de longa vida, *El Correo Gallego*, e unha sociabilidade urbana que gustaba da música e do teatro, como o emblemático Jofre, adornado coas trazas do arquitecto ferrolán Rodolfo Ucha. Cidade que volveu en si a principios do século XX grazas á recuperación da industria naval, encomendada á empresa inglesa Vickers, que trouxo de contado (“filispín”, se podería dicir en argot ferrolán) gustos propios da illa de Albión que logo inzaron as rúas do barrio da Madalena e os tinglados dos estaleiros ferroláns.

Naquel Ferrol, vello e novo, industrial e operario, militar e civil, no que se asentaron estirpes foráneas vascas, catalás e de ultra Mancha, foi onde naceu Ricardo Carballo Calero, que cadrou na súa infancia con outros nenos que chegarían a ser figuras destacadas no campo das letras e das artes. El-abondará citar os seus nomes para nos decatar de que o azar dun nacemento pode ser mudado pola compañía de que gozan os nados case nos mesmos lugares e nos mesmos tempos: Gonzalo Torrente Ballester (de Serantes), Santiago Montero Díaz, Ernesto Pérez Guerra (logo, Guerra da Cal) ou Xosé Rubia Barcia (de Mugardos), todos eles nados entre 1910 e 1914 e todos eles tocados fortemente polas musas. Canda eles, Carballo, no Ferrol natal e en moitas sazóns das súas fecundas vidas. Dous deles fixeron a guerra no bando franquista e tres no republicano con desigual futuro: Guerra e Rubia colleron camiño do exilio americano, asentándose como profesores en universidades norteamericanas, e un, o noso homenaxeado, condenado a botar uns anos en cárceres de Andalucía, ficou no interior, no bando dos vencidos. En todo caso, cinco nomes senlleiros para a historia de Ferrolterra.

En Ferrol cursou Carballo os seus estudos primarios e secundarios, en Ferrol pronunciou a súa primeira conferencia (“As ideas comunistas na *República* de Plátón” nos locais do seu *Centro Obrero de Cultura*) e á cidade departamental retornou despois de acabar os estudos universitarios, onde puxo casa de recén casado. De Ferrol saíu para facer as oposicións a profesor de secundaria (“cursillista”) en Madrid en 1936, como farían o seu conterráneo Rubia Barcia —que acabara os estudos de semíticas en Granada— e tantos outros. E a Ferrol retornou cinco anos despois de ter sido pai da familia *in absentia* e militar que fixo a guerra coa República na defensa de Madrid e logo, co grao de tenente de intendencia en campaña, no Exército do Sur (Valencia e Andalucía). Para acadar tal gradación fixo un rápido curso na Escola Popular de Guerra, na que ingresou “avalado por el Partido Galleguista”, segundo reza a súa ficha ministerial e confirman informes do galeguista Xohán Xosé Pla, que era coordinador do partido na zona republicana de Levante e Barcelona. Detido, xulgado e condenado a 12 anos de reclusión, chegou de novo a Ferrol, con dous anos de cárcere ao lombo e a marca de ser un depurado por razóns políticas e ideolóxicas. Estaba en réxime de “liberdade condicional” e debía sobrevivir como profesor de academias ou dando clases particulares, confirmando o pesimismo que tiña no cárcere militar de Xaén en febreiro de 1940: “hace tiempo que soy fiel perseguidor de la desventura”, confesaba en carta dirixida ao seu amigo Francisco Fernández del Riego.

Naqueles tempos de chumbo, Carballo era, como lembra un dos seus discípulos, Fernando Pérez-Barreiro, “o máis interesante dos inhabilitados”. Non era para menos, porque “as clases de Carballo eran moi especiais, serias e rigorosas”, que segundo se di nas lembranzas deste avantaxado alumno eran todo menos

escolásticas: falaba da “historia do pensamento”, citaba nomes maiores da cultura europea como Hegel, Marx ou Spengler, e abría horizontes para escolantes afeitos a seguir docencias rutineiras. Discreto, “non falaba nunca da súa peripecia da guerra nin do seu pasado galeguista”, pero nas súas accións ese pasado estaba ben presente, pois co seu amigo Francisco Usero convidou a Ramón Otero Pedrayo a dar unha conferencia en Ferrol, que tivo unha “fonda resonancia galeguista”. Na carta de convite ao patriarca de Trasalba lembra Carballo que lle está a escribir “ao cabo de tantos anos” para retomar unha vella relación, non enferruxada polo paso do tempo; co seu rigor habitual, non exento de ironía, anúncialle que se compromete a “impoñer medida apolínea ao dionisiaco temperamento do noso querido Usero”. Non se sabe quen sería máis dionisiaco, se o presentador ou o orador.

A conferencia foi un éxito. O alumno Pérez-Barreiro tomou notas que logo foron publicadas e a relación de Carballo con Otero xa non se interrompeu, porque a obra enteira de Otero, como escritor, historiador e mesmo orador, foi un referente constante para o traballo de creación e de investigación literaria de Carballo. A relación persoal e a admiración intelectual polo autor de Trasalba viñan dos tempos da República, pero reaparecen con toda a forza na sazón na que o contexto político e cultural vive unha pequena viraxe, a fins dos anos corenta, cando Otero xa viaxara a Arxentina e comezaba a falar en público, ás veces tamén en lingua galega. Pola súa banda, Carballo dedícase á creación poética ou narrativa e comeza a publicar libros ou textos de análise literaria. Un artigo de Carballo publicado, por suxestión de Piñeiro, na portuguesa revista *Seara Nova*, “Sobre a personalidade de Ramón Otero Pedrayo” (1951), fai patente esta admiración, adiantando o que logo dirá do autor de Trasalba na *Homaxe* de 1958, a quen define, tomando emprastadas palabras do propio Otero, como “le prince d’Aquitaine à la tour abolie” ao que non lle resta máis que ser un “fiel amador dos crepúsculos” e salvador das ideas perdidas no naufraxio da infancia...

2.

Deixemos a Carballo ás portas do novo destino que lle esperaba en Lugo e volvamos á cidade que tanto o marcou, académica e politicamente: Santiago de Compostela, a onde chega no outono de 1926, con apenas quince anos pero con aires de home maduro, fateado de chapeu e de formas cortesés. Non coñecía a cidade, pero desta primeira estadía en Compostela ficarán na alforxa de Carballo Calero algunhas alfaías que o marcarán de por vida: alén de lograr dúas licenciaturas universitarias —como adoito facían os bos estudantes da altura—, o mellor daqueles anos foi a creación dunha trama de amizades e de afectos con moitos Dumbriás que por Compostela andaban e que inmortalizou Seoane nalgún dos seus deseños, xuntando en amical faladoiro a Fernández del Riego, Cunqueiro, Ánxel Fole, Luís

Manteiga, Sebastián González ou García Sabell, alén da que sería a súa dona de por vida, Ignacia Ramos. A segunda alfaia foi claramente a súa socialización no seo do galeguismo cultural e político, nun tempo no que a cidade de Compostela, coa universidade renovada, a creación do Seminario de Estudos Galegos, o asentamento do editor Ánxel Casal (que viña da Coruña) e do escenógrafo Camilo Díaz Baliño (que chegaba desde Ferrol) e, naturalmente, a explosión política dos anos da II República, fixo daquel grupo de escolleitos a verdadeira falanxe da primavera cultural e política de Galicia.

Un dos fundadores do SEG, Lois Tobío, lembra nas dúas *Décadas de T.L.* que na nova fornada de universitarios que arribaron a Compostela para seguir o curso 1926-1927 viñan uns poucos que aspiraban a educarse na vida cultural galeguista, alén de lograr ter un título universitario. Entre eles —lembra Tobío—, “chegaron de Ferrol dous rapaces que traían [na fronte] o sinal dos escolleitos: Ricardo Carballo Calero e Santiago Montero Díaz”, este aínda algo máis novo. O rapaz que era Carballo é definido por Tobío como “serio, metódico e activo” que de contado entrou a traballar no SEG, a onde, segundo ten lembrado o propio Carballo, foi levado por outro dos fundadores: Ramón Martínez López. O compromiso co SEG daquel rapaz ferrolán foi inmediato e constante como organizador da súa gobernanza, como colaborador nas diversas xeirias realizadas polas “Terras” galegas, en Melide ou Deza e como membro da comisión que redactaría un dos documentos políticos máis relevantes do SEG, o Anteproxecto de Estatuto de Autonomía, en maio de 1931. Para Carballo, o SEG acabou por ser “un fogar, un casino” e, desde logo, un lugar para investigar (“facer papeletas”) pero tamén un espazo de educación sentimental.

A formación política de Carballo á súa chegada a Compostela era moi fraca, polo menos no campo do galeguismo. Da cidade de Ferrol traía algunhas pingas de cultura galega, bebidas en *Toxos e Frores* ou en editoras como *Céltiga*, pero ningunha experiencia organizativa, xa que naquela cidade arraigara pouco o movemento das Irmandades e case desapareceu xa antes da chegada da ditadura de Primo de Rivera, inaugurando así un “eclipse do galeguismo” de case dez anos, en opinión de J. Beramendi. Foi en Compostela onde aqueles ferroláns “escolleitos” comezaron a militar politicamente, aínda que Carballo non tivese as derivas ou veleidades que caracterizaron a Santiago Montero. Diferenzas que non chegaron a romper as súas relacións persoais, como logo veremos.

Na universidade escolleu facer a carreira de Dereito, aínda que pouco a exercería, á que engadiu a licenciatura en Filosofía e Letras que cursou por libre, xa traballando como funcionario do Concello de Ferrol. Como escolante universitario, a figura de Carballo non pasou desapercibida. Alén das obrigas académicas, tivo un notable protagonismo no asociacionismo estudantil e no goberno da universidade.

Como membro da Federación Universitaria Escolar (FUE), Carballo desempeñou tarefas de asesoría e organización da que tamén foi algún tempo o seu presidente, despois de Domingo García Sabell. Pero o máis importante daquela xeira vital de Carballo foi o seu protagonismo na tarefa de galeguización da institución universitaria e da súa democratización. No seu libro publicado en 1931 *La fuerza pública en la universidad de Santiago* está o esencial do pensamento dun rapaz de vinte anos que denuncia a violación do *fuero* universitario, apoia o novo reitor Alexandre Rodríguez Cadarso e introduce criterios de pragmatismo na xestión de folgas e outros conflitos universitarios.

A universidade compostelá estaba daquela acometendo unha profunda renovación que culminaría no curso 1930/1931, no que Carballo logra a súa licenciatura. A renovación principiara anos antes, cando comezou o proxecto de construír a chamada Residencia (universitaria) á beira do monte da Condesa, idea moi apoiada polas colectividades dos emigrantes en América. A novidade estaba en que se quería outro modelo de universidade, con novas facultades e unha concepción colexial da institución, creando a idea de campus universitario e rompendo coa tradición propia da *Casa da Troia* contra a que moito loitou toda aquela xeración, desde Carballo Calero —que, ironías do destino, morou en pousadas da rúa da Troia e arredores— a Luís Seoane ou Fernández del Riego, co amparo dun reitor sabio e culto, o médico Alejandro Rodríguez Cadarso, upado polos estudantes como “garantía contra o forasteirismo”. Esa era unha das vertentes da galeguización universitaria, como sostén solemnemente o propio Carballo na parte final do seu discurso de inauguración oficial do curso académico de 1930/1931:

En esta hora jubilosa en que parece que los pueblos que integran el Estado español acusan con más relieve que nunca su afán de personalidad y su ansia de vida propia, la clase escolar gallega auténtica cree cumplir un deber ineludible solicitando por mi boca la galleguización de su Universidad.

Como acontece con frecuencia, o mellor dos tempos universitarios é o que se fai ou aprende fóra das súas aulas. No caso de Carballo, como no de moitos dos seus amigos daquela altura, foi o que sucedeu pero cunha novidade esencial: no canto de seren uns escolantes despreocupados e medio goliardescos —Seoane diría “troianos”—, converteron aqueles anos de estudo na ocasión para se integrar nunha laboría que tiña algúns mestres, os da Xeración Nós e das Irmandades da Fala, pero que carecían da forza da mocidade. Foi a combinación feliz daqueles tempos: unha universidade en renovación, unha galeguización da cultura, unha plataforma política que foi o Partido Galeguista e unha minoría consciente de escolleitos. En todas estas xeirais está presente o mozo Carballo Calero, primeiro

como dirixente estudantil e, despois, como un dos mozos máis activos no proceso de reorganización do movemento das Irmandades que culmina coa fundación do Partido Galeguista en nadal de 1931, onde é elixido para formar parte do seu Consello directivo.

Un dos traballos máis sinalados do Carballo galeguista e republicano foi desempeñado en Ferrol desde finais de 1932, cando reorganiza o grupo galeguista da cidade e participa activamente nos debates internos do Partido Galeguista sobre a estratexia a seguir despois da chegada ao poder das dereitas a finais de 1933. O “Grupo ferrolán do Partido”, do que el sería presidente, comeza a se constituír en outubro de 1932, como amosan varias cartas que dirixe a membros do Partido como Fernández del Riego ou Paz-Andrade, aos que solicita apoio para enviar a Ferrol “algunha persoa de peso que poda vir”, pensando en Lois Tobío e, en carta a Paz-Andrade, en Castela, Suárez Picallo ou o propio Valentín. Que a sementeira galeguista en Ferrol estaba agromando confirmao un sorprendido Paz-Andrade que lle contesta a Carballo dicindo que “non agardabamos tanto os que de Ferrol tiñamos coñecemento antigo e certo” da situación. Non era para menos pois, en expresión do propio Carballo, o obxectivo dos galeguistas debería ser conquistar Ferrol para que deixe de ser “colonia castrense de Castela, Ulster e Gibraltar galego” (19/X/1932).

Como líder do galeguismo de Ferrol, Carballo Calero ten tamén unha actuación sobranceira na definición do Partido sobre bases democráticas que conduce a unha alianza co grupo de Manuel Azaña e que o leva a integrar as listas electorais da Fronte Popular, en febreiro de 1936, e mesmo a ser compromisario para a elección de Presidente da República en maio daquel ano. Naquela época na que se ventaban aires de bloqueo da política autonómica, a alianza coas esquerdas era unha garantía para o proceso autonomista. Un breve artigo de Carballo, “Xa somos esquerda”, publicado n’*A Nosa Terra* (febreiro de 1934), incidía nos acordos tomados na recente asemblea do Partido Galeguista celebrada en Ourense —á que el non asistiu— e adiantaba o que se volvería confirmar na asemblea de 1935. Aínda que esta esquerda se define no marco do galeguismo e non da política xeral, a posición de Carballo reflicte a estratexia que estaban a defender as camadas máis novas do Partido, logo asumidas por cabezaleiros como Castela, Bóveda ou Suárez Picallo. Esta declaración mostra ben que a política galega cadraba cos rumbos da Europa dos anos trinta e que Carballo verbaliza claramente: “a radical, abismática diferenciación entre esquerdas e dereitas, é hoxe un feito obsesionante, dramático, imposible de escamotear”.

3.

Darei cabo a estes trazos sobre Carballo Calero, camiñando cara aos anos cincuenta, chegando canda el á terceira das cidades que marcou a súa biografía. Era Lugo unha cidade onde Carballo cursara por libre algunhas materias do bacharelato pero que anosou para sempre grazas ao seu casorio, pois alí moraba a familia da súa dona. Na cidade luguesa tiña xa algúns contactos políticos da época republicana, pois en 1932 Filgueira Valverde xa lle pide “nomes de rapaces galeguistas da provincia de Lugo” para seren contactados e á cidade de Lugo ía de cando en vez nos anos corenta desde a súa residencia de Ferrol. Como director do Colexio Fingoi botou quince anos de vida en Lugo, cidade que Carballo recordaría na conferencia pronunciada en 1974 no Centro Galego de Bos Aires, como unha cidade-acrópole recollida entre murallas, silandeira e moi apegada ao “terrón labrego”. Alí pasaría a maior parte do tempo no propio Colexio, con saídas intermitentes aos faladoiros do Méndez Núñez ou visitas a Trasalba, Compostela e á Real Academia Galega, onde ingresa no ano 1958.

A instalación profesional na cidade das murallas ten lugar cando o enxeñeiro Antonio Fernández López, primoxénito do coñecido emprendedor lugués Antón de Marcos, decide abrir un centro educativo que formase con novos criterios pedagóxicos a rapaces da cidade: un “colexio experimental”, en palabras do propio Carballo. Foi un proceso lento, que o propio Carballo viña acariñando desde anos antes. Como lle conta ao seu amigo Fernández del Riego, “sobre mi colocación en el Colegio de [Antonio] Fernández, vengo haciendo gestiones hace varios años” a través dos irmáns Emilio e Álvaro Gil Varela, aos que encontraba nas súas visitas vacacionais en Lugo. A confidencia feita a del Riego era polo mes de outubro de 1949. Aos poucos meses chegaría a confirmación de que fora o escollido.

A chamada de Fingoi cadraba coa situación persoal de Carballo pero tamén cos aires galeguistas que rodean aquel proxecto, pois galeguista é Antonio Fernández e o seu colaborador Álvaro Gil e galeguista é o arquitecto Gómez Román, que traza e dirixe a construción do edificio. E galeguista continuaba a ser Carballo Calero cando Antonio Fernández lle solicita, en xullo de 1950, que “se encargue de ir estudiando la organización del mismo [Colexio] para el próximo curso”, proposta que Carballo acepta decontado. El non vai a cegas a Lugo, aínda que non sexa consciente do traballo que lle esperaba –“xornadas de traballo de once horas diarias”, diríalle a Piñeiro–, pero con traballo e todo, Fingoi acabou por ser esencial na súa biografía de profesor e, sobre todo, de investigador e de resistente cultural asociado ao grupo Galaxia. Do ostracismo de Ferrol pasou a ser un daqueles “herois calados” que Luís Seoane encontra cando chega desde Bos Aires, en 1960, para conectar coa resistencia interior de tradición galeguista e republicana. Entre aqueles heroes, Seoane designa expresamente a Carballo Calero, a quen

visita no Colexio Fingoi. Cheo de saudades, escríbelle ao pouco de retornar a Bos Aires para dicirlle que “fuches a primeira persoa amiga de sempre que eu vin en Galicia e si denantes tiña por ti amizade e admiración, unha e outra renováronse nos dous días que pasei en Lugo”, para acabar con un “non sei cando voltaremos” (14/IX/1960). Non tardarían moito en se volver a ver.

Da estadia de Carballo en Fingoi ficaron fondas pegadas nos estudantes, de ambos os sexos, que por alí pasaron e nos seus compañeiros de profesorado. Pero talvez o máis relevante para Carballo foi que este traslado a Lugo coincidiu coa fundación da Editorial Galaxia e a aposta dos galeguistas do interior polo “rexurdimiento cultural”, no que Carballo, a xuízo de Piñeiro de decembro de 1949, “volverá ocupar o posto que lle corresponde” (carta de Piñeiro a Del Riego, 23/XII/1949). A obra de investigación que fixo Carballo nos tempos de Fingoi, malia as moitas horas que debía gastar en tarefas máis de xestión que de docencia, consolidou a súa biografía intelectual. Algunha das obras publicadas daquela ou máis adiante, de poesía e de narrativa, como *A xente da Barreira*, premio Bibliófilos Gallegos de 1950, xa estaban escritas antes de se asentar en Lugo. Pero en Fingoi escribe a *Historia da literatura galega contemporánea*, libro que alén dos seus textos de creación anteriores e posteriores, consagraría o autor na república das letras galegas.

Un fito importante na biografía intelectual de Carballo foi o de conseguir o título de doutor, que logrou coa tese *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea* dirixida formalmente polo seu amigo ferrolán Santiago Montero Díaz en decembro de 1954. Tivo un tribunal de prestixio, presidido polo decano Francisco Javier Sánchez Cantón (que pediu “meterse no tribunal”) e con Dámaso Alonso de gran figura, que lle promete (e cumpre) editar o texto na editorial Gredos. De como correu aquela sesión académica, e das observacións algo “sibilinas” (en expresión de Carballo) de Sánchez Cantón “encol de Castelao e [de] Otero”, dálle conta aos poucos días a Ramón Piñeiro (carta do 16/XII/1954). Debido a esta obra Carballo vaise convertendo no mellor experto sobre historia literaria galega, apadriñado polo grupo Galaxia. O gran proxecto da *Historia da literatura*, deseñado formalmente en 1956, está moi ben contado no epistolario cruzado de Carballo con Fernández del Riego e con Ramón Piñeiro, que fixeron de bibliotecarios amadores na procura de libros e folletos que o autor necesitaba para escribir o libro e para endereitar unha materia que tiña poucos e desatinados cultivadores naquela altura, segundo confesión propia.

4.

Unha brevísima coda para dar cabo a estes trazos biográficos do noso autor. A condición “experimental” do Colexio Fingoi, marcada por Carballo Calero, permite dicir que foi algo máis do que un colexio convencional que, de coidar as tarefas

dun centro de ensino, foi evoluindo cara a unha educación integral, con actividades extraescolares, especialmente teatrais e musicais, excursións e contacto coa natureza, afeccións que Carballo partillaba con Antonio Fernández. Ademais, o seu mecenas concedía bolsas de estudo a profesores e antigos estudantes e sufragou todo un Centro de Estudos do que saíron libros de etnografía e investigacións sobre a literatura medieval galega. A existencia da Granxa de Barreiros en Ortoá (Sarria), tamén debida á familia Fernández, facilitaba esta permeabilidade entre experimentación e estudo regulado, de modo que se pode dicir que Fingoi foi en Galicia, desde os anos cincuenta, un oasis de “institucionismo” ao modo da Institución Libre de Enseñanza de Giner de los Ríos e dos seus discípulos. Como aconteceu cos mellores centros inspirados pola ILE, tamén os escolantes de Fingoi saíron positivamente marcados por aquela experiencia dun ensino de calidade, distinto, pensado sobre todo para educar e non como un rito de paso na biografía de cadaquén.

En 1965 acontece un novo cambio de cidade e mesmo de ocupación para Carballo Calero, que lle permite retornar por segunda vez a Compostela. A universidade adoptara o acordo de introducir as disciplinas de lingua e literatura galegas na acabada de crear Sección de Lenguas Románicas. O que daquela era decano da facultade, Abelardo Moralejo, chamou ao seu vello coñecido dos anos trinta para encomendarlle aquela tarefa. Malia as dificultades iniciais, materiais e tamén familiares, a decisión de Carballo Calero foi inmediata: aceptar o traslado a Compostela, onde acadaría a condición de catedrático da materia no ano 1972, á mesma idade na que o seu mestre Otero Pedrayo chegara á de xeografía, vinte e tantos anos antes. Con esta chamada tivo a oportunidade de volver ás rúas que “moito tripei” nos anos de escolante universitario. Quen daquela retornaba a Compostela era unha persoa algo diferente da que a abandonara en 1932 no que se refire á non militancia política partidista, pero era a mesma no rigor intelectual, no compromiso coa lingua e a cultura galegas e na convicción de que, se en 1932 Ferrol debía ser rescatado da condición de “colonia de Castela”, algo semellante había que facer con Galicia na conxuntura do tardofranquismo e da transición á democracia e á autonomía. Naquel percurso biográfico padeceu tamén desabores e rupturas con vellas amizades e asistiu a polémicas moi destemperadas. Pero a imaxe máis sólida que fica de Carballo Calero é, empregando de novo palabras certas de Lois Tobío, a dun “mestre da nosa cultura non só no eido da filoloxía, en que sobranceaba, senón tamén como poeta, novelista, historiador e crítico”. Deste modo era visto polos seus coetáneos e así penso que o debemos ollar no día de hoxe.

Dixen.

RICARDO CARVALHO CALERO, PROFESOR E LINGÜISTA

RICARDO CARVALHO CALERO, TEACHER AND LINGUIST

Francisco Fernández Rei

1. LEMBRANZA DE DON RICARDO

Estudei a licenciatura de Filosofía e Letras (Románicas: Español) no mesmo andar deste edificio da Universidade de Santiago de Compostela (USC) en que hoxe a Academia honra a don Ricardo, como lle chamabamos os alumnos e alumnas; e en aulas deste mesmo andar, entre 1971 e 1974, asistín ás clases das súas de lingua galega de 3º curso, literatura galaico-portuguesa medieval de 4º e literatura galega moderna de 5º.

Con 18 anos, por primeira vez na miña vida, ía poder ter clases da lingua, e na lingua, que falaba desde meniño. Antes de matricularme, xa coñecía a súa gramática (a 3ª edición, 1970), sabía do seu método pedagóxico e tamén que controlaba a asistencia ás aulas. Preparaba con rigor cada clase para que as materias optativas que impartía tivesen a maior dignidade posible, e abofé que o conseguiu¹.

Das aulas de literatura moderna conservo unha lembranza inmemorable. Esgótase a 1ª edición da súa *Historia da literatura galega contemporánea*, que abrangía o século XIX, e non aparecera a 2ª edición, ampliada a 1936; pero tiñamos para nós o protagonista do maior esforzo de sistematización da literatura galega. Lembro o excelente tratamento da biografía e da obra de Rosalía e a paixón ó explicar figuras da nación do século XX que tratara moito e que tanto venerara e admirara, como Cabanillas, Pedrayo ou Castelao.

Xa non era o profesor tan distante dos cursos anteriores. Tiñamos obras de lectura obrigatoria e un traballo individual do que facía un seguimento. A min

1 Sobre os seus obxectivos, unha vez instalado na cátedra, comentáballe a Carmen Blanco (1989, p. 46-47): “Quixen, desde logo, que non se mirase o galego como unha asignatura máis ou menos encamiñada a facer exercicios espirituais de galeguidade. Estes exercicios espirituais son moi recomendábeis, pero o lugar de realizalos non é, de nengunha maneira, a cátedra. Esforceime porque os estudos atinxisen o nivel académico desexábel e, aínda que as actas demostran que o número de aprobados era moi elevado, non obstante procurei que, de todas formas, houbese unha certa peneira que non permitise que a asignatura fose depreciada polo exceso de facilidade con que se aprobase”.

mandárame estudar a vida nas aldeas de Berres, Laza e Vilardevós en textos de Manuel García Barros, Alonso Obregón e Silvio Santiago. Conservo a penúltima versión do traballo, con anotacións súas e asinado; a versión final mandoulla a Fernández del Riego, que a publicou no *Grial* 71.

Nos luminosos corredores deste primeiro andar da antiga Facultade de Filosofía e Letras, cruceime e saudei un bo quiñón de veces aquel home tan serio, de andar solemne. Un día achegouse a min e deume os parabéns por obter a cualificación máxima na materia de literatura galega moderna, xesto que moito me sorprendeu e me alegrou. Semanas despois formou parte do tribunal da miña memoria de licenciatura sobre a cultura mariñeira de Cariño; e cando defendín a tese de doutoramento sobre a morfoloxía verbal do galego oral, tiven a honra de que a xulgase nun tribunal presidido por Alonso Zamora Vicente.

Como dixen, admiraba moito a Ramón Cabanillas, que quería que o considerase “sempre como un discípulo, como un fillo”². Cando a Academia no 1976 lle dedicou o Día das Letras ó poeta cambadés, encargoulle a don Ricardo unha escolma poética do homenaxeado³. Ese ano, na cátedra publicou as sagas de *Na noite estrelecida* e planificou un libro de homenaxe da USC para que profesorado e persoas investigadoras da acabada de crear Facultade de Filoloxía tratasen a obra do autor de *Vento mareiro*; e como sabía que eu era da vila natal de Cabanillas, pedíume, a través de Constantino García, unha colaboración.

Foi unha inmensa honra participar nesa homenaxe, que se abre coa edición das cartas que o poeta lle mandara a don Ricardo desde Madrid, Lugo, Cambados... e que se fecha cun longo traballo meu sobre a lingua e a situación social do galego da viliña de Fefiñáns, “hoxe axugada á vila de Cambados”. Anos despois, cando José Luis Rodríguez me invitou a participar na homenaxe da Universidade compostelá e do Parlamento de Galicia a don Ricardo, colaborei cun texto sobre

2 “O que non me parez tan ben é que por escrito me trate de vostede. Cando me ten diante non se atreve a facelo. Non o faga tampouco por carta, que non llo merezo, pois ben sabe canto o quero e cómo desexo que considere sempre como un discípulo, como un fillo” (Carballo 2006, p. 569; carta a R. Cabanillas de 28 de novembro do 1958).

3 “Cabanillas quería-me muito, e eu quíxeno muito tamén. Tiña intención de que eu lle fixese unha antoloxía de poemas. Cabanillas é un escritor mui fecundo, publicou muitísimos versos, case todos están collidos na súa obra completa, na que eu fixen unha introdución. Mais na época en que eu o coñecín, Cabanillas agradábame sobre todo porque carecía de vaidade, paréceme que era un home xa chegado a unha serenidade que lle permitía desdeñar as formas externas da gloria literaria; e el decíame que entendía que producira demasiados versos e que lle interesaría que se fixese unha antoloxía co máis selecto da súa obra e desexaba que eu realizase ese labor, pero nunca mo encargou dunha maneira perentoria. Sen embargo, eu fixen algo parecido a isto cando a Academia Galega designou a Cabanillas figura epónima para o Día das Letras e me encargou a publicación do tomiño que cada ano adica á figura escollida, e entón intentei facer o que Cabanillas desexaba, seleccionando poesías de diversos temas con arreglo a certas orientacións que nunha carta me dera sobre o particular” (Blanco 1989, pp. 154-155).

os dialectalismos, os arcaísmos e os empréstitos do portugués na construción da lingua literaria de Cabanillas,

No primeiro semestre do 77 coincidimos nalgún dos seminarios das *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego* (USC 1977), o maior esforzo e o máis plural intento normativo da década de 1970. Nunha crítica positiva que fixo desas *Bases* que promovera o Instituto da Lingua Galega (ILG), definiunas como “documento conciliador”. Despois, saudámonos na rúa ou na librería Couceiro, nunha xeira en que defendiamos posicións contrapostas sobre que é o galego hoxe verbo do portugués.

Nos anos 80 só lembro falar con el en dúas situacións, e ben distintas. A primeira foi o 23 febreiro do 1981, cando o coronel Tejero acababa de asaltar o Congreso dos Deputados⁴. Esa tarde, despois das seis, saíra do meu despacho, que estaba no mesmo andar do seu na antiga Facultade de Filoloxía da praza de Mazarelos, e don Ricardo saíu ó corredor, só estabamos os dous e púxose a contarme o que estaba a pasar no Congreso. Eu nada sabía do *tejerazo*. Despedímonos, porque el quería marchar para a casa para ter información directa polo televisor. Eu fixen o mesmo.

A finais dos 80, cando andaba a loitar cun cancro, sabía do seu estado por Carme García Rodríguez, que fora colaboradora súa na cátedra. En xaneiro do 90 Carme contoume que estaba moi mal de saúde e moi doído coa actitude dos seus *irmáns* galeguistas, polo que me propuxo írmolo visitar. Como non tiña ningunha relación persoal con el nin coa familia, a desculpa que se me ocorreu foi ir invitálo para participar na homenaxe a Constantino García, que eu estaba a coorganizar como director do Departamento de Filoloxía Galega. Sempre resultaran cordiais as relacións entre o primeiro director do ILG e don Ricardo, que fora tamén o primeiro secretario do padroado do Instituto e o seu subdirector de 1972 a 1978; ademais, contestara o discurso de ingreso de don Constantino nesta Academia. A enfermidade avantara moito, pero a súa lucidez e a súa memoria parecíanme intactas. Moi amablemente díxome que tiña que facer unhas probas médicas e que, cando se recuperase, poríase a redactar algo para esa homenaxe.

Foramos visitalo o mesmo día en que Fraga Iribarne chorara emocionado ó ser investido presidente de Galicia. Con *finexza* falounos das bágoas de Fraga e como vía a autonomía neses momentos, e a seguir lembrounos os esforzos e os sonhos da

4 Verbo disto contáballes a Fernán-Vello e a Pillado (1986, p. 230): “Achava-me no meu despacho da Universidade cando un compañeiro me participou que ao través dun aparato de rádio se ouvían detonazóns producidas por armas de fogo na sesión do Congreso que se estaba a celebrar. Imediatamente comprendín que se tratava dun golpe de mao realizado por forzas insurxentes. Trasladei-me à miña casa para obter informazón directa ao través do meu televisor e permanecín fronte a el até a mañá do día seguinte, despois que vin saír à Carreira de San Xerónimo os deputados cuxo secuestro rematara”.

súa xeración para conseguir a autonomía e tamén o difícil que fora a súa vida e a dos galeguistas que no franquismo seguiran loitando pola causa de Galicia. Foi a primeira e única vez que lle ouvín falar de temas alleos a cuestións académicas e lingüísticas.

Na tarde do 25 de marzo do 1990 deixei o ILG para asistir ó seu funeral na igrexa compostelá de San Francisco. Como aínda non chegara o cadaleito, agardei acaroadado ó monumento de Asorey ó santo de Asís; e rematado o funeral, desandei o camiño e volví para o ILG. Semanas despois, cando retiraron os seus efectos persoais do despacho da Facultade de Filoloxía de Mazarelos, do que gozou na xubilación, tomei posesión dese espazo para a dirección e o arquivo do Departamento de Filoloxía Galega.

2. CARVALHO, LINGÜISTA CON VOCACIÓN MILITANTE E SERODIA

Na monumental *Historia da literatura galega contemporánea* investiu anos para xuntar datos, consultar textos e sistematizar a materia. A súa vocación primeira foi a literaria, para logo concienciarse do valor do instrumento lingüístico na creación. Definíase como “filólogo en xeral”, que nunha época da vida non se ocupara de “aspectos da lingua considerados en si mesmos, senón que estudaba a lingua como instrumento de expresión artística”. Fíxoo máis tarde ó redactar a gramática, cando se viu obrigado a considerar a lingua en conxunto, para logo ocuparse de traballos estritamente lingüísticos, aínda que moitos deles se relacionaban con estudos literarios (Blanco 1989, pp. 96-97).

A finais do 1963, cando non era lingüista nin gramático, asumiu resignado, e con vontade de servizo a Galicia, a redacción dunha gramática para a editorial Galaxia. Na correspondencia con Fernández del Riego manifesta o seu desacougo con esa encarga, sabedor de que persoas que poderían redactala non quixeron “arriscar o seu prestixio nista tarefa, que considerarán política e non científica”⁵.

En 1966 publicou a *Gramática elemental del gallego común* (en adiante, a *Gramática*). O seu modelo de lingua non é o que fala o pobo, senón o literario, o das

5 “En fin, eu estou xa embarcado na empresa, que me resulta penosa, e que posiblemente non satisfaga a ninguén: pero se a considerades necesaria ¿quén a ía facer? Os capacitados pra elo dificilmente quixerían arriscar o seu prestixio nista tarefa, que considerarán política e non científica. Terán medo a Dámaso Alonso, que ten dito que por moito tempo non será posible unha Gramática galega como a catalana de Badía. Isto é certo, pero nós queremos facer outra cousa. Mais hai moitos que consideran que isa outra cousa non hai por qué a facer. É dicir, que creen que o mellor é non facer nada” (Carballo 2006, pp. 395-396). Para o proceso de xestación e de elaboración da *Gramática* e as dificultades a que se enfrontou véxanse Freixeiro (2011, pp. 73-77), Montero (2011, pp. 133-136; 2020b, pp. 286-290) e González González (2020, pp. 119-124).

persoas cultivadas⁶. Na introdución da 1ª edición manifesta que tratará de describir o galego actual, unha lingua viva; porén

esta lingua viva no es el gallego vulgar, profundamente alterado en su pureza por la erosión de la lengua oficial y reducido en muchos casos a diferentes formas coloquiales empobrecidas. Es el gallego culto, el gallego literario, que aspira a ser un instrumento cabal de cultura, el que nos interesa (Carballo 1966, p. 13)⁷.

En todas as edicións, por exemplo, considera bo galego *antre*⁸, forma moi popular que emprega Rosalía, mentres que etiqueta de vulgarismo *corenta*, que xa usaban Sarmiento e Pintos e que é a forma da gramática de Saco e Arce, con presenza constante na de Carvalho; e desde a 4ª edición considera vulgar *meirande*, con uso literario desde finais do século XIX.

A *Gramática* está redactada en castelán, feito que xustificou con argumentos de conveniencia didáctica e polas limitacións que imponía o franquismo (Blanco 1989, p. 100). A lingua estatal é referencia constante nunha obra en que só se describen e ilustran as diferenzas do galego con ese idioma. Isto explica que na 4ª edición (Carballo 1974, p. 189) afirme que en galego “pueden darse contracciones del reflexivo o recíproco *se* con las formas del pronombre de tercera persona que representan el objeto directo” (*so, sa, sos, sas*)⁹; ou que en todas as edicións, en apartados da sintaxe, aparezan exemplos con pronomes átonos que son castelanismos sintácticos¹⁰.

6 En palabras de Rosario Álvarez (2011, p. 24), “O seu arquetipo é a linguaxe das persoas refinadas, isto é, urbanas e cultivadas, non o pobo galegofalante. Traslada así o prexuízo de que son as elites as que deben marcar o camiño da lingua correcta —como ocorreu adoito noutras sociedades—, sen lles dar a voz aos falantes como se comeza a propugnar na lingüística da época; pero sobre todo, desconsiderando que na situación sociolingüística de Galicia debería resultar evidente que non poden servir de fonte os que non o teñen como lingua habitual”.

7 Anos despois, na 4ª edición sinala que “el habla rústica espontánea ya no crea gallego, pero aún no se ha extinguido su fuerza modeladora para la adaptación del castellano” (Carballo 1974, p. 65).

8 “Esta forma [*antre*] es la empleada por Rosalía. Muchos emplean *entre*” (Carballo 1966, p. 180, n. 187).

9 Na 7ª edición (Carballo 1979a, p. 196) mantén ese texto e engade este parágrafo: “Pero aunque todos estos ejemplos están tomados de la literatura o del uso oral de ciertas comarcas, el gallego común evita en general, como el portugués, estas construcciones, por no sentir verdaderamente al pronombre *se* como capaz de admitir para objeto las formas pronominales *o, a, os, as*, a causa de su valor de signo de pasiva”. Poida que se documente esa contracción no galego literario ou, como di Mariño (2002, p. 77), poida que exista “nun galego urbano fortemente interferido polo castelán”; con todo, despois de varias décadas rexistrando e estudando o galego oral, estas estruturas non se documentaron no dominio lingüístico galego.

10 Sobre o castelán como referencia, Mariño (2002, p. 77) sinalaba que “en calquera caso, intencionalmente buscada ou simplemente forzada, a presenza constante do castelán como punto de referencia non soamente produciu o efecto inmediato de que o autor renunciase de entrada a facer unha gramática

A obra converteuse nun fito na historiografía lingüística galega. Nos anos 60 e 70 foi o principal instrumento para aprender a gramática da lingua propia de Galicia, con innegable influencia normalizadora¹¹.

3. GALEGO AUTÓNOMO E GALEGO REINTEGRADO

Nas primeiras edicións consideraba que o galego era “lengua autónoma, desprendida del tronco gallego-portugués” (Carballo 1966, p. 32; 1968, p. 38; 1970, p. 38) e na revisión da 4ª edición aínda o consideraba lingua de seu (Carballo 1974, pp. 71-72).

No artigo “Sobre os dialectos do galego” (1969, p. 4) sinalaba que “o galego (-portugués) aparez hoxe dividido en dous complexos dialectás: o galego (moderno) e o portugués. O galego representa en moitos aspectos o tronco primitivo. Ten conservado formas arcaicas que o portugués perdeu”. Analizaba as diferenzas morfolóxicas actuais deses dous complexos para logo sinalar que “máis importantes son as diferencias fonéticas, que supoñen un obstáculo infranqueable para os que soñan unha unificación total da ortografía dos dous idiomas”.

Segundo Montero Santalha (2020a, p. 120), a primeira manifestación pública reintegracionista faina a mediados dos 70 nun artigo xornalístico (Carballo 1975). Xa non considera o galego lingua autónoma, polo que no limiar da 7ª edición (1979a) fala da “necesidad de una reintegración del gallego en su mundo originario”.

O portugués vaise converter en referente fundamental, o que explica que, por exemplo, na morfoloxía verbal prefira agora as formas *de, des... esté, estás... e* que considere vulgarismos *dea, deas... estea, estas...* (Carballo 1979a, p. 230, n. 105; p. 233, n. 116); e se nas seis primeiras edicións da *Gramática* se manifestaba explicitamente en contra da ortografía etimolóxica co emprego de <g>, <j> e <x> para representar o fonema prepalatal fricativo xordo /ʃ/, por considerala

descriptiva do galego que fose completa e non parcial ou complementaria da castelá, senón que nalgún caso acabou por condicionar-la propia descrición gramatical do galego”.

- 11 Para Serafín Alonso (2000, p. 462), “estamos ante un volume que aparece no panorama da década dos sesenta e setenta como un logro cultural de máis elevado valor simbólico ca estrictamente científico. Un produto editorial que cumpriu o seu papel ata a chegada da gran revolución que experimentarán o estudo e o coñecemento científicos da lingua no último cuarto do século XX. Con todo, o intento de recompilación e exposición do código maioritario da Galicia da época —o denominado *galego literario*—, conserva a súa vixencia non como testemuña, senón como xuíz e parte das iniciativas emprendidas para a reconstrución, a unificación e o fomento do galego escrito na posguerra”.

“incongruente” e “arbitraria”¹², agora propugna unha escrita etimolóxica co uso deses tres grafemas¹³.

Fronte a quen defendía a individualización do galego moderno como lingua non subordinada ó portugués nin ó castelán, a proposta de Carvalho do galego reintegrado supuña a súa satelización na órbita do portugués, como antes podía converterse en satélite do castelán pola indefensión sociohistórica; porén, a súa proposta non era unha adopción do portugués como lingua de cultura dos galegos. A súa satelización “consiste nunha adecuación parcial da ortografía e da morfoloxía de maneira que se permita manter unha pronunciación galega sen demasiada arbitrariedade gráfica” (Santamarina 1989, p. 293)¹⁴.

Por que se deu esa mudanza na súa consideración do galego nas sucesivas edicións da *Gramática*, aínda que el dicía que era unha “evoluzón”?¹⁵ A comezos dos 70 Lapa consideraba que nin a fala nin a literatura galegas serviran para crear o galego literario e que a única saída estaba en aceptar o portugués literario¹⁶. Segundo Montero Santalha (2020a, p. 118), o artigo de Lapa foi unha “sacudida” na consciencia de Carvalho, que vai prestar máis atención ás perspectivas de futuro da lingua ó comprender “que não era razoável continuar indefinidamente

12 “El fonema *f* se representa por *x*. El intento de ortografía etimológica, que utilizaría *g*, *j* o *x*, es incongruente, pues sería arbitraria la elección de cualquiera de estos símbolos en el caso frecuente de que no hubiera ninguna de esas letras en el étimo: PERSĬCU > *pexego*, PASSĀRU > *paxaro*, CAPSŪLA > *caixa*. Además, si FUGĬERE puede reflejarse en *fugir*, FUGĬO no puede estar representado en la escritura por *fugo*, pues *go* no se lee *jo*. El modelo del gallego medieval o del portugués no sirve, pues en la lengua arcaica y en la actual del vecino país, *g*, *g*, *j* representan una palatal sonora *ʒ*, que el gallego moderno no conserva y que no siempre corresponde a *g* o *j* en latín. Es decir, que hay razones fonéticas para que se empleen siquiera dos grafías; pero en nuestro caso tenemos un solo fonema, y no parece lógico ni práctico exigir erudición histórica al que escribe” (Carballo 1966, p. 78). E o mesmo texto en Carballo (1968, p. 90; 1970, p. 91; 1974, p. 145). A 5ª e a 6ª edicións, as dúas do 1976, son reproducións literais da 4ª edición (1974).

13 “El fonema *f* se representa por *x*. Una ortografía etimológica más culta conserva el uso de *g* o *j* para representar el fonema sonoro *ʒ* del gallego antiguo, hoy ensordecido” (Carballo 1979a, p. 150).

14 Na súa xeira reintegracionista, manifestaba que non se debía “adoptar sen máis a ortografía portuguesa” e que se debería “estudar cada caso e ver o que é aceptábel e o que non en cada momento” (Blanco 1989, p. 190). Verbo do léxico dicía que “non hai necesidade de utilizar termos usuais no portugués normativo, cando existen termos consolidados dentro da nosa área galega” (Fernán-Vello e Pillado 1986, p. 179).

15 Carvalho manifestou que houbo “unha evoluzón que segue unha liña absolutamente recta” e que de ningún xeito “se pode crer que a última edizón, a anterior á miña xubilazón no posto de profesor de galego, supoña unha rectificación da primeira edizón publicada en 1966”. A 7ª edición da *Gramática* está implícita na 1ª edición e, entre esta e a derradeira, “máis que evoluzón de doutrina, hai aplicación sucesiva que se vai acomodando, na súa exposición en cada caso, ás posibilidades reais de actuación práctica de cada momento” (Fernán-Vello e Pillado 1986, pp. 175-177). Na análise que fai Monteagudo (2020) da súa evolución sobre a lingüicidade do galego, demostra que arredor do 1975 si houbo mudanza.

16 “Nada mais resta senão admitir que, sendo o português literário actual a forma que teria o galego se o não tivessem desviado do caminho próprio, este aceite uma língua que lhe é brindada em salva de prata” (Lapa 1973, p. 286).

na inércia histórica do *stand-by* quando as circunstancias sócio-políticas introducían unha situación nova –e dramática”.

O influxo de Lapa na súa nova postura sobre o galego parece innegable; con todo, como suxeriu Freixanes (2020, p. 111), tamén puido influír sentir que os seus *irmáns* galeguistas non contaban con el ou que deixaran de lle amosar a consideración que lle tiñan, ó apareceren “novos traballos filolóxicos, novas demandas e novas xeracións de estudosos da lingua, novas metodoloxías de campo, novas propostas (o Instituto da Lingua Galega créase no ano 1971)”.

Do 1979 é a súa disxuntiva, presuntamente ineludible, “o galego ou é galego-portugués ou é galego-castelán”, mantra que se rexistra en moitos escritos seus da década de 1980¹⁷. O galego só ten futuro como variedade satelizada do portugués ou do castelán. Xa non considera posible que o proceso de elaboración realizado nos dous últimos séculos, onde foi fundamental o impulso dos escritores do Rexurdimento, como el mesmo recoñecera, converta o galego nunha lingua independente deses dous xigantes. O galego, para Carvalho un “anano”, non tería a capacidade de desenvolver o seu rexistro culto nin de elaborar modelos lingüísticos para uso científico, administrativo ou literario, polo que tería que tomalos doutra lingua xa elaborada, dun dos dous “xigantes” que o rodean.

4. ALICERCES PARA A REINTEGRACIÓN DO GALEGO

A súa defensa de que o galego moderno é unha variedade do sistema lingüístico galego-portugués, onde se ten que reintegrar para frear a deriva castelanizadora, ten dous alicerces fundamentais (Fernán-Vello e Pillado 1986, pp. 176-178):

1º. A romanística universal, representada por un dos grandes mestres da lingüística moderna, Ramón Menéndez Pidal, que “indica de xeito absolutamente paladino nas primeiras páxinas da súa clásica *Gramática histórica*, tres romances actualmente na Península: un romance oriental, un romance central e un romance occidental, ao que Menéndez Pidal, como toda a romanística, chama galego-portugués”.

2º. A tradición galeguista, e particularmente a figura de Castelao, que defendeu “unha aproximazón do galego ao portugués até confundirse ambas linguas.

17 “O galego ou é galego-portugués ou é galego-castelán. Ou somos unha forma do sistema occidental [galego-portugués] ou somos unha forma do sistema central [castelán]. Non hai outra alternativa. Un galego en oposición á vez ao portugués e ao castelán é imposible. Un enano non pode loitar con dous xigantes que cruzan os seus fogos” (Carballo 1979b, p. 149).

Eu nunca cheguei a fazer unha manifestazón tan explícita”. En diversos textos apóiase, ademais de en Castelao, na autoridade de Murguía¹⁸.

Mestres da gramática histórica clasificaron o galego e o portugués nunha mesma unidade, pero na práctica prescindiron do galego. Meyer-Lübke (1926, pp. 51-53), a figura da romanística do período de entre séculos, no 1901 clasificou nove linguas: romanés, dalmático, rético, italiano, sardo, provenzal, francés, español e portugués; e considerou dialectos do portugués o galego, o portugués do norte, o portugués do sur, o azorés, o madeirés e o mirandés. Resulta claro que a súa formación sobre a realidade lingüística iberorrománica non era moi profunda nin de coñecemento directo, xa que consideraba o mirandés un dialecto portugués, cando se trata dunha variedade astur-leonesa, ou que ata o 1925 non lle ofreceu ó catalán o status de lingua diferente do provenzal. A súa *auctoritas* levou a outros romanistas a aceptaren esa clasificación e a consideraren o galego dialecto portugués.

No 1904 Menéndez Pidal (1968, pp. 1-2) seguiu a clasificación das linguas románicas de Meyer-Lübke, pero engadiu o catalán como 10ª lingua e cambiou o termo *portugués* por *galego-portugués* e *rético* por *ladino* ou *reto-romano*. En realidade, clasificou oito linguas e dous complexos lingüísticos: o galego-portugués co galego e portugués modernos; e o retorrománico, co romanche, friulano e ladino dolomítico.

Ata a década de 1970, durante case 150 anos de romanística científica, a presenza do galego nos manuais de referencia reducíase practicamente á mención da incuestionable fase medieval galego-portuguesa e a algunha outra mención para situalo como dialecto portugués por motivos xenéticos ou do español por motivos políticos. A romanística ignoraba o galego pola xeral ausencia de investigacións sobre ese “dialecto” portugués (Fernández Rei 1991, pp. 36-37; 1996, pp. 17-24; 2007, pp. 507-508).

O *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, que se empezou a editar no 1988 e que se converteu no referente da romanística actual, consagrou a existencia do galego, do romanche, do friulano ou do corso. O volume VI, 2 (1994) ábrese con 8 entradas do galego, ás que seguen as 40 do portugués, separados claramente os dous idiomas¹⁹.

18 Son moitos os textos onde aparecen explicitados eses alicerces. En Carvalho (1983) poden verse, entre outros, no artigo do 1981 “O galego e Castelao” (pp. 112-113) e nos artigos do 1982 “De ortografía galega” (pp. 119-120) e “A incomodidade do galego” (pp. 124-126).

19 No LRL a lingua galega ten un tratamento tan digno como as linguas catalá e occitana (vol. V, 2, 1991), pero cunha diferenza salientable: ningunha entrada sobre o catalán se publicou neste idioma e ningunha do occitano na lingua de Oc, mentres que sete das entradas do galego están en galego e unha en alemán (Holtus 1994, pp. 1-129).

Verbo do galeguismo histórico como alicerce da reintegración, na segunda metade do século XIX figuras relevantes como Antonio de la Iglesia ou Manuel Murguía defendían a identidade das linguas galega e portuguesa. Segundo Carme Hermida (1992, p. 111), no 1882 A. de la Iglesia incidía nesa identidade e afirmaba que, de traducirse ó galego unha poesía portuguesa, habería tan poucos cambios que pasarían desapercibidos. Murguía, piar do rexurdimento cultural e político de Galicia, no 1865 sostiña que o galego tivera “un completo desarrollo en el portugués” e que este “no es otra cosa que el gallego literario”; e no 1889, afirmaría que “el gallego es idioma nacional en Portugal”.

A consideración de que eran o mesmo idioma contiña contradicións, pois nin A. de la Iglesia nin Murguía insinuaron ningún lusismo ortográfico: o primeiro mantivo unha postura etimoloxista verbo da grafía do fonema /ʃ/, e aí remataba o seu achegamento á ortografía portuguesa. Murguía, nos poucos textos en galego que se lle coñecen, nin sequera adoptou este criterio. Outra contradición era a ausencia dunha identificación real entre as dúas linguas, pois non pretendían a submisión do galego ó portugués²⁰.

Como sinalou González Seoane (1996, p. 123), esas invocacións son un recurso retórico co que reivindicar o valor e a dignidade da lingua, que responden “a un desexo de subliñar-la importancia do galego como berce dunha moderna lingua de cultura”. Por outra parte, Elias Torres, nun traballo sobre cultura portuguesa e lexitimación do sistema galeguista (1999, p. 273), tentaba “mostrar como nas bases do galeguismo ocupa desde os seus inicios un lugar preferente o reintegracionismo cultural (e a ameaza do político) como alicerce da legitimidade de existir e reforzo da propia identidade e da soberanía cultural”. O reintegracionismo usado como un recurso retórico de lexitimación.

Fronte ó castelanismismo de Sánchez Albornoz, Castelao manifestáballes a este nunha coñecida carta o desexo de que en Galicia se fale tan ben o galego coma o castelán e á vez desexaba “que el gallego se acerque y confunda con el portugués, de modo que tuviésemos así dos idiomas extensos y útiles” (Carvalho 1989, p. 91). Fronte a isto, en *Sempre en Galiza* (1944), proclamaba a independencia lingüística do galego²¹.

20 “Recoñecer que se trataba do mesmo idioma non significaba pedirles ós galegos que escribisen en portugués nin aceptar que os textos medievais estivesen escritos nese idioma. A. de la Iglesia (1886), por exemplo, viuse na obriga de defende-la galeguidade dos documentos medievais e queixábase do comportamento daqueles que, en vendo un documento en galego, non dubidaban en afirmar que estaba escrito en portugués. Murguía (1896, pp. 178-179), aínda insistindo na identidade entre o galego e o portugués, lexitimou a pretensión dos galegos de escribiren no seu idioma e a creación dunha lingua literaria distinta do portugués” (Hermida 1992, pp. 112-113).

21 “Agás Menéndez y Pelayo non hai no centro de Hespaña un soio investigador que non se poña impudicamente ao servizo do feito hexemónico e non trate de furtar ou amingoar os merecimentos lingoísticos

Nunha análise da ideoloxía reintegracionista, Xavier Cordal Fustes (2009, pp. 352-353) salientaba que o proxecto lexitimador do reintegracionismo martela as citas de A. Villar Ponte e de Castelao, mais esquece o paradoxo de que case ninguén entre as elites do galeguismo deu o paso de escribir en portugués²².

Como recurso de lexitimación, para o galeguismo histórico o galego é pai do portugués (ou “lingua nai”), que foi lingua dun imperio colonial, lingua de varios países con prestixiosa literatura e indiscutida como unha lingua relevante, polo que o galego non é un *patois*; porén, que se use o portugués para defender o galego non ten efectos prácticos, porque non se está a defender o uso do portugués en Galicia.

5. REMATE

Levo 50 anos embarcado na tea de Penélope da nosa *questione della lingua*²³, desde que na primavera de outono do 1971 comecei a asistir ás clases de lingua galega de don Ricardo, que tivera un papel decisivo na redacción da normativa da Academia (RAG 1971). No mesmo curso 1971-72, na materia de lingüística xeral, fun alumno de Ramón Lorenzo, un dos autores do *Gallego 1* (ILG 1971), pioneiro método de aprendizaxe do idioma en que o ILG discrepaba nalgúns puntos da normativa da Academia; e no curso seguinte, ademais de alumno de don Ricardo e de Lorenzo, funo de Constantino García, cando no ILG traballaban na redacción do volume 2 do método.

Na primavera do 1974 integreime no ILG no proxecto do *Atlas lingüístico galego* e desde aquela, ademais de recoller e estudar o galego oral, participei en traballos

e literarios de Galiza. O galego, para eles, foi o galaico-portugués; pero agora sóio existe o portugués porque o galego xa non é língoa... A política centralista manexou de tal maneira os vocablos “idioma” e “dialecto” —aplicando o primeiro somentes á língoa do Estado— que a xente iñorante chegou a creer que o galego proviña do castelán; pero cando esa iñorma xa non corría como válida, entón rebaixábase a categoría do galego decindo que era un dialecto do portugués. E semellante idea, saída de Hespaña, sigue correndo antre estranxeiros de poucas letras. Ben saben os centralistas que a domiñación de Galiza endexamais será efeitiva antrementras fale un idioma diferente do castelán” (Castelao 1961, p. 287).

- 22 “Construíronse teorías sobre esa reticencia que van desde o menoscabo intelectual ata o paternalismo; chegouse a afirmar que aos líderes das Irmandades, e antes a Pondal ou a Curros, lles resultaba moi difícil a ortografía portuguesa. O desprezo das capacidades de quen foron sobranceiras figuras da Europa do seu tempo xa atacara o proxecto rosaliano, pero nas bibliotecas do precursor Sarmiento e tamén na de Rosalía, de Pondal, de Curros, de Risco ou de Otero —que lían grego e latín clásicos, francés, inglés, nalgún caso alemán e algunha outra fala exótica— o portugués era lingua preferente” (Cordal 2009, pp. 352-353).
- 23 Sobre os debates da *questione della lingua* galega e as propostas normativas desde 1950 á actualidade véxanse Alonso Pintos (2006), Fernández Rei (1991, 2001, 2008, 2018), Freixeiro Mato (2018), Herrero Valeiro (2011), Monteagudo (2003) e Sánchez Vidal (2010); sobre o reintegracionismo de Carvalho Calero e a codificación do galego véxanse Freixeiro Mato (2011, 2020) e Montero Santalha (2011, 2020a, 2020b).

de codificación en que o Instituto andaba á procura da “olorosa pantera”, da que se sente o recendo en todo o dominio lingüístico, pero non se dá cazado en ningures.

A comezos do século XIV, en *De vulgari eloquentia*, Dante Alighieri buscou o vulgar ilustre nas falas populares das rexións e das illas de Italia e tamén nas súas linguas literarias. Comparouno cunha pantera, que deixaba o seu perfume en todos os bosques e prados, en todas as cidades de Italia, pero non se deixaba ver en ningures, porque en ningures tiña a súa gorida; con todo, podía sentirse máis nunha cidade ca noutra²⁴.

A nosa “pantera”, da que se sente o recendo nos soutos e nos lameiros, nos peiraos e nas vilas de Galicia (e das comarcas estremeiras e do Val do Ellas), ten tres esteos fundamentais: a fala viva, depurada de castelanismos; a tradición literaria medieval e contemporánea; e o portugués, sobre todo, para o arriquecemento do léxico culto. Parafraseando a Méndez Ferrín (1999, p. 149), esa lingua literaria, ese vulgar ilustre, ten que ser radical e puro, sen castelanismos, e asemade popular e útil para a comunicación da cultura moderna.

Desde a primeira edición da súa *Gramática*, don Ricardo andou á caza da “recente pantera” nas fragas literarias das tres coroas poéticas do Rexurdimento (Rosalía, Curros e Pondal), sobre todo nas da cantora do Sar, e en menor medida, nos soutos e nos peiraos de Castela, Manuel Antonio e Amado Carballo. Nos anos 80 tratou de cazala coa súa concepción, máis ou menos ambigua, do galego-portugués, cando se converteu no referente indiscutible do movemento reintegracionista de Galicia.

24 “XVI. Postquam venati saltus et pascua sumus Ytalie, nec pantheram quam sequimur adinvenimus, ut ipsam reperire possimus rationabilis investigemus de illa ut, solerti studio, redolentem ubique et necubi apparentem nostris penitus irretiamus tenticulis. [...] [4] Que quidem nobilissima sunt earum que Latinorum sunt actiones, hec nullius civitatis Ytalie propria sunt, et in omnibus communia sunt: inter que nunc potest ilud disceni vulgare quod superius venabamur, quod in qualibet redolet civitate nec cubat in ulla. [5] Potest tamen magis in una quam in alia redolere [...] [6] Itaque, adepti quod querebamus, dicimus illustre, cardinale, aulicum et curiale vulgare in Latio quod omnis latie civitatis est et nullius esse videtur, et que municipalia vulgaria omnia Latinorum mensurantur et ponderantur et comparantur” (Dante Alighieri 1995, pp. 104-106).

[“XVI. Depois de bater os bosques e os prados sen ter atopado a pantera coa que empatizamos, debemos seguir os seus pasos con métodos máis racionais, se queremos perseguila, e ser o suficientemente intelixentes como para que caia nas redes ben atadas do noso enxeño esta fera da que notamos o recendo en todas as partes, pero que non vemos en ningures. [...] [4] E certamente os signos máis nobres das accións dos italianos non son en absoluto o patrimonio exclusivo de ningunha cidade de Italia, senón comúns a todos. Ben, entre estas podemos reconecer ese vulgar que estivemos perseguindo e que se deixa cheirar en todas as cidades pero que non fai a gorida en ningunha. [5] Non obstante, podemos sentir este recendo máis nunha cidade que noutra [...] [6] Xa atopamos o que buscábamos. Dicimos, entón, que o vulgar ilustre, cardinal, áulico e curial de Italia é o de todas as cidades, sen ser patrimonio exclusivo de ningunha; é aquel, en definitiva, a partir do cal podemos medir, sopesar e comparar todos os vulgares municipais dos italianos”].

É innegable que estamos perante unha figura da nación que, como el mesmo lle dixo a Carmen Blanco (1989, p. 226), “toda a miña vida estivo consagrada ao meu xeito, por suposto, non ao xeito dos demais, a traballar, non pola Galiza autonómica, que é un concepto dunha limitación circunstancial moi concreta, senón pola grande Galiza utópica, se se quer, que constituía o ideal dos homes que foron os meus mestres”.

Saúde e Patria da Lingua

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Pintos, Serafín (2000). O ideal de lingua na *Gramática* de Carballo Calero. *Grial*, 147, 461-474.
- Alonso Pintos, Serafín (2006). *O proceso de codificación do galego moderno (1950-1980)*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Álvarez, Rosario (2011). A gramática galega no século XX. O contributo de Carvalho Calero. En: Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé M. Sánchez Rei, eds. *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 13-29. <https://doi.org/10.17979/spucdc.9788497497718.013>
- Blanco, Carmen (1989). *Conversas con Carballo Calero*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1966). *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1968). *Gramática elemental del gallego común*. 2ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1969). Sobre os dialectos do galego. *Grial*, 23, 1-15.
- Carballo Calero, Ricardo (1970). *Gramática elemental del gallego común*. 3ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1974). *Gramática elemental del gallego común*. 4ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). Ortografía galega. *La Voz de Galicia* 27/VII/1975.
- Carballo Calero, Ricardo (1979a). *Gramática elemental del gallego común*. 7ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1979b). Sobre a nosa lingua. *Grial*, 64, 140-152.
- Carballo Calero, Ricardo (2006). *Epistolario a Francisco Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Transcrición e edición de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena.
- Carvalho Calero, Ricardo (1983). *Da fala e da escrita*. Ourense: Galiza Editora.
- Carvalho Calero, Ricardo (1989). *Escritos sobre Castela*. Barcelona: Sotelo Blanco.

- Castelao, A. Daniel (1961). *Sempre en Galiza*. 2ª ed. Buenos Aires: Centro Ourenzano [1ª ed.: 1944].
- Cordal Fustes, Xabier (2009). A ideoloxía reintegracionista. *A Trabe de Ouro*, 79, 347-367.
- Dante Alighieri (1995). *De vulgari eloquentia*. Vic: Eumo Editorial. Edición bilingüe.
- Fernández Rei, Francisco (1991). A 'questione della lingua' galega. *A Trabe de Ouro*, 5, 29-40. [Reproducido en: Henrique Monteagudo, ed. *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, 1995, 177-195].
- Fernández Rei, Francisco (1996). A posición do galego, lingua románica reemerxente. En: Ramón Lorenzo e Rosario Álvarez, coords. *Homenaxe á Profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 15-46.
- Fernández Rei, Francisco (2001). A Proposta de acordo normativo do 2001. Notas e documentos sobre a *questione della lingua* galega. *A Trabe de Ouro*, 48, 529-552.
- Fernández Rei, Francisco (2007). A problemática elaboración do galego moderno. *A Trabe de Ouro*, 72, 503-526.
- Fernández Rei, Francisco (2008). A creación do Instituto da Lingua Galega en 1971 e o desencontro normativo coa Academia. En: Xosé L. Axeitos, Emilio Grandío Seoane e Ramón Villares, eds. *A patria enteira. Estudos en homenaxe a Xosé Ramón Barreiro*. Santiago de Compostela: Real Academia Galega / Universidade de Santiago de Compostela / Consello da Cultura Galega, 985-1009.
- Fernández Rei, Francisco (2018). A codificación do galego moderno. O papel do Instituto da Lingua Galega e da Real Academia Galega nese proceso. En: Javier Giralt Latorre e Franco Nagore Laín, eds. *Lenguas minoritarias de Europa y estandarización*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 77-112.
- Fernán-Vello, Miguel A. e Pillado Mayor, Francisco (1986). *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Freixanes, Víctor F. (2020). Ricardo Carballo Calero na Academia. En: Anxo Tarrío e Armando Requeixo, coord. *Estudos arredor de Ricardo Carvalho Calero*. Cadernos Ramón Piñeiro XL. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 103-116.
- Freixeiro Mato, Xosé R. (2011). Carvalho Calero e a lingua galega: coherencia, compromiso e visión de futuro. En: Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé M. Sánchez Rei, eds. *Ricardo Carvalho Calero.: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 67-85.

- Freixeiro Mato, Xosé R. (2018). As primeiras normas da Academia e a perda da súa *auctoritas* na codificación do galego. *Verba*, 45, 299-340. <http://dx.doi.org/10.15304/verba.45.4207>
- Freixeiro Mato, Xosé R. (2020). Carvalho Calero e a codificación da lingua galega. *Sermos Galiza*, 397, 38-42.
- González González, Manuel (2020). A *Gramática elemental del gallego común* e a creación da cátedra de galego na USC, dúas referencias na historia do galego do século XX. En: Anxo Tarrío e Armando Requeixo, coords. *Estudos arredor de Ricardo Carvalho Calero*. Cadernos Ramón Piñeiro XL. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 117-135.
- González Seoane, Ernesto X. (1996). O debate sobre a independencia do galego na última década do século XIX. En: Ramón Lorenzo e Rosario Álvarez, coords. *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 121-131.
- Hermida, Carme (1992). *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Herrero Valeiro, Mário J. (2011). *Guerra de grafías e conflito de elites na Galiza contemporánea (textos e contextos até 2000)*. [A Coruña]: Através editora.
- Holtus, Günter, Metzeltin, Michel e Schmitt, Christian, eds. (1994). *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*. VI (2). *Galegisch, Portugiesisch. Gallego, Português*. Tübingen: Niemeyer.
- ILG = Instituto de la Lengua Gallega (1971). *Gallego 1*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1973). A recuperación literaria do galego. *Grial*, 41, 278-287.
- Mariño Paz, Ramón (2002). A obra lingüística de Carvalho Calero. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero. "Memoria do século"*. A Coruña: Universidade da Coruña / Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 67-106.
- Méndez Ferrín, Xosé L. (1999). Alonso e a saudade. En: Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra, coords. *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 147-151.
- Menéndez Pidal, Ramón (1968). *Manual de gramática histórica española*. Madrid: Espasa-Calpe. [1ª ed.: 1904].
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1926). *Introducción a la lingüística románica*. Madrid: Centro de Estudios Históricos. [1ª ed.: 1901. Versión de la tercera edición alemana, con notas y adiciones por Américo Castro].

- Monteagudo, Henrique (2003). A demanda da norma. Avances, problemas e perspectivas no proceso de estandarización do idioma galego. En: Henrique Monteagudo e Xan M. Bouzada, eds. *O proceso de normalización do idioma galego 1980-2000*. Vol. III. *Elaboración e difusión da lingua*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 37-129.
- Monteagudo, Henrique (2020). A individualidade do galego no pensamento lingüístico de Ricardo Carballo Calero. En: Francisco Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero, as formas do compromiso: Día das Letras Galegas 2020*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 329-357.
- Montero Santalha, J. Martinho (2011). Etapas no pensamento lingüístico de Ricardo Carvalho Calero. En: Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé M. Sánchez Rei, eds. *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 127-145. <https://doi.org/10.17979/spucdc.9788497497718.127>.
- Montero Santalha, J. Martinho (2020a). De Carballo a Carvalho. En: Bernardo Máiz, coord. RCC. *O Carballo que fun en Ferrol. Aproximación a Ricardo Carvalho Calero*. Ferrol: Club de Prensa, 107-124.
- Montero Santalha, J. Martinho (2020b). O contributo lingüístico de Carvalho Calero. En: F. Cidrás, ed. *Ricardo Carvalho Calero, as formas do compromiso. Día das Letras Galegas 2020*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 283-304.
- RAG = Real Academia Galega (1971). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma*. A Cruña: Real Academia Galega.
- Sánchez Vidal, Pablo (2010). *O debate normativo da lingua galega (1980-2000)*. [A Coruña]: Fundación Barrié de la Maza.
- Santamarina, Antón (1989). Estado e tarefas da lingüística galega. En: Dieter Kremer, ed. *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Université de Trier, 1986)*. Tübingen: Niemeyer 7, 289-310.
- Torres Feijoo, Elías (1999). Cultura portuguesa e legitimación do sistema galeguista: historiadores e filólogos (1880-1891). *Ler História*, 36, 273-318.
- USC = Universidade de Santiago de Compostela (1977). *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego. Resume dos seminarios celebrados na Universidade de Santiago de Compostela desde decembro de 1976 a xuño de 1977*. Madrid: Anaya.

III

Traballos de investigación e estudo

A TRADICIÓN BÍBLICA E CLÁSICA NA POESÍA DE CARVALHO CALERO
(CON COMENTARIO DE CINCO POEMAS) /

/ Xosé Manuel Vélez Latorre

ARREDOR DO PERGAMIÑO VINDEL:

FONDOS SIGNICATIVOS NA BIBLIOTECA DA RAG /

/ Ana María Menéndez Rodríguez

A TRADICIÓN BÍBLICA E CLÁSICA NA POESÍA DE CARVALHO CALERO (CON COMENTARIO DE CINCO POEMAS)

THE BIBLICAL AND CLASSICAL TRADITION IN THE POETRY OF CARVALHO CALERO
(WITH COMMENTARY ON FIVE POEMS)

Xosé Manuel Vélez Latorre

Resumo: Neste estudo tratamos a importancia dos mitos grecorromanos (e tamén dos mitos bíblicos) na poesía de Carvalho Calero. O mito sèrvelle non só como simple adorno estético ou culturalista, senón como medio de reflexión, nunha poesía filosófica e existencial de transfundo cristián. Algúns poemas de *Salterio de Fingoy* tratan a Orfeo, Dionisos, Xoán o Bautista e Salomé. Analízase o poema “Abisag”, publicado xa en 1931; un dos primeiros exemplos da recepción da poesía de Rilke no ámbito ibérico. Analízase tamén o poema sobre Catulo “Onde eu escrevo Lésbia, lé ti Clódia”, en que se dá unha reflexión metaliteraria sobre a voz lírica e a figura (e a realidade) da amada poética; un exemplo interesantísimo de recepción da tradición clásica nun poeta moderno. Os últimos poemas analizados son os dedicados á figura de Fénix e Aquiles, que parten dun profundo coñecemento por parte de Carvalho da *Iliada* de Homero, en concreto da situación do Libro 9 deste poema épico. A situación de Aquiles nese episodio ten curiosas semellanzas coa situación biográfica de Carvalho con respecto aos seus antigos amigos e compañeiros do grupo Galaxia. En todo caso, Carvalho é un mestre do xogo hipertextual na súa poesía.

Abstract: This study analyses the importance of Greco-Roman myths (and also biblical myths) in Carvalho Calero’s poetry. For Carvalho, myth is not merely an aesthetic ornament or a cultural display, but a means of reflection in order to achieve a philosophical and existentialist poetry with a strong Christian background. Some poems from *Salterio de Fingoy* [*Fingoy’s Psalter*] feature the figures of Orpheus, Dionysus, John the Baptist and Salome. The poem ‘Abisag’, published in 1931 is analysed as one of the first examples of Rilke’s poem of the same

name in Iberian literatures. It also examines Carvalho's poem about Catullus, 'Onde eu escrevo Lésbia, lé ti Clódia' ['Where I write Lesbia, you should read Clodia'], with its metaliterary reflections on the lyrical voice and the figure (and reality) of the beloved: a very interesting example of the reception of classical tradition in modern poetry. The final poems analysed are the two works about the figures of Phoenix and Achilles, a subject which come from the Ninth Book of Homer's *Iliad*. Achilles' situation in that book has interesting similarities with Carvalho's situation with regards to his former intellectual colleagues in the Galaxia Group. The study concluded by assessing Carvalho's contribution as the most interesting and complex example of intertextual play with the classical tradition in modern Galician poetry.

Palabras chave: Ricardo Carvalho Calero, poesía, mitoloxía, tradición clásica, Catulo, Aquiles.

Key words: Ricardo Carvalho Calero, poetry, mythology, classical tradition, Catullus, Achilles.

1. O USO DOS MITOS NA POESÍA DE CARVALHO: NIN DESMITIFICACIÓN, NIN DE-SACRALIZACIÓN

1.1.

O tratamento do mitos bíblicos e dos mitos grecorromanos na poesía de Carvalho prodúcese de diversos modos¹. En ocasións serve para unha evocación do mundo clásico ou dunha pasaxe dunha obra literaria grega ou romana que tratan ese mito. Noutras ocasións, evócase unha imaxe, unha estatua ou un cadro. Ás veces é unha aproximación irónica, que xoga co contraste entre o Mundo Antigo e o Mundo Actual, e non poucas veces, cun humorismo peculiar. Outras veces, utiliza a reflexión sobre o mito clásico para introducir unha meditación seria sobre temas existenciais que preocupaban os seres humanos da súa época².

-
- 1 Sobre a temática cultural na poesía de Carvalho Calero, véxase o capítulo correspondente no libro de Rodríguez Fer (1989, pp. 35-77). Ben entendido que neste traballo non se trata dun estudo, en xeral, do "culturalismo" ou da abundancia de referencias culturais e literarias na poesía de don Ricardo, senón especificamente do seu tratamento da mitoloxía grecolatina (e bíblica) e da tradición clásica a partir da recepción da obra de dous autores, un romano (Catulo) e outro grego (Homero) en poemas concretos da súa obra.
 - 2 Para o uso do mito grecorromano na literatura, e na arte en xeral, do século XX, véxanse Lasso de la Vega (1989) e José Manuel Losada (2016). A mellor aproximación ata o momento sobre o uso dos mitos grecolatinos, e doutras culturas, na poesía de Carvalho Calero é Pallarés (2002).

Neste último sentido, en moitas ocasións converte Carvalho a personaxe do heroe mítico e as súas aventuras nun símbolo do ser humano contemporáneo, en procura da verdade ou da transcendencia. Ao facer isto, seguía Carvalho unha tradición que xa viña do Mundo Antigo, especialmente do mundo da filosofía (Platón): a interpretación moral dos mitos. Véxanse poemas de *Futuro condicional* como o poema 29 de “Excalibur” ou moitos da sección “Avalon” (así o poema “Tántalo”, que en realidade reproduce e reinterpreta no xeito existencialista o mito de Sísifo).

Esa tendencia, no ámbito pagán, acentuouse na interpretación dos mitos clásicos por parte dos cristiáns. Estes, que rexeitaban a relixión politeísta grecorromana e a súa mitoloxía, aceptaron en ocasións unha lectura moral dos mitos e mesmo unha identificación de certos trazos dalgunha figura heroica mítica con figuras do mundo cultural e relixioso xudeu e cristiá que aparecen na Biblia. Ricardo Carvalho Calero recorre, efectivamente, en certas ocasións, a unha mestura de elementos pagáns grecorromanos cunha interpretación xudeocristiá; nisto fai algo parecido ao que facían os Santos Pais. Estes aproveitaban o material cultural pagán na medida en que podía ser posto ao servizo da doutrina cristiá, feito que se denominou co termo grego *chresis*, ‘aproveitamento’.

Hai dous destacados exemplos na obra cumio da poesía de Carvalho, *Salterio de Fingoy* (1961); unha obra atravesada pola reflexión sobre a transcendencia, Deus e o sentido da existencia humana³. No seu poema “A bacante e Dionisos”, a interpretación do tormento que sofre a bacante, da anulación do seu ser, é moi semellante á do papel que se dá ao sufrimento do crente na ascética e na mística cristiá (*imitatio Christi*): a crente debe sufrir e morrer para fundirse co deus/Deus, no Máis Alá.

Outro exemplo, moi explícito, é o poema “In memoriam”, en que se fai unha síntese da figura cristiá do Xoán o Bautista coa figura pagá de Orfeo. Hai que lembrar que neste libro Carvalho trata o mito de Salomé e Xoán o Bautista en dous poemas. O primeiro, titulado “Salomé”, é o poema 9 da sección “Novelo de pantasma”. No segundo, “In memoriam” (poema 7 da última sección do libro, ‘Oratorio’) Xoán o Bautista é comparado expresamente con Orfeo: igual que Orfeo movía as feras e animais salvaxes a seguilo coa súa música, Xoán o Bautista conmove mesmo os animais salvaxes coa súa mensaxe, que anuncia a inminente chegada do Salvador. Esta equiparación resulta curiosa e novidosa na tradición cristiá, dado que nesta (xa na antigüidade tardía) o que se tendía era a facer unha equiparación entre Orfeo e o propio Xesucristo.

3 O mellor estudo sobre a poética de *Salterio de Fingoy* ata o momento é o de Herrero Figueroa (1981).

A mesma equiparación entre Orfeo e Xesucristo é precisamente a que aparece no seguinte poema da sección ‘Oratorio’, o número 8, poema que pecha o libro: “A bacante e Dionisos”. Aí a bacante, no seu sufrimento, é identificada de modo claro co místico cristián, que por medio do sufrimento e da depuración do elemento humano e terreal se acerca ao ámbito divino e á inmortalidade, e mesmo á figura de Cristo, home e Deus.

1.2.

Un poema importante no tratamento da tradición bíblica é “Abisag”, do libro *Vieiros* (1931). Este poema pertence á obra poética temperá de Ricardo Carvalho Calero. É un poema importante por dúas razóns: por un lado, é testemuño do interese de Carvalho pola lingua alemá e pola poesía de Rainer Maria Rilke⁴, quen xa escribira un poema sobre a figura de Abisag. Por outro lado, anticipa parte do tratamento posterior dos mitos bíblicos (e grecorromanos) no noso autor; esa recreación dos mitos grecolatinos na poesía moderna que se dará en Carvalho está tamén inspirada pola que fai Rilke nos seus *Novos poemas*, unha obra que o autor ferrolán sen dúbida coñecía moi ben. Carvalho, xunto con Xosé María Díaz Castro no seu libro *Nimbos*, son os dous autores de poesía galega que máis fortemente recibiron a influencia da lectura directa de Rilke.

Os claros precedentes rilkianos para o poema “Abisag” de Carvalho, aínda non estudado, inclúen tanto o poema “Abishag” (en dúas partes), como o poema “David canta ante Saúl” (tamén en dúas partes), ambos os dous parten dos *Neue Gedichte* de Rilke.

Pero, á parte disto, hai un verso clave no que fala de que, no medio do seu éxtase amoroso non-carnal con Abisag, “a arpa (de David) soou/cantou sen nin-guén”. A alusión á arpa de David é una clara alusión metapoética: na antigüidade tardía e na Idade Media era un modo de xustificar a composición de poesía por parte dos cristiáns. Pero aquí a idea de Carvalho Calero é moi novidosa e audaz dentro da tradición. A arpa de David “toca soa” como consecuencia do amor non-carnal, puro e ideal, con Abisag. Aquí Carvalho alude a una visión elevadísima da creación poética impulsada por unha poesía amorosa, idealizada e pura, que remite ao *Cantar dos cantares*. Anulada a personalidade de David como a persoa que tanxe a arpa e canta, e polo tanto a inspiración de Iavéh ao seu Rei Unxido e Poeta, é o propio amor puro (en todo caso, impulsado por Abisag) o que tanxe a arpa.

4 Hai que recordar que o outro testemuño da recepción de Rilke en Galiza foi o grande amigo de Carvalho, Luís Tobío, tradutor dos *Sonetos a Orfeo*. Máis tarde chegaría a recepción de Rilke por parte de Xosé María Díaz Castro no seu libro *Nimbos* (1961) e noutros poemas.

Por outra banda, neste poema Carvalho fai unha síntese/fusión dos temas que aparecían en catro dos *Neue Gedichte –Erster Teil* de Rilke: os dous sobre Abisag, e os dous sobre Saúl tocando a arpa para David.

1.3.

Na cuarta sección do poemario *Salterio de Fingoy* (1961) é especialmente importante a presenza bíblica, a mitoloxía clásica (e especificamente o papel da muller na mitoloxía e a literatura universal), a reflexión sobre a teoloxía (teodicea, escatoloxía), o ben e o mal, a espiritualidade e a historia, e o papel da relixión nas identidades e no mundo contemporáneo. Son oito poemas que traen xa *in nuce* un aviso do tratamento do mitos grecolatinos e das figuras heroicas deses mitos que Carvalho desenvolverá na súa poesía posterior: tanto en *Futuro Condicional* (1961-1980), como nos seus dous libros finais dos anos 80, *Cantigas de amigo e outros poemas* e *Reticências...*

2. O POEMA DE CARVALHO SOBRE LESBIA E CATULO: UN XOGO DE ESPELLOS

Onde eu escrevo Lésbia lê ti Clódia. Se te mascaro é para conhecer-te. E o teu nome de outono pende inerte, na árvore do teu ser folha serôdia.	1
Trado de luz, furo a tua escura côdia, à procura do nó que te concerte, clave de sol que trocará, solerte, a oda mentida em certa palinódia.	5
O nome que eu escrevo te tatua dumha flora de lume que a pel nua despe da tua batismal paródia.	10
Mas se o alento do mundo embaça o espelho, e che é mester o cotidiám vencelho, onde eu escrevo Lésbia, lê ti Clódia.	14

Neste soneto de Carvalho, incluído en *Cantigas de amigo e outros poemas*, o autor ferrolán presenta a figura de Catulo e a da súa amada poética, á que o poeta latino chama nos seus poemas co nome de Lesbia⁵. Carvalho entra na polémica iniciada

5 Complementamos con este estudo do poema o breve comentario realizado polo profesor Lillo (1996, pp. 298-299).

desde as *Quaestiones Catullianae* de L. Schwabe, sobre se se debe identificar a Lesbia cunha muller real da Roma da época de Catulo; coa Clodia Metelli que coñecemos polas fontes históricas. Hai que recordar que a partir desa identificación desenvolveuse toda unha ‘novela’ sobre as relacións entre Catulo e Clodia, que marcou durante moitos anos os estudos filolóxicos e literarios sobre a obra do autor. Só desde que se reivindicou a autonomía do texto fronte aos referentes históricos ‘reais’ (e mesmo fronte ao ‘autor’ ou as ‘intencións do autor’) na crítica literaria, púidose poñer en cuestión esa ‘novela biográfica’ de Catulo e Clodia/Lesbia. Este cuestionamento produciuse no momento en que o “New criticism” norteamericano criticou a “falacia biográfica” na lectura de moitos autores literarios. Sobre o problema da identificación entre texto e realidade exterior ao texto, sobre a mediación do autor ou da instancia autoral e sobre o papel da recepción por parte do lector tamén reflexiona, en realidade, o presente poema do poeta (pero tamén crítico literario) Carvalho Calero. Toda a complexidade das cuestións literarias e metaliterarias que rodean este poema fai que este soneto do autor ferrolán sexa unha das máis logradas pezas da súa poesía, una poesía en que cada poema (e escribiu e publicou centos) é unha obra mestra.

Carvalho, profesor e crítico literario, coñecía ben a discusión que se producira sobre a relación entre autoría, ‘eu’ lírico ou voz lírica, texto, realidade exterior ao texto e recepción do texto por parte do lector nos anos 60 e 70. No contexto do “New criticism”, Kenneth Quinn xa fixera esa crítica na súa obra *The Catullan revolution*, referida precisamente a estes temas na obra do poeta de Verona.

En todo caso, o ‘eu’ lírico enunciador do poema xa fora posto en cuestión polo propio Catulo, que no famoso poema “Mihi par esse videtur”, se dirixe a si mesmo, ‘desdobrando’ en certo modo a súa propia personalidade, a súa propia voz.

Cando un poeta moderno quere render homenaxe a un poeta antigo ou reflexionar sobre a súa poesía ou poética, hai dous recursos básicos. Un deles é que o poeta moderno manteña a súa propia voz, manteña o seu ‘eu’ lírico de enunciador (o autor do texto), e interpele a figura do poeta antigo. Outra é que o poeta moderno fale coa voz do poeta antigo, tomando a máscara, a persoa, do poeta antigo: é o que fai aquí Carvalho. Hai que partir neste poema dunha ‘impersonación’ que fai Carvalho da figura do poeta Catulo: o ‘eu’ do poema é o propio Catulo.

A reflexión de Carvalho é sobre o feito de inventar un nome distinto para a amada, de modo que se crea unha personaxe literaria, Lesbia, diferente (?) do referente real, Clodia. Non obstante, esta reflexión pode estenderse á propia creación dunha obra poética, ás relacións entre poesía e verdade, na tradición pessoana (“O poeta é um fingidor...”).

Utilizando o soneto, Carvalho aproveita o estrito marco fixo da métrica para acentuar a complexidade estrutural. O poeta utiliza seis referentes/conxuntos

metafóricos para referirse ao proceso de creación da amada poética a partir da persoa real da amada.

O primeiro é o da máscara e está expresado a modo de oxímoro: “Se te enmascaro é para coñecerte”. A máscara que pon o poeta, a creación da amada literaria, é o único modo que ten o poeta de coñecer a súa amada: creándoa.

O segundo referente metafórico é o da árbore; por detrás está o eco da figura do escultor que corta a árbore, saca a fronde, quita a codia, procura o celme e a partir do interior da madeira crea unha escultura. O primeiro paso deste proceso de liberar a árbore dos elementos exteriores é a caída da folla: “o teu nome de outono” evoca as follas da árbore que caen nesa estación. Pero aquí hai un referente ao que sabemos da Clodia histórica, ou polo menos, da Clodia da “novela de Clodia e Catulo”. Clodia era entre nove e once anos maior ca Catulo; era xa unha muller madura, casada (e logo viúva), de aí que Catulo/Carvalho fale dun “nome de outono”. O “nome de outono” é ‘Clodia’, que caerá como folla en outono. En realidade, os versos 3-6 desenvolven a primeira comparación da amada cunha árbore: o labor do poeta é despoñala desa folla morta, furar a súa codia, buscar o seu celme (“nó”, verso 6).

O terceiro esquema metafórico é o da composición musical e o descubrimento da “clave” que permite modular esta. Habilmente, esta última metáfora enlaza precisamente co labor de Catulo como poeta introducindo dous termos técnicos propios da metalinguaxe dos estudos literarios relacionados coa poesía antiga. O primeiro é a “oda” (moitos poemas de Catulo son ‘odas’, é dicir, poemas en esquemas líricos da poesía eólica grega, en estrofas de catro versos, como a oda sáfica e a oda alcaica). O segundo é a “palinodia”: ben coñecida é a de Estesícoro de Himera, a ‘palinodia a Helena’. Esta referencia de Carvalho, aínda que ten ecos de Horacio (a Canidia do poeta de Venusia), tamén ten ecos de Catulo: no seu poema 42, o autor de Verona critica primeiro unha das súas amantes porque ela agora o insulta e non lle quere devolver unha copia dos seus poemas; pero nos dous últimos versos do poema, para conseguir que cambie a súa sorte, o poeta fai unha (mentida e irónica) palinodia gabando a beleza desa muller.

O cuarto esquema metafórico relaciónase coa pel e a tatuaxe. O poeta escribe sobre a pel da amada “unha flora de lume” que ao mesmo tempo ispe a súa pel.

O quinto referente metafórico é o bautismo, un referente cristiá que ten que ver coa asignación dun nome a alguén. O que fai o poeta (Carvalho/Catulo) é unha “bautismal parodia” porque é a parodia dun bautismo, é dicir, dar un novo nome a Clodia é unha ‘parodia’ (outro termo da retórica e da metalinguaxe da crítica literaria), unha imitación burlesca dun bautismo. Pero en realidade o novo nome vai ser o auténtico nome da amada (o que descubra a súa verdadeira identidade): ese

nome ‘ispe’ a amada do outro nome que a ‘bautismal parodia’ lle deu e lle asigna desde a súa infancia (todo nomear é, pois, parodia!).

O sexto referente metafórico e simbólico é o do espello. O “alento do mundo” embaza o espello: é dicir, as circunstancias do mundo exterior, da persoa real da amada, impiden que ela vexa no espello ese novo ‘eu’ que creou o poeta, esa ‘Lesbia’. Esa amada, que agora se arreda (como a Clodia na ‘novela biográfica’ do amor Catulo-Clodia) do poeta, volverá ser Clodia; necesita o vencello co cotián (“o cotidiám vencello”, v. 11) na medida en que se afasta da súa existencia na poesía do autor. Aí termina o poema, de forma circular, pero ese “Onde eu escrevo Lésbia lê ti Clódia” xa ten outro sentido: o da despedida, totalmente contrario ao do primeiro verso, en que se trataba da creación de Lesbia a partir da Clodia do mundo real, exterior.

Pero non só se alude, no final do poema, ao distanciamento final entre Catulo e a súa amada poética⁶. Tamén se alude a aqueles lectores modernos (estética da recepción) que precisan da identificación Lesbia-Clodia Metelli para dar sentido á poesía de Catulo.

Finalmente, neste xogo de espellos e *personae* (“máscaras”) poéticas, hai que pensar na contribución neste poema da persoa do poeta Carvalho Calero como poeta amoroso, tan presente na súa obra, especialmente en *Cantigas de amigo e outros poemas*.

En todo caso, pois, temos neste soneto varios niveis de lectura: un poema amoroso, unha homenaxe a Catulo e unha reflexión metaliteraria que chega aos aspectos da composición do propio texto. A composición circular do poema recorda tamén o uso do quiasmo que fai Catulo (no poema “Odi et amo...”). Cando un poema se basea no esquema do quiasmo A B b’ a’, o elemento a’ non é o mesmo que A; produciuse un enriquecemento do sentido ao longo do poema.

3. CARVALHO CALERO, HELENISTA: AQUILES E FÉNIX EN DOUS POEMAS

No seu penúltimo libro de poemas, *Cantigas de amigo e outros poemas* (1980-1985), na última sección do libro, a sección VIII, nas páxinas 177 e 179 aparecen, cos números 3 e 4, dous poemas sen dúbida interrelacionados. Son dous poemas

6 Véxase o poema 11 de Catulo: “Furi et Aureli...”, que representaría unha despedida final da súa amada.

sobre as figuras mitolóxicas de Fénix e Aquiles⁷, baseadas no Libro 9 da *Iliada* de Homero⁸.

A figura do personaxe homérico de Fénix, o preceptor e conselleiro de Aquiles (xunto co centauro Quirón, pero Fénix acompaña a Aquiles a Troia) aparece en dous poemas que poderían verse como un só: “Isto é o que nos foi dado. Mais nada”, e “Administrar o capital do noso destino”.

Resulta curioso que Carvalho Calero, que demostra aquí un profundo coñecemento da *Iliada*, acuda a un episodio dos que parecen menos importantes do poema de Homero, pero moi revelador do carácter do heroe Aquiles. Fai unha serie de reflexións por medio dun xogo literario, dado que os dous poemas están cheos de ironía, porque aquí Carvalho Calero inverte precisamente os papeis que Aquiles e Fénix teñen no subtexto orixinal.

En realidade, trátase nos dous poemas de palabras que Aquiles podería dirixir a Fénix; poderían considerarse un só poema, dado que a voz enunciadora non parece cambiar, é a voz de Aquiles; aínda que, ao non ser presentado explicitamente como tal, pódese fundir coa do enunciador lírico.

Fénix, na *Iliada* (IX, vv. 427-619), forma parte da embaixada de heroes aqueos, xunto con Áiax e Odiseo/Ulises, que acoden con agasallos á tenda de Aquiles para tentar unha reconciliación con Agamenón polo asunto de Briseida. Fénix recoméndalle a Aquiles prudencia no conflito con Agamenón e que acepte as ofrendas que lle son feitas.

Na *Iliada*, Fénix cóntalle a Aquiles a historia de Meleagro e a súa rabia contra o seu propio pobo, paralela á que Aquiles sente contra os seus compañeiros no bando aqueo, en especial contra Agamenón.

A ironía deste discurso de Fénix a Aquiles é que, no poema de Carvalho Calero, é Aquiles quen lle “recomenda” a Fénix prudencia. Se na *Iliada* o que fai un brillante discurso retórico é Fénix, aquí o papel retórico corresponde á voz enunciadora do poema, que podemos supoñer que é a de Aquiles.

Curiosamente, a “resposta” irónica que Carvalho pon en boca de Aquiles presenta a Fénix dous “contra-exemplos” que Fénix o prudente non debe seguir: Ícaro e Faetón. Curiosamente, os dous van morrer en plena xuventude tentando unha fazaña sobrehumana: voar. Aquiles vai tamén morrer en plena xuventude na busca da gloria, do *kléos*, na guerra de Troia.

Na *Iliada*, Fénix, ademais, dille a Aquiles que debe aceptar as ofrendas que traen os heraldos e negociar con Agamenón por dúas razóns: a primeira, porque

7 Lillo Redonet (1997, pp. 278-80) fai unha análise doutra presenza homérica na poesía de Carvalho, o poema sobre “Nausícaa”, de *Futuro condicional*.

8 Ambos os dous poemas foron recollidos na antoloxía *Fillos de Eva*, preparada por Pilar Pallarés, que dá algunhas notas sobre os personaxes citados nestes poemas (1992, pp. 187 n. e 188 n.).

a aceptación de agasallos e a negociación con heraldos son propias da sociedade civilizada; e a segunda, polas obrigas relixiosas que supoñen a situación en que se encontra: as Súplicas, personificadas, divinizadas, son fillas de Zeus.

Fénix propónlle a Aquiles dous exemplos claros do comportamento que debe ter: un positivo (a súa propia xuventude, en que non se deixou levar pola furia e non matou a seu pai) e un negativo (a historia de Meleagro que levou a súa furia contra a súa xinea e pobo). Curiosamente, o *logos* do Aquiles de Carvalho Calero fai, primeiro, unha proposición “en negativo” (o que Fénix non debe facer) e despois unha en positivo (o que Fénix e Aquiles deben facer).

No segundo poema de Carvalho Calero, Aquiles non fai ningunha alusión aos deuses, senón que fai un contraste entre as dúas actitudes vitais de Fénix e de Aquiles. Fénix é un “supervivente nato” segundo o mito grego. “Administrar o capital do noso destino,/ é unha forma de vivir”: Fénix consegue, a pesar de todas as súas desgrazas, seguir vivindo, sobrevivir.

O Aquiles de Carvalho ten un curioso ton gnómico, utilizando comparacións para referirse ao modo de asumir o destino do ser humano (xogo de cartas, carreira de cuadrigas, no primeiro poema; a metáfora bancaria do capital e as moedas no segundo poema). Aquí preséntase unha teoría fatalista e heroica da inmovilidade do *ethos* ou carácter de cada personaxe; o supervivente será supervivente, o heroe debe comportarse como heroe asumindo a súa morte.

Este Aquiles de Carvalho, de modo moi semellante ao de Homero, escolle unha especie de “fatalismo heroico”; prefere arriscarse a morrer gloriosamente e en plena xuventude: “Querer trocar a moeda do noso destino / é unha forma de morrer”. Aquiles prefere unha gloriosa morte. E faino por pura coherencia, asumindo a súa mortalidade, vendo no cumprimento do seu *ethos* heroico o sentido da súa existencia. O Aquiles da *Ilíada*, como o Aquiles de Carvalho neste poema, aparece como o primeiro heroe existencialista.

Esa é a razón de que, na *Ilíada*, se negue a negociar con Agamenón. En realidade, a coherencia entre o Aquiles de Carvalho Calero e o do propio Homero da *Ilíada* é total; o que introduce Carvalho é o xogo literario de presentar a Aquiles falando como un mestre da retórica e da ironía.

Porque estes dous poemas son tamén unha gran peza retórica de Carvalho Calero. Os discursos do Libro 9 da *Ilíada* eran vistos na antiga Grecia como a orixe da retórica. Cada un dos tres heroes que intentan convencer a Aquiles de que negocie con Agamenón utiliza unha das tres posibilidades da retórica: Odiseo/Ulises utiliza o *logos*, o razoamento hábil; Fénix o *pathos*, presentándose como unha especie de “segundo pai” de Aquiles, Áiax o *ethos*, aludindo a que se Aquiles deixa de combater por causa dunha moza fai traizón á súa condición e comportamento de heroe guerreiro. Carvalho escolle presentar no seu poema (que en realidade

é un poema sobre Aquiles) a Fénix, pero tendo en conta sempre os outros dous heroes, que están na mente do lector ou lectora que coñece o subtexto homérico.

Se analizamos a situación orixinal do episodio da *Ilíada* en que se basean os dous poemas de Carvalho, a posición de Aquiles, a do heroe que está disposto a morrer en plena xuventude por acadar a gloria, tamén pode estenderse a outro personaxe presente na escena homérica, Patroclo, e quizáis a Áiax. E a postura vital de Fénix, a do hábil supervivente, aseméllase á de Odiseo/Ulises, tamén presente na escena en Homero e sen dúbida, de modo tácito pero intertextualmente necesario, no poema de Carvalho. De feito, o intercambio de discursos entre Odiseo/Ulises e Aquiles, anterior ao intercambio de Fénix e Aquiles, xira tamén arredor das obrigas que supón o *ethos* heroico.

A última ironía do poema vén nos versos finais: na peculiar visión do mundo deste Aquiles/Carvalho as dúas actitudes vitais representan as dúas caras da mesma moeda. As actitudes dos dous personaxes son irreconciliables, pero quizais necesarias para que exista ese contraste. No Alén, a vida de Fénix e a morte de Aquiles “convergirán, como paralelas no infinito”. Mais se son paralelas, nunca converxerán.

Por outro lado, ese Alén, dinnos Aquiles e Carvalho Calero, é chamado “autenticidade”: para Aquiles e para Carvalho, pois, a única autenticidade está na arte, na literatura, dado que tanto Aquiles como Fénix son personaxes literarios.

Estes dous poemas teñen unha posición importante na derradeira sección do libro *Cantigas de amigo e outros poemas* (queremos postular que estes son os “outros poemas”): a sección VIII, que trata o tema da extrema vellez, da fin da existencia e do sentido último da vida.

E, neste sentido, estes dous poemas son unha reivindicación do propio Carvalho Calero nun curioso sentido. Aquiles, ao separarse da colectividade bélica dos aqueos e negarse a combater, pola ira que esperta nel o comportamento de Agamenón, fai unha reivindicación da súa autosuficiencia como heroe e como individuo fronte á comunidade, fronte ao colectivo. Tamén Carvalho Calero, nos anos 80, uns anos difíciles en que rompeu o contacto con moitos dos que foran os seus antigos compañeiros na loita cultural do grupo da Editorial Galaxia, reivindica esa autosuficiencia. Do mesmo xeito que a rebelión de Aquiles contra Agamenón e o resto dos líderes aqueos, a rebelión de Carvalho Calero ten, pois, deixando á parte o seu aspecto filosófico e existencial, unha clara intención política.

4. CONCLUSIÓN FINAL

Como se ve por estes exemplos presentados, cando Carvalho recorre a un hipotexto grego ou latino para o seu xogo intertextual ou hipertextual (Genette 1982), o poeta de Ferrol presenta a lectura como un xogo literario que esixe, para a súa

plena comprensión, unha investigación por parte do lector, un coñecemento moi detallado do poema grego ou romano obxecto de recepción, pero tamén doutros textos antigos, do seu contexto e das súas implicacións. Carvalho dá case sempre alusións indirectas das súas fontes mitográficas ou literarias clásicas e esixe un gran traballo de interpretación por parte do lector. Neste sentido, é un poeta plenamente “alexandrino”⁹. Só cun pleno coñecemento dese xogo hipertextual pode o lector chegar a unha completa atribución de sentido ao poema; ou mellor dito, a abrir todo o amplo abano de posibilidades de sentido.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Baldomir Cabanas, Xohán X. (2007). A poesía de Ricardo Carvalho Calero en *Futuro Condicional* (1961-1980). *Boletín Galego de Literatura*, 36-37, 7-36. Dispoñible en <http://hdl.handle.net/10347/2126>
- Carvalho Calero, Ricardo (1992). *Fillo de Eva. (88 poemas de Ricardo Carvalho Calero)*. Ferrol: Sociedade de Cultura Valle Inclán. Edición de P. Pallarés.
- Genette, Gérard (1982). *Palimpsestos. La literatura en segundo grado*. Madrid: Taurus.
- Herrero Figueroa, Araceli (1981). A procura da transcendencia en *Salterio de Fingoy*. *Grial*, 74, 480-489.
- Lasso de la Vega, José (1989). La presencia del mito griego en nuestro tiempo. *Gerión*, 2 (núm. extra), 99-114.
- Lillo Redonet, Fernando (1996). Algúns usos da mitoloxía clásica na poesía galega de Pondal, Cunqueiro e Carballo Calero. *Galicia dende Salamanca*, 1, 67-87.
- Lillo Redonet, Fernando (1997). La temática homérica en la poesía gallega. *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos*, 7, 263-286.
- Lillo Redonet, Fernando (1998). Presencia de Catulo y Tibulo en la poesía gallega del siglo XX. *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 14, 285-299.
- Losada, José M. (2016). Los mundos del mito. En: José M. Losada, ed. *Mitos de hoy. Ensayos de mitocrítica cultural*. Berlin: Logos-Verlag, 109-185.
- Pallarés, Pilar (2002). Carvalho Calero. Mitos para un exilio. En: Teresa López e Francisco Salinas, eds. *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero. “Memoria do século”*. A Coruña: Universidade da Coruña / Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 183-202.
- Rodríguez Fer, Claudio (1989). *Poesía galega. Crítica e metodoloxía*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

9 Sobre un modo de recepción da Tradición Clásica e un xogo intertextual “alexandrino” parecido noutros dous poeta galegos, Eduardo Pondal e Aquilino Iglesia Alvariño, véxanse Vélez Latorre (2015, 2019).

Vélez Latorre, Xosé M. (2015). A tradición clásica en *Lanza de soledá* (1961) de Aquilino Iglesia Alvariño: dun existencialismo agnóstico a unha relixiosidade mistérica. *A Trabe de Ouro*, 104, 61-73.

Vélez Latorre, Xosé M., (2019). Redescubrir Pondal para o século XXI: tradición clásica e creación poética n'Os *Eoas*. *A Trabe de Ouro*, 112, 69-82.

ARREDOR DO PERGAMIÑO VINDEL: FONDOS SIGNIFICATIVOS NA BIBLIOTECA DA RAG

CONCERNING THE VINDEL PARCHMENT. SIGNIFICANT COLLECTIONS IN THE RAG LIBRARY

Ana María Menéndez Rodríguez
Biblioteca da Real Academia Galega

Resumo: O obxectivo deste traballo é dar a coñecer aos investigadores un conxunto de obras que posúe a Biblioteca da Real Academia Galega arredor do Pergamiño Vindel, expostas na sede da institución en 2018 con motivo do Día Internacional do Libro, para incentivar a súa consulta e servir de base a futuros traballos de investigación.

Abstract: The aim of this work is to introduce researchers to a set of works owned by the Royal Galician Academy Library concerning the Vindel Parchment, exhibited at the institution's headquarters in 2018 on the occasion of International Book Day, in order to encourage consultation and serve as a basis for future research work.

Palabras chave: Martin Codax, Cantigas, Pergamiño Vindel, lírica profana galego-portuguesa, música profana galego-portuguesa, Real Academia Galega.

Key words: Martin Codax, Cantigas, Vindel Parchment, profane Galician-Portuguese lyric, profane Galician-Portuguese music, Real Academia Galega.

Que a Biblioteca da Real Academia Galega é un tesouro en si mesma non é, a estas alturas, ningún descubrimento. Sen embargo faise necesario, de cando en vez, lembrar a existencia de determinados fondos para difundir o seu valor e incentivar a súa consulta.

Non é obxecto deste artigo incidir na descuberta do Pergamiño Vindel nin na súa historia ao longo do tempo, que o lector atopará na bibliografía existente ao respecto, senón a posta en valor dunha serie de obras relevantes que posúe a

Biblioteca da RAG arredor desta xoia, tanto edicións facsimilares como novas ou estudos sobre o Pergamiño. A maior parte delas están relacionadas dalgún xeito coa Academia, ben por estar publicadas pola institución, ben por estar a cargo da súa edición algún académico, ben por ter pertencido á colección particular dalgún dos seus membros ou ben por ter sido difundidas no boletín institucional.

Estas obras, centradas exclusivamente no Pergamiño Vindel, foron expostas do 23 de abril ao 4 de maio de 2018 na sala de consulta da Biblioteca, con motivo da celebración do Día Internacional do Libro.

Coa organización desta pequena pero valiosa mostra bibliográfica lembrouse a desafortunada marcha de España, cen anos antes, desta xoia da lírica galego-portuguesa, mercada ao seu descubridor, Pedro Vindel, por Rafael Mitjana, diplomático e musicólogo afincado en Suecia.

A continuación ofrecemos ao lector unha relación destas pezas seleccionadas coa información que amosou cada unha delas e na orde en que foron expostas:

- 1- D'ORVENIPE, D. L. *Las siete canciones de la enamorada: poema musical por Martín Codax, juglar del siglo XIII*. En: *Arte Español*, T.II (febreiro 1914).

Sign.: RE 86/1.

Artigo de Pedro Vindel dando a nova do descubrimento. Emprega o pseudónimo D.L. D'Orvenipe. [Aberto pola pág. 27].

.....

- 2- *Importante descubrimiento*. En: *Boletín da Real Academia Galega*, N. 84 (1-6-1914).

Sign.: Sección Referencia

A nova do descubrimento no *Boletín* da RAG. [Aberto pola pág. 320].

.....

- 3- CODAX, Martín. *Las siete canciones de amor: poema musical del siglo XII* [sic]. Publícase en facsímil, agora por primeira vez, con algunhas notas recopiladas por Pedro Vindel. Madrid: [s.n.], 1915 (Imp. de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos)

Sign.: F- 984

Exemplar da primeira edición facsimilar do Pergamiño Vindel que pertenceu ao académico da RAG Eladio Oviedo Arce.

.....

4- VASCONCELOS, Carolina Michaëlis de. *A propósito de Martim Codax e das suas cantigas de amor*. En: *Revista de Filología Española*, T.II (1915)

Sign.: RE 111/1

Primeiro traballo cualificado sobre o Pergamiño Vindel. [Aberto pola páx. 258-259].

.....

5- OVIEDO ARCE, Eladio. *El genuino "Martín Codax", trovador gallego del siglo XIII*. En: *Boletín da Real Academia Galega*, N. 109, 111-114, 117-118 (1916-1917)

Sign.: Sección Referencia

Primeiro estudo galego sobre o Pergamiño Vindel. [N. 109, aberto pola páx. 1].

.....

6- OVIEDO ARCE, Eladio. *El genuino "Martín Codax", juglar gallego del siglo XIII según un apógrafo trecentista de su "cancionero"*. Texto literario (interpretación y crítica) por Eladio Oviedo y Arce; texto musical (interpretación y crítica) por Santiago Tafall y Abad. Coruña: [s.n.]: [191?] (Lit. e Imp. Roel). Separata do BRAG, N. 109, 111-114, 117-118 (1916-1917)

Sign.: 13762

Primeiro estudo galego sobre o Pergamiño Vindel.

.....

7- CODAX, Martín. *Cantigas*. [Edición] Henrique Monteagudo. Vigo: Galaxia, D.L. 1998.

Sign.: 37558

Edición facsimilar.

.....

8- CODAX, Martín. *Bañarnos emos nas ondas!: as sete cantigas, o pergamiño Vindel*. Edición Henrique Monteagudo. [A Coruña]: Real Academia Galega; [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia: Parlamento de Galicia, D.L. 2014

Sign.: 47731

Edición facsimilar.

.....

9- **PERGAMINO Vindel: cantigas de amigo.** Barcelona: M. Moleiro, D.L. 2016

Sign.: 49024

Edición facsimilar + volume de estudos. [Facsímile despregado].

.....

10- **PERGAMIÑO Vindel: un tesouro en sete cantigas.** [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia, 2017

Sign.: 49025

Catálogo da exposición celebrada en Vigo, que mostrou o orixinal do Pergamiño Vindel por primeira vez dende que marchara en 1918.

.....

Exemplar da primeira edición facsimilar do Pergamiño Vindel que pertenceu ao académico Eladio Oviedo Arce.

Lonxe de entrar a comentar cada unha das obras expostas no 2018, consideramos oportuno incidir en certos aspectos dalgúns dos exemplares.

A peza máis relevante foi, sen dúbida, a titulada *Las siete canciones de amor: poema musical del siglo XII* [sic], publicada por Pedro Vindel en 1915, segundo consta na portada, aínda que no colofón aclara que se rematou de imprimir o 10 de decembro de 1914.

A súa importancia radica no feito de conter o primeiro facsímile publicado do pergamiño, o que permitiu dalo a coñecer aos eruditos. Presenta ademais, como singularidade diferenciadora doutras edicións facsimilares, o feito de ser levada a cabo polo propio descubridor, que incluso ten participación activa na obra.

E aínda incrementa máis o seu valor o feito de tratarse dunha edición especial de tiraxe moi curta para distribución privada e da que tan só se poñen á venda, como se indica no verso da anteportada, dez unidades. Trátase, por tanto, dun dos escasos exemplares desta obra que se conservan na actualidade, procedente do fondo particular do académico numerario Eladio Oviedo Arce. O seu pasamento tivo lugar o 19 de xaneiro de 1918 e

dez días despois a súa irmá Visitación entregaba esta obra para formar parte dos fondos da Biblioteca da Academia.

Pois ben, a procedencia deste exemplar é outro valor engadido á súa singularidade, posto que Oviedo Arce foi o primeiro erudito galego que estudou seriamente o Pergamiño, coa colaboración do académico correspondente Santiago Tafall y Abad. Foi precisamente este exemplar o que lle serviu de fonte para a elaboración do citado estudo. O propio autor afirma no seu traballo:

Uno de estos ejemplares tengo yo, y lo guardo, como oro en paño [...] por el fotograbado, que tanto le avalora, de la preciadísima hoja por donde ha llegado hasta nosotros [...] el único Cancionero gallego del siglo XIII, de carácter profano y popular.

Este feito fai único este exemplar da Academia, que conta, ademais, con anotacións manuscritas na segunda parte da obra, titulada: “Facsimiles en detalle sobre fotografías restauradas”, concretamente na IV e V cantigas.

Outra das obras significativas é o mencionado estudo dos académicos Oviedo Arce e Tafall Abad titulado *El genuino “Martín Codax”, juglar gallego del siglo XIII, según un apógrafo trecentista de su “cancionero”*. O primeiro ocupárase da interpretación da parte literaria e o segundo, da interpretación da parte musical.

Trátase, como xa dixemos, da primeira investigación galega sobre a descuberta do Vindel. En Portugal, Carolina Michaëlis de Vasconcellos xa publicara o primeiro estudo cualificado en 1915, no número correspondente a xullo-setembro da *Revista*

de Filología Española, titulado “A propósito de Martim Codax e das suas cantigas de amor”, outra das pezas da mostra, onde, por certo, reclamaba unha edición depurada do texto literario así como unha interpretación do primeiro texto musical coñecido da música profana galaico-portuguesa.

O propio Oviedo Arce comenta no seu traballo sobre o facsimile feito por Vindel: “Por lo demás, era esto –el fotograbado del rollo o volumen codaciano– lo

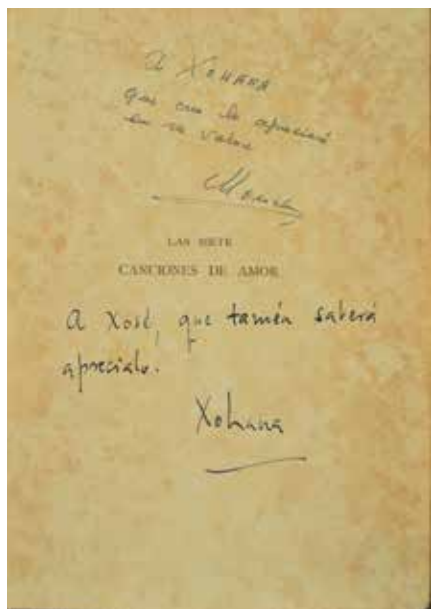
Exemplar do primeiro estudo galego sobre o Pergamiño Vindel publicado como separata do BRAG.

único aproveitable de la edición príncipe del nuevo Martín Codax, tipográfica-mente espléndida pero literariamente descuidada”, para máis tarde aclarar: “Era preciso hacer una edición completa y crítica de nuestro trovador vigués del siglo XIII”. Deste xeito quedaba máis que xustificada a elaboración do estudo por parte dos académicos.

Os seus autores dano a coñecer no *Boletín da Real Academia Galega*, que xa xogara un importante papel espallando a nova do descubrimento do Vindel e agora servía de canle para difundir este estudo do Pergamiño, nos números 109, 111-114 e 117-118, entre os anos de 1916 e 1917. Posteriormente sería editado como separata desta publicación.

Das restantes obras convén lembrar a oportuna edición realizada por Galaxia no ano 1998, a cargo de Henrique Monteagudo, con motivo da celebración do Día das Letras Galegas dedicado aos poetas da Ría de Vigo, así como a edición que a Real Academia Galega, a Xunta e o Parlamento de Galicia realizaron no ano 2014, coa tradución a sete linguas das cantigas de Martín Codax. Hai que destacar ademais a calidade excepcional da edición facsimilar do Pergamiño Vindel realizada polo editor Manuel Moleiro, ao que engade un interesante volume de estudos, sen esquecer o catálogo da exposición de Vigo, que trouxo de volta o Vindel a Galicia, e que está, xunto coas restantes obras, a disposición dos investigadores.

Convén apuntar que, con posterioridade á celebración da Mostra do 2018, a Biblioteca da Real Academia Galega seguiu a incorporar obras relacionadas co Pergamiño. Unha delas foi a publicada pola RAG no ano 2019 titulada *O son das ondas: as sete cantigas, o pergamiño Vindel*, e no 2021 a institución recibía a doazón doutro exemplar da valiosa e escasísima primeira edición facsimilar do Vindel, que pertencera ao escritor e académico Xosé Luís Franco Grande, quen o recibira como agasallo da anterior propietaria, a tamén escritora e académica Xohana Torres, amiga súa. O exemplar inclúe, como valor engadido, unha dedicatoria autógrafa da escritora ao seu amigo.

Exemplar de *Las siete canciones de amor* que pertenceu aos académicos Xosé Luís Franco Grande e Xohana Torres.

En definitiva, todas estas obras citadas, de excepcional calidade, convirten á Biblioteca da RAG nun importante referente para futuros traballos arredor do Pergamiño Vindel, actualmente na cidade de New York, propiedade da Morgan Library & Museum, que custodia alén mar esta xoia tan nosa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Codax, Martin (1915). *Las siete canciones de amor: poema musical del siglo XII* [sic]. Madrid: [s.n.] (Imp. de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos).
- Codax, Martin (1998). *Cantigas*. Vigo: Galaxia. Edición de Henrique Monteagudo.
- Oviedo Arce, Eladio (191?). *El genuíno “Martín Codax”, juglar gallego del siglo XIII según un apógrafo trecentista de su “cancionero”*. Coruña: [s.n.] (Lit. e Imp. Roel).
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1915). A propósito de Martin Codax e das suas cantigas de amor. *Revista de Filología Española*, II, 258-273.

IV

Documentos

PROPOSTA DE REFORMA DAS NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS
DA REAL ACADEMIA GALEGA (1970-1971),
PRESENTADA POR RICARDO CARBALLO CALERO EN 1979 / Henrique Monteagudo

PROPOSTA DE REFORMA DAS *NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS* DA REAL ACADEMIA GALEGA (1970-1971), PRESENTADA POR RICARDO CARBALLO CALERO EN 1979

PROPOSAL FOR THE REFORM OF THE ORTHOGRAPHIC AND MORPHOLOGICAL NORMS OF THE ROYAL GALICIAN ACADEMY (1970-1971), SUBMITTED BY RICARDO CARBALLO CALERO IN 1979

Henrique Monteagudo
Real Academia Galega

Resumo: No presente traballo dáse a coñecer a proposta articulada de reforma das *Normas ortográficas e morfolóxicas* da RAG presentada por Carballo á Academia en 1979 e reconstrúense os antecedentes e o curso da mesma, o que permite coñecer a evolución da posición de Ricardo Carballo Calero en relación coa codificación normativa do galego e supón unha nova achega á propia historia desta cuestión.

Abstract: This paper examines the submission of the proposal for the reform of the *Orthographic and Morphological Norms* of the RAG submitted by Carballo to the Academy in 1979. The proposal's antecedents and trajectory are reconstructed, which enables an analysis of the evolution of Ricardo Carballo Calero's position in relation to the normative codification of Galician and entails a new contribution to the actual history of this question.

Palabras chave: Ricardo Carballo Calero, Real Academia Galega, Normas ortográficas e morfolóxicas.

Key words: Ricardo Carballo Calero, Real Academia Galega, orthographic and morphological norms.

Nos ricos fondos de arquivo da Real Academia Galega localizamos un expediente interesante tanto para coñecer a evolución da posición de Ricardo Carballo Calero en relación coa codificación normativa do galego, canto para a propia

historia desta cuestión. O documento central do expediente é un escrito que, ata onde sabemos, permanece descoñecido e por iso nos pareceu oportuno dalo ao prelo, aínda que o seu contido non é novidoso, como de aquí a pouco se explicará. Trátase dunha proposta articulada de reforma das *Normas ortográficas e morfolóxicas* da RAG presentada por Carballo á Academia en 1979 de cara a unha nova edición revista e acrecentada. Como se sabe, en 1970 foran aprobadas e publicadas as primeiras normas ortográficas da RAG; no ano seguinte aprobaríanse as morfolóxicas e ese mesmo ano ambas as dúas foron obxecto de publicación conxunta (Real Academia Galega 1970, 1971). Este texto conxunto fora reeditado a finais de 1977 —o colofón leva a data do 2 de decembro—, ao coidado do propio Carballo, como axiña se verá (Real Academia Galega 1977).

Acompañando o envío da proposta á RAG, no arquivo desta institución consta unha carta do seu autor datada a 3 de abril de 1979. Nela, don Ricardo, despois de lembrar que fora o “principal autor” das normas de 1970-71, explica a oportunidade da súa proposta. Esta vai precedida de dous textos da súa autoría, fotocopiados do nº 59 da revista *Grial* (Carballo 1978a, 1978b): unha recensión da re-edición das *Normas* de 1977, propondo unha serie de emendas, e mais a primeira páxina dunha recensión das *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*, publicadas a nome da USC (Universidade de Santiago de Compostela 1977). Semella plausible que don Ricardo considerase estes textos como presentación ou xustificación da proposta de reforma normativa propiamente dita. Esta vén recollida en oito páxinas mecanografadas, articulada do seguinte xeito:

A. NORMAS ORTOGRÁFICAS (pp. 1-5), con tres apartados e un total de vinte artigos:

I. O abecedario galego: sete artigos.

II. O acento ortográfico: nove artigos.

III. Contraccións: catro artigos.

B. NORMAS MORFOLÓXICAS (pp. 6-8), con quince artigos.

Ademais dos documentos que constan no propio expediente, pescudamos no arquivo da RAG na procura de máis información que permitise reconstruír os antecedentes e o curso da proposta vertente. Para colocar o asunto no seu contexto institucional cómpre remontarse a un acordo da Xunta de Goberno da Academia de 11 de marzo de 1977, baixo a presidencia de Sebastián Martínez-Risco, na que se toma a decisión de reeditar as *Normas* de 1971 e enviar un exemplar a Carballo para a súa revisión previa. Coñécese que este foi moi dilixente no cumprimento da encomenda, pois na acta da seguinte xuntanza do mesmo órgano,

celebrada o 1 de abril do mesmo ano, acúsase recibo do exemplar co texto das *Normas* de 1971 corrixido por Carballo e acórdase o seu envío á imprenta.

A seguinte noticia sobre o asunto aparece na Xunta de Goberno de 14 de xaneiro de 1978, agora, tralo pasamento de Martínez-Risco ocorrido en setembro de 1977, presidida por Domingo García-Sabell. Trátase simplemente da recepción dos exemplares impresos da nova edición das *Normas*. Haberá que agardar máis dun ano, ao 29 de abril de 1979, para que nas actas deste mesmo órgano se dea conta da recepción da proposta de reforma presentada por Carballo. Probablemente haxa que explicar a oportunidade desta polo feito de que na Academia se decidira proceder a unha nova edición das *Normas*, segundo se deduce do texto dun oficio datado a 30 de abril de 1979. Neste ponse formalmente en coñecemento do interesado que a Xunta de Goberno da RAG “tomou coñecimento” da súa proposta “para terse en conta *na nova edición que das mesmas se pensa facer*” (salientado noso). Nun oficio semellante, datado ese mesmo 30 de abril, a Xunta de Goberno remite xerocopia da proposta a Xosé Filgueira Valverde e Ramón Piñeiro como membros da Comisión de Lingüística, para que “coa urxencia que lle sexa posíbel” emitan un informe sobre a mesma. É de notar que estes dous académicos formaran parte, xunto ao propio Carballo, da comisión que elaborara as normas ortográficas e morfolóxicas de 1970-71.

O plenario da RAG, en sesión celebrada o 3 de xuño de 1979, toma coñecemento da proposta de Carballo e decide crear unha comisión para estudala, composta polos dous académicos devanditos máis o secretario Francisco Vales Villamarín e o académico correspondente Abelardo Moralejo Laso, a quen “se lles roga se sirvan emitir o pertinente ditame á maior brevedade posíbel”, segundo reza a correspondente acta. Así e todo, máis dun ano despois, en setembro de 1980, o asunto aínda non fora tratado na corporación, pois nunha nota sen sinatura (probablemente do secretario) enviada ao presidente con data de 23 dese mes, advírtese de que “na última sesión ordinaria” do plenario da RAG se volvera sobre o asunto e se acordara solicitarlle tamén ditame a José Luís Pensado Tomé, membro correspondente da Academia e catedrático de Filoloxía Románica na Universidade de Salamanca. Segundo a copia do oficio remitido a este último, pedíuselle que remitise o seu ditame coa máxima urxencia para que puidese ser considerado, xunto aos dos devanditos académicos, na sesión plenaria prevista para o 26 de outubro seguinte.

Finalmente, cando o asunto vai ser debatido polo Pleno da RAG, cos ditames recibidos e enriba da mesa, Carballo retira a proposta, pois, segundo explica na carta enviada ao presidente a tal efecto, “desexo estudá-la baixo novas luces, para modificá-la ou anulá-la, segundo xulgue en conciencia máis conveniente” (reproducimos a cita textual que se recolle na acta da xuntanza do dito 26 de outubro).

Para entender esta decisión de don Ricardo cómpre ter en conta que entreméntres, a Xunta preautonómica —constituída antes da aprobación do Estatuto de Autonomía— creara ou ía crear unha Comisión de Lingüística presidida polo propio Carballo. Descoñecemos a data exacta da constitución desta Comisión, pero o dato relevante é que en abril de 1980 aprobou unhas *Normas ortográficas do idioma galego*, publicadas en maio, que estaban destinadas a ser oficializadas pola Xunta de Galicia. Deste xeito, a Academia quedaba á marxe da codificación normativa e, por tanto, a súa autoridade neste terreo ficaba en suspenso e posta en cuestión (Alonso Pintos 2006, pp. 268-276 e Fernández Rei 2018, pp. 87-89).

Como é sabido, a RAG retomaríaa un papel activo no proceso pouco despois, cando emprendeu, en colaboración co Instituto da Lingua Galega, a elaboración das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, que serían aprobadas en 1982 en sesión conxunta das dúas institucións e que despois serían oficializadas pola Xunta de Galicia. Posteriormente, a Lei de Normalización Lingüística, aprobada polo Parlamento de Galicia o 15 de xuño de 1983, estipulaba na súa disposición adicional que “Nas cuestións relativas á normativa, actualización e uso correcto da lingua galega, estimárase como criterio de autoridade o establecido pola Real Academia Galega”.

Pero volvamos á proposta de Carballo. Como se deduce da información que acabamos de ofrecer, durante aqueles anos o debate normativo entrou en intensa ebulición (Alonso Pintos 2002, pp. 120-134; 2006, pp. 211-300; Fernández Rei 2003, pp. 90-94; 2018, pp. 83-90). De feito, ao noso entender, a proposta en foco debe interpretarse á luz da previa publicación das *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*, elaboradas nunha serie de seminarios promovidos polo Instituto da Lingua Galega en que participaron mestres, filólogos, escritores e sociolingüistas —entre eles Carballo e outros representantes do incipiente movemento reintegracionista, como Martinho Montero Santalha— e que se celebraron entre decembro de 1976 e xuño de 1977 (Alonso Pintos 2002, pp. 124-126; 2006, pp. 229-238; Fernández Rei 2018, pp. 83-85). As *Bases* viñeron a lume a finais de 1977 cun prólogo de Domingo García-Sabell, que acababa de ser elixido presidente da RAG. Neste prólogo eran gabadas nuns termos non disonantes aos empregados por Carballo Calero pero nun ton ben diferente (verase máis adiante), por “teren procedido con deliberada atención ás tendencias existentes no proceso unificador, á procura dunha integración equilibrada das mesmas”, nunha “actitude realista e construtiva que se reflexa de xeito positivo nos resultados”.

Asemade, a finais deste mesmo 1977 aparece unha nova edición das *Normas ortográficas e morfolóxicas* da RAG de 1971 ao coidado do propio don Ricardo, segundo xa se explicou e tal como el mesmo declara na recensión publicada en *Grial* (1978a, p. 99). Esta era unha iniciativa que a primeira vista parecía extemporánea,

pois resultaba obvio que as *Bases* supuñan unha rotunda superación das *Normas*, tanto en extensión e sistematicidade canto en fundamentación lingüística e respaldo social. Semella altamente verosímil que esta reedición respondese a unha tentativa da Academia dos tempos de Martínez-Risco de afirmar a súa autoridade. Á vista das recensións que Carballo dedica a unha e outra obra, é claro que partillaba a iniciativa e o seu propósito vindicador, talvez agravado ao ter a sensación de que se cuestionaba a súa *auctoritas* non só como académico e principal autor das *Normas*, senón tamén —ou sobre todo— como catedrático universitario de Lingüística e Literatura Galega, o primeiro e aínda o único.

A defensa da autoridade da Academia que se tece na recensión de Carballo deixa pouco lugar a dúbidas: “a normativa lingüística [...] é unha función de política cultural que, co debido asesoramento técnico, pode e debe corresponder á Academia Galega” (1978a, p. 99). Porén, o noso autor, un intelectual lúcido, ao reflexionar sobre o feito de que a Academia non fose capaz de abordar as tarefas de codificación da lingua para as que fora fundada, concede que a Universidade dispón dunha capacidade de traballo de que aquela carece e recoñece que “a Academia, como todos os organismos similares, sofre actualmente unha crise de identidade. É evidente que non pode competir con outros organismos dotados para a investigación colectiva” (1978a, p. 98).

Ao noso entender, a proposta de reforma que presentou á Academia en 1979 tiña a mesma intención de afirmar a súa *auctoritas* persoal e a colectiva da RAG sobre a normativa lingüística. Naquela altura estaría preparando a sétima edición —que ía ser a derradeira— da súa *Gramática elemental del gallego común*, que veu a lume a finais de ano (o colofón está datado a 26 de novembro) (Carballo 1979). Practicamente todas as reformas propostas á RAG aparecen recollidas nesta *Gramática*. Así, os dous primeiros apartados das normas ortográficas da súa proposta aparecen cunha redacción idéntica (en castelán) e os mesmos exemplos nas páxinas 152-155, mentres que as normas morfolóxicas están recollidas nas páxinas 264-267. Igual acontece coas normas para as contraccións: as referentes aos pronomes atópanse na páxina 195 e as que atinxen ás contraccións das preposicións cos artigos e, no seu caso, demostrativos, indefinidos e pronomes persoais, nas páxinas 254-255.

Por outra banda, na *Gramática* declárase que as normas reformadas que Carballo propuña á RAG eran as codificadas pola “Dirección do Departamento de Filoloxía Galega da Universidade” (1979, p. 152), ou sexa, por el mesmo. Por tanto, eran as “Normas da cátedra de lingüística”, que con tanto afán e sen suceso perseguíu o investigador Serafín Alonso Pintos (2006, pp. 253-254), as que se ensinaban nas materias de lingua e literatura galegas da Universidade, cuxo uso se esixía aos estudantes destas (podemos dar testemuño directo e persoal disto).

Xa que logo, o que menos se pode dicir é que a estratexia de don Ricardo naquela altura era confusa: corruxía unha edición das *Normas* académicas en 1977, sendo que el mesmo non as seguía nas aulas da universidade, e adiantábase a impoñer as súas propias ao estudantado da facultade e ás publicacións do departamento, solicitando tardiamente a aprobación da RAG (1979) e non agardando a obtela nin sequera antes de aplicalas e estampalas na súa *Gramática*. E non só isto, senón que pouco despois contornaba novamente a autoridade da Academia ao presidir a Comisión de Lingua designada pola Xunta preautonómica en 1980.

Diríase, pois, que antes da súa xubilación como catedrático universitario de Lingüística e Literatura Galega que vía próxima (outubro de 1980) e no uso da autoridade que tal posición lle confería, Carballo pretendía deixar ben marcado un camiño decididamente orientado ao reintegracionismo —ben que, inicialmente, con cautela e nunha progresión pautada— que comezara a profesar moi poucos anos antes. Esta determinación iríao apuxando a rachar consensos traballosamente decantados durante décadas de cultivo e estudo do idioma, e moi particularmente nos anos precedentes. Aínda en 1978, a nota sobre as *Bases* publicada en *Grial* está inzada de afirmacións optimistas do tipo “no momento actual temos conseguido amplas zonas de concordia”, “hoxe, entre as persoas responsabeis, as diferencias son pequenas”, “se prescindimos das aberracións, podemos afirmar que non existe a anarquía de que algúns falan”, “no orde ortográfico e morfolóxico, pouco afasta actualmente aos cultivadores do galego” ou “o consenso xeral está atinxido en moitos puntos, e en todos os demáis, ou case todos, vanse reducindo cada día as diferencias” (1978b, pp. 103 e 109-110). Nos anos seguintes, esas distancias entre as distintas correntes normativas non farían máis ca incrementarse, deriva non imputable precisamente á corrente autonomista que non se afastou nin moito nin pouco das “amplas zonas de concordia” atinxidas á altura de 1977.

Cal é a razón da actitude progresivamente discordante de Carballo? Cando comprobou que os seus esforzos para impoñer a súa *autoritas* a prol da opción reintegracionista non obtiñan os resultados apetecidos, pois nin a Academia aceptaba maioritariamente esta orientación nin os seus postulados prendían na Universidade —onde non foi quen de deixar unha escola que o continuase—, radicalizaría progresivamente as súas posicións e tinguiría de acedume o seu discurso. Tamén é verdade que a esta radicalización puido contribuír o cambio de fase na política do idioma —e na política en xeral— que se produciu nos anos finais da década dos setenta e os iniciais da seguinte. Referímonos concretamente ao paso da fase experimental en que a cuestión normativa se contemplaba antes de 1980, a unha etapa máis resolutiva, unha transición de fase que coñeceu un momento crítico, un salto cualitativo e punto de non retorno, coa aprobación e oficialización das *Normas ortográficas do idioma galego* elaboradas polo ILG e a RAG en 1982.

A evolución da cuestión normativa contradecía as súas previsións anteriores en dous sentidos. En primeiro lugar, contrariaba a súa expectativa de que se resolvería “dun xeito gradual”, mediante “un proceso dabondo longo” no que “a lingua común” xurdiría dun “proceso de maduración” que non podía “forzarse, aínda que sí estimularse”. Aquel “consenso espontáneo” que propugnaba, ao que se debía chegar “progresivamente”, como “único xeito seguro de afincar un padrón lingüístico” íase arredado e en 1982 chegou o que el interpretou como un autoritario “degredo de unificación”, que tan enfaticamente refugaba (Carballo 1978b, p. 103). En segundo lugar, e sobre todo, viu frustradas as súas esperanzas, pouco realistas, dun avance imparable da posición reintegracionista. Sen dúbida, estas frustracións o arrastraron a unha posición de intransixencia.

Neste sentido, é significativa a súa reacción ante as *Bases*, que gabou como un “documento conciliador” pero que se negou rotundamente a aceptar. Á derradeira, a súa valoración positiva destas fundamentábase non no seu carácter de acordo de concordia, senón na súa convicción de que constituían unha claudicación cara ás súas posicións. É así que a recensión que lles dedicou rebe un triunfalismo moi pouco conciliador: celébraas porque considera que nelas “o isolacionismo se bate en retirada, o que nos semella moi positivo”, xa que “ou ben evolucionou cara unha posición reintegracionista, ou ficou desbordado por unha forte corrente reintegracionista que resultou maioritaria nos seminarios e impuxo en moitos puntos outros criterios” (Carballo 1978b, pp. 104-105).

O certo é que o rexeitamento das *Bases* por parte de Carballo e da corrente reintegracionista (Martinho Montero Santalha e José Luís Rodríguez, entre outros), a pesar das concesións que obtivera, e os acontecementos subsecuentes (culminados nas Normas da Comisión de Lingüística da Xunta de Galicia de 1980), foi determinante para convencer á corrente autonomista, amplamente maioritaria, de que nunca se chegaría a conseguir un consenso normativo. Desá convicción xurdiu o acordo normativo entre a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega de 1982.

Naquela altura, en franca minoría na Academia e perdida a súa posición privilexiada no campo da lingüística galega ao xubilarse da súa cadeira, Carballo Calero sentíase desautorizado e condenado ao ostracismo, optaba por afastarse voluntariamente do ámbito institucional e presentábase como unha vítima maltratada polo novo *establishment* autonómico, alimentando así a fábula da súa presunta marxinación, subxectivamente comprensible pero que non resiste o mínimo contraste cos feitos. Unha fábula que vén sendo engrosada de ano en ano ata os nosos días, con máis (lexítimo) afán reivindicativo ca necesaria ecuanimidade e obrigado respecto pola verdade histórica.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Pintos, Serafín (2002). *Para unha historia do estándar galego. As propostas do período 1966-1980*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Alonso Pintos, Serafín (2006). *O proceso de codificación do galego moderno (1950-1980)*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Carballo Calero, Ricardo (1978a). Normas ortográficas e morfolóxicas. *Grial*, 59, 98-102.
- Carballo Calero, Ricardo (1978b). Novas bases para unha normalización lingüística. *Grial*, 59, 103-110.
- Carballo Calero, Ricardo (1979). *Gramática elemental del gallego común*. 7ª edición. Vigo: Galaxia.
- Fernández Rei, Francisco (2003). Das Normas Ortográficas e Morfolóxicas do Idioma Galego da Real Academia Galega (1971) á proposta de modificación da normativa vixente (2001): trinta anos tecendo e destecendo. *Galicia dende Salamanca*, 4, 86-113.
- Fernández Rei, Francisco (2018). A codificación do galego moderno. O papel do Instituto da Lingua Galega e da Real Academia Galega nese proceso. En: Javier Giral Latorre e Franco Nagore Laín, eds. *Lenguas minoritarias en Europa y estandarización*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 77-112.
- Real Academia Galega (1970). *Normas ortográficas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Galega.
- Real Academia Galega (1971). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Cruña: Real Academia Galega.
- Real Academia Galega (1977). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. 3ª edición. A Cruña: RAG.
- Universidade de Santiago de Compostela (1977). *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*. Madrid: Anaya.
- Xunta de Galicia (1980). *Normas ortográficas do idioma galego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

[Carta mecanografada, con selo da Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago, asinada por Ricardo Carballo Calero]

Ilmo. Sr. Presidente da Real Académia Galega
A Cruña

Ilmo. Sr.:

No traballo adxunto, publicado con motivo da terceira edición das *Normas* da Académia, das que eu fun o principal autor, expuxen as miñas opinións, ou parte delas, a propósito das reformas que os novos tempos aconsellaban.

Coido agora chegado o momento de levar à próxima edición das *Normas* un mínimo de axustes à realidade de hoxe, vistas as diversas propostas de codificación que teñen sido formuladas, e a evolución das circunstancias socioculturais de Galiza.

Como se ve, as miñas propostas fican reducidas a algúns puntos nos que a normativa vixente, de inspiración castelá, pode ser ventaxosamente substituída por preceitos máis conformes coa estrutura fonolóxica do idioma. Admíten-se rectificacións suxeridas por outras entidades ou técnicos, como a separación na escrita do pronome enclítico e o verbo, e un sistema de acentuación gráfica equidistante do castelán e do portugués. As demais correccións son de detalle. A difusión actual do ensino do idioma fai perfectamente viábel a divulgación das emendas que se propoñen. Unha maior emancipación da ortografía con respecto à língua oficial do Estado, pode ser prudentemente diferida para un futuro en que o desenvolvemento da didáctica do idioma propio, co funcionamento dos resortes do goberno autónomo, facilite a reforma.

Propoño, máis unha vez, à Académia, unha redacción das *Normas* da mesma, que, como o presente escrito, reflexa, para información experimental dos señores membros da Corporación, as actualizacións que parecen indispensábeis.

Santiago, 3 de abril de 1979.

R. Carballo Calero

[Reproduccións de varias páxinas do número 59 de *Grial* que acompañan á proposta]

NÓRMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS

Sería de verdadeiro interés un estudo científico sobre os intentos realizados no país galego a fin de ordenar a ortografía de lingua. Habería que estudar a forma gráfica como se presenta o galego moderno nas obras publicadas ou nos testos manuscritos, dunha banda; e de outra, as formulacións sistemáticas que se teñen producido astra hoxe, teñan carácter pretendidamente total ou decididamente parcial. O mesmo podemos dicir verbo da regulación da morfoloxía.

A Academia Galega xurdiu na mente dos seus inmediatos promotores precisamente coa misión preferente de codificar o idioma. Comezou coa publicación dun Dicionario, que ficou pronto interrompida. Fora un comezo brillante. Tratábase dun dicionario histórico, dun dicionario de autoridades, non dun dicionario normativo. Para o seu tempo, o método e o plan eras excelentes. Moitos se teñen preguntado por qué non se reanuda ese labor. A resposta é que os progresos da lexicografía determinaron que os procedementos e realizacións válidos en 1913-1928 ficaran superados. Non se pode, pois, proseguir a obra hoxe cos supostos daquela. Entón —coidarán algúns— ¿por qué non se fai un Dicionario de nova planta á altura da técnica moderna? Tal Dicionario está en marcha; mais é a Universidade, e non a Academia, a que o configura. Os tempos, ao mudarse, cambian a disposición da escena científica. Hai saídas e entradas de personaxes, e as funcións corresponden ora a este, ora a aquél, segundo as esixencias da acción. Para esa obra, unha Academia como a galega non pode actualmente dispor do equipo necesario, que naturalmente se concentra na Facultade de Filoloxía.

Mais unha cousa é a lexicografía e outra a normativa lingüística. Esta é unha función de política cultural que, co debido asesoramento técnico, pode e debe corresponder á Academia Galega. A Academia, como todos os organismos similares, sofre actualmente unha crise de identidade. É evidente que non pode competir con outros organismos mellor dotados para a investigación colectiva. Qué camiños lle cumpra seguir para ser algo vivo dentro da cultura galega, é problema que terá de ser obxecto de profunda meditación polos que teñen a responsabilidade de rexela.

Cando a Academia Galega designou unha comisión, e esta unha ponencia, que elaborou o texto logo aprobado de normas ortográficas, a situación non era a de hoxe. Todo o mundo esixía da Academia unha resolución en tal sentido, e a Academia non tiña émulos na preocupación polo idioma. As normas ortográficas, aprobadas por unanimidade, mais non sen discusión, partiron da situación real dunha lingua que vivía en estado ventureiro, e que oficialmente só se estudaba —e precariamente— na Universidade. Os acadé-

micos foron modestos. Limitáronse a codificar a práctica consuetudinaria, que, dunha banda, presentaba certas vacilacións, e, de outra, fundábase na ortografía castelá. As Normas propuxéronse eliminar as dúbidas, e, ceibas de estemporáneo proído enxebrista, non tencioaron proscribir por ser as da lingua oficial as bases da escrita, adquiridas polos galegos na escola.

Endebén, as Normas tiveron que adoptar opcións ineludibeis nalgúns casos. De momento, esas opcións foron o único que suscitou controversia. A ninguén se lle ocorreu protestar porque, por exemplo, o sistema de acentuación gráfica mantivera os principios da ortografía castelá. Mais algúns manifestáronse sensíbeis ante o feito de que non se reflexasen na escrita vulgarismos fonéticos de contracción ou asimilación que a Academia, cun criterio histórico e comparativo, non se considerou obrigada a consagrar.

As Normas ortográficas foron aprobadas en xuntanza celebrada o 15 de febreiro de 1970. Dado ese primeiro paso na ordenación do idioma, semellou chegado o momento de abordar os máis rechamantes problemas de morfoloxía, o que desembocou na aprobación, con data 4 de xullo de 1971, de *Algunhas normas para a unificación morfolóxica da lingua galega*. A unha primeira edición das Normas ortográficas do idioma galego seguiu outra conxunta das ortográficas e morfolóxicas. Esgotadas esas edicións, agora aparece a segunda das normas conxuntas¹.

Nesta segunda edición non hai innovación algunha, que requiría acordo da Academia en xunta xeral. Mais téndose en conta que as normas morfolóxicas entraron en vigor despois das ortográficas, encargáronse ao preparador da edición a coordinación dos textos cando se realizou a primeira edición conxunta, de xeito que a linguaxe dos mesmos estivese de acordo, tanto na parte espositiva como na dispositiva, coas solucións adoptadas. Así, os textos foron revisados e corrixidos en cada nova edición nestes aspectos formais, para axustalos na medida precisa ás propias Normas, e o estilo destas ten sido, cando procedía, obxecto de retoque, esplaian-do algún concepto implicado, para lograr a necesaria precisión.

Moitos acontecementos culturais ocorreron desde que tais Normas foron redactadas, e semella lóxico, de acordo co espírito e a letra das exposicións que preceden á parte dispositiva, preguntármonos en qué medida poden modificarse, qué dúbidas se nos plantean aínda e qué enmendas procedería seguramente introducir.

Comecemos pola ortografía.

E a primeira dúbida é ésta: ¿resulta tan incuestionábel como en 1970 basearse na ortografía castelá? Téndose estendido, anque insuficientemente, o ensino do galego, ¿non estaremos xa en condicións de encetar a introducción dunha ortografía autónoma? Mais ¿tería de selo dobremente, é dicir, con relación ao castelán e ao portugués, ou compriría aprosimala á escrita deste último idioma, entendendo a autonomía ortográfica como reintegración no complexo galego-portugués? Semella lóxico que algunha forma de co-

¹ REAL ACADEMIA GALEGA, *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, segunda edición, A Cruña, 1977. Polo que se refire ás normas ortográficas, ésta é, realmente, a terceira edición.

ordinación no indumento gráfico dos idiomas xemeos se promovía ao seu tempo, pois iso facilitaríaa á nosa literatura o ascenso dun estatuto de expresión dialectal a unha situación de homologación —sempre falando en termos de grafía— con respecto ás máis variantes do romance occidental. Mais en qué medida e con qué gradación temporal compriría avanzar neste sentido, son problemas dos que a solución depende das circunstancias, e estas son en boa parte imprevisíbeis.

O abecedario galego.

I. 1. Á letra *g* non se lle recoñece máis sonido que o de velar. Efectivamente, o valor de palatal sonoro que ostentaba antigamente ante *e*, *i*, e que conserva en portugués, foi substituído polo correspondente xordo, que representamos con *x*. Pola mesma razón, *j* desapareceu do alfabeto galego, como non sexa para a escritura de palabras alleas. Representar simplemente por *x* ese sonido, é práctico. Mais fainos a ovella negra dentro da Romanía. Se fóramos un idioma isolado, como o vasco, poderíamos achegarnos á pronuncia na escrita canto tivéssemos por conveniente; mais tendo parentes próximos, e algúns tan próximos, aternos no aspecto gráfico exclusivamente á nosa comodidade, semella rústica incapacidade de adaptación aos usos indumentarios familiares².

Seguindo o principio de non afastarse innecesariamente das restantes formas gráficas actuais galego-portuguesas, debería retirarse a autorización para arcaísmos como *Alday*, *Albixoy*, que terían de escribirse con *i*. Esta autorización de tipo conservador introduciuse como unha enmenda no texto da ponencia, e cremos que xa pode ser eliminada, para maior coherencia da escrita.

I. 3. Siquera no caso de que concurran en posición acentuada dúas vogáis de grau medio da mesma clase e distinta abertura que comporte distinción significativa, debería asinalarse cun acento o termo marcado, como xa Sarmiento practicaba. Así *tóla* sería 'murrada' fronte a *tola* 'louca'.

I. 5. A representación con *nh* do *n* velar intervocálico está chamada a revisarse no caso de que aquel dígrafo pasase a ter o valor provenzal de *ñ*, como propugnan moitos partidarios da coordinación ortográfica co portugués.

I. 6. Reservar *x* para o fonema fricativo palatal xordo e escluilo nos cultismos, en que se substituiría por *s*, era a tendencia das *Normas*. Mais xa nelas se admite "nun certo número de cultismos, que o uso determina, como *sexo*, *texto*", onde sonaría *ks*. Dado o

² Se non nos dominara a preocupación de non romper o contacto cos máis dialectos do galego-portugués, doadamente resolveríamos o problema do *x* reservándoo para a pronuncia latina dos cultismos, e adoptando para o fonema palatal unha grafía distinta. Como en bable, foi ensaiada unha grafía *ȝ*. Poderíamos aceptala se o portugués tamén o fixese. Fica aberta, a longo prazo, esa posibilidade. Mais sería unha concesión demasiado xenerosa do portugués, para quen o problema non está planteado nos mesmos termos. O rendimento do fonema prepalatal fricativo xordo é nesa lingua moito menor que en galego, porque en galego non se mantivo o fonema sonoro correspondente, que se confundeu co xordo, co que este ten un grande rendimento no léxico e no discurso. Así, en galego, a ambigüidade do grafema *x* pesa moito máis que en portugués.

grande rendimento do fonema *š* en galego, a ponencia percuraba a eliminación de *x* como *ks* para evitar incongruencias do tipo *exixencia*, onde o primeiro *x* é *ks* e o segundo *š*. De feito, a conducta moi conservadora dos escritores galegos significa unha resistencia a transformar en *s* o *x* latino: *esixencia*. Xa que non estamos sos, e o portugués mantén o *x* = *ks*, teríamos que ser consecuentes, e reducir os casos de confusión ou incongruencia adoptando unhas grafías máis etimolóxicas en que o *g* e o *j* non fosen excluídos polo *x*. *Exigencia* sería unha forma admisíbel sobre a base dunha educación escolar que preparase o alumno³.

I. 7. A tendencia inmovilista dos escritores galegos e a súa vasalaxe á ortografía en que se educaron na escola castelá, é a única explicación do escaso éxito da supresión do *h* interior que esta norma preconiza, pois semella evidente a súa utilidade práctica.

O acento ortográfico.

II. 6. Cremos conveniente reservar o acento agudo para as vogáis tónicas, e utilizar o grave sobre as átonas. Así, escribiríamos *à* e non *á*, cando se tratase da contracción de preposición e artigo.

Polo que se refire a cuestións morfolóxicas, cremos que os tempos maduraron dabondo para introducirmos algunhas modificacións.

2. Un dos grandes éxitos destas *Normas* foi o desterro do *-l* nos nomes —sustantivos e adxetivos— ante o morfema de plural. Referímonos ao *-l* final do singular, que se converte en intervocálico ao formarse o plural. Se hai algo característico do galego fronte ao castelán, é a perda dese fonema en posición intervocálica. Fica aínda algún escritor que mantén o castelanismo, mais está isolado, e prodúz unha sensación estraña de supervivente reaccionario dunha era caducada. Razón de máis para que a Academia revise a súa posición polo que se refire aos monosílabos rematados en *-l*. Cremos que hai que distinguir aqueles que tiñan en latín un *so l*, como *solem*, e os que tiñan dous, como *mellem*. Os primeiros son os verdadeiramente rematados en *-l* en galego, e deben seguir, conforme á tradición, a regra xeral: *sol*, *sois*. Os segundos non son propriamente monosílabos, senón bisílabos rematados en *-le*, dos que o *-e* final pode omitirse por apócope; deben seguir a regra xeral dos polisílabos, engadindo *-s*: *mele*, *meles*. Un *so -l-* etimolóxico cae; un *-ll-* xeminado simplifícase.

O distinto tratamento do *-L-* en galego e en castelán crea moitos embrullos na mente dos que non teñen unha clara conciencia dos límites entre estes dous romances. Outro exemplo nolo proporciona a doutrina académica sobre a formación do plural dos adxetivos polisílabos do galego actual rematados en *-il* non acentuado, sen

³ A supresión do grafema *x* nos cultismos, e a substitución do mesmo por *s* é conforme á pronuncia real e é a solución do italiano. Obxeccións do tipo da formulada como perentoria pola identificación de *testo* 'escrito' e *testo* 'tapadeira', descoñecen a realidade lingüística dos homógrafos, os recursos distintivos do discurso e o feito de que en italiano se dá esa mesma homonimia. Para nós é a distanciación do sistema das linguas afíns o que se opón ao mantimento da solución "italiana". Non cremos que o galego —un dialecto do romance extremo-occidental— poda comportarse como se non esistira unha lingua normal nese dominio. Eso sería antieconómico.

tradición ou con tradición vacilante no galego histórico. Con todas as cautelas e reservas que a definición comporta, en fin de contas a Academia admite a solución do portugués e a solución do castelán. Opinamos que esta última é contraria ás leis fonéticas que rexen a historia do galego e debe escluirse, sen perxuicio, como sempre, da admisión de cultismos impostos polo uso.

10. O afán conciliador que presidiu os traballos da ponencia determinou a triplicidade de solucións no caso do sufixo *-BILE*. Seméllanos unha decisión, polo seu escesivo eclecticismo, pouco constructiva. Suprimiríamos o período final, que autoriza o castellanismo. O *l* continúa a crearnos problemas.

11. Habería que considerar *Galiza* como forma máis autorizada, e igualmente restrinxir todo o posíbel aos cultismos modernos e evidentes as formas sufixiais que se mencionan en que tivera de manterse a iode, o que é contrario ao desenvolvemento normal da lingua no seu período constituínte.

É a nosa opinión que unha edición futura destas *Normas* debe considerar estes extremos. Cicáis habería que introducir outras novidades, mais o carácter parcial das morfolóxicas debe se manter. A Academia non debe pronunciarse senón sobre puntos fundamentais, dado o estado da lingua, e debe deixar que maduren os problemas denantes de formular a solución unívoca.

C.

NOVAS BASES PARA UNHA NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA

Segundo informa ao lector deste opúsculo¹ o editor do mesmo, que non é outro que *Ediciones Anaya*, as páxinas presentes conteñen os resultados dunha serie de seminarios promovidos polo Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago, e adicados ao estudo dos problemas que plantea a normalización da nosa expresión idiomática.

Decimos normalización empregando esta voz no seu sentido primitivo, que desde logo comprende a regulación do idioma en canto á constitución dunha forma canónica que relegue á condición de dialectais ou vulgares as formas distintas. Porque a diferenciación dos conceptos de normalización e normativización, agora en uso dentro de certos medios galegos, non é, nin moito menos, unha diferenciación admitida por consenso universal, anque en determinadas circunstancias socioculturais pode ter rendimento práctico. Como as deliberacións das que neste opúsculo se reflexan os resultados, se refiren, non á política de implantación do idioma galego como idioma normal na sociedade galega, senón á elección de formas para unha lingua escrita común, está claro que se trata de normativización, seguindo a escola que distingue normativización de normalización.

Un limiar que firma o Presidente da Real Academia Galega expresa confianza en que non tardará en chegar a unificación definitiva da lingua, que haberá de se basear na consagración polo uso e na oficialización pola Xunta de Galicia. Con eses presupostos, hai que prever un proceso dabondo longo; e, á verdade, non é desexábel, agás polos que todo o fian de decisións autoritarias, un degreso de unificación, que, como o dictado no seu día para a constitución dunha entidade política con adicación exclusiva no Estado, non faría senón enmascarar a pluralidade real coa carantoña rixida dunha uniformación oficial.

A formación dunha lingua común require un proceso de maduración que non pode forzarse, anque si estimularse. Un consenso espontáneo ao que se chegue progresivamente é o único xeito seguro de afinar un padrón lingüístico. No momento actual temos conseguido amplias zonas de concordancia. Non podemos considerar discrepancias aos estragantes e aos ignorantes, que non representan normas diferentes, senón formas anormais de conducta. É absurdo situar no mesmo plano as opcións *claro-caro* dunha banda, e *científico-centífico* doutra. No primeiro caso opónse unha norma cultista a unha norma vulgarista; no segundo, opónse a norma á aberración.

Se prescindimos das aberracións, podemos afirmar que non existe a anarquía de que algúns falan. Iso puido ser noutrora. Hoxe, ante as persoas responsabéis, as diferencias son pequenas. Porque varíantes léxicas ou sintácticas do tipo de *en troques de-no canto de*, ou *abeirouse a-abeirouse* de non poden interpretarse como manifestación de anarquía. No orde ortográfico e morfolóxico, pouco afasta actualmente aos cultivadores do galego. Somentes están fora de concerto os que non se toman a molestia de informarse verbo do instrumento que pretenden manexar.

¹ *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*, Madrid, 1977.

NORMAS ORTOGRÁFICAS

I

O ABECEDÁRIO GALEGO

1. Eis a lista e o nome das letras que constitúen o noso abecedário:

a (a), *b* (be), *c* (ce), *ch* (che), *d* (de), *e* (e), *f* (efe), *g* (gue), *h* (agá), *i* (i), *j* (xota),
l (ele), *ll* (elle), *m* (eme), *n* (ene), *ñ* (eñe), *o* (o), *p* (pe), *q* (que), *r* (erre), *s* (ese),
t (te), *u* (u), *v* (uve), *x* (xis), *z* (ceta).

O signo *j* (xota) usa-se so na escrita etimolóxica ou en palabras alleas. *k* (ka), *w* (uve dobre) e *y* (i grego) tampouco se usan fora das palabras de outros idiomas que cumpra transcreber en galego ou nalguns casos en que se queira reproducir unha grafía etimolóxica ou arcaica.

2. A pronúncia destas letras é a mesma que en castelán, agás o caso de *e*, *g*, *h*, *n*, *o* e *x*, que requiren certas indicacións.

3. As vogais *e* e *o* teñen en galego dous sonidos: o de abertas e o de fechadas. Estas diferencias de timbre non se reflexan na escrita usual.

4. A letra *g* ten sempre na ortografía usual o sonido sonoro que corresponde ao castelán *ga*, *go*, *gu*, e final de sílaba nos cultismos. Non se usa, polo tanto, esta letra diante das vogais *e* e *i*, senón precedidas dun *u* mudo: *gue*, *gui*. Así, *gando*, *gomo*, *gume*, *ignoto*, *guedella*, *guizo*.

5. O *n* cando vai seguido de *h* (nh) soa como *ene* velar, separado da vogal que lle segue por unha xuntura silábica: *unha*. Este sonido, *n* velar intervocálico (*nh*), aparece nun número reducido de vocábulos: *unha*, *algunha*, *nengunha*.

6. O *x* soa como *ch* francés, prepalatal fricativo xordo, e non como *x* latino, *ks*, agás nun certo número de cultismos que o uso determina, como *sexo*, *texto*.

7. O *h* é un mero signo ortográfico, sen valor fonético. Usa-se so ao principio de dición, nos casos en que existía no étimo e non foi suprimido polo uso. Así, *horto*, mais *España*. Tamén ao final de certas interxeicións: *ah*, *oh*.

Combinado con *n* (*nh*) indica oclusión glotal ou linde silábica, segundo temos dito, e usa-se no caso do sonido nasal velar intervocálico.

N O R M A S O R T O G R Á F I C A S

I

O ABECEDÁRIO GALEGO

1. Eis a lista e o nome das letras que constitúen o noso abecedário:

a (a), b (be), c (ce), ch (che), d (de), e (e), f (efe),
g (gue), h (agá), i (i), j (xota), l (ele), ll (elle), m (eme), n
(ene), ñ (eñe), o (o), p (pe), q (que), r (erre), s (ese), t (te),
u (u), v (uve), x (xis), z (ceta).

O signo j (xota) usa-se so na escrita etimolóxica ou en palabras alleas. k (ka), v (uve dobre) e y (i grego) tampouco se usan fora das palabras de outros idiomas que cumpra transcreber en galego ou nalguns casos en que se queira reproducir unha grafía etimolóxica ou arcaica.

2. A pronúncia destas letras é a mesma que en castelán, agás o caso de e, g, h, n, o e x, que requiren certas indicacións.

3. As vogais e e o teñen en galego dous sonidos: o de abertas e o de fechadas. Estas diferencias de timbre non se reflexan na escrita usual.

4. A letra g ten sempre na ortografía usual o sonido sonoro que corresponde ao castelán ga, go, gu, e final de sílaba nos cultismos. Non se usa, polo tanto, esta letra diante das vogais e e i, senón precedidas dun u mudo: gue, gui. Así, gando, gomo, gume, ignoto, guedella, guizo.

5. O n cando vai seguido de h (nh) soa como ene velar, separado da vogal que lle segue por unha xuntura silábica: unha. Este sonido, n velar intervocálico (nh), aparece nun número reducido de vocábulos: unha, algunha, nengunha.

II O ACENTO ORTOGRÁFICO

1. Os acentos gráficos son na escrita usual o agudo e o grave. O primeiro indica tonicidade; o segundo contracción de palabras átonas, nos casos en que sexa costume rexistá-la por motivos de claridade. Así, *ás* significaría ‘membros de certos animais que lles serven para voar’, mentras que *às* indicaría a contracción da preposición *a* e o artigo *as*.

2. Os vocábulos monosílabos non levan acento gráfico, como non sexa no caso de acento diacrítico.

3. As palabras agudas acentúan-se graficamente cando rematan en *-a*, *-e*, *-o*, seguidos ou non de *-n*, *-s*. Así, *mazá*, *café*, *abó*, *irmán*, *refén*, *padrón*, *mazás*, *café*s, *abós*, *irmáns*, *reféns*, *padróns*.

4. Acentúan-se todas as palabras graves non rematadas en *-a*, *-e*, *-o*, seguidas ou non de *-n* ou *-s*. Así, *solúbel*, *móvil*, *álbum*, *carácter*, *solúbeis*, *ténis*, *Vénus*.

5. As palabras esdrúxulas acentúan-se todas. A efectos ortográficos consideran-se esdrúxulas as palabras acabadas en dúas vogais que poden formar un ditongo crecente. Así, *coidábamos*, *lóstrego*, *péxego*, *cámbio*, *língua*.

6. Calquer *i* ou *u* tónicos que por si sos ou seguidos de *-s* e precedidos de vogal formen sílaba, levan acento gráfico. Así, *aí*, *país*, *raíces*, *balaiústre*, *peúga*, *viúvo*. Exceptúan-se os casos en que aquel *i* ou aquel *u* vaian seguidos de sílaba que comece por *ñ*: *raíña*.

7. Na secuencia de tres vogais que non conteñan un ditongo nen constitúan tritongo, acentúa-se a segunda: *saía*, *moía*. Non levan acento *saia* porque contén o ditongo *ia*, nen *financieiro* porque presenta o tritongo *iei*.

8. O acento agudo utiliza-se con función diacrítica, é dicir, para distinguir as palabras que, tendo a mesma forma, diferén prosodicamente en canto que unha é tónica e outra átona, sempre que sexan monosílabas. A alternativa do acento agudo pode ser cero ou o acento grave.

É o caso de:

1. *ás* substantivo, *as* artigo, *às* contracción.
2. *dá*, *dás* verbo e *da*, *das* contracción de preposición e artigo.
3. *dé* verbo e *de* preposición.
4. *dó* substantivo e *do* contracción de preposición e artigo.
5. *é* verbo e *e* conxunción.

6. *máis* advérbio e *mais* conxunción.
7. *nó* substantivo e *no* contracción de preposición e artigo.
8. *nós* pronome suxeito, ou complemento con preposición, e *nos* pronome complemento sen preposición ou contracción de preposición e artigo; así como *vós* pronome suxeito ou complemento con preposición e *vos* pronome complemento sen preposición.
9. *pór* verbo e *por* preposición.
10. *vés* de *vir* e *ves* de *ver*.

9. Nas palabras compostas que non marquen cun guión a unión dos seus elementos, consideraráse que hai unha soa palabra a efectos de acentuación. Se os vocábulos fosen unidos por un guión, cada elemento conservará a súa independencia ortográfica. Así, *fervellasberzas*, *épico-didáctico*, *deitarán-se*.

III CONTRACCIÓN

1. Como regra xeral, as palabras escribiránse na súa integridade, deixando á pronuncia, segundo o uso o pida, a observancia das elisións ou troques de sonidos por asimilación que sexan oportunos.

2. Non se efectuarán na escrita máis contraccións que as admitidas polo uso.

Así:

1. as de pronomes persoais entre si: *mo, ma, mos, mas; cho, cha, chos, chas; to, ta, tos, tas; llo, lla, llos, llas; nolo, nola, nolos, nolas; volo, vola, volos, volas; llelo, llela, llelos, llelas*.
2. a preposición *a* co artigo determinado: *ao, à, aos, às*.
3. a preposición *de* co artigo: *do, da, dos, das; dun, dunha, duns, dunhas*; cos pronomes tónicos de terceira persoa: *del, dela, deles, delas*; e cos demostrativos: *deste, desa, daqueles, etc*.
4. a preposición *con* co artigo: *co, coa, cos, coas; cun, cunha, cuns, cunhas*.
5. a preposición *en* co artigo: *no, na, nos, nas; nun, nunha, nuns, nunhas*; cos pronomes tónicos de terceira persoa: *nel, nela, neles, nelas*; cos pronominais que comezan por vogal: *neste, nesa, naqueles, noutro, nalgun, nalgures*.
6. a preposición *por* co artigo determinado: *polo, pola, polos, polas*.

4. A asimilación ao *l* que primitivamente iniciaba o artigo (*lo, la, los, las*) do *r* con que remata *por*, e que determina a última das contraccións rexistadas no número anterior, dáse tamén, na pronuncia vulgar, no caso de outras palabras terminadas

en *-r*, e tamén en *-s*; pero fora do caso indicado, e dos infinitivos con pronome de terceira persoa enclítico como obxecto directo (*ve-lo*, *queré-la*, *facé-los*, *enxergá-las*, *impedi-lo*), non se reflexa esa asimilación na escrita, e na fala é potestativa. Así, escriberemos: *todas as nenas*, *coller o millo*, *fagamos* ou *non* na pronuncia a indicada asimilación.

NORMAS MORFOLÓXICAS

1. Non se rexistarán na escrita os fenómenos de tipo puramente fonético, como son a gheada, o seseo, o *-e* paragórico, o *i* (ou *u*) epentético en fonética sintáctica, e certas metáteses ou sínkopas que a tradición literaria máis firme considera dialectalismos ou vulgarismos. Así, non escriberemos **ghalo* (ou **jalo*, ou calquer outra versión gráfica que trate de recoller a aspiración ou enxordecemento do *g*); **sereixa*, **lus*; **mullere*; **a iauga*; **drento*; **dreito*, senón *galo*; *cereixa*, *luz*; *muller*; *a auga*; *dentro*; *direito*.

2. A formación dos plurais dos nomes –substantivos, adxectivos, pronomes– rematados en *-l* fai-se substituindo *-l* por *-is*: *animal*, *animais*; *papel*, *papeis*; *cadril*, *cadris*; *perol*, *perois*; *azul*, *azuís*; *tal*, *tais*. Hai nomes rematados en *-le*, nos que ese *-l* era dobre no étimo, que se usan ás veces co *-e* apocopado. O seu plural e o dos seus compostos forma-se sobre a forma plena: *vales*, *eles*, *aqueles*, *meles*, *miles*, *foles*, *pirifoles*, *tules*. Como vimos, o sufixo *-is* funde na escrita o seu *-i* co *i* do singular que resulte inmediato pola perda do *-l*: *cadris*. Endebén, os adxectivos polisílabos rematados en *-il* non acentuado trocan o *-i* en *-e* antes de substituír o *-l* por *-is* para formar o plural: *fácil*, *fáceis*; *móvil*, *móveis*, etc.

3. Os nomes rematados en *-n* forman o plural engadindo *-s*: *irmáns*, *roibéns*, *xazmins*, *lacóns*, *uns*.

4. No tratamento dos grupos latinos iniciais *CL-*, *FL-*, *PL-* hai que distinguir tres estratos, segundo a antiguidade das palabras. Estas poden ser patrimoniais, semi-cultismos e cultismos. Nas primeiras, *CL-*, *FL-*, *PL-*, dan *ch-*: *chamar*, *cheirar*, *chan*; nas segundas, *cr-*: *crego*, *fraco*, *praza*; nas terceiras, manteñen-se os grupos dos étimos: *clima*, *flabelo*, *plétora*.

5. Os mesmos estratos hai que distinguir no caso do grupo interior *-CT-*. Primeiro estrato, solución *-it-*: *eito*. Segundo estrato, solución *-ut-*: *doutor*. Terceiro estrato, mantén-se o grupo etimolóxico se vai precedido de *a*, *e* ou *o*; e desaparece o *c* se vai precedido de *i* ou *u*: *acto*, *dialecto*, *octógono*; *vitória*, *flutuar*.

6. No caso do grupo -PL- distinguen-se dous estratos. No máis antigo, a solución é -br-: *dobre*. Na maioría dos casos, trata-se de cultismos que manteñen o grupo orixinario: *simple*, *templo*, e constitúen o segundo estrato.
7. Con BL, inicial ou intervocálico, acontece o mesmo. Un primeiro estrato presenta br: *branco*, *obrigar*. Un segundo estrato mantén o grupo: *blasfemia*, *ablución*.
8. Nos vocábulos que a lingua recibiu en herdo, a solución do sufixo -ANU é -an: *irmán*.
9. En palabras igualmente tradicionais, o sufixo -ANA fica resolto en -a: *irmá*, *mazá*.
10. O sufixo latino -BILE, propio de adxectivos incorporados á lingua cando esta xa estaba formada, resolve-se en -bel: *estábel*, *solúbel*. Fican coas súas formas primitivas aqueles poucos vocábulos que nos foron legados con outras solucións pola lingua antiga, como *nobre*.
11. Os sufixos latinos -TIONE; -SIONE; -TIU, -CIU; -TIA, -CIA resolven-se tradicionalmente en -zon, -son, -zo, -za: *persegui-zón*, *confesón*, *pazo*, *xuízo*, *prigui-za*, *Galiza*. Somente certos cultismos non asimilados pola morfoloxía tradicional poden conservar o i do étimo: *falácia*, *indicio*, *ocio*, *pericia*, *silencio*, *trapécio*.
12. Mantén-se sen excepción o final -de procedente de -TE, nominal e verbal: *bondade*, *virtude*, *falade*, *saíde*.
13. A concurrencia de dativo do pronome persoal de terceira persoa plural *lles* coas formas do acusativo do mesmo pronome *o*, *a*, *os*, *as* resolve-se en *llelo*, *llela*, *llelos*, *llelas*.
14. Os verbos de infinitivo en -ar fan en -ou a terceira persoa de singular do pretérito perfecto; os de infinitivo en -er fan en -eu esa mesma forma verbal; e fan-a en -iu os de infinitivo en -ir: *falou*, *bateu*, *saiu*.
15. Agás verbas hereditarias como *falcoeiro*, *lacoeiro*, *ladroeiro*, *padroádigo*, *razoar*, aquelas que rematan en -n conservarán este n nos derivados: *cancioneiro*, *funcionário*, *pensionar*.

NORMAS MORPOLÓXICAS

1. Non se rexistarán na escrita os fenómenos de tipo puramente fonético, como son a gheada, o seseo, o -e paragóxico, o i (ou u) epentético en fonética sintáctica, e certas metáteses ou sínkopas que a tradición literaria máis firme considera dialectalismos ou vulgarismos. Así, non escriberemos *ghalo (ou *jalo, ou calquer outra versión gráfica que trate de recoller a aspiración ou enxordemento do g): *sereixa, *lus; *mullere; *a iauga; *drento; *dreito, senón galo; cereixa, luz; muller; a auga; dentro; direito.

2. A formación dos plurais dos nomes -substantivos, adxectivos, pronomes- rematados en -l fai-se substituindo -l por -is: animal, animais; papel, papeis; cadril, cadris; perol, perois; azul, azuis; tal, tais. Hai nomes rematados en -le, nos que ese l era dobre no étimo, que se usan ás veces co -e apocopado. O seu plural e o dos seus compostos forma-se sobre a forma plena: vales, eles, aqueles, meles, miles, foles, pirifoles, tules. Como vimos, o sufixo -is funde na escrita o seu -i co i do singular que resulte inmediato pola perda do -l: cadris. Endebén, os adxectivos polisílabos rematados en -il non acentuado trocan o -i en -e antes de substituír o -l por -is para formar o plural: fácil, fáceis; móvil, móveis, etc.

3. Os nomes rematados en -n forman o plural engadindo -s: irmáns, roibéns, xazmins, lacóns, uns.

4. No tratamento dos grupos latinos iniciais CL-, FL-, PL- hai que distinguir tres estratos, segundo a antigüidade das palabras. Estas poden ser patrimoniais, semicultismos e cultismos. Nas primeiras, CL-, FL-, PL-, dan ch-: chamar, cheirar, chan; nas segundas, cr-: crego, fraco, praza; nas terceiras, manteñen-se os grupos dos étimos: clima, flabelo, plétora.

5. Os mesmos estratos hai que distinguir no caso do grupo interior -CT-. ■ Primeiro estrato, solución -it-: eito. Segundo es-

IV

Vida oficial da RAG

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

CRÓNICA DA ACADEMIA (2020)

NECROLÓXICAS:

XOSÉ LUÍS FRANCO GRANDE (1936 - 2020) / Ramón Lorenzo

NO RELUMBRAR DA TÚA MEMORANZA (A LUZ POZO GARZA) /
/ Salvador García-Bodaño

LUZ POZO GARZA (1922 - 2020). AETERNITATE /
/ Olivia Rodríguez González

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE (ANO 2020)

Dende o 28 de marzo de 2017, a Comisión Executiva da Real Academia Galega está formada polos seguintes membros:

- Presidente: D. Víctor Fernández Freixanes
- Secretario: D. Xosé Henrique Monteagudo Romero
- Vicesecretario: D. Andrés Torres Queiruga
- Arquivista-Bibliotecaria: D.ª Fina Casalderrey
- Tesoureira: D.ª Marilar Aleixandre

Relación dos actuais membros numerarios:

1. Excmo. Sr. D. Andrés Torres Queiruga. Ingreso: 20 de xuño de 1980.
2. Excmo. Sr. D. Manuel González González. Ingreso: 7 de febreiro de 1992.
3. Excmo. Sr. D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
Ingreso: 25 de novembro de 1992.
4. Excmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero. Ingreso: 30 de outubro de 1993.
5. Excmo. Sr. D. Xesús Ferro Ruibal. Ingreso: 4 de maio de 1996.
6. Excma. Sra. D.ª Luz Pozo Garza. Ingreso: 29 de novembro de 1996.
Faleceu o 20 de abril de 2020.
7. Excmo. Sr. D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.
Ingreso: 14 de febreiro de 1997. *Faleceu o 17 de marzo de 2021.*
8. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Franco Grande. Ingreso: 3 de xullo de 1998.
Faleceu o 31 de marzo de 2020.
9. Excmo. Sr. D. Antón Santamarina Fernández.
Ingreso: 24 de outubro de 1998.
10. Excmo. Sr. D. Ramón Lorenzo Vázquez. Ingreso: 7 de maio de 1999.
11. Excmo. Sr. D. Francisco Fernández Rei. Ingreso: 25 de setembro de 1999.
12. Excmo. Sr. D. Francisco Díaz-Fierros Viqueira.
Ingreso: 28 de setembro de 2002.
13. Excma. Sra. D.ª Rosario Álvarez Blanco. Ingreso: 6 de xuño de 2003.
14. Excmo. Sr. D. Víctor Fernández Freixanes. Ingreso: 27 de febreiro de 2004.
15. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Axeitos Agrelo. Ingreso: 30 de outubro de 2004.
16. Excmo. Sr. D. Euloxio Rodríguez Ruibal. Ingreso: 24 de marzo de 2006.
17. Excmo. Sr. D. Darío Xohán Cabana Yanes. Ingreso: 22 de abril de 2006.
18. Excmo. Sr. D. Ramón Villares Paz. Ingreso: 24 de novembro de 2006.
19. Excma. Sra. D.ª Margarita Ledo Andión. Ingreso: 7 de febreiro de 2009.

20. Excmo. Sr. D. Manuel Rivas Barrós. Ingreso: 12 de decembro de 2009.
21. Excmo. Sr. D. Bernardino Graña Villar. Ingreso: 12 de xuño de 2010.
22. Excmo. Sr. D. Xosé Henrique Monteagudo Romero.
Ingreso: 25 de febreiro de 2012.
23. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Regueira Fernández. Ingreso: 2 de xuño de 2012.
24. Excmo. Sr. D. Pegerto Saavedra Fernández.
Ingreso: 14 de setembro de 2013.
25. Excma. Sra. D.ª Fina Casalderrey Fraga. Ingreso: 22 de novembro de 2013.
26. Excma. Sra. D.ª Marilar Aleixandre. Ingreso: 14 de xaneiro de 2017.
27. Excma. Sra. D.ª M.ª Xesús Pato Díaz. Ingreso: 23 de setembro de 2017.
28. Excma. Sra. D.ª Ana Romaní. Ingreso: 6 de abril de 2019.
29. Ilma. Sra. D.ª María Dolores Sánchez Palomino. Electa: 17 de novembro de 2020.
30. Ilma. Sra. D.ª Ana Isabel Boullón Agrelo. Electa: 22 de decembro de 2020.

Relación dos actuais membros de honra:

1. Excmo. Sr. D. John Rutherford. Ingreso: 4 de outubro de 2008.
2. Excmo. Sr. D. Carlos Alberto Zubillaga Barrera.
Ingreso: 21 de abril de 2012.
3. Excmo. Sr. D. Arcadio López-Casanova. Ingreso: 9 de novembro de 2013.
4. Excma. Sra. D.ª Nélida Piñón. Ingreso: 27 de setembro de 2014.
5. Excmo. Sr. D. Basilio Losada Castro. Ingreso: 3 de outubro de 2015.
6. Excma. Sra. D.ª Marina Mayoral. Ingreso: 2 de decembro de 2017.
7. Excma. Sra. D.ª María Rosa Lojo. Electa: 21 de decembro de 2019.

Relación dos actuais membros correspondentes por orde de ingreso:

1. Ilmo. Sr. D. José Luis Varela Iglesias. Ingreso: 26 de marzo de 1950.
2. Ilmo. Sr. D. José Ignacio Carro Otero. Ingreso: 22 de outubro de 1967.
3. Ilmo. Sr. D. Xosé López Calo. Ingreso: 22 de outubro de 1967.
Faleceu o 10 de maio de 2020.
4. Ilmo. Sr. D. Xosé Manuel González Reboredo.
Ingreso: 30 de xaneiro de 1972.
5. Ilmo. Sr. D. Xosé Carlos Rivas González. Ingreso: 15 de maio de 1977.
6. Ilmo. Sr. D. Francisco Xavier Carro Rosende.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.
7. Ilmo. Sr. D. Fernando López-Acuña López.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.
8. Ilmo. Sr. D. Ivo Castro. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.
9. Ilmo. Sr. D. Dieter Kremer. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.

10. Ilma. Sra. D.ª Teresa Barro Muñoz-Ortiz. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
11. Ilmo. Sr. D. Xosé María Lema Suárez. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
12. Ilmo. Sr. D. Xulio Ríos. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
13. Ilmo. Sr. D. Luís Daviña Facal. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
14. Ilmo. Sr. D. Johannes Kabatek. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
15. Ilmo. Sr. D. Xoán Babarro González. Ingreso: 14 de decembro de 2002.
16. Ilmo. Sr. D. Xoán Bernárdez Vilar. Ingreso: 22 de febreiro de 2003.
17. Ilmo. Sr. D. Francisco Calo Lourido. Ingreso: 22 de febreiro de 2003.
18. Ilmo. Sr. D. Augusto Pérez Alberti. Ingreso: 7 de febreiro de 2004.
19. Ilmo. Sr. D. Xosé Xove Ferreiro. Ingreso: 7 de febreiro de 2004.
20. Ilmo. Sr. D. Modesto Aníbal Rodríguez Neira.
Ingreso: 27 de marzo de 2004.
21. Ilma. Sra. D.ª María Dolores Sánchez Palomino.
Ingreso: 27 de marzo de 2004.
22. Ilmo. Sr. D. Francisco Antonio Cidrás Escáneo.
Ingreso: 27 de marzo de 2004.
23. Ilmo. Sr. D. Ernesto Xosé González Seoane.
Ingreso: 27 de marzo de 2004.
24. Ilmo. Sr. D. Domingo Frades Gaspar. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
25. Ilmo. Sr. D. Felipe Lubián Lubián. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
26. Ilmo. Sr. D. Héctor Manuel Silveiro Fernández.
Ingreso: 9 de outubro de 2004.
27. Ilmo. Sr. D. Carlos Xesús Varela Aenlle. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
28. Ilmo. Sr. D. Manuel Caamaño Suárez. Ingreso: 18 de decembro de 2004.
29. Ilmo. Sr. D. Jorge Arbeleche. Ingreso: 20 de setembro de 2005.
30. Ilmo. Sr. D. Craig Patterson. Ingreso: 13 de xaneiro de 2007.
31. Ilmo. Sr. D. Luís Manuel García Mañá. Ingreso: 28 de abril de 2007.
32. Ilmo. Sr. D. Farruco Sesto Novas. Ingreso: 15 de xaneiro de 2011.
33. Ilma. Sra. D.ª Débora Campos Vázquez. Ingreso: 25 de marzo de 2011.
34. Ilma. Sra. D.ª Ana Isabel Boullón Agrelo.
Ingreso: 21 de xaneiro de 2012.
35. Ilmo. Sr. D. Xosé Henrique Costas González.
Ingreso: 21 de xaneiro de 2012.
36. Ilmo. Sr. D. Gonzalo Navaza Blanco. Ingreso: 21 de xaneiro de 2012.
37. Ilmo. Sr. D. Antón Palacio Sánchez. Ingreso: 21 de xaneiro de 2012.
38. Ilmo. Sr. D. Francisco Cerviño González. Ingreso: 30 de marzo de 2012.
39. Ilma. Sra. D.ª Alba Nogueira López. Ingreso: 30 de marzo de 2012.
40. Ilmo. Sr. D. Xavier Vence Deza. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
41. Ilma. Sra. D.ª Olivia Rodríguez González. Ingreso: 22 de xuño de 2012.

42. Ilmo. Sr. D. Fernando Ramallo Fernández. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
43. Ilmo. Sr. D. José Manuel González Herrán. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
44. Ilma. Sra. D.ª Luz Méndez Fernández. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
45. Ilma. Sra. D.ª María Goretti Sanmartín Rei.
Ingreso: 22 de xuño de 2012.
46. Ilmo. Sr. D. Xosé Antón Fraga Vázquez. Ingreso: 18 de xaneiro de 2013.
47. Ilmo. Sr. D. Clodio González Pérez. Ingreso: 5 de novembro de 2016.
48. Ilmo. Sr. D. Jorge Mira Pérez. Ingreso: 16 de decembro de 2016.
49. Ilmo. Sr. D. Carlos Xabier Rodríguez Brandeiro.
Ingreso: 16 de decembro de 2016.
50. Ilmo. Sr. D. Takekazu Asaka. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
51. Ilmo. Sr. D. Marcos Bagno. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
52. Ilma. Sra. D.ª Olga Castro. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
53. Ilma. Sra. D.ª Helena González Fernández. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
54. Ilma. Sra. D.ª Kirsty Hooper. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
55. Ilma. Sra. D.ª Helena Villar Janeiro. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
56. Ilma. Sra. D.ª Helena Zernova. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
57. Ilma. Sra. D.ª Carme Pazos Balado. Ingreso: 17 de marzo de 2018.
58. Ilmo. Sr. D. Afonso Vázquez Monxardín.
Ingreso: 26 de outubro de 2018.
59. Ilma. Sra. D.ª Mercedes Queixas Zas. Ingreso: 14 de decembro de 2018.
60. Ilmo. Sr. D. Xavier Senín Fernández. Ingreso: 3 de outubro de 2020.

CRÓNICA DA ACADEMIA (ANO 2020)

XUNTAS ACADÉMICAS

O Pleno da Real Academia Galega reuniuse en Xunta ordinaria e extraordinaria, durante o ano 2020, nas seguintes datas:

Xuntas ordinarias:

- 3 de xullo de 2020.
- 3 de outubro de 2020 (reunión virtual e presencial).
- 17 de novembro de 2020 (reunión virtual e presencial).
- 22 de decembro de 2020 (reunión virtual e presencial).

Xuntas extraordinarias:

- 12 de decembro de 2020.
Día das Letras Galegas dedicado a Ricardo Carballo Calero.

A Comisión Executiva da Real Academia Galega reuniuse nas seguintes datas:

— 10 de xaneiro	— 18 de xuño
— 28 de xaneiro	— 3 de xullo
— 18 de febreiro	— 29 de xullo
— 2 de marzo	— 7 de setembro
— 13 de marzo	— 23 de setembro
— 25 de marzo (reunión virtual)	— 8 de outubro
— 8 de abril (reunión virtual)	— 29 de outubro
— 23 de abril (reunión virtual)	— 23 de novembro (reunión virtual)
— 12 de maio	— 2 de decembro (reunión virtual)
— 15 de maio	— 17 de decembro (reunión virtual)
— 11 de xuño	

DÍA DAS LETRAS GALEGAS DE 2020

Foto: Real Academia Galega

Na xuntanza ordinaria celebrada polo plenario da Real Academia Galega o día 22 de xuño de 2019 tomouse o acordo de que o Día das Letras Galegas de 2020 estaría dedicado a Ricardo Carballo Calero (Ferrol, 1910 - Santiago de Compostela, 1990), cadrando cos 110 anos do seu nacemento e os 30 anos do seu pasamento. O profesor ferrolán, unha das figuras máis relevantes da cultura galega da segunda metade do século XX, desenvolveu unha traxectoria vital fondamente vencellada á historia do galeguismo dese século: foi na mocidade membro do Seminario de Estudos Galegos e colaborador da revista *Nós*, participou na redacción do Estatuto de Autonomía de 1936 e, xa no exilio interior, implicouse activamente nas estratexias de recuperación do idioma propio. Membro da Real Academia Galega, destacou tanto no ámbito da creación literaria como no da crítica e no da investigación filolóxica, converténdose en 1972 no primeiro catedrático de Lingua e Literatura Galegas.

Ricardo Carballo Calero medrou en Ferrol, rematou o bacharelato na Coruña e en 1926 marchou estudar Dereito e Filosofía a Santiago de Compostela, onde mantivo unha intensa actividade intelectual e política: entrou axiña en contacto co galeguismo artellado arredor do Seminario de Estudos Galegos —do que chegou a ser secretario xeral— e cultivou un estreita relación con Vicente Risco, Castelao, Ramón Otero Pedrayo e outros mestres da Xeración Nós. Nesta etapa redactou un manifesto sobre a galeguización da universidade (subscrito, entre outros, por Álvaro Cunqueiro ou Francisco Fernández del Riego) e participou na fundación do Partido Galeguista e no proceso de redacción do Estatuto de Autonomía para Galicia. Dos anos de mocidade son ademais as súas primeira obras literarias, os poemarios *Vieiros* (1931), o seu primeiro libro en galego, e *O silenxo axionllado* (1934).

A guerra civil estopou cando preparaba en Madrid as oposicións á cátedra de bacharelato, despois de acadar unha praza de funcionario no seu concello natal. Loitou no bando republicano, como miliciano primeiro e logo como tenente, e en 1939 foi detido e condenado a prisión. Dous anos despois foi posto en liberdade, pero prohibíuselle ocupar cargos públicos. Empezaría daquela unha etapa dedicada ao ensino privado que o levaría en 1950 a fixar a súa residencia en Lugo para

dirixir o Colexio Fingoi, mentres restablecía relacións co galeguismo que non se exiliara. Ese mesmo ano fundábase a Editorial Galaxia, un proxecto co que colaborou activamente. Participou na primeira xeira da Colección Grial e foi membro do consello de redacción e constante colaborador da revista *Grial* desde a súa saída en 1963 ata 1989, pouco antes do seu pasamento.

No ámbito académico, en 1954 doutorouse en Madrid coa tese *Aportaciones a la literatura gallega contemporánea*. En 1958 ingresou como membro de número da Real Academia Galega, co discurso titulado *Contribución ao estudo das fontes literarias de Rosalía*, e máis adiante sería o redactor, xunto a Ramón Piñeiro, das primeiras normas ortográficas e morfolóxicas aprobadas por esta institución (1970-1971). En 1965 incorporouse como profesor interino á Universidade de Santiago de Compostela, da que foi o primeiro docente das materias de lingua e literatura galegas, que se acababan de introducir como optativas nos programas universitarios; e en 1972 converteuse no primeiro catedrático de Lingua e Literatura Galegas, posto do que se xubilou no ano 1980. Durante as últimas décadas da súa vida mantivo unha intensa actividade como articulista e colaborador en prensa, residindo de xeito permanente en Santiago de Compostela, onde faleceu en 1990. O seu labor foi recoñecido nestes anos dentro e fóra de Galicia. En 1981 foi nomeado membro da Academia das Ciencias de Lisboa e en 1984 recibiu a Medalla Castelao.

DA CREACIÓN AO ESTUDO DA LITERATURA

A obra de creación literaria de Carballo Calero transita os diversos xéneros canónicos e suma uns vinte libros. Como narrador publicou *A xente da Barreira* (1951) –premio Bibliófilos Gallegos e primeira novela en galego da posguerra, cunha historia centrada nunha saga fidalga do rural–, *Scórpio* (1987) –na que retrata a xeración dos vencidos na guerra civil e considerada en certos aspectos autobiográfica– e relatos curtos. Tamén cultivou a poesía, con títulos como *Vieiros* (1931), *O silenxo axionllado* (1934), *Anxo de terra* (1950), *Poemas pendurados dun cabelo* (1952), *Salterio de Fingoy* (1961) e os volumes antolóxicos *Pretérito imperfecto* (1980), *Cantigas de amigo e outros poemas* (1986) ou *Reticências...* (1990). Igualmente, fixo achegas á literatura galega como dramaturgo: *Catro pezas: A sombra de Orfeo, Farsa das zocas, A arbre, Auto do prisioneiro* (1971) ou *Teatro completo* (1982).

Na súa extensa produción destacan os seus estudos sobre a literatura, que con frecuencia atravesan as fronteiras entre os xéneros didáctico e ensaístico. Entre as súas importantísimas contribucións á historiografía literaria sobresa a erudita *Historia da literatura contemporánea galega* (1963), o esforzo de sistematización da nosa literatura máis ambicioso e significativo da segunda metade do século XX.

Nos estudos que publicou na década de 1970 sobre diversos autores salientan os que lle dedicou a Rosalía de Castro, coa edición da súa poesía e análises da lingua e da obra literaria da poeta (*Estudios rosalianos*, 1979). Unha parte deses traballos están recollidos en colectáneas como *Libros e autores galegos* (2 volumes, 1979 e 1982), *Estudos e ensaios sobre literatura galega* (1989) e *Escritos sobre Castelao* (1989). Foi tamén moi relevante a súa actividade como conferenciante e articulista, incluso nas páxinas da prensa diaria, arredor de asuntos de índole filolóxica ou cultural. Recolleitas de traballos deste tipo atópanse nos volumes misceláneos *Umha voz na Galiza. Artigos de Jornal (1933-1989)* (1992) e *Ricardo Carvalho Calero: a ciencia ao servizo da nación* (2010).

Carballo Calero é ademais autor da *Gramática elemental del gallego común* (Galaxia, 1966), manual de referencia para as primeiras xeracións de estudantes de lingua galega e que atinxiu unha gran difusión, ata chegar ás sete edicións. A de 1979, a derradeira, ten cambios importantes na ortografía e en escollas léxicas e, sobre todo, morfolóxicas a raíz do cambio na concepción de Carballo sobre o que debería ser o galego culto, xa que desde mediados da década dos 70 pasou a defender a adopción dunha ortografía próxima á portuguesa para o galego e a aceptación do portugués como referencia fundamental do galego estándar. A partir desas datas empeza a asinar como Ricardo Carvalho Calero. Os seus traballos lingüísticos e a exposición e propostas de orientación reintegracionista foron recollidos en volumes como *Problemas da Língua Galega* (Lisboa, 1981), *Da fala e da escrita* (1983) e *Do galego e da Galiza* (1990).

SESIÓN ACADÉMICA

A Real Academia Galega desenvolveu o acto central do Día das Letras Galegas no Paraninfo da Universidade de Santiago de Compostela o día 12 de decembro de 2020.

A entrada en vigor do estado de alarma provocado pola pandemia da covid-19 o 5 de marzo obrigou a Real Academia Galega a tomar unha decisión inédita nos cincuenta e sete anos de historia da celebración do Día das Letras Galegas: no mes de abril acordouse trasladar a celebración do domingo 17 de maio ao sábado 31 de outubro, xusto un día despois do 110 aniversario do nacemento do homenaxeado, mantendo a localización pensada nun principio, o teatro Jofre de Ferrol. Non obstante, o empeoramento da situación sanitaria no mes de outubro fixo que, dous días antes da nova data prevista, se reconsiderase a situación do acto, emprazando a súa celebración no salón de actos da rúa Tabernas e ofrecendo a retransmisión deste a través da Rede. Finalmente, e tras o anuncio das autoridades do peche perimetral das sete cidades galegas por mor do agravamento da pandemia, o plenario extraordinario do Día das Letras Galegas celebrouse o 12 de decembro de 2020 no paraninfo da Universidade de Santiago de Compostela (USC), no mesmo edificio en que o homenaxeado impartiu clases como primeiro catedrático de Lingua e Literatura Galega desta institución.

17 DE MAIO DE 2020

O 17 de maio, a Real Academia Galega quixo celebrar o Día das Letras Galegas cunha homenaxe ao pé do que foi o fogar en Santiago de Compostela de Ricardo Carballo Calero, na rúa Carreira do Conde. O acto consistiu nunha sinxela ofrenda floral, á que asistiron o presidente do Parlamento de Galicia, Miguel Santalices; o alcalde de Santiago de Compostela, Xosé Sánchez Bugallo; o conselleiro de Cultura, Román Rodríguez; a subdelegada do Goberno na Coruña, Pilar López-Rioboo Ansorena; e Antonio López, reitor da Universidade de Santiago de Compostela.

No acto interveu o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes. A continuación, a académica de número Margarita Ledo Andión leu un poema do homenaxeado. A homenaxe rematou coa interpretación do Himno Galego coa compañía de Susana Seivane á gaita.

De esquerda a dereita: Margarita Ledo, Víctor F. Freixanes, Henrique Monteagudo e Xesús Ferro Ruibal. Foto: Real Academia Galega.

12 DE DECEMBRO DE 2020

O acto central do Ano Carballo Calero, o plenario extraordinario do Día das Letras Galegas, celebrouse o 12 de decembro de 2020 no Paraninfo da Universidade de Santiago.

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, abriu a sesión extraordinaria e pública na que tomaron a palabra os membros de número Margarita Ledo Andión, Ramón Villares Paz e Francisco Fernández Rei. O académico

Xesús Alonso Montero, cuxa intervención estaba programada, desculpouse pola súa ausencia.

Asistentes ao plenario extraordinario do Día das Letras Galegas.

Foto: Real Academia Galega.

O presidente da Academia abriu o acto coa reivindicación do valor da lingua galega: “Nestes días en que volve discutirse a utilidade dos idiomas e alguén quere reducir a cuestión a termos cuantitativos e excluínates, a Real Academia Galega reivindica o uso e a presenza da nosa lingua en todos os ámbitos, como fixeron os precursores das Irmandades da Fala, os precursores de Nós: uso e presenza tamén no ámbito educativo, en todas as materias, sen excepcións, pensando moi especialmente nas novas xeracións, ás que debemos dotar de ferramentas e espazos de actividade para o seu desenvolvemento”.

Margarita Ledo transitou polos versos dun autor que entendía a poesía como catarse e deixou o máis íntimo da súa personalidade reflectido nela; Ramón Villares trazou a biografía, escrita en tres escenarios centrais –as cidades de Ferrol, Lugo e Santiago de Compostela–, de quen representa “o mellor da cultura galega do século XX”; e Francisco Fernández Rei, alumno do homenaxeado, analizou a evolución da súa visión do idioma, dende o galego autónomo ata o galego reintegrado que defendeu nos últimos anos. Tras a conclusión do pleno, o presidente da RAG cedeu a palabra ao presidente da Xunta de Galicia. A celebración concluíu coa interpretación do Himno de Galicia a cargo da gaiteira Yasmina Farhani.

A académica Margarita Ledo Andiñón e os académicos Ramón Villares e Francisco Fernández Rei durante as súas intervencións. Foto: Real Academia Galega.

SIMPOSIO RICARDO CARBALLO/CARVALHO CALERO

O Simposio Ricardo Carballo/Carvalho Calero, organizado pola Real Academia Galega coa colaboración da Xunta de Galicia, desenvolveuse no salón de actos da RAG os xoves 8, 15, 22 e 29 de outubro de 2020, ás 19:00 horas. As xornadas puideron seguirse telematicamente a través da páxina web institucional. O programa foi o seguinte:

8 de outubro / Ricardo Carballo Calero no seu tempo

- No nacionalismo galego de anteguerra / Justo G. Beramendi
- Ricardo Carballo Calero na resistencia dos tempos da guerra e da posguerra (1936-1980) / Carmen Blanco
- O período final (1980-1990) / José-Martinho Montero Santalha

Modera: Ramón Villares

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García, inauguraron o encontro.

Ramón Villares definiu a Carvalho Calero como “unha persoa que contribuíu a facer a historia de Galicia do século XX e tamén padeceu algunhas das súas adversidades máis fortes”. O académico salientou o papel que o autor desempeñou como docente, investigador e difusor da cultura galega fóra de Galicia, de maneira especial en Portugal, ao longo dunha vida vinculada a tres cidades: o seu Ferrol natal; o Santiago dos anos de estudante e a onde volveu en 1965 para converterse no primeiro profesor, e logo catedrático, de Lingüística e Literatura Galega;

e Lugo, onde Carvalho Calero, vítima da represión franquista, “puido volver á vida pública” en 1950 ao asumir a dirección do acabado de crear Colexio Fingoi.

O catedrático emérito de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela (USC) Justo Beramendi centrouse no compromiso político de Carballo Calero, unha faciana que amosaría dende a súa chegada a Santiago de Compostela en 1926, cando o nacionalismo, en plena ditadura de Primo de Rivera, vivía momentos complicados. Carvalho Calero exerceu o activismo político “sempre na banda esquerda do movemento, partidaria non só do autogoberno de Galicia, senón tamén da súa democratización en forma republicana [...] Por iso apoiou a estratexia de Castelao e Alexandre Bóveda e foi partidario da entrada do Partido Galeguista na Fronte Popular. Presidiu a asemblea extraordinaria do PG en que se aprobou a devandita entrada e contribuíu á elección de Manuel Azaña como presidente da República en 1936”.

A profesora de Filoloxía Galega da Facultade de Humanidades de Lugo Carmen Blanco foi a encargada de abordar os anos “na resistencia” da guerra e do exilio interior, da posguerra e a transición. Carvalho Calero loitou no exército republicano, foi condenado a prisión polas forzas franquistas e, unha vez en liberdade provisoria, estivo inhabilitado durante anos para exercer empregos públicos. Malia o difícil contexto, “conduciu afirmativamente a súa profunda e precoz vocación literaria e a súa ansiada vocación profesoral”, primeiro no ensino privado, de maneira especial no Colexio Fingoi, onde Carmen Blanco o coñeceu como docente sendo só unha nena; e despois na universidade pública.

José Martinho Montero Santalha pechou a primeira sesión do simposio co retrato dos dez últimos anos de vida de Carvalho Calero (1980-1990). Estes foron os anos en que publicou obras esenciais na formulación da súa perspectiva sobre

a lingua, reeditou a súa produción literaria anterior e compuxo “algúns das súas mellores obras”, tanto de narrativa (*Scórpio*, 1987) como de poesía (*Cantigas de amigo e outros poemas*, 1986; *Reticências...*, 1990) e de teatro (*Os xefes*, 1980), sintetiza o profesor da Universidade de Vigo.

15 de outubro / Estudos sobre literatura

- Contribucións á canonización da narrativa galega / Dolores Vilavedra
- O tratamento do xénero poético en RCC.
Crítica literaria, canon e historiografía / Alberte Valverde
- Os estudos de Ricardo Carvalho Calero sobre Rosalía de Castro:
unha achega maxistral / María Pilar García Negro

Modera: Marilar Aleixandre

Na segunda xornada, a profesora da Universidade de Santiago de Compostela Dolores Vilavedra analizou as contribucións á canonización da narrativa. A profesora considera que a actuación canonizadora do autor no relativo á narrativa galega estivo, de feito, sempre mediatizada polos seus prexuízos, dende os identitarios aos lingüísticos. O autor non amosou moito interese pola narrativa ficcional, que consideraba un xénero secundario fronte á poesía. A súa obra como crítico deixa patente, en calquera caso, a súa preferencia polas formas narrativas breves e a “alta consideración canónica que sempre lle mereceron Castelao, Otero Pedrayo e, nun segundo nivel, Vicente Risco”.

Alberte Valverde incidiu na *Historia da literatura galega contemporánea* nunha intervención sobre a produción crítica e historiográfica do autor referida ao discurso poético, que arrinca nos seus anos de mocidade e nas súas publicacións na

revista *Nós*. O investigador realizou unha viaxe polos textos ensaísticos que o profesor publicou entre 1931 e 1981, incidindo en conceptos como nacionalismo literario, literatura nacional e canon.

“Rosalía de Castro foi parte das primeiras lecturas de Carvalho Calero e ela tamén o acompañou na súa despedida”, resume Pilar García Negro, que centrou o seu relatorio nos estudos do autor sobre a escritora. O seu derradeiro artigo, publicado postumamente, ten a Rosalía por obxecto e pecha dalgún xeito un círculo que comezara no poema “Madrigal a Rosalía”, publicado n’*O silencio axionallado* (1934), xustifica a profesora. Máis de medio século separa ambos os textos, unidos por centos de páxinas dedicadas por Carvalho Calero ao estudo, á análise, á interpretación e mais á divulgación de Rosalía de Castro.

22 de outubro / Creación literaria

- Poesía e ficcións do eu / Pilar Pallarés
- Ricardo Carvalho Calero, dramaturgo / Laura Tato
- Carvalho Calero narrador. *Scórpio* e as mulleres / Henrique Rabuñal

Modera: Margarita Ledo

A poeta e antóloga de Carvalho Calero Pilar Pallarés profundou nas ficcións do eu na obra do autor poñendo o foco no xénero co que se sentiu máis identificado, a poesía, unha arte que concibía como catarse. Na súa intervención trazou un percorrido polos seus poemarios na procura dos materiais procedentes das vivencias de Carvalho Calero e analizou algunhas das súas estratexias de ficcionalización do eu: as máscaras do suxeito lírico, o discurso irónico e o mito.

A produción como dramaturgo de Ricardo Carvalho Calero foi abordada pola catedrática de Filoloxías Galega e Portuguesa da Universidade da Coruña Laura Tato Fontaíña. A súa traxectoria como autor teatral comezou cando o Partido Galeguista, na Asemblea celebrada en Ourense (1934), encargou ás Mocidades Galeguistas un relatorio sobre o teatro galego, e concluíu en 1980 coa súa derradeira e “mellor peza”, *Os xefes* (1980), na que deixou “unha homenaxe ao Castelaio d’Os vellos non deben de namorarse e mais unha profunda reflexión sobre o poder”.

O escritor e profesor Henrique Rabuñal, autor da biografía *Ricardo Carvalho Calero. O anxo da terra* (2020), puxo o acento na orixinalidade técnica e nas achegas estilísticas da novela *Scórpio* (1987). O éxito desta obra radica no que ten de “reflexión e memoria individual e colectiva para o período 1910-1939, nunha interacción premeditada entre ficción e memoria e nunha meditación sobre a guerra e as súas consecuencias para a xeración de Carvalho e para os seus ideais”.

29 de outubro / Ideas e achegas ao idioma

- Ideario lingüístico de Ricardo Carballo Calero sobre o galego (1950-1965) / Henrique Monteagudo
- A liña do galego literario na gramática de Carballo Calero / Serafín Alonso Pintos
- O ideário de Ricardo Carvalho Calero no reintegracionismo do século XXI / Eduardo Maragoto

Moderar: Rosario Álvarez

As ideas e as achegas ao idioma do protagonista do Día das Letras Galegas 2020 centraron a cuarta e derradeira xornada do Simposio Ricardo Carballo / Carvalho Calero. Os tres relatores, o académico Henrique Monteagudo, o profesor e investigador Serafín Alonso Pintos e o presidente da Asociación Galega da Língua, Eduardo Maragoto, abordaron as distintas etapas do autor homenaxeado dende a perspectiva do proceso de formación do galego escrito moderno, tanto dende o punto de vista da norma gramatical como da configuración do estándar gráfico. A directora da Sección de Lingua da Academia, Rosario Álvarez, moderou unha sesión na que se puxeron de manifesto as ideas lingüísticas do autor, “cambiantes ao longo do tempo”, dende unha primeira etapa que desemboca no momento en que accedeu ao posto de profesor universitario (1965) ata a final, máis tardía, “marcada polo reintegracionismo, afastado do ideario inicial compartido polos seus compañeiros de xeración”, introduciu a académica.

Henrique Monteagudo abordou o labor como filólogo de Carvalho Calero entre 1950 e 1971 no marco do grupo Galaxia, “do que foi un dos máis significativos intelectuais”. Alén de fixar o canon clásico coa súa *Historia da literatura*

galega contemporánea (1963), tamén colaborou nas estratexias relativas a dúas institucións que Galaxia considerou claves para a defensa da lingua e da cultura galegas: a Universidade, onde se converteu no curso 1965-1966 no primeiro profesor de lingua e literatura galegas, e a RAG. Nos 60, xa como primeiro profesor de galego da Universidade, Carvalho Calero fixo “un esforzo titánico” e redactou nun tempo récord a *Gramática elemental del gallego común* (1966).

Serafín Alonso Pintos detívose no modelo de galego que se debuxa na *Gramática*, unha obra que coñeceu sete edicións e onde se establece “un sutil e criterioso diálogo coa tradición do galego escrito literario”. O manual editado por Galaxia toma, de feito, os seus exemplos dos clásicos do século XIX, con Rosalía á fronte, e defende na primeira edición un espazo propio no ámbito ibérico para o galego común fronte aos grandes estándares estatais castelán e portugués, explica o investigador.

Eduardo Maragoto repasou a evolución de Ricardo Carvalho Calero cara a unha crecente proximidade ao portugués, que quedou tamén patente no seu traballo como presidente da comisión lingüística da Xunta de Galicia que elaborou en 1979 as primeiras normas do galego en democracia. A partir de 1981 o profesor comezaría a escribir no que pasou a ser coñecido como galego reintegrado, adoptando a maioría dos trazos fundamentais da ortografía portuguesa. Pero xa en 1975 escribira os primeiros de moitos artigos nos que defendía unha ortografía converxente co portugués, publicados en *La Voz de Galicia*.

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, foi o responsable da clausura deste simposio.

PRIMAVERA DAS LETRAS DEDICADA A RICARDO CARBALLO CALERO

O 11 de febreiro de 2020, a Real Academia Galega presentou no CEIP Cruceiro de Canido (Ferrol) o sitio web Primavera das Letras 2020 dedicado a Ricardo Carballo [Carvalho] Calero.

A institución ofrece a través deste espazo na Rede de acceso libre, *primavera-dasletras.gal*, contidos lúdicos e didácticos que achegan a vida e a obra do protagonista do Día das Letras Galegas 2020 aos nenos e nenas de infantil e primaria. Os primeiros materiais dispoñibles trazan unha biografía do homenaxeado, ofrecen unha visión de conxunto da súa obra como creador literario, detéñense tamén na súa *Historia da literatura galega contemporánea* e convidan a saber máis sobre a súa cidade natal, Ferrol, e o teatro e a ópera, dúas das súas grandes afeccións. As propostas inclúen tanto actividades interactivas como fichas descargables para xogar e aprender sen necesidade de conexión a Internet, relacionando o universo vital e intelectual de Ricardo Carballo Calero con distintos aspectos do currículo escolar. A web enriqueceuse ao longo do ano con recursos sobre a poesía de Carballo Calero, a cidade de Lugo, onde viviu quince anos, ou a lusofonía. O proxecto completouse co concurso escolar Contádenos o voso Día das Letras, que premiou un ano máis as mellores propostas dos centros educativos arredor do 17 de maio.

A presentación de Primavera das Letras, conducida pola directora do CEIP Cruceiro de Canido, Concepción Requejo, tivo como protagonistas os alumnos e alumnas do colexio, que lembraron o homenaxeado cunha representación teatral e musical. Por parte da Academia interviñeron o presidente, Víctor F. Freixanes, e

a académica Fina Casallerrey. O acto contou coa presenza do alcalde da cidade, Ángel Mato, e o concelleiro de Educación, Antonio Golpe.

Os rapaces e rapazas de 5º e 6º trazaron sobre o escenario un percorrido pola biografía do autor, recitaron versos da súa autoría e fragmentos da súa primeira novela, *A xente da Barreira*, e ofreceron unha representación do seu conto “As pitas baixo a choiva”, do que tamén fala a Primavera das Letras.

En plena crise sanitaria, esta web da Real Academia Galega experimentou un incremento no número de consultas de contidos con respecto ao ano anterior por riba do 180 % durante o mes de maio, achegándose ás 300.000 páxinas vistas. Durante o confinamento, duplicouse ademais o acceso a través dos teléfonos móbiles, que representou un 30 % do total. As visitas a Primavera das Letras disparáronse a partir da última semana do mes de abril e só no mes de maio o portal rexistrou máis consultas ca en todo o ano 2019.

Os recursos máis empregados foron as fichas descargables sobre a vida do autor, Letras para contar un país; sobre a súa obra, *De Vieiros a Scórpio*; e a dedicada ao seu labor como autor da *Historia da literatura galega contemporánea*, O buscador de libros. A actividade interactiva máis repetida foi a que xira arredor do relato “As pitas baixo a chuva”, seguida das dedicadas a Ferrol, cidade natal do autor; aos poemas e os idiomas e a dúas grandes afeccións de Carballo Calero, o teatro e mais a ópera. Entre os materiais máis demandados tamén aparecen as fichas para colorear.

O proxecto complétase co concurso escolar Contádenos o voso Día das Letras, que premia as mellores propostas dos centros educativos arredor do 17 de maio. Neste ano de pandemia, o prazo para participar no concurso ampliouse ata o 1 de decembro de 2020.

Un total de oitenta centros de educación infantil e primaria de toda Galicia concorreu á última edición de Contádenos o voso Día das Letras. Videoclips, festivos virtuais, programas de radio, xogos de investigación, recitado de poemas e debuxos para ilustrar a obra do autor son algunhas das propostas presentadas no concurso. Os traballos recollen tanto actividades desenvolvidas durante o confinamento, centradas en experiencias virtuais, como outras presenciais, todas elas cunha clara compoñente lúdica como clave para achegar o público de 3 a 11 anos á vida e mais á obra de Ricardo Carvalho Calero. Todos os traballos poden verse na páxina web de Primavera das Letras.

O concurso resolveuse a comezos do mes de xaneiro. Os colexios Saco e Arce de Toén (Ourense), Juan Fernández Latorre (A Coruña) e Marcos da Portela (Pontevedra) foron os gañadores da última edición. Os tres centros participaron con traballos arredor da vida e da obra de Ricardo Carballo Calero que implicaron a participación do alumnado e das familias durante o confinamento e a desescalada, e que constitúen unha boa mostra do esforzo que realizou o conxunto da comunidade educativa galega para celebrar as Letras Galegas 2020 en plena pandemia. Tampouco faltaron materiais elaborados polo profesorado para facilitar a celebración dende os fogares. Os colexios gañadores foron premiados con lotes de libros para dotaren as súas bibliotecas.

O CEIP Saco e Arce de Toén participou cunha das iniciativas máis orixinais para achegar os nenos e nenas á vida e á obra de Carballo Calero. O profesorado animou o alumnado a profundar na súa vida e no seu legado literario e a localizar en Ourense a rúa dedicada ao filólogo e escritor. Unha vez atopada, os nenos e nenas deixaron nela debuxos, poemas e outras creacións a modo de homenaxe. O resultado pode verse nun vídeo de resumo no que Xoana fala da súa lectura de “As pitas baixo a chuva”, Pablo e a súa nai len un fragmento do mesmo relato, e Noa, Aixa e Luán recitan versos do escritor na rúa a el dedicada.

As contribucións do CEIP Juan Fernández Latorre son outro bo exemplo do gran labor do profesorado e das familias durante o confinamento para facer realidade a celebración das Letras Galegas. Entre outras propostas, o alumnado de 5 anos gravou dende a casa unha dramatización do devandito relato, inspirado na infancia do autor e moi empregado nas aulas do alumnado de infantil o do primeiro ciclo de primaria de toda Galicia pola súa idoneidade para estas etapas. O equipo de dinamización lingüística tamén se implicou de cheo na celebración e preparou dous xogos sobre Carballo Calero, baseados no xogo da ruleta e nos birlos.

Os fogares foron de igual xeito o escenario da celebración das Letras Galegas 2020 da comunidade educativa do CEP Marcos da Portela. O alumnado deste colexio pontevedrés percorre a biografía de Carballo Calero, recita poemas e le outros fragmentos da súa obra nun dos vídeos gravados durante o confinamento, no que tamén participa o profesorado. Outra peza ofrece unha adaptación do relato “As pitas baixo a chuvia”, neste caso da intérprete de lingua de signos do centro; e o equipo de dinamización lingüística preparou tres *Pasapalabras* sobre o autor adaptados a cada un dos ciclos de primaria.

Todos os colexios participantes recibiron un diploma que acredita a súa achega á celebración das Letras Galegas do escritor, filólogo e profesor ferrolán.

UNHA PALABRA PARA DON RICARDO

A Real Academia Galega programou para o mes de maio a serie *Unha palabra para don Ricardo*, un conxunto de minipezas audiovisuais arredor da figura de Ricardo Carballo Calero que conforman un retrato colectivo do protagonista do Día das Letras Galegas 2020. Os microespazos puideron verse a través da web e das redes sociais da institución e tamén foron difundidos pola CRTVG.

Unha palabra para don Ricardo contou coa participación de académicos e académicas de número, académicos correspondentes e distintas persoas que tiveron algunha relación co autor. Cada participante escolleu unha palabra que destacase a calidade que, ao seu xuízo, mellor definise o homenaxeado ou que retratase un trazo persoal, unha faceta ou unha obra do autor que valorase especialmente. Compromiso, galego cabal, poeta, filólogo, galeguista, soñador, lingua, gramática, orador ou independente son algúns dos termos a través dos cales foron debuxando un retrato colectivo de Carballo Calero.

UNHA PALABRA PARA DON RICARDO

1/V/2020	Salvador García-Bodaño	Didáctica
2/V/2020	Margarita Ledo	Corpo
3/V/2020	Henrique Monteagudo	Grial
4/V/2020	Rosario Álvarez Blanco	Gramática
5/V/2020	Claudio Rodríguez Fer	Independente
6/V/2020	Fina Casalderrey	Lectura d'A xente da Barreira
7/V/2020	Antón Santamarina	Orador
8/V/2020	Araceli Herrero	Galeguista
9/V/2020	Francisco Fernández Rei	Literatura

10/V/2020	Gonzalo Navaza	Requintado
11/V/2020	Ramón Villares	As distintas biografías de Carballo Calero
12/V/2020	Pilar García Negro	Galego cabal
13/V/2020	Xosé Luís Regueira	Vulto
14/V/2020	Xesús Alonso Montero	República
14/V/2020	Carmen Blanco	Poeta
15/V/2020	Gonzalo Navaza	Pondal na <i>Historia da literatura galega contemporánea</i>
15/V/2020	José Luís Rodríguez	Compromiso
16/V/2020	Henrique Monteagudo	Recitado de “Esta casa que ninguén visita”
16/V/2020	Manuel González	Gramática
17/V/2020	Víctor F. Freixanes	Declaracións do presidente da Real Academia Galega no Día das Letras Galegas de Carballo Calero
17/V/2020	Ana Romani	Recitado de “Como podemos”
18/V/2020	Francisco Cidrás	Compromiso
19/V/2020	Eduardo Maragoto	Comunicación con outros países
20/V/2020	Andrés Torres Queiruga	Transcendencia
21/V/2020	Darío Villanueva	Filólogo
22/V/2020	Mercedes Queixas Zas	Sorpresa
23/V/2020	Martinho Montero	Compromiso
24/V/2020	Margarita Ledo	Lectura de “Feminismo e galeguismo”
24/V/2020	Manuel Rivas	Vangardista
25/V/2020	Pilar Pallarés	Xigante
26/V/2020	Fina Casalderrey	Soñador
27/V/2020	Goretti Sanmartín	Lingua
28/V/2020	Fernando López-Acuña	Fingoi
29/V/2020	Euloxio Rodríguez Ruibal	Teatro
30/V/2020	Henrique Rabuñal	Galiza
31/V/2020	Víctor F. Freixanes	Profesor

OUTRAS ACTIVIDADES CO GALLO DO DÍA DAS LETRAS GALEGAS DEDICADO A RICARDO CARBALLO CALERO

10 de xaneiro de 2020. María Victoria Carballo Calero visita a RAG

O 10 de xaneiro de 2020 a filla do protagonista do Día das Letras Galegas visitou a sede da Real Academia Galega. Na xuntanza que mantivo coa Comisión Executiva repasaron o calendario de actos e iniciativas previstas para divulgar ao longo de 2020 o legado de Ricardo Carballo Calero.

15 de xaneiro de 2020. Inauguración da exposición Don Ricardo de Fingoi

O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes participou na inauguración desta exposición, organizada polo Colectivo Egeria, que repasa os quince anos durante os que Ricardo Carballo Calero residiu en Lugo, a onde se desprazou para poñerse á fronte do Colexio Fingoi. A mostra contou co apoio da Consellería de Cultura e a colaboración da Real Academia Galega e o Colexio Fingoi. O presidente da Academia participou na inauguración da mostra xunto ao seu coordinador, Xulio Xiz; Margarita Carballo, filla do homenaxeado; Asunción Fernández e Pilar Martínez Conde *Pilocha*, directora e profesora de canto do colexio, respectivamente; María Dolores Fernández, alumna de Carballo Calero neste centro e posteriormente compañeira del na Universidade de Santiago de Compostela; e o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García. Jacobo Cela, neto de Ricardo Carballo Calero, interpretou unha peza ao violín nun acto que foi tamén amenizado polos Gaiteiros de Fingoi dirixidos por Pepe Vaamonde.

Ademais da mostra, o colectivo Egeria editou o libro *Carballo Calero en Lugo. Don Ricardo de Fingoi*, que xunta máis dunha trintena de colaboracións de antigos alumnos e alumnas e amizades de Carballo Calero.

24 de xaneiro de 2020. Presentación da mostra Ricardo Carvalho Calero

O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, participou en Ferrol na presentación desta exposición, organizada polo Concello de Ferrol para conmemorar o centenario do nacemento do autor e composta por vinte e catro paneis que ofrecen un percorrido pola súa vida e obra. No acto participaron tamén Delia Vázquez, alumna de Carvalho Calero e estudosa da súa figura, Margarita Carballo Ramos, primoxénita de don Ricardo, e Ángel Mato, alcalde da cidade.

17 de febreiro de 2020. Presentación do calendario de actos do ano Carballo Calero

O presidente da RAG participou na presentación da programación das Letras Galegas 2020, celebrada en Santiago de Compostela, canda o conselleiro de Cultura, Román Rodríguez; a secretaria do Consello da Cultura Galega, Dolores Vilavedra; as fillas do homenaxeado, Margarita Carballo Ramos e María Victoria

Carballo-Calero; o presidente da Asociación Galega da Língua, Eduardo Sanches Maragoto; a responsable de RSC da CRTVG, Marta Fernández Sánchez; a tenente de alcalde do Concello de Santiago de Compostela, Mercedes Rosón; e o tenente de alcalde do Concello de Ferrol, Antonio Golpe Díaz. O acto tamén contou entre o público convidado con representantes de distintas asociacións, entidades e empresas que colaborarían ou conmemorarían dalgún xeito as Letras Galegas de Carvalho Calero.

25 de marzo de 2020. Carvalho Calero no programa *A Trabe de Ouro*

Cadrandoo co cabodano do pasamento de Ricardo Carvalho Calero, a Real Academia Galega compartiu o capítulo do programa cultural *A Trabe de Ouro* da Televisión de Galicia que o escritor, filólogo e profesor protagonizou no ano 1987. O espazo, conducido por Víctor F. Freixanes, actual presidente da RAG, inclúe unha entrevista ao autor na que fala sobre a súa xeración, a súa obra literaria e a lingua.

17 de setembro de 2020. Inauguración de Carvalho Calero. *A voz presente*

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, participou na inauguración na biblioteca Miguel González Garcés da exposición organizada pola Asociación Galega da Língua (AGAL), co apoio da Xunta de Galicia, que ofrece un percorrido pola vida do protagonista do Día das Letras Galegas 2020 e se detén nos espazos que marcaron a súa traxectoria, as circunstancias políticas que rodearon a súa obra, o seu labor como creador literario, o seu traballo como filólogo e o seu ideario lingüístico.

Víctor F. Freixanes participou na visita á mostra canda o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; os directores xerais de Políticas Culturais e de Patrimonio Cultural, Anxo M. Lorenzo e M.ª Carmen Martínez Ínsua; a filla do autor homenaxeado Margarita Carballo Ramos; o presidente da AGAL, Eduardo Sanches Maragoto, e a directora da biblioteca González Garcés, Marisol González.

Esta exposición continuou a súa andaina por diversas vilas e cidades galegas.

1 de outubro de 2020. Presentación do libro *Ricardo Carvalho Calero, orador. Discursos e leccións*

O presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, participou na presentación do volume escrito por Pilar García Negro e editado polo Parlamento de Galicia. Na presentación interviñeron canda el o presidente do Parlamento, Miguel Santalices; a autora; familiares de Carballo Calero; e o secretario xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia, Valentín García.

No acto inaugurouse tamén unha mostra bibliográfica que amosou por orde cronolóxica medio cento de libros e mais documentos persoais de Carballo Calero,

como o carné de socio do Seminario de Estudos Galegos e dúas cartas de Otero Pedrayo.

25 de novembro de 2020. Maratón de lectura do Día das Letras Galegas organizado pola Fundación Granell

O presidente da Real Academia Galega participou na inauguración desta cita canda a concelleira de Acción Cultural do Concello de Santiago de Compostela, Mercedes Rosón; a xerente do Consorcio de Santiago, Belén Hernández; a deputada provincial Milagros Castro; o concelleiro José Antonio Constenla Ramos; o secretario xeral de Cultura, Anxo Lorenzo; e os veciños e veciñas de Santiago de Compostela. Víctor F. Freixanes escolleu os versos que Carvalho Calero lle dedicou a Álvaro Cunqueiro, compañeiro tamén de xeración e amigo dende os anos universitarios en Santiago de Compostela.

15 de xaneiro de 2021. Presentación de *Polos camiños das horas. Epistolario de Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo*

O epistolario –publicado co apoio do propio Parlamento e da Consellería de Cultura– foi editado por Patricia Arias Chachero, Adrián Estévez Iglesias e Nélida Cosme e coordinado polo académico Henrique Monteagudo. A súa presentación celebrouse no Hórreo e nela interviñeron o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o presidente do Parlamento de Galicia, Miguel Santalices; Victoria Carballo-Calero, filla do protagonista das Letras Galegas 2020; Román Rodríguez, titular da Consellería de Cultura; Henrique Monteagudo e Patricia Arias Chachero.

O Instituto Arxentino Galego Santiago Apóstolo celebra a Carvalho Calero dende o confinamento

O centro educativo porteño, dirixido polo académico correspondente Carlos Brandeiro, pechou as portas por mor do coronavirus pouco despois de comezar o novo curso escolar, pero Ricardo Carvalho Calero non quedou sen homenaxe. As profesoras Marta Villar e Alejandra Lorenzo concibiron e dirixiron dende o confinamento o tradicional acto protagonizado polo alumnado que, desta volta, se converteu en virtual. Os mozos e mozas participantes gravaron cos seus teléfonos móbiles as distintas partes da función dixital, que conclúe cun videoclip que converte en canción a ritmo de trap o poema de Carvalho Calero “Teño unha dor”. O resultado, que pode verse nas redes sociais do colexio, foi unha experiencia enriquecedora para o alumnado e moi ben recibido pola comunidade galega en Arxentina.

Carballo Calero na biblioteca da Academia

A biblioteca da Real Academia Galega homenaxeou o autor amosando na sala de consulta, durante todo o ano, unha selección de primeiras edicións da súa obra que forman parte dun conxunto bibliográfico máis amplo a disposición dos usuarios na rúa Tabernas. A colección da biblioteca da RAG arredor do autor ferrolán é moito máis extensa e inclúe, entre outros fondos, artigos publicados en distintas revistas custodiadas na hemeroteca, como os publicados na revista *Nós* ou no *Boletín* da institución, ademais das obras arredor da biografía do homenaxeado.

Entrevistas con máis vagar

A sección das Letras Galegas de academia.gal é a fiestra dende a cal a RAG reúne diversos contidos dirixidos á divulgación da figura do homenaxeado no Día das Letras Galegas. O espazo acubilla a serie de micropezas audiovisuais *Unha palabra para don Ricardo*, e tamén unha serie de entrevistas que pretenden abordar con máis vagar e profundidade os perfís literarios do autor: Pilar Pallarés, Carmen Blanco, Dolores Vilavedra, Laura Tato, Henrique Rabuñal, Héctor Cajaraville, Xosé María Dobarro e Asunción Fernández, completan a lista dos entrevistados.

María Victoria Carballo Calero visita a RAG. 10 de xaneiro de 2020. Foto: RAG

Presentación de *Polos camiños das horas. Epistolario de Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo*. 15 de xaneiro de 2021. Foto: RAG.

III CONCURSO DE MICRORRELATOS DA REAL ACADEMIA GALEGA E A ASOCIACIÓN PUNTOGAL

A Real Academia Galega e a Asociación PuntoGal presentaron o 28 de xaneiro de 2020 a terceira edición do concurso de microrrelatos convocado por ambas as entidades co obxectivo de reforzar o uso da lingua galega en Internet.

O número de participantes en 2020 foi de 765 persoas, distribuídas nas categorías de infantil (120 microrrelatos presentados), xuvenil (232) e adultos (413).

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o presidente de PuntoGal e académico de número, Manuel González; a académica de número Ana Romaní; o director xeral de PuntoGal, Darío Janeiro; e a xornalista Claudia Morán, membro do comité de redacción de *Luzes*, conformaron o xurado que resolveu a terceira convocatoria de forma telemática. Aínda que a resolución do concurso estaba programada para finais de abril, debido a atrancos derivados das medidas de confinamento pola pandemia de coronavirus, pospúxose ao 4 de xuño.

Cristina Fernández Mangana, co relato “A tía Ramona”, fíxose co primeiro premio na modalidade de adultos. Nee Barros Fernández acadou o primeiro premio da categoría xuvenil con “Entre a vida e a morte”. Este foi o seu segundo galardón neste certame, xa que tamén merecera un premio na primeira edición. “Un mundo máxico”, de Christian Cabaleiro Otero, foi o relato gañador do primeiro premio na categoría infantil.

As nove persoas premiadas recibiron diferentes premios de perfil tecnolóxico, libros e, no caso dos primeiros e segundos premios, un dominio .gal gratuíto durante un ano. A Real Academia e PuntoGal publicaron os textos seleccionados nas súas páxinas web e a revista *Luzes* reproduciu unha escolma dos relatos participantes e agasallou as persoas gañadoras na modalidade de adultos cun lote de publicacións da revista.

V XORNADA DE ONOMÁSTICA GALEGA: OS NOMES COMERCIAIS

A *V Xornada de Onomástica Galega* foi organizada pola Real Academia Galega coa colaboración da Excm. Deputación Provincial de Pontevedra e o Museo de Pontevedra. O comité organizador estivo formado polas académicas correspondentes Ana Isabel Boullón Agrelo e Luz Méndez, que desenvolveron tamén o rol de coordinadoras.

Na programación inicial estaba previsto o desenvolvemento da xornada no Edificio Sexto do Museo de Pontevedra o 7 de novembro de 2020. Mais o 3 de novembro, tras o anuncio da Xunta de Galicia de medidas que limitaban a mobilidade das persoas por mor do agravamento da pandemia da covid-19, a Real Academia Galega viuse na obriga de suspender a celebración da *V Xornada de Onomástica Galega* de maneira presencial e convocala exclusivamente de xeito telemático. Todo o programa, tal e como xa estaba previsto, foi emitido en directo a través da páxina web da Real Academia Galega, academia.gal, e a través da plataforma Zoom para aquelas persoas que desexaban obter o certificado de asistencia.

A *V Xornada de Onomástica Galega* foi inaugurada de maneira virtual polo presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, a deputada de Lingua da Deputación de Pontevedra, María Ortega Iñarrea, e as coordinadoras, as académicas correspondentes Ana Boullón e Luz Méndez.

O programa desenvolveuse da seguinte maneira:

10:00 h

- A denominación da disciplina / Anton Santamarina
- O que vale un nome. Sobre marcas, empresas e dominios en internet
Benigno Fernández Salgado

11:00 h Marcas galegas: tendencias e representacións

- *Deleite, Bico de Xeadro...* Os recursos lingüísticos ao servizo das marcas comerciais / María Álvarez de la Granja
- As marcas e a súa relación coa paisaxe lingüística: a rotulación de Redondela / Sara Míguez
- As cabeceiras dos xornais galegos: unha viaxe pola historia / Víctor F. Freixanes
- A etiqueta que viste o viño. Achega ao nome das adegas, viños e licores da D.O. Ribeiro /Raquel Rodríguez Parada

Modera: Antón Palacio

16:15 h

- Nomes de bares e restaurantes: experiencia didáctica en Coia / Celtia Rei Brandón

17:15 h Vender nomes propios. Mercado, marca, lingua

- Elena Ferro. Eferro. Zoqueira.
- Xosé González Martínez. Fundador do Foro E. Peinador de empresas pola normalización da lingua e impulsor da campaña de etiquetado en galego *Con acento propio*.
- Irene García e Raquel Boo. Ekinocio. Estudio de deseño e comunicación.

Modera: Luz Méndez

O coordinador do Seminario de Onomástica, Antón Santamarina, analizou as alternativas propostas nas últimas décadas para a denominación desta disciplina, pero advertiu de que a mellor opción era falar de “onomástica comercial”, como acontecía noutros idiomas: *nom commercial*, *Haldname*, *brand name* etc. Benigno Fernández Salgado investigou para a ocasión o universo emocional que rodea as marcas galegas e elaborou unha listaxe das máis queridas tendo en conta a opinión de medio cento de estudantes universitarios. Estudou ademais a súa actividade corporativa na Rede en relación coas linguas e os nomes dos dominios desas marcas e empresas destacadas. Profundou tamén no concepto de “Marca Galicia”.

Ana Boullón, Antón Santamarina e Benigno Fernández durante a primeira sesión da Xornada.

A profesora da USC María Álvarez de la Granja analizou os recursos lingüísticos ao servizo das marcas e dos nomes comerciais. A V Xornada de Onomástica Galega acolleu, ademais, a presentación dun traballo sobre a rotulación dos establecementos de Redondela realizado por Sara Míguez. O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, retrocedeu no tempo nun relatorio sobre as primeiras cabeceiras de xornal en lingua galega, entre as que tamén é común o uso do topónimo e do xentilicio de noso. A filóloga Raquel Rodríguez Parada entrevistou case un cento de adegueiros e colleiteiros para estudar os nomes galegos das adegas e dos caldos inscritos na Denominación de Orixe Ribeiro (Ourense). O seu traballo permitiu comprobar que a maior parte dos nomes comerciais creados na comarca do Ribeiro fai uso da lingua galega.

A sesión da tarde abriuse coa intervención da profesora Celtia Rei Brandón, que expuxo unha experiencia didáctica sobre os nomes de bares e restaurantes nos barrios vigueses de Coia e Bouzas desenvolvida no IES Alexandre Bóveda de Vigo. Na última parte da xornada tivo lugar a mesa redonda que foi moderada por Luz Méndez en substitución de Gonzalo Navaza. A primeira en intervir foi Elena Ferro, filla e neta de zoqueiros, puxo de moda este calzado tradicional. A continuación interveu Xosé González Martínez, promotor da campaña de etiquetaxe en galego *Con acento propio*. As deseñadoras e creadoras de marcas do estudio Ekinocio Irene García e Raquel Boo foron as últimas en intervir.

Tras as intervencións dos participantes da mesa redonda, tivo lugar un pequeno coloquio no que atenderon as preguntas dos asistentes. Posteriormente, Luz Méndez presentou as conclusións e Víctor F. Freixanes, presidente da Real Academia Galega, clausurou a V Xornada de Onomástica Galega.

Os relatorios presentados na V Xornada de Onomástica Galega e a transcripción do coloquio posterior á mesa redonda están recollidos no volume *Estudos de Onomástica Galega V. Os nomes comerciais*.

Os catro participantes da mesa de debate: Elena Ferro, Xosé González, Irene García e Raquel Boo.
Á dereita: cuberta de *Estudos de Onomástica Galega V. Os nomes comerciais*

OUTROS ACTOS E INFORMACIÓNS

13 de xaneiro de 2020. O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, participou na apertura dunha nova edición do programa *21 Días co galego*, que neste ano chegou a dez centros de secundaria. A apertura da nova edición celebrouse no Colexio Fogar Santa Margarida e no IES Xelmírez I de Santiago de Compostela, institutos que traballaron cos alumnos e alumnas neste marco para promover que empreguen o galego dentro e, sobre todo, fóra do centro educativo. No colexio coruñés acompañou o director, Raúl Díaz Carballeira, Alfonso Sanmartín, membro do consello escolar, e o profesor Carlos Medrano. En Santiago de Compostela tomou a palabra canda o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; o director xeral de Educación, Manuel Corredoira; o director do IES, Manuel Portas; a promotora e coordinadora do programa, Pilar Ponte, e a alumna de bacharelato Noela Rivas.

23 de xaneiro de 2020. O consello consultivo para o idioma frisón, DINGtiid, visitou a Real Academia Galega, onde foron recibidos polo presidente. Esta delegación visitaba neses días Galicia para coñecer a realidade do galego e dos distintos axentes institucionais implicados no seu estudo e promoción.

2 de marzo de 2020. O historiador Miguel Anxo Seixas Seoane presentou na Real Academia Galega o primeiro tomo da súa biografía *Castelao. Construtor da nación. 1886-1930* (2019). O autor estivo acompañado na presentación polo presidente da RAG, Víctor F. Freixanes; Dolores Vilavedra, en representación da Editorial Galaxia; e o catedrático da USC e académico Ramón Villares, presidente do tribunal da tese na que se basea esta ambiciosa publicación.

3 de marzo de 2020. O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, e o coordinador do Seminario de Onomástica, Antón Santamarina, participaron no acto público de presentación da decisión adoptada por unanimidade pola corporación municipal do concello de Ribeira de asumir a forma lexítima do seu topónimo. O acto celebrouse no salón de plenos da casa consistorial, coa presenza de todos os grupos municipais.

9 de marzo de 2020. A RAG participa no Día do Galego no Bierzo. Nesta ocasión celebrouse tamén o centenario do autor berciano Ramón González-Alegre (1920-1968). A xornada arrincou en Vilafranca do Bierzo, a localidade onde naceu en 1695 frei Martín Sarmiento, e continuou en Cacabelos, onde se presentaron os III Premios Morales, convocatoria na que tamén colabora a Academia. O programa de actos, que contou co académico correspondente Héctor Silveiro en representación da RAG, incluíu ademais a presentación da versión galega da

web do Consello Comarcal do Bierzo e rematou no Concello de Corullón dando a coñecer o primeiro volume dunha colección sobre o galego nesta bisbarra.

2 de abril de 2020. O presidente da Real Academia Galega participou na campaña promovida pola Academia Brasileira de Letras baixo o cancelo #ABLEm-SuaCasa.

5 de xuño de 2020. O secretario da Real Academia Galega, Henrique Monteagudo, participou no programa *Abralin ao Vivo*, posto en marcha pola Associação Brasileira de Linguística. O coordinador do Seminario de Sociolingüística e secretario da Real Academia Galega repasou a situación do galego e das demais linguas minoritarias da Península Ibérica, os problemas que afrontan e a súa abordaxe.

9 de xuño de 2020. Co gallo da conmemoración do Día Internacional dos Arquivos, o arquivo da Real Academia Galega presentou as versións en galego do xeneral retirado Juan Beceiro Amado d'O *Quixote* e de distintas lendas irlandesas como "Oisín and Tír Na NÓg".

29 de xullo de 2020. O membro do equipo de traballo do Seminario de Sociolingüística da Real Academia Galega Gabino Vázquez Grandío participou no congreso da asociación Antropólogos Iberoamericanos en Rede. Interveu no panel "Escola, lingua, exclusión, diversidade e interculturalidade", que tamén moderou, cunha comunicación sobre os discursos e as actitudes cara ás linguas no sistema educativo de Galicia. O relatorio baseouse nunha análise a partir dun traballo de campo etnográfico desenvolvido en dous centros escolares de Lugo, nun colexio privado urbano e noutro público do rural.

15 de agosto de 2020. Os presidentes da Real Academia Galega e da Deputación da Coruña, Víctor F. Freixanes e Valentín González Formoso, asinaron o convenio a través do cal a entidade provincial apoia diversos proxectos que a RAG desenvolveu durante 2020.

30 de setembro de 2020. A Real Academia Galega, entidade participante do Premio Narrativa Breve Repsol, acolleu o acto en que se fixo público o ditame do xurado, que destacou a novela de Berta Dávila *Illa decepción*. O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, participou na rolda de prensa en que se deu a coñecer a decisión do xurado xunto á directora da refinería de Repsol na Coruña, Natalia Barreiro; o director xeral da Editorial Galaxia, Francisco Castro; o presidente da Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega (AELG), Cesáreo Sánchez; o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; e Anna R. Figueiredo, encargada de anunciar a resolución do xurado do que formou parte canda a académica correspondente Mercedes Queixas, Antón Lopo, Carlos González Lema e Armando Requeixo.

1 de outubro de 2020. Presentación do concurso Olla a palabra do día, convocado desde o Portal das Palabras. A iniciativa, dirixida aos centros de Educación Infantil, Primaria e ESO, repartiu oito premios entre os traballos do alumnado que lles puxo imaxes aos termos da sección Palabra do Día durante o mes de outono. Cada traballo debía centrarse nun dos temas semanais propostos do 5 de outubro ao 1 de novembro, que eran, por esta orde, a celebración do Día da Nena; a vida e a obra do protagonista do Día das Letras Galegas 2020, Ricardo Carballo Calero; o Samaín e mais o coidado do medio natural. A convocatoria púxose en marcha coa colaboración do colectivo docente Galiza Visual, que promove esta ferramenta didáctica nas aulas de todos os niveis.

6 de outubro de 2020. Encontro institucional entre o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e a alcaldesa da Coruña, Inés Rey, no Pazo Municipal da Coruña. Na xuntanza abordaron a celebración en 2021 do centenario do pasamento de Emilia Pardo Bazán, acompañados da académica Marilar Aleixandre, coordinadora das actividades do centenario por parte da RAG.

9 de novembro de 2020. O presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, e o titular da Xunta de Galicia, Alberto Núñez Feijóo mantiveron unha xuntanza en San Caetano na que abordaron, entre outros temas, a solicitude feita desde a Real Academia Galega para que a biblioteca de Emilia Pardo Bazán fose declarada ben de interese cultural (BIC).

12 de novembro de 2020. O presidente da Academia, Víctor F. Freixanes; o coordinador do Seminario de Terminoloxía, o académico Manuel González; e o director de Cultura do Concello da Coruña, Rómulo Sanjurjo, presentaron a proposta normalizada e oficial dos nomes das oitenta e oito constelacións recoñecidas pola Unión Astronómica Internacional nun acto celebrado na Casa das Ciencias, que concluíu ollando a recreación do ceo do planetario con Martin Pawley como guía.

21 de novembro de 2020. Presentación na sede da Real Academia Galega, da resolución da Dirección Xeral do Patrimonio Cultural pola que se incoa o procedemento para declarar ben de interese cultural a biblioteca de Emilia Pardo Bazán. No acto estiveron presentes o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o conselleiro de Cultura, Román Rodríguez; e a académica Marilar Aleixandre. Esta resolución publicouse no *Diario Oficial de Galicia* o 25 de novembro.

2 de decembro de 2020. Presentación do Congreso Internacional “Emilia Pardo Bazán, 100 anos despois”, que se celebrará en outono de 2021 na sede da RAG e da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán.

O 15 de decembro de 2020, a Real Academia Galega e a Universidade de Santiago de Compostela presentaron o proxecto audiovisual *Novas voces para a lingua*, que a Real Academia Galega e a Facultade de Ciencias da Comunicación promoven para conectar a mocidade co idioma. No acto, conducido polo presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, estiveron presentes Ana Isabel Rodríguez, Gaspar Broullón e Martín Vaz, profesores da Facultade de Ciencias da Comunicación da USC, os tres autores da serie, Paula Quiroga (directora), Lois Alcayde (guionista) e Meritxell Álvarez (produtora), o decano do centro, Xosé Ramón Pousa e varios participantes da serie.

22 de decembro de 2020. Celebración do pleno da Real Academia Galega no que se decidiu dedicar o Día das Letras Galegas de 2021 a Xela Arias, unha das voces máis destacadas da poesía galega contemporánea, editora e tradutora de milleiros de páxinas de clásicos universais ao galego.

25 de decembro de 2020. Nós foi proclamada Palabra do Ano 2020 polas persoas que participaron na elección popular promovida polo Portal das Palabras. O certame A palabra do ano desenvolveuse en dúas fases: unha de recollida de propostas e outra de votación entre seis finalistas, nas que participaron máis de cinco mil quiñentas persoas.

31 de decembro de 2020. O Dicionario da Real Academia Galega superou en 2020 as 38.500.000 buscas, máis de 105.000 ao día de media. As consultas medraron case un 50 % con respecto ao ano 2019, cando xa se producira un incremento por riba do 18 % con respecto ao 2018 e se chegara ás preto de 26.0000.000 procuras. A entrada en vigor do primeiro estado de alarma por mor da pandemia marcou un punto de inflexión e rexistrou a marca histórica de buscas no mes de maio de 2020, que pechou con máis de 4.800.000.

Visita do consello consultivo
para o idioma frisón.
23 de xaneiro de 2020.

Presentación da proposta oficial
dos nomes das 88 constelacións
recoñecidas pola Unión
Astronómica Internacional.
12 de novembro de 2020.

A biblioteca de Emilia Pardo
Bazán é declarada ben de
interese cultural.
21 de novembro de 2020.

Presentación do proxecto
audiovisual *Novas voces para a
língua*. 15 de decembro de 2020.

ACTIVIDADES DA CASA-MUSEO EMILIA PARDO BAZÁN

Durante o ano 2020 e debido á situación sanitaria provocada pola pandemia da covid-19, a Casa-Museo Emilia Pardo Bazán permaneceu pechada dende o 16 de marzo ata o 1 de xuño de 2020. A partir desta data, as persoas que desexaron consultar os fondos de calquera destes dous servizos foron atendidas con cita previa.

Para dar resposta á situación deseñouse un protocolo de visitas, seguindo os documentos pertinentes publicados pola Xunta de Galicia e o Ministerio de Cultura. Aínda que a cifra de visitantes é sensiblemente menor que outros anos, a calidade da visita medrou enormemente. O número de visitantes da casa Museo en 2020 foi 2148.

ACTIVIDADES REALIZADAS EN 2020

Musealización:

O 9 de maio de 2020 comezaron os traballos da campaña de reintegración das pezas que unicamente estaban protexidas por actuacións de conservación preventiva. Foron seleccionadas e retiradas as pezas máis necesitadas de desinsectación.

A partir do 12 de maio recepcionáronse as pezas desde os talleres de desinsectación e de restauración e comezou a montaxe do espazo expositivo, ademais de levar a cabo traballos técnicos co equipo de restauradoras na hidratación de madeiras, tinguido de faltas pequenas e selección e montaxe de copias fotográficas que tiñan perdida a prestancia desde a

anterior revisión museográfica.

Ademais, aproveitáronse os meses durante os que a Casa-Museo permaneceu pechada ao público para realizar os seguintes traballos:

- Deseño e montaxe da exposición “Amizades”, na sala IV.
- Actualización das cartelas do museo.
- Revisión e proposta de follas de información das salas.

Didácticas:

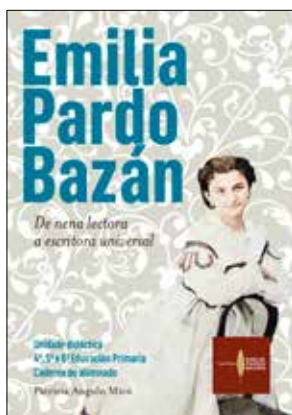
A mellora e a actualización das didácticas empregadas no funcionamento da Casa-Museo foron outros dos traballos nos que se aproveitou o tempo durante o intervalo pandémico. Algúns destes traballos son os seguintes:

- Deseño dunha visita virtual para escolares de Primaria.
- Posta en marcha da unidade didáctica da visita autónoma para o alumnado de Secundaria.
- Elaboración dun proxecto de visita virtual, destinada ao alumnado da ESO, en colaboración co profesorado do IES de Sabón. Consistire nunha montaxe de imaxes da Casa en 360º acompañada de locucións do alumnado sobre determinadas pezas.
- Deseño e redacción de varias unidades didácticas destinadas ao alumnado de Primaria:

Angulo Miró, P. (2020). *Emilia Pardo Bazán. O despertar dunha escritora* (1º, 2º e 3º Educación Primaria). A Coruña: Casa-Museo Emilia Pardo Bazán. Cadernos do profesorado e do alumnado. <http://doi.org/10.32766/rag.375>

Angulo Miró, P. (2020). *Emilia Pardo Bazán. De nena lectora a escritora universal* (4º, 5º e 6º Educación Primaria). A Coruña: Casa-Museo Emilia Pardo Bazán. Cadernos do profesorado e do alumnado. <http://doi.org/10.32766/rag.374>

Angulo Miró, P. (2020). *A hora dos contos* (Educación Primaria). A Coruña: Casa-Museo Emilia Pardo Bazán. Cadernos do profesorado e do alumnado. <http://doi.org/10.32766/rag.376>

Difusión:

Ilustrando contos de Emilia Pardo Bazán

Co obxectivo de promover o coñecemento da figura e da obra da escritora entre o alumnado de 4º de Educación Secundaria, convocouse o Certame de Ilustración 2020. As bases foron publicadas coincidindo co Día da Ilustración, o 30 de xaneiro. Esta convocatoria adiouuse debido á pandemia da covid-19.

¿Quién teme a Emilia Pardo Bazán?

O día 1 de xullo levouse a cabo desde a Universidad Rey Juan Carlos o curso online *¿Quién teme a Emilia Pardo Bazán?* Este monográfico, que derivou nun curso virtual por consecuencia da covid-19, organizouse, dirixiuse e presentouse desde a Casa-Museo por Xulia Santiso.

Conferencia: “Mais aló das tarefas museolóxicas. Coordinación para a catalogación da biblioteca das Torres de Meirás”

Apertura do curso universitario do Mestrado en Estudos Avanzados en Museos, Arquivos e Bibliotecas (Universidade da Coruña, campus de Ferrol). Este é o único mestrado universitario no panorama español que une as especialidades de Museos, Bibliotecas e Arquivos históricos.

A importancia das palabras na construción do feminismo

Co gallo da celebración do 8 de marzo, o 5 dese mes reuníronse na Casa-Museo a escritora Estíbaliz Espinosa e o comunicador Diego Jiménez para reflexionar sobre a igualdade entre mulleres e homes.

Día Internacional dos Museos

No Día Internacional dos Museos (18 de maio) debido á imposibilidade de realizar actividades presenciais para festexar a data, a Casa-Museo Emilia Pardo Bazán colgou na súa páxina web unha visita virtual.

IN MEMORIAM

XOSÉ LÓPEZ CALO

Xosé López Calo naceu en 1922 na parroquia de Nebra, en Porto do Son, e ingresou na Compañía de Xesús en 1942. Licenciado en Filosofía e Letras pola Universidade de Comillas e en Teoloxía pola de Granada, era doutor en Filosofía e Letras pola Universidade de Santiago de Compostela (USC) e en Musicoloxía polo Pontificio Instituto de Música Sacra de Roma, onde se doutorou en 1962 cunha tese sobre a música na catedral de Granada no

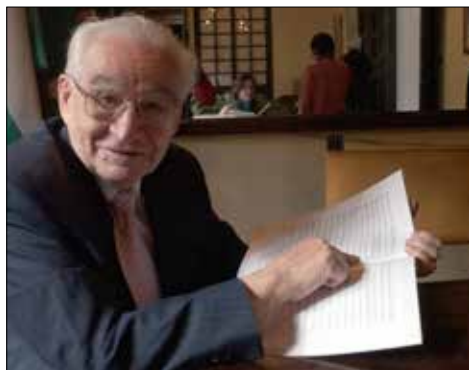

Foto: Juan Ferreras. EFE

século XVI. Dende 1973 era profesor da USC, onde se xubilou como catedrático de Historia da Música. Gran defensor das músicas tradicionais, realizou numerosos catálogos e estudos dos arquivos das principais catedrais de España, entre elas a de Santiago de Compostela, con contribucións esenciais arredor do Pórtico da Gloria e do Códice Calixtino. Xosé Calo finou en Salamanca o 10 de maio de 2020.

O legado do académico inclúe dúzias de libros de musicoloxía, artigos e entradas en enciclopedias e nos principais dicionarios de música do mundo, entre eles o alemán *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* e *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ao que achegou máis de duascenas voces sobre música e autores españois. Ademais de pertencer á RAG dende finais dos anos 60, era membro de numerosas sociedades e academias: foi socio fundador das sociedades nacionais de musicoloxía de España e Italia, académico de honra da Real Academia Galega de Belas Artes e correspondente da Real Academia de Belas Artes de San Fernando e das de Granada, Sevilla, Segovia e Valladolid. Entre outros recoñecementos, en 1989 recibiu a Medalla de Ouro ao Mérito das Belas Artes e en 2002, o Premio das Letras e das Artes de Galicia.

Xosé Luís Franco Grande / Xosé Castro

XOSÉ LUÍS FRANCO GRANDE **(1936 - 2020)**

Ramón Lorenzo

O día 31 de marzo de 2020 morreu en Vigo o académico Xosé Luís Franco Grande, unha das personalidades máis sobranceiras da cultura galega e para min un amigo incondicional desde os anos de estudantes en Compostela. Xosé Luís naceu en Tebra (Tomiño) o 17 de febreiro de 1936 e alí pasou toda a súa infancia e primeira xuventude, un lugar que o marcou para sempre e que lle serviu de refuxio. El tivo a sorte de que seus pais eran mestres naquel lugar e de que o educaron con esmero, inculcándolle só valores positivos e facendo que se criase nun ambiente no que dominaba a cultura. Rodeado de libros, foi á escola primaria no propio Tebra (1942-1947) e ós dez anos comezou o bacharelato por libre. Eran seus pais os que o axudaban cos estudos e para o latín botaba unha man o cura da parroquia. Así pasou os tres primeiros anos (1947-1950) e xa en cuarto foi facer o resto do bacharelato ó Instituto Santa Irene de Vigo (1950-1954). Franco Grande xa desde pequeno tivo querenza pola literatura e aínda cando estaba en Tebra xa comezou a escribir textos, afección que aumentou ó entrar no Instituto, onde se dedicou a escribir na revista que publicaba o centro. Desde entón non deixou de deleitarnos con toda clase de escritos ata a súa morte.

Rematado o bacharelato, trasladouse a Santiago en 1954 para estudar Filosofía e Letras, pero o ambiente que se respiraba na facultade non era do seu agrado, sobre todo debido ó absurdo profesor de lingua e literatura española que era moi arbitrario e co que tivo un enfrontamento. Iso levouno a deixar estes estudos e no curso seguinte (1955-1956) decidiuse por comezar a carreira de Dereito que rematou brillantemente en 1960.

Os anos de Santiago foron moi ricos en experiencias e Franco Grande foi un dos grandes protagonistas daquela xeración de estudantes. Aínda agora escribindo venme á lembranza a súa figura baril, a seguridade con que argumentaba, o dominio da literatura que posuía e tamén os esforzos que facía para dominar o seu nerviosismo. Alí coincidiu con Bernardino Graña, Gustavo Docampo, Ramón Lugo, Beiras, Méndez Ferrín, Mourullo, López Nogueira e moitos outros e entrou en

contacto con Otero Pedrayo, Ramón Piñeiro, García Sabell, Bouza Brey, Alonso Montero, Río Barja, Borobó e tantos máis.

Participou nas Festas Minervais, nas que conseguiu ser premiado numerosas veces e en cinco ocasións acadou o primeiro premio de poesía, e tomou parte no ciclo de conferencias que organizamos no Círculo Mercantil falando sobre Manuel Antonio. Fóra dos estudos tiña tempo para asistir ós faladoiros do Café Español arredor de Otero Pedrayo e anos despois ós que celebraba con outros compañeiros no Bar Viño. E sempre quedaba tempo para a troula e os paseos pola Alameda ou polos arredores da cidade. Era a época da xeración que Borobó quixo chamar “Xeración de *La Noche*”, porque moitos escribiamos neste xornal. Foron os tempos en que se embebeu de galeguismo e de europeísmo, en que acumulou lecturas e sabedoría, tamén filosófica, entusiasmado con algúns filósofos como Sartre e especialmente co seu admirado Søren Kierkegaard. Toda esa época de 1954 a 1960 está marabillosamente descrita no seu libro *Os Anos escuros. I. A resistencia cultural da xeración da noite (1954-60)* (Edicións Xerais de Galicia, 1985), máis tarde ampliado en *Os Anos escuros. A resistencia cultural dunha xeración* (Galaxia, 2004). Anos “escuros”, mais tamén luminosos, porque neses anos de estudante atopou a amizade de mestres e compañeiros que, con máis altos ca baixos, durou toda a vida. El mesmo deixou dito: “Debo todo na miña vida ós compañeiros de xeración e ós galeguistas que na década dos cincuenta retomaron a loita pola dignidade nacional de Galicia”.

Acabada a carreira en 1960 marchou á Coruña para traballar como pasante co avogado e académico Sebastián Martínez Risco, co que aprendeu realmente o oficio de xurista. Xa ben formado, trasladouse a Vigo, onde exerceu como avogado, traballou con Xaime Isla Couto e entrou como asesor xurídico da Caixa de Aforros de Vigo, despois Caixanova, ata a súa xubilación en 2001. A partir do seu establecemento en Vigo, onde casou e tivo dúas fillas, permaneceu nesta cidade ata a súa morte, pero sempre coa constante presenza da súa Tebra natal.

Como escritor podemos destacar varios aspectos da súa extensa produción. Aínda que, como xa dixen, de estudante se deu a coñecer como poeta nas Festas Minervais e en 1955 o Centro Galego de Buenos Aires lle concedeu o premio Eduardo Pondal ó seu poemario *Brétemas do vieiro*, que deixou inédito, tardou bastantes anos en publicar o seu primeiro libro de poesía. Foi en 1967, *Entre o si e o non*, publicado pola Editorial Galaxia (na colección Salnés nº 23), libro que conseguiu o Premio Nacional de Poesía Rosalía de Castro en 1967, se ben é certo que por insistencia de Fernández del Riego xa dera a coñecer “13 poemas” (*Grial* 5, 1964, 333-344), cun limiar no que di que o libro “segue facéndose moi de vagar, pero sen descanso. Cada ano, aínda que case non me decate, medra un pouco e bota un anelo máis, como as carballeiras fondamente arraizadas alá no val de

Tebra, onde tamén están as miñas raíces” (p. 333). Trátase dun libro dividido en catro partes (“Adro e altar”, “Cancións de amor e soedade”, “Poemas do tempo perdido” e “Outros poemas”, nesta última parte con poemas de 1953 a 1956). Nunha época en que dominaba a poesía social, Franco Grande publica uns poemas totalmente diferentes, unha poesía existencial, á procura de si mesmo, chea de amor e sufrimento, de pesimismo e con Tebra sempre presente. Unha poesía que non todos eran capaces de comprender, como lle pasou a Ramón Piñeiro, a quen lle pediu un prólogo para o libro nunha carta do 27 de abril de 1966, prólogo que non fixo, aínda que anos despois (carta de 10 de setembro de 1987) soubo comprender a gran categoría dos poemas e fixo un vasto eloxio deles.

O libro foi reeditado en 2002 pola Voz de Galicia dentro da colección Biblioteca Galega e Vicente Araguas preparou unha edición na que fixo un profundo estudo da súa poesía e que saíu en 1993 en Edicións Xerais de Galicia. Pero xa antes disto o propio Franco Grande incluíu o libro no seu poemario *Herdo de memoria e tempo*, publicado por Edicións Xerais de Galicia en 1987. Nel, alén de *Entre o sí e o non*, presenta *Tempo á espreita* (pp. 81-161). Tamén nesta ocasión divide o libro en catro partes. A primeira (“Monumento funerario para a túa ausencia”) é unha sentida elexía á morte do pai. A segunda (“Humus”) son poemas concentrados na visión de Tebra e da terra. A terceira (“Smog”) refírense ó mundo da cidade, chea de aburrimiento. Finalmente a cuarta (“Ocasións”) recolle poemas dedicados a persoas ou personaxes literarios, ás execucións de Tchiki e Otaegui, Baena, García Sanz e Sánchez Bravo, e dous que lles fixo ás súas fillas Rosalía e Navia: Rosalía chamada así por amor a unha tía e a Rosalía de Castro, a quen lera xa de pequeno e a quen tivo sempre como referente, xuntamente con Rilke; e Navia por instigación de Bouza Brey, por referencia á deusa prerromana da auga, das fontes e dos ríos. Na introdución quéixase da falta de tempo para escribir máis, pensa que facelo en certas circunstancias é un acto heroico, “pero que cómpre, se un quere seguir vivo” (p. 10) e acúsase de non telo visto antes con tanta claridade. Nunha ocasión escribiu “A miña poesía non se explica sen Tebra” (*Nordés* 4, 1976, 29-31) e neste lugar, con total pesimismo, escribe a introdución vendo o cambio profundo na sociedade galega para mal, aínda que a esperanza é o único que nos sostén. Nestes poemas, e desde sempre, o poeta está á procura da identidade (Pozo 1988), do eu propio, mentres contempla a fuxida do tempo.

Na páxina web da RAG dinos: “A miña profesión impediume deica agora face-la obra literaria que eu quixera. Pode que, agora xubilado, escriba aínda unha ducia de libros”. Non chegou a tantos, pero seguiu facendo poesía e así en 2015 apareceu *Xoguetes do tempo*, publicado por Galaxia, do que dera a coñecer algúns poemas en *Grial* (207, 2015, 93-95), e en 2017 deleitounos coa primorosa edición do *Libro das abandonadas*, publicado en Santiago por Teófilo Edicións. En *Xoguetes*

do tempo presenta tres partes, tituladas “Na moega de tempo”, “Xanela aberta” e “Lentura”, cun poema introdutorio (p. 9) que nos indica a materia que trata unha boa parte do libro:

Como as follas polo outono
acaneadas polo vento
sen paraxe andamos porque
xoguetes somos do tempo.

Velaí o *tempus fugit* clásico e por iso na primeira parte está sempre presente o paso do tempo, a chegada da morte, dos “derradeiros chanzos” da vida. A segunda volve ó transcorrer do tempo na cidade nun ambiente pesimista e na terceira atopamos de novo a volta á terra onde se criou, á descrición da paisaxe no val de Tebra, xunto á insistencia no canto á patria (López-Casanova 2016; Losada 2016; Lamas 2016). No *Libro das abandonadas* cambia de temática e presenta unha serie de poemas que lle andaban dando voltas pola cabeza e que escribiu en poucos días, un pouco lembrando a Rosalía e a Rilke, que trataron o tema. Divide o libro en tres partes. A primeira, “A abandonada filla do mar”, canta á nena abandonada nos primeiros días da súa infancia. A segunda refírese “ás abandonadas viúvas de vivos” e a terceira “ás amantes abandonadas”. Como apéndice inclúe tres sonetos con tres inscricións para gravar nas campas de Gaspara Stampa, da monxa portuguesa Mariana Alcoforado –das que falou Rilke–, e na de Marilyn Monroe. En total son 31 poemas de homenaxe ás mulleres que sufriron o abandono dos pais, dos maridos ou dos amantes, con versos de excelente feitío e de gran sentimento.

Como colofón ós libros de poesía hai que indicar que algúns dos poemas contidos neles apareceron antes en revistas ou en antoloxías, como en *Nordés* (1, 1975; 2-3, 1975; 4, 1976; II data: 1, 1980; 3, 1981), *Dorna* (9, 1985; 10, 1986; 28, 2002), *Escritos* (Lugo, marzo 1960), *Destino* (1324, decembro 1962), *Clara-boya* (16/17, 1967), *Irmandade* (Ano 3, 26, 1968) etc. e, entre outras, nas antoloxías de Basilio Losada, *Poetas gallegos de postguerra* (Llibres de Sinera, 1971, 166-171); Francisco Fernández del Riego, *Antoloxía de poesía galega. Do posmodernismo aos novos* (Galaxia, 1980, 441-451); Manuel Fernández Rodríguez, *Poemas pola memoria* (1936-2006). *Ano da memoria* 2006 (Xunta de Galicia, 2006, 178-180); Antonio Raúl de Toro Santos, *Breogán's lighthouse. An anthology of Galician literature* (Francis Boutle, 2010, 434-436); Vicente Araguas, *La lluvia en el mar. Una antología de poesía gallega* (Pigmalion, 2018); e tamén na *Antoloxía da poesía galega actual* (Edicións do Castro, 1978, 193-219) e en *Poetas e narradores nas súas voces* (Consello da Cultura Galega, I, 2001, 32-38). Ademais, publicou un artigo cunha “Panorámica de la poesía gallega actual” (*Insula* 152-153, 1959,

p. 15), outro sobre a “Presenza da cultura galega no exterior” (*Tempo exterior* 17, 2008, 91-97) e contestoulle ó discurso de ingreso de Camilo Suárez-Llanos na Academia falando *Sobre a literatura galega. Un achegamento subxectivo* (Real Academia Galega, 2002).

Curiosamente, aínda que Franco Grande sempre se caracterizou pola súa faceta de poeta, o primeiro libro que publicou foi unha obra de teatro, co título *Vieiro choído. Peza dramática en tres tempos e seis cadros* (Galaxia, 1957), que iniciaba a colección Illa Nova e que Galaxia reeditou en 2018 como homenaxe ó escritor (Fontoira 1973, pp. 360-365). É unha obra complexa, que non todos comprenderon e da que o propio autor renegou, como lle di a Ramón Piñeiro (carta de 5 de xaneiro de 1960), ó mesmo tempo que lle anuncia que estivera traballando intensamente e que xa rematara outra peza co título *A volta de Ulises*, que nunca chegou a publicar.

Outra faceta importante foi a de dinamizador cultural desde a época de estudante. A el e a Beiras se debe a tradución do famoso “We shall overcome”, que cantaba Joan Baez e que como “Venceremos nós” se converteu no himno das loitas estudantís do 1968. Tamén traduciron os dous a *Antígona* de Anouilh, con grande éxito na lectura escenificada que se fixo na sala de concertos do Hostal en maio 1959 e na representación levada a cabo en marzo de 1960 en Fonseca, e *Non haberá guerra de Troia*, de Jean Giraudoux (os textos foron publicados en *Grial* 17, 1967, pp. 319-353, e 23, 1969, pp. 37-77). Anos máis tarde traduciu para a Escola Dramática Galega *A Tuta e a Ramoneta*, de Llorenç Villalonga (1984). As súas inquietudes están moi ben expresadas na “Carta a un mozo galego de hoxe” (*Grial* 20, 1968, 217-222), dedicada a “Guillermo Roxo, trovador galego”, con profundas reflexións e recomendacións sobre as tarefas que podía facer. En Vigo participou activamente na emisión *Raíz e tempo*, a primeira emisión radiofónica en lingua galega, que se radiaba semanalmente en La Voz de Vigo e que dirixiu durante algún tempo (artigos en *Grial* 13, 1966, 369-374; 16, 1967, 217-222; 201, 2014, 110-117).

Participou tamén na fundación da Asociación Cultural de Vigo e colaborou estreitamente con Galaxia e coa revista *Grial*. Froito diso son as numerosas recensións que escribiu sobre diferentes libros (*Grial* 3, 1964, 125-128; 18, 496-498 e 505-508; 19, 1968, 109-110, 116-117; 20, 1968, 244-245; 21, 1968, 366-368; 31, 1971, 120-121; 34, 504-506; 37, 1972, 371-372; 41, 1973, 376-377; 42, 1973, 503-504, 507-508), así como o limiar a *Voce na néboa* de Méndez Ferrín (1957). Esa colaboración fixo que Fernández del Riego pensase nel para a redacción dun novo dicionario, porque o consideraba unha persoa moi disciplinada. El, que xa dera a coñecer moitas palabras de Tebra no *Apéndice ó Dicionario enclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez (vol. III, 1961), púxose á tarefa

dilixentemente. Así apareceu en Galaxia o *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego* (1968), moi aumentado na 2ª edición (1972), que serviu de guía durante moitos anos (a 8ª ed. é de 1983) ós que traballaban coa lingua galega, xunto ó *Vocabulario galego-castelán* (1972). Tebra está no dicionario e nos poemas, pero tamén se lembrou dela nun estudo etnográfico sobre a “A festa das sete vacas, en Tebra: ¡Reminiscencia dun vello culto xermánico?” (*Grial* 39, 1973, 10-34).

A súa capacidade de traballo levouno a facer unha edición exemplar da *Obra completa* de Manuel Leiras Pulpeiro (Galaxia, 1970), cun estudo e anotacións, e unha edición de *Cara a Times Square* do seu amigo Camilo Gonsar (Edicións Xerais de Galicia, 1989), a quen lembra nunha necrolóxica no BRAG (370, 2009, 331-332). Ademais fixo crítica literaria e valoracións persoais de escritores en diversos artigos, como en “Arredor dun poema de Rosalía” (*Grial* 21, 1968, 326-333), “Castelao ou a claridade” (*Río* 6, 1999, 6-7), “Díaz Castro, nesta hora” (*Grial* 6, 1964, 512-518), onde aproveita para escribir sobre a poesía en xeral, con ideas críticas e orixinais, “A eficacia expresiva de Díaz Castro” (en *Homenaxe a X. M. Díaz Castro*, Asociación Cultural Xermolos, 1987, 48-56), “Outra lectura de X. Mª Díaz Castro” (en *Nimbos: cáliz fervendo!*, edición de Luís Cochón, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Cadernos Ramón Piñeiro XXIX, 2014, 139-147), “Introducción a Alvaro Cunqueiro” (*Grial* 42, 1973, 403-416), “Castelao de lonxe” (*Grial* 47, 1975, 109-110), “Un clásico anovador” (sobre *Cara a Times Square*, en *Crítica e autores. Artigos e entrevistas publicados en La Voz de Galicia*, 2002, 297-298) ou “Cómpre volver a Pondal” (BRAG 376, 2015, 415-421). Tamén se ocupou de García Lorca con José Landeira Yrago en *Ínsula* (339, 1975, 3) e en “Cronología gallega de Federico García Lorca y datos sincrónicos” (*Grial* 45, 1974, 280-307).

Non remata aquí o inmenso labor de Franco Grande. Desde moi novo comezou a escribir artigos na prensa, pois, como el mesmo deixou escrito na páxina web da Academia, “procurei sempre escribir na prensa na medida que mo permitiron as miñas ocupacións, como maneira de seguir mantendo relación cos lectores e dicirllles que un aínda está vivo”. Fíxoo sistematicamente e son moreas os artigos que apareceron en diversos medios, como *La Noche*, *A Nosa Terra*, *Tempos novos* ou *La Voz de Galicia*. Home con ideas claras e defensor da identidade galega, escribiu sobre a lingua, a política galega, os partidos políticos, Europa e a política internacional, sempre cun criterio propio e cunha visión nítida da realidade, unhas veces con optimismo e outras con pesimismo e sempre con sinceridade e firmeza. Abonda con ler os 682 artigos que escribiu na *Voz de Galicia* desde o 17 de marzo de 2002 sobre os temas máis variados, con especial insistencia na política española e na internacional, sen esquecer nunca a cultura e a política galegas, con apreciacións lúcidas e acertadas, ou os numerosos artigos que apa-

receron en *Tempos novos*, con títulos nos últimos anos como “Malia a actitude sumisa de moitos, Galicia aínda é posible” (32, 2000), “Tortura na guerra contra o terror. Intereses militaristas e económicos” (101, 2005), “Uns soben, outros baixan e algúns gañan” sobre a política galega (185, 2012), “Tres eixes dunha política de esquerdas” sobre o Bloque, PSOE e as Mareas (224, 2016), “Unha democracia minguante” (250, 2018), “Volve a España Negra” coa política do PP (251, 2018), “Por un patriotismo intelixente” (255, 2018), “Estado de dereito ou república bananeira” (260, 2019), “Fanatismos da dereita” sobre a dereita española con Casado, Rivera e Abascal (261, 2019), “Os nacional-populismos de ultradereita, ao asalto de Europa” (265, 2019), “Unha solución federal á vista?” (265, 2019), “Urxencias para o 2020” sobre Vox e a política en Cataluña e Galicia (272, 2020), “Tempos novos, maneiras novas” sobre a nova política co PSOE en Madrid (273, 2020) etc. E tamén en “África se busca a sí mesma” (*Grial* 7, 1965, 96-103), “De ingleses cultos e galegos paifocos” (*A Nosa Terra* nº especial, 2007), “Os independentistas galegos e o Estado” (en *A semente da nación soñada. Homenaxe a X. L. Méndez Ferrín*, 2008, 63-66) ou cando realizou unha análise moi crítica das eivas que presenta un libro de Piñeiro, en “Visión sobre a obra *Da miña acordanza*. Precisións a unhas memorias de Ramón Piñeiro” (*Tempos novos* 64, 2002), persoeiro a quen critica sincera e duramente en carta do 5 de agosto de 1981 pola política que levaba a cabo. Tampouco nas entrevistas disimulaba e respondía con precisión e valentía, criticando todo o que lle parecía que estaba mal feito, como se ve nas que lle concedeu a Xosé A. Neira Cruz (*Tempos novos* 24, 1999, 42-47), Begoña R. Sotelino (en *Crítica e autores. Artigos e entrevistas publicados en La Voz de Galicia*, 2002), Luís Villamor (*Tempos novos* 205, 2014, 34-39), “Galegos 19” (entrevista emitida na TVG 2 o 29 de xullo de 2015) ou a Héctor J. Porto (*La Voz* 29 de xaneiro de 2020).

Dentro do seu ideario político encádrase o seu libro *Outra política para outros tempos* (Galaxia, 2013), no que fala de Galicia e Europa, da importancia da cultura galega e da súa idea persistente de que se debería chegar a un federalismo das diferentes nacións. A súa condición de europeísta levouno tamén a colaborar co Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional (IGADI) e a pertencer ó seu consello reitor. Home interesado pola política, aínda que nun principio se encadrou no Partido Socialista Galego, despois non quixo militar en ningún partido para poder exercer a crítica e ter independencia. Dínolo claramente na páxina web da Academia: “Non pertenzo a ningún partido político: é unha mala cousa que os tres de máis implantación en Galicia sexan unha verdadeira calamidade nacional, xa que están contribuíndo, e con eficacia, á destrución do país. E non se decatan”. Para coñecer a súa traxectoria política e literaria resulta moi

revelador ler a correspondencia con Ramón Piñeiro, que publicou no libro *Cando o futuro comezaba. Correspondencia 1955-1990* (Galaxia, 2009).

Un último aspecto salientable é o da amizade. Franco Grande fomentou a amizade desde os anos de estudante e son numerosos os amigos que foi adquirindo ó longo da súa vida. De aí que en numerosos escritos fale deles. A principal mostra témola en *A ilusión da esperanza. De Cabanillas a Baixeras* (Edicións do Cumio, 1991), despois ampliado en *A ilusión da esperanza. De Cabanillas a Xulio Ríos* (Galaxia, 2019), con 49 retratos dalgúns dos seus moitos amigos que relatan a súa relación con eles, con anécdotas e vivencias experimentadas. Como el mesmo nos di, non están todos no libro, pero desexaba que todos se sentisen representados polos que incluíu nel. Alén deste libro, a moitos amigos dedicoulles diferentes artigos e homenaxes. En Compostela coñeceu a Ramón Lugo e desde 1954 mantivo unha relación con este coñecido europeísta, a quen lembra en diversas ocasións (conversa con el en *Grial* 193, 2012, 63-75; *Tempos novos* 225, 2016, 60-61) e ó que, xuntamente con Xulio Ríos, lle preparou unha homenaxe no libro *Ramón Lugo. Sempre Galicia, sempre Europa* (IGADI, 2015). Outro amigo con quen se relacionou moito na Coruña antes de que marchase para Londres foi Fernando Pérez-Barreiro Nolla e a el refírese en varias contribucións (nunha entrevista que lle fan el e Xulio Ríos en *Grial* 167, 2005, 112-123; no libro homenaxe *O perdurable legado de Fernando Pérez-Barreiro Nolla*, Edicións do Cumio, 2015, 15-17, ou no libro *Homenaxe a Fernando Pérez-Barreiro Nolla* editado como Cadernos Ramón Piñeiro XIX, 2011, 139-141).

A estes podemos sumar moitos máis, como Borobó (en *Homenaxe a Borobó*, Edicións do Castro, 2003, 200-201 e en *Anacos para Borobó*, nº 0, 2004, 9), Cunqueiro (“Expulsión e readmisión do periodista Alvaro Cunqueiro”, *A Trabe de ouro* 4 (8), 1991, 105-114), Daniel Cortezón (“Unha amizade de máis de medio século”, no libro *Daniel Cortezón*, 2011, 129-133), Xaime Isla (en *Homenaxe a Xaime Isla Couto*, Galaxia, 1996, 120-126; *Grial* 207, 2015, 64-67), o padre Seixas (“Algunhas leccións do padre Seixas”, en *O padre Xaime Seixas Subirá. Pregoeiro da irmandade. Homenaxe no centenario do seu nacemento (1915-2015)*, Vigo, 2015, 69-70), Carlos Casares (“Altos e baixos na miña relación persoal con Carlos Casares”, no libro *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia*, Xunta de Galicia, Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, 2017, 197-200), Sebastián Martínez Risco (BRAG 378, 2017, 451-456), Xosé González Martínez (“Argallante maior do Reino de Breogán”, no libro *Xosé González Martínez. Mestre de vontade enerxética*, 2017, 57), Manuel María (en *Manuel María. Libro homenaxe organizado pola Asociación Cultural Xérmolos*, Lugo, 2001, 653-654; *Manuel María. Cecaís hai unha luz. Memorabilia*, Xunta de Galicia, Cadernos Ramón Piñeiro XXX, 2016), Xosé Mª Álvarez Blázquez (BRAG 361, 2000, 290, e en *A palabra e os días. Homenaxe a Xosé M.^a*

Álvarez Blázquez, *Galaxia*, 2008, 83-91), Ernesto Guerra da Cal (Nós. *Revista internacional galaicoportuguesa de cultura* 13-18, 1989, 35-39, 499-500; *A Trabe de ouro* 2(26), 1996, 255-265; *Ferrol Análisis*, 17, 2002, 66-69), García Sabell (“A Humanidade do humanista”, en *Medicina e humanismo. Homenaxe a Domingo García-Sabell*, Universidade de Santiago de Compostela e *Galaxia*, 2003, 49-57), Gonzalo R. Mourullo (en *Homenaje al profesor Dr. Gonzalo Rodríguez Mourullo*, Civitas, 2005, 37-49), Marina Mayoral (a quen lle respondeu ó seu discurso de ingreso na Academia o 2 de decembro de 2017) ou Luz Pozo Garza (*Nordés* 17-18, 1992, 115-117; *Clave Orión IX-XI*, 2002-2004, 135-138, e no libro *Luz Pozo Garza. Ese xeito de amor que chamamos Galicia*, 2019, 100).

Como non podía ser doutra maneira nesta nómina entran outros persoeiros que influíron na súa vida. Un deles é o mestre Otero Pedrayo, que figura nos *Anos Escuros* e tamén en “A galicidade da paisaxe en Otero Pedrayo” (en *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*, *Galaxia*, 1958, 289-300) e “Otero Pedrayo en Compostela” (*A Nosa Terra Extra*, 8, 1987, 10-13). Outro é Piñeiro, a quen me referín xa e sobre o que podemos engadir aínda “Ramón Piñeiro e Manuel Murguía” (en *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, Fundación Caixa Galicia, 1991, 225-231), “Arredor da mesa brasileiro” (*Grial* 182, 2009, 116-119), “Europa dende Compostela” (no libro *O europeísmo en Ramón Piñeiro*, IGADI, 2009, 9-28), “Ramón Piñeiro e a política” (no libro *Ramón Piñeiro. O amigo que lembramos*, La Voz de Galicia, 2009, 55-58), “Primeiros anos de aprendizaxe (1954-60)” (no libro *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para Investigación en Humanidades, 2009, 79-84). O terceiro é Francisco Fernández del Riego sobre o que escribiu o libro *Francisco Fernández del Riego. Galeguista de acción e cultura* (Ir Indo, 2000) e publicou diversos artigos, como “As teimas de don Paco” (en *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*, Galicia, 1975, 34-36), “¡Viva D. Paco!” (en *Rolda de amigos derredor de Francisco Fernández del Riego. Galicia 1993*, Edicións do Castro, 1993, 81-83), un discurso (en *Don Paco del Riego fillo adoptivo de Nigrán*, Concello de Nigrán, 2002, 31-32), “Homo Faber” (en *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*, Fundación Premios da Crítica-Galicia, 2002, 117-119), “Presidente da Real Academia” (en *Lume aceso. Francisco Fernández del Riego*, Xunta de Galicia e Concello de Lourenzá, 2011, 127-128) ou en “Dende Policarpo Sanz, 24-1º” (no libro *Francisco Fernández del Riego. Vigo dende o corazón de Galicia*, *Galaxia*, 2013, 45-48). Sempre a amizade presente en Franco Grande e mesmo no último artigo que apareceu en *La Voz de Galicia* o 30 de marzo de 2020, un día antes de morrer escribiu: “Teño demostrado ter moitos amigos, de onte e de hoxe. E souben mantelos. Son moitos os amigos que me aturan e que eu aturei, cousa pouco común, e por tanto tempo...”.

A toda esta produción hai que engadir as honras que recibiu. En 1978 foi nomeado académico de número da RAG, aínda que tardou moito en ler discurso, cousa que fixo en 1998 sobre *O Antigo Réxime nunha familia do Baixo Miño*, traballo no que nos deixou un estudo dos seus devanceiros e ó que lle contestou no nome da Academia Luz Pozo Garza (publicouse o libro en 2005). O 12 de novembro de 2009 recibiu na Estrada o Premio San Martiño de Normalización Lingüística. O 14 de xaneiro de 2012 celebrouse no Auditorio de Goián o acto do seu nomeamento como Fillo Predilecto de Tomiño (acordado polo Concello o 27 de outubro de 2011) e o 23 de xuño de 2012 recibiu a medalla de ouro da Irmandade Xurídica Galega, durante a asemblea celebrada na Coruña. Finalmente o 6 de xuño de 2016 a Fundación Lois Peña Novo fíxolle unha homenaxe en Redondela e colocou unha placa conmemorativa coa inscrición “Gratidade a Xosé L. Franco Grande, autor do dicionario galego en 1968, que nos fixo máis donos das palabras. Maio 2016”.

Franco Grande, un home sabio, coherente, cunha coiraza exterior de seriedade que trataba de esconder a bondade do seu gran corazón; un home que amou a Galicia e a súa lingua, para quen Galicia sen galego non tiña razón de existir, o gran amigo dos amigos. Persoalmente a súa morte producíume un sentimento de desesperanza, pois foron 65 anos de irmandade e de ideoloxía compartida. Pero quedáanos a lembranza, porque para min e para todos Xosé Luís seguirá sempre vivo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Fontoira Surís, Lydia (1973). O teatro en Illa Nova. *Grial*, 41, 360-369.
- Lamas, J. (2016). Franco Grande reflexiona sobre o tempo no seu último poemario. *La Voz de Galicia*, 22/I/2016, 39.
- López-Casanova, Arcadio (2016). A voz do mestre [Recensión]. *Grial* 211, 91-92.
- Losada, X. R., (2016). Tempo e identidade [Recensión]. *Tempos Novos*, 225, 84.
- Pozo Garza, Luz (1988). X. L. Franco Grande: a búsqueda da identidade. *Grial*, 99, 37-42.

Luz Pozo Garza / Xosé Castro

NO RELUMBRAR DA TÚA MEMORANZA

Salvador García-Bodaño

*A Luz Pozo Garza
co meu fondo afecto*

LUZ, intensa luz a nos alumear
ben máis alá dos fins do noso tempo
dende a lembranza das túas palabras,
dende eses teus poemas refulxentes
que nos chegan ca túa evocación
e ca túa presenza xa imposíbel.

Véxote con aquel encanto aínda
a rutilar en ti e a paixón
que nos fuches doando nos teus versos.
Naceras onde o mar de Ribadeo
e onde o mar de A Coruña nos deixaches.
No mar e no amor creaches o teu mundo.

No teu vivir nos deches en galego
o poema de “O paxaro na boca”,
e “As verbas derradeiras” e o “Concerto
de outono”, co “Códice Calixtino”
e tamén co “Prometo a flor do loto”.
O teu ser nesta patria foi teu canto.

Procúrote reter na acordanza
talmente como eras entre nós:
intelixente, sabia e máis creadora,
unha muller ideal e namorada
que vivirás por sempre nos teus libros,
extraordinaria luz das túas palabras.

Agora que os meus anos xa me achegan
cara ao fin do meu longo camiñar,
esváenseme recordos na memoria
e difusas vivencias xa perdidas,
máis ti persistes Luz sen te apagar
cando unha vez máis leo os teus versos.

LUZ POZO GARZA (1922-2020), AETERNITATE

Olivia Rodríguez González

Quen foi poeta, por riba de todo, ingresou na Real Academia Galega como membro de número o 29 de novembro de 1996. Era a segunda vez na historia da institución que unha muller ocupaba unha cadeira do pleno. Só a precedía a arquiteira Olga Gallego Domínguez, pois Francisca Herrera Garrido, electa en 1945, falecera antes da cerimonia de ingreso. Luz Pozo Garza era moi consciente de estar franqueando unhas portas que lentamente se irían abrindo a máis mulleres protagonistas da cultura galega. Un ano despois do ingreso como numeraria, e ata novembro de 2001, exercerá a vicesecretaría na directiva presidida por Francisco Fernández del Riego.

Levaba case cinco décadas como membro correspondente, cando Xesús Alonso Montero, Salvador García-Bodaño e Carlos Casares presentaron a proposta do seu ingreso como numeraria. No acto público pronuncia a poeta o discurso *Diálogos con Rosalía*¹, mestura de poesía e ensaio en prosa rítmica, co que rende admiración agradecida a quen, xunto ao pobo, lle revelou “en toda a súa fermosura e paixón a verba primordial da nosa fala” (7).

Na resposta, salienta Xesús Alonso Montero que o tema rosaliano figuraba en discursos anteriores, pero non coa singularidade coa que o presenta Pozo Garza, xa que “se trata dunha interpretación de Rosalía feita, non desde as premisas discursivas do ensaio ou das técnicas da crítica, senón desde os enunciados da mesma poesía” (142). Deste xeito, Luz Pozo Garza propónse indagar nos enigmas de Rosalía de Castro, poñendo en paralelo o percorrido vital e creativo de ambas como mestra e discípula, nunha fusión de biografía real e voces poéticas: “conversamos dúas mulleres galegas nun diálogo, que é un acontecemento de liberdade dos suxeitos” (35).

Así, tomando Rosalía como eixo, vai enfiando a poeta a súa autobiografía, desde que viu a luz na vila luguesa de Ribadeo o 21 de xullo de 1922. Dende moi cedo escoitaba os para ela misteriosos versos da padronesa nas veladas familiares: os pais recitaban trala cea, entre outros, poemas dela que deixaron pegada, leve

1 Indícanse a partir de agora entre parénteses os números de páxinas do discurso editado pola RAG.

neses albores, pero marcadora do futuro dunha nena imaxinativa e vital: “E así quedei ferida” (45). A lembranza das lecturas a viva voz iría unida no futuro especialmente á nai, Luz Garza Feijoo, que a poeta representa nos seus versos en forma de fidalga orfa, tal como Rosalía de Castro. E, coma ela, necesitada de restitución simbólica a través do pazo da estirpe.

Luz Pozo Garza é arrincada do paso da nenez á adolescencia cando o golpe de estado de 1936 e a guerra subsecuente traen consigo, primeiro o encarceramento do pai, Gonzalo Pozo y Pozo (afiliado á Unión Republicana, procedente do Partido Republicano Radical Socialista) e logo a morte do irmán na fronte do Ebro. O primeiro é levado á cadea en Viveiro o 1 de agosto de 1936 e catro días despois, trasladado á de Lugo. Tras el vai a familia e instálase nunha pensión. En setembro é cesado no cargo de veterinario municipal de Viveiro, acusado de masón e membro da Fronte Popular. Finalmente é liberado grazas aos importantes contactos que ten no exército, onde exercera como veterinario militar antes do matrimonio. En 1938 marcha cos seus a vivir a Larache, ao abeiro dun seu primo, militar do Exército africanista no Protectorado español do Marrocos occidental. Alí chégalles a noticia de que o fillo, Gonzalo Pozo Garza, non sobrevive no hospital de Jaca ás feridas de morte do combate nas filas franquistas: “E era un soldado raso moi noviño / vencido do lado da victoria” (51).

África deixa na nena Luz —protexida en exceso, sen apenas pisar as rúas, indo da escola á casa e desta ás das distinguidas familias españolas da colonia militar— unha impronta de beleza luminosa e paréntese temporal que levará consigo ao regreso en xuño de 1940 a Viveiro, unha vez restituído o pai no seu posto. É unha Luz anenada que continúa a xogar a facer versos como antes da guerra. Ten xa 18 anos. Completa os estudos na Academia Minerva en 1944 e acaba casando co director, o seu profesor de química Francisco Vázquez Ramudo. Imparte docencia alí, igual que a súa nai, mentres prepara o exame de mestra nacional. Nace en 1945 o primeiro fillo, chamado Gonzalo como o irmán prematuramente morto e como o pai, que falecerá en 1946. En 1953 matricúlase en Filoloxía Románica como alumna libre da Universidade de Oviedo. Así convértese en discípula de Emilio Alarcos Llorach, director anos despois da súa tese inconclusa sobre Luís Pimentel. O poeta fora veciño da pensión luguesa onde nai e fillos agardaban a liberación de Gonzalo Pozo, e tempo despois, Luz recordará a figura maltreita e desancorada do médico poeta que será un guieiro na súa escrita rosaliana cando se coñezan persoalmente en 1944.

Luz Pozo Garza fora nomeada en 1950 membro correspondente da RAG tras o éxito de crítica do seu primeiro poemario, *Ánfora* (1949), nado do sentimento de amor físico nunha relación epistolar e platónica desde 1946 con Eduardo Moreiras Collazo (1914-1991), tamén correspondente da RAG. O amigo

non dubida en xestionar a edición en Vigo deste primeiro libro da autora, con cuberta deseñada por Xosé Sesto López. *Ánfora* resulta un poemario orixinal no panorama gris da posguerra e moi atrevido para unha autora da época, pois o tema amoroso desenvólvese con sensualidade e vitalismo, nuns escenarios de natureza entre salvaxe e simbólica. Foi decisiva para o recoñecemento da nova poeta a súa recepción no ABC polo pope da crítica Gerardo Diego. Ata entón, a sona da moza poeta, coñecida sobre todo a través das páxinas de *Las Riberas del Eo* desde 1945, non traspasara a contorna da mariña luguesa natal. Desde alí, o poeta e profesor Dionisio Gamallo Fierros actúa como o seu mentor e animador e é el quen fai chegar a Diego o poemario. A crítica establecía o parangón da poesía de *Ánfora* coa das hispanoamericanas J. Ibarbourou, G. Mistral e A. Storni. Pero non eran estas as lecturas frecuentadas daquela por Luz Pozo Garza. Si o era, en cambio, a obra de Vicente Aleixandre, cuxa *Sombra del paraíso* (1944) chega con forza a *Ánfora*. O poeta de Sevilla viña sendo mestre inspirador tamén para Eduardo Moreiras que, como Luz Pozo Garza, se entrega á poesía en galego desde 1955.

Ela faíno antes, animada por Manuel María, cando en 1952 publica *O paxaro na boca* na colección Xistral que dirixe en Lugo Ángel Xohán. Deste xeito entra Luz Pozo Garza na literatura galega, formando parte, canda C. Kruckenberg, Tomás Barros, Manuel Cuña Novás e Antonio Tovar, da que X.L. Méndez Ferrín chamará, canonizándoa en 1990, “Promoción de enlace” entre a Xeración de 1936 e o primeiro grupo de poetas de posguerra. Este libríño comeza ademais a liña de depuración lírica que aínda está ausente nos poemarios casteláns escritos con anterioridade, e que no futuro reaparecerá mesmo en poemas con versículos nos que a melodía e o ritmo seguen a ser fundamentais. É unha época na que Luz Pozo Garza practica a autoedición e así aparecen dous novos libros de canto á vida fóra das convencións sociais e ao mar como espazo de liberdade: *El vagabundo* (1952), escrito en 1950 para concorrer ao Premio Adonais; e dez anos máis tarde, *Cita en el viento* (1962). A saída do prelo do segundo poemario ten lugar poucos meses despois do nacemento da terceira filla, Luz. En ambos os dous libros conta a autora con ilustradores que traballaban nese tempo na Coruña, Urbano LUGRÍS e José Ramón Villar Chao, fillo de Ramón Villar Ponte.

Con estes pintores relaciónase nas breves estadias na Coruña por mor da súa carreira de piano, pois obtén en 1949 o título superior no conservatorio da cidade. Acode co marido aos parladoiros de escritores do momento, entre eles, Miguel González Garcés e Manuel María, que viaxa desde as terras de Lugo. Colabora con *Atlántida* (1954-1956), dirixida de facto por Mariano Tudela e Urbano LUGRÍS; e con *Vida Gallega*, segunda época (1954-1963), impresa na Coruña con implicación maioritaria do grupo de *Atlántida*. Dará a coñecer a súa obra tamén en *La Noche* de Santiago de Compostela, *Alba* de Pontevedra e Vigo, *Aturuxo* de Ferrol, *Alborada*

de Buenos Aires e *Poesía Española* e *Ínsula* de Madrid. E, como non, en *Mensaxes de Poesía* que en Vigo estrea en 1948 Eduardo Moreiras con poemas da autora.

A parella coñécese por fin en Baiona ese ano, acompañados de senllos cónxuxes. A partir de entón, farán todo o posible para encontrarse en segredo, viaxando Eduardo desde Vigo moitas veces en moto, e vivindo o amor nas montañas e bosques, como profetizara ela en *Ánfora*. Froito da paixón deses anos será a segunda filla de Luz, Mónica, nada en 1959. Os amantes continúan a comunicárense en cartas nas que ela leva o nome en clave de *Ana* e pide que el as destrúa despois de as ler.

En 1964, a familia múdase á Coruña, onde Francisco Vázquez exerce a docencia no ensino público. Luz Pozo Garza oposita en 1964 e traballa como profesora agregada de Instituto en Badajoz, Corcubión e por fin, na Coruña (primeiro no Instituto Salvador de Madariaga e despois, no Instituto Monelos).

En 1971 publica na revista *Grial* “Poema en cinco lembranzas para Rosalía”. É o definitivo comezo do seu diálogo artístico coa poeta de Padrón. Ela sinala o precedente da branca sombra, ese mesmo ano, de *Últimas palabras / Verbas derradeiras*: “Eu vía a morte coma unha Sombra Branca, moi branca, mesmo transparente. Coma unha cousa amante *que vive e non se ve*” (31). Cando os namorados viaxan xuntos en moto, teñen un accidente nas inmediacións da Coruña, son ingresados no hospital e descubertos como amantes. Por iso os versos nacen da angustia ante a proximidade da morte física e a vivencia da ruptura co amado. Con limiar de Tomás Barros e ilustracións de Luís Seoane e Enrique Ferrer, é publicado en 1976 por *Nordés*, unha vez superada unha crise que tamén se agravara polo pasamento da nai en 1973. Por outra banda, a poeta xa atopara dez anos antes, se non comprensión, si aceptación por parte da parella lexítima nese tempo de castigo da muller adúltera fronte á patente de corso para os maridos infieis.

Luz Pozo Garza e Tomás Barros sacan do prelo entre 1975 e 1976 *Nordés. Revista de creación e crítica*, con funcións tamén de editora de poesía e ensaio. Ela é a directora real, pero figura oficialmente Barros como tal, por imposicións da administración franquista. O secretario é Isidro Conde e ilustra Luís Seoane. A segunda entrega da revista dedícase a Rosalía de Castro, con atención especial ao motivo da sombra: Luz Pozo fai en “La antítesis en la negra sombra” unha interpretación existencialista, no ronsel da de Ramón Piñeiro en *7 ensaios sobre Rosalía* (1952).

Hai un cambio de rumbo no quefacer ensaístico, artístico e poético a partir da súa vida en parella, a partir de 1975, con Eduardo Moreiras, co que casa en 1982. Ambos viven na Coruña antes de instalarse en Vigo, onde Luz Pozo Garza exercerá a docencia no Instituto Santa Irene e, xa catedrática, no Instituto de Nigrán ata a xubilación en 1987. En 1981 publica en Edicións do Castro, con limiar de Moreiras, *Concerto de Outono*, cun apartado rosaliano en varios tempos, que

incorpora algúns dos poemas de 1971 e “busca a Rosalía como confidente nun diálogo antigo que non remata” (39).

Reinicia en 1985 *Nordés*, no prelo das Edicións do Castro de Isaac Díaz Pardo, e con ilustracións propias —a pintura e o deseño son, como a música, artes que practica en paralelo á poesía—. Fóra da súa revista, publica en *Grial* de novo sobre a negra sombra rosaliana en 1987. E continúa os estudos críticos en libro, labor iniciado en 1952 con *Álvaro Cunqueiro e Herba aquí ou acolá*, que reedita en Galaxia en 1991. Prosegue con *A bordo de “Barco sin luces” ou o mundo poético de Luís Pimentel*, de 1990 (Sotelo Blanco, con edición revisada en Alvarellos, *A bordo dun barco sen luces. O mundo poético de Luís Pimentel*, 2011), *Galicia ferida (a visión de Luís Seoane)* (Edicións do Castro, 1994), *Erotismo e conciencia mítica nas Cantigas de Amigo* (1996) e, con H. Monteagudo e X. Alonso Montero, *Tres poetas medievais da Ría de Vigo: Martín Codax, Mendiño e Johán de Cangas* (Galaxia, 1998). Asemade elabora ensaios dunha autopoética de cerna simbolista, que se vai perfilando co tempo arredor da luz como principio xerador e a anulación do tempo na eternidade da beleza.

En 1986 edita o seu libro máis difundido, *Códice Calixtino* (1ª ed., Sotelo Blanco) ao que pertence o poema “Falando a Rosalía”, que abrirá o discurso na RAG de 1996. Pouco despois ten lugar a morte non agardada de Eduardo Moreiras, e durante o ano de dó, Luz escribe *Prometo a flor de loto* (Premio M. González Garcés, Deputación da Coruña, 1992), un pranto pola morte do amado que culmina coa esperanza do amor máis alá da desaparición física. O ciclo péchase con *Vida secreta de Rosalía* (Espiral Maior, 1996), poemario estreitamente relacionado co discurso de ingreso na RAG.

É o tempo de reabrir unha nova revista de creación e poesía, anunciada no número *alfa* de 1995 que pecha *Nordés* e que se dedica a Manoel Antonio. Do poeta mariñeiro nace o novo título da publicación, acollida polo Centro Ramón Piñeiro da Xunta de Galicia, *Clave Orión* (1995-2018).

No novo século, Luz Pozo Garza publica, instada por Andrés Pociña e Aurora López, un poema dramático que recrea o mito de Medea e que foi estreado na Coruña por Casa Hamlet. En *Medea en Corinto* (Linteo, 2002) xorde outravolta a a revivificación da propia Rosalía de Castro, “Que eu non son daquelas que cantan ás flores e ás pombas / Das que se resignan ante o desamor”.

En 2004 prodúcese todo un acontecemento para Luz Pozo Garza: a publicación da súa obra ata entón completa, no selo Linteo de Ourense, co título *Memoria solar*. Edición ao coidado de Manuel Ramos, con rescate de poemas dispersos ou esquecidos, é revisada meticulosamente pola autora, que dá lecturas definitivas a todo o que leva publicado. O volume inclúe un novo poemario, *As arpas de Iwerddon* (edición exenta en Linteo, 2005), coas composicións de tema gaélico que foi

adiantando noutras publicacións. Trátase dun canto á unión das culturas célticas do Atlántico, con presenza unha vez máis da saudade da camelia mística rosaliana e de Eduardo Moreiras no Alén. Ao amado dedica, a continuación, *Vodas palatinas* (ed. non venal, Espiral Maior/Ámbito Cultural C.I., 2005), de lembranzas do amor, reais e finxidas, en escenarios portugueses. Segue un poemario que recibe o prestixioso Premio da Crítica de poesía en lingua galega, con fermosos gravados de José Valentín acompañando cada un dos poemas: *Deter o libro cunha flor* (Baía Edicións, 2009).

De novo, un conmovedor e lúcido pranto revela o mellor da inspiración da poeta, golpeada pola morte da súa neta Natalia aos 39 anos, *Sol de medianoche* (Eurisaces, 2013). Son versos inspirados nas conversas coa rapaza, que a autora quere regalar en castelán á avoa santanderina. Luz Pozo Garza está atravesando a etapa de plenitude mística que caracteriza fortemente as dúas últimas producións. *Rosa tántrica* (Alvarellos, 2016) é unha homenaxe a Borges na que a poeta se involucra recreando textos do arxentino. Con *Pazo de Tor* (Alvarellos, 2018) pecha o círculo matricial Luz Garza / Rosalía de Castro, cunha ofrenda á estirpe da nai: o pazo que simbolicamente viña aparecendo desde os pasos de Rosalía en Arretén, ata a procura mística, en *Deter o día cunha flor*, dun paraíso onde mora xa a poeta eternamente.

Porque o 20 de abril de 2020 pechou os ollos Luz Pozo Garza con discreción e soidades de pandemia. Hoxe xace na cidade de acollida que tanto amou, a carón de súa nai Luz Garza Feijoo, no Cemiterio de Santo Amaro da Coruña, sen dúbida, un dos máis fermosos do mundo.

NORMAS DE ENTREGA DE ORIXINAIS PARA PUBLICACIÓN

O *Boletín da Real Academia Galega* (BRAG) é unha publicación anual que recolle traballos de investigación centrados en distintos aspectos da lingua, cultura e a literatura galegas, e mais outros contributos arredor da figura homenaxeada no Día das Letras Galegas.

As persoas interesadas en enviar artigos para a súa publicación no BRAG deberán seguir as seguintes normas:

1. A lingua de publicación é o galego.
2. Os traballos deberán conter material inédito e non presentado para a súa publicación en ningún outro medio de difusión. O prazo para o envío de orixinais estará aberto durante todo o ano. A secretaría do *Boletín* comunicará a recepción dos orixinais. Tras a fase do revisión comunicárase o número do BRAG no que aparecerá publicado cada traballo.
3. Os traballos deben remitirse ao enderezo electrónico: **publicacions@academia.gal**. Deben vir acompañados dos seguintes datos: nome, apelidos, afiliación, ORCID (no caso de dispoñer del), correo electrónico, título do traballo, resumo, palabras chave, e referencias bibliográficas, tanto en galego como en inglés.
4. O texto deberá entregarse en versión definitiva. Unha vez recibidos os orixinais non se permitirá facer modificacións nin engadidos que afecten significativamente ao proceso de edición.
5. Os artigos e as notas deberán ir encabezados da seguinte maneira:
 - Título do artigo ou da nota: centrado con minúscula negra de corpo 12.
 - Nome e apelidos do/a autor/a: debaixo do título, centrado, con minúscula e cursiva de corpo 12.
 - Universidade (ou centro de traballo) á que pertence o/a autor/a e ORCID: debaixo do nome, centrado, con minúscula redonda de corpo 12.
 - Breve resumo (máximo 200 palabras) e palabras chave (entre 3 e 5) do artigo ou nota na lingua en que está escrito e en inglés. Se o autor ou autora ten algún tipo de dificultade na tradución poderá poñerse en contacto co equipo editorial do *Boletín* para que se encargue de dita tarefa.
6. O corpo utilizado nos parágrafos normais do texto será 12, con entreliñamento sinxelo e cunha extensión dun mínimo de 20.000 e un máximo de 50.000 caracteres por artigo.

7. As citas textuais que se fagan dentro do texto principal deberán adoptar dous formatos diferentes: se non superan as tres liñas, irán dentro do parágrafo, co mesmo tipo de letra, entre comiñas; as citas máis longas poñeranse en parágrafo á parte, sen comiñas, con sangría pola esquerda e letra de corpo 10. En ningún caso se empregarán as cursivas.
8. As táboas, cadros ou materiais gráficos irán numerados correlativamente (Táboa 1, Táboa 2 etc.) e levarán un encabezamento conciso. No texto principal incluíranse as referencias a estes materiais. Deben acompañarse do recoñecemento da fonte e da autoría, e, no seu caso, dos correspondentes permisos de uso e reprodución. As fotografías, mapas, debuxos e gráficos deben presentarse con calidade para seren impresos; terase en conta que a edición impresa do BRAG publícase a unha tinta.
9. As notas do texto principal situaranse ao pé e estarán numeradas de xeito correlativo, en corpo 10. Non se incluírán aquí as referencias bibliográficas por extenso.
10. As citas dentro do texto deben introducirse entre parénteses, de acordo co seguinte formato (Apelido, ano, n.º de páxina). Exemplo: (Barreiro, 2012, p. 156). Evitaranse as formas tipo *op. cit.*, *ibidem* etc.
Os nomes dos autores citados poderán ir dentro do propio texto, e non entre parénteses, en casos semellentes aos do seguinte exemplo: “Como xa sinalou Barreiro (2012, p. 50), a literatura...”.
11. Todas as citas do texto debe estar recollidas nun apartado final de Referencias bibliográficas, de acordo á última versión actualizada das normas de referencia de Harvard (2020). As citas compoñeranse da seguinte maneira:

Libros:

Apelido(s), Nome (Ano). *Título*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación.

Barreiro Fernández, Xosé R. (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.

Apelido(s), Nome e Apelido(s), Nome (Ano). *Título*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación.

Piñeiro, Ramón e Losada, Basilio (2009). *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Vigo: Galaxia.

Apelido(s), Nome (Ano). Título do traballo. En: Nome Apelido(s), ed(s). *Título do libro*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación, rango de páxinas.

Cochón, Iris (2003). Lois Pereiro. En: Arturo Casas, ed. *Antoloxía consultada da poesía galega 1976-2000*. Lugo: Editorial TrisTram, 661-682.

Artigo de publicación periódica:

Apelido(s), Nome (Ano). Título do artigo. *Nome da revista*. Número, rango de páxinas.

Rodríguez Fer, Claudio (1980). O fonosimbolismo na poesía de Novoneyra. *Grial*. 68, 144-160.

Martínez González, Xurxo (2018). A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento. *Boletín da Real Academia Galega*. 379, 419-462. <https://doi.org/10.32766/brag.379.741>

Web:

Apelido, Nome (Ano). *Nome da web*. [Data de consulta]. Dispoñible en: url

TILG = Santamarina, Antón (dir.) (2006-). *Tesouro informatizado da lingua galega*. [16/IV/2021]. Dispoñible en: <http://www.ti.usc.es/TILG/>.

12. O Comité de Redacción reserva o dereito de facer leves alteracións nos traballos recibidos coa única finalidade de corrixirmos erros mecánicos ou lingüísticos.
13. Tras unha comprobación inicial do traballo realizada polo/a editor/a, solicitaranse informes de avaliación a expertos externos e/ou membros do comité científico, mantendo o anonimato do autor ou autora e das persoas avaliadoras (dobre cego). O seu ditame será decisivo para a súa inclusión no BRAG, aínda que será o Comité de redacción o que decida sobre a publicación.
14. O proceso de avaliación desde a recepción do orixinal ata a resposta ao autor ou autora non durará máis de dous meses. No caso de que o traballo precise correccións, á vista dos informes emitidos, o Comité de redacción do BRAG poderá incluír na comunicación unha listaxe coas súas propias recomendacións. O novo traballo, cos cambios introducidos, deberá ser enviado nun prazo máximo dun mes. A nova versión do traballo será enviada de novo aos revisores, que, nun prazo de quince días, emitirán un novo informe sobre a conveniencia ou non da publicación.
15. Os autores recibirán as primeiras probas para corrixir. Admitiranse só correccións tipográficas e ortográficas e, sempre a xuízo dos editores, aqueles engadidos ou eliminacións de texto que non afecten á maqueta da publicación.
16. A entrega dos traballos para a publicación no BRAG implica a cesión do seu dereito de explotación e copia. Esta cesión ten por finalidade a protección do interese común de autores e editores.
17. O *Boletín da Real Academia Galega* non se responsabiliza do contido de ningún traballo e o feito de patrocinar a súa difusión non implica, necesariamente, conformidade coas teses expostas. O editor, en calquera caso, exímese de toda responsabilidade derivada da eventual vulneración de dereitos de propiedade intelectual por parte do autor.

Índice Xeral

I SIMPOSIO RICARDO CARBALLO/CARVALHO CALERO

Ricardo Carballo/Carvalho Calero no seu tempo

13

NO NACIONALISMO GALEGO DE ANTEGUERRA / *Justo Beramendi*

29

RICARDO CARVALHO CALERO NA RESISTENCIA DOS TEMPOS
DA GUERRA E DA POSGUERRA (1936-1980) / *Carmen Blanco*

39

O DECÉNIO FINAL NA BIOGRAFIA DE CARVALHO CALERO (1980-1990) /
/ *José-Martinho Montero Santalha***Estudos sobre literatura**

69

A CONTRIBUCIÓN DE CARBALLO CALERO
Á CANONIZACIÓN DA LITERATURA GALEGA / *Dolores Vilavedra*

91

O TRATAMENTO DO XÉNERO POÉTICO EN RICARDO CARBALLO CALERO.
CRÍTICA LITERARIA, CANON E HISTORIOGRAFÍA / *Alberte Valverde*

119

OS ESTUDOS DE RICARDO CARVALHO CALERO SOBRE ROSALÍA DE CASTRO:
UNHA ACHEGA MAXISTRAL / *María Pilar García Negro***Creación literaria**

137

POESÍA E FICCIÓNS DO EU / *Pilar Pallarés*

165

RICARDO CARVALHO CALERO E O TEATRO / *Laura Tato Fontaíña*

177

CARVALHO CALERO NARRADOR. SCÓRPIO E AS MULLERES / *Henrique Rabuñal***Ideas e achegas ao idioma**

195

RICARDO CARBALLO, O GRUPO GALAXIA E A ACADEMIA.
POLÍTICAS DA LINGUA EN TEMPOS ADVERSOS (1950- 1975) / *Henrique Monteagudo*

229

A LIÑA DO GALEGO LITERARIO NA GRAMÁTICA DE CARBALLO CALERO /
/ *Serafín Alonso Pintos*

239

DO IDEÁRIO DE RICARDO CARVALHO CALERO
AO REINTEGRACIONISMO DO SÉCULO XXI / *Eduardo Maragoto*

II ALOCUCIÓNS ACADÉMICAS SOBRE RICARDO CARBALLO/CARVALHO CALERO

263

SOLITUDE E FASCÍNIO / *Margarita Ledo Andión*

273

TRAZOS DUN GALEGUISTA E PROFESOR / *Ramón Villares Paz*

285

RICARDO CARVALHO CALERO, PROFESOR E LINGÜISTA / *Francisco Fernández Rei*

III TRABALLOS DE INVESTIGACIÓN E ESTUDO

303

A TRADICIÓN BÍBLICA E CLÁSICA NA POESÍA DE CARVALHO CALERO
(CON COMENTARIO DE CINCO POEMAS) / *Xosé Manuel Vélez Latorre*

317

ARREDOR DO PERGAMIÑO VINDEL:

FONDOS SIGNICATIVOS NA BIBLIOTECA DA RAG / *Ana María Menéndez Rodríguez*

IV DOCUMENTOS

327

PROPOSTA DE REFORMA DAS NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS
DA REAL ACADEMIA GALEGA (1970-1971), PRESENTADA POR
RICARDO CARBALLO CALERO EN 1979 / *Henrique Monteagudo*

VI VIDA OFICIAL DA RAG

351

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

355

CRÓNICA DA ACADEMIA (2020)

NECROLÓXICAS:

391

XOSÉ LUÍS FRANCO GRANDE (1936-2020) / *Ramón Lorenzo*

402

NO RELUMBRAR DA TÚA MEMORANZA (A LUZ POZO GARZA) /
/ *Salvador García-Bodaño*

404

LUZ POZO GARZA (1922-2020). AETERNITATE /
/ *Olivia Rodríguez González*

411

NORMAS DE ENTREGA DE ORIXINAIS PARA A PUBLICACIÓN

Deputación
DA CORUÑA